

تذکروں کا تذکرہ نمبر مئی و جون سالنامہ ۱۹۶۴ء

مولفہ و مرتبہ
فرمان فتحپوری

دس روپے

نگارِ پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

منظور شدہ برائے مدارس کراچی۔ بموجب سرکارِ خبر دی / ایف۔ یو پی۔ ۳۶۶۹ — ۶۸ محکمہ تعلیم کراچی
پرنٹر پبلشر۔ عارف نیازی نے انٹرنیشنل پریس کراچی سے چھپوا کر ادارہ ادب عالیہ سے شائع کیا۔ کتابت۔ عالم علی خاں

(جون کا پرچہ الگ شائع نہ ہوگا)

فہرست

مدیر اعلیٰ نیاز فتحپوری

۴۳ واں سال	فہرست مضامین سالنامہ مئی و جون ۱۹۶۴ء	شمارہ ۵ و ۶
۱۔ حمد اول	نیاز فتحپوری	۵
۲۔ ملاحظات	فرمان فتحپوری	۶
۳۔ اردو شعرا کے تذکرے اور تذکرہ نگاری	"	۷
۱۔ فارسی تذکروں کی قدامت	"	۷
۲۔ فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ	"	۹
۳۔ فارسی تذکرے اور تذکرہ نگاری سے قبل	"	۱۱
۴۔ فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت	"	۱۲
۵۔ اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ	"	۱۴
۶۔ تذکرہ نگاری کے محسوسات	"	۱۶
۷۔ اردو شعرا کے تذکروں کی تعداد	"	۲۲
۸۔ اردو تذکروں کی قسمیں	"	۲۸
۹۔ اردو تذکروں کی معنوی حیثیت	"	۲۹
۱۰۔ اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت	"	۳۲
۱۱۔ تذکروں کی سوانحی اہمیت	"	۳۶
۱۲۔ تذکروں کی تاریخی اہمیت	"	۳۹
۱۳۔ تذکرہ نگاری کیا ہے —	"	۴۰
۱۴۔ شعرا کے اردو کے تذکروں کا تعارف	"	۴۱
۱۔ نکات الشعرا از میر تقی میر مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)	"	۴۱
۲۔ گلشن گفتار از حمید الدین آبادی مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)	"	۴۳

۴۴	فرمان فتحپوری	۳- تحفۃ الشعراء از افضل بیگ قاضی مرقوم ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)
۴۶	"	۴- ریختہ گویاں از فتح علی حسنی گردیزی مرقوم ۱۱۶۶ھ مطابق ۱۷۵۳ء (فارسی)
۴۸	"	۵- مخزن نکات از قیام الدین قائم مرقوم ۱۱۶۸ھ مطابق ۱۷۵۵ء (فارسی)
۵۱	"	۶- ریاض حسنی از عنایت اللہ فوت مرقوم ۱۱۶۸ھ مطابق ۱۷۵۵ء (فارسی)
۵۴	"	۷- چہستان شعرا از پچھی نرائن شفیق مرقوم ۱۱۷۵ھ مطابق ۱۷۶۲ء (فارسی)
۵۸	"	۸- طبقات الشعراء از قدرت اللہ شوق مرقوم ۱۱۸۸ھ مطابق ۱۷۷۵ء (فارسی)
۳۳۸	"	۹- بہار و خزاں از بہار الدین حسین خاں عروج قبل مرقوم ۱۱۹۲ھ مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)
۶۲	"	۱۰- تذکرہ شعراء اردو از میر حسن دہلوی مرقوم ۱۱۸۸-۹۲ھ مطابق ۱۷۷۴-۸۰ء (فارسی)
۶۸	"	۱۱- گل عجائب از اسد علی خاں تنہا مرقوم ۱۱۹۲ھ مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)
۷۰	"	۱۲- تذکرہ شورش از سید غلام حسین شورش مرقوم ۱۱۹۳ھ مطابق ۱۷۷۹ء (فارسی)
۳۴۰	"	۱۳- مسرت افزاں از ابوالحسن مرقوم ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء (فارسی)
۳۴۱	"	۱۴- گلشن سخن از مرزا غلام جیلانی مرقوم ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء (فارسی)
۷۳	"	۱۵- گلزار ابراہیم از محمد ابراہیم خاں قلیل مرقوم ۱۱۹۵ھ مطابق ۱۷۸۱ء (فارسی)
۷۸	"	۱۶- تذکرہ ہندی از غلام محمدانی مصطفیٰ مرقوم ۱۲۰۹ھ مطابق ۱۷۹۵ء (فارسی)
۸۱	"	۱۷- عیار الشعراء از خوب چند ذکا مرقوم ۱۲۱۳ھ مطابق ۱۷۹۹ء (فارسی)
۹۳	"	۱۸- تذکرہ عشقی از حبیب الدین عشقی مرقوم ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء (فارسی)
۹۷	"	۱۹- گلشن ہند از مرزا علی لطیف مرقوم ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء (اردو)
۹۹	"	۲۰- عمدہ منتخبہ از اعظم الدولہ سرور مرقوم ۱۲۱۶-۱۹ھ مطابق ۱۸۰۱-۴ء (فارسی)
۱۰۹	"	۲۱- مجموعہ الانتخاب از شاہ کمال مرقوم ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۴ء (فارسی)
۱۱۱	"	۲۲- ریاض النعمان از غلام محمدانی مصطفیٰ مرقوم ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۴ء (فارسی)
۱۱۵	"	۲۳- مجموعہ لغز از قدرت اللہ قاسم مرقوم ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۴ء (فارسی)
۳۴۷	"	۲۴- تذکرہ بے جگر از خیراتی علی جگر مرقوم ۱۲۲۱-۵۱ھ مطابق ۱۸۰۴-۳۶ء (فارسی)
۱۲۳	"	۲۵- دیوانِ جہاں از بینی نرائن جہاں مرقوم ۱۲۲۲ھ مطابق ۱۸۰۷ء (فارسی)
۳۴۳	"	۲۶- طبقات سخن از غلام محی الدین مبتلا میرٹھی مرقوم ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۷ء (فارسی)
۳۴۷	"	۲۷- تذکرۃ الشعراء از ابن امین طوفان مرقوم ۱۲۲۴-۵۱ھ مطابق ۱۸۰۷-۳۵ء (فارسی)
۱۲۶	"	۲۸- دستور النصاحت از احمد علی خاں یکتا مرقوم ۱۲۲۹ھ مطابق ۱۸۱۲ء (فارسی)
۱۲۸	"	۲۹- گلشن بے خار از مصطفیٰ خاں شفیقہ مرقوم ۱۲۳۰ھ مطابق ۱۸۱۲ء (فارسی)
۱۳۷	"	۳۰- تاریخ ادب ہندوستانی از نگار ساں داسی مرقوم ۱۲۵۶-۸۷ھ مطابق ۱۸۳۹-۶۰ء (فرانسیسی)
۱۷۰	"	۳۱- انتخاب دواوین از امام بخش صہبائی مرقوم ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۲ء (اردو)

۱۴۱	فرمان فتحپوری	۳۲ - مداح الشعرا از عنایت حسین خاں مجبور مرقوم ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۳ء (فارسی)
۱۴۳	"	۳۳ - تذکرہ بہار بے خزاں از احمد حسن سکر مرقوم ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (فارسی)
۱۴۵	"	۳۴ - گلستان نازینیاں از کریم الدین مرقوم ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)
۱۴۷	"	۳۵ - گلستان بے خزاں از قطب الدین باطن مرقوم ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)
۱۸۹	"	۳۶ - خوش معرکہ زیبا از سعادت خاں نصر مرقوم ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۶ء (اردو)
۲۰۰	"	۳۷ - طبقات الشعراء ہند از کریم الدین دہلوی مرقوم ۱۲۶۳ھ مطابق ۱۸۴۷ء (اردو)
۲۰	"	۳۸ - بحرین شعرا از نور الدین خاں خانی مرقوم ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)
۲۱۴	"	۳۹ - سراپا سخن از محسن علی محسن مرقوم ۱۲۹۹ھ مطابق ۱۸۸۲ء (اردو)
۲۲۳	"	۴۰ - یادگار شعرا از اشپزنگر مرقوم ۱۲۹۹ھ مطابق ۱۸۸۳ء (انگریزی)
۲۲۳	"	۴۱ - گلشن ہمیشہ بہار از نصر اللہ خاں خودجوئی مرقوم ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۴ء (فارسی)
۲۵۰	"	۴۲ - گلستان سخن از قادر بخش خاں صابر مرقوم ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۵ء (اردو)
۲۵۸	"	۴۳ - سخن شعرا از عبد الغفور نساخ مرقوم ۱۲۸۱ھ مطابق ۱۸۶۴ء (اردو)
۲۸۷	"	۴۴ - خزینۃ العلوم از درگاہ پرشاد نادر مرقوم ۱۲۸۸ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)
۲۹۲	"	۴۵ - فرح بخش از شوکت علی خاں مرقوم ۱۲۸۸ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)
۲۹۴	"	۴۶ - شمیم سخن حصہ اول از عبدالحی صفاباioni مرقوم ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)
۳۰۴	"	۴۷ - شمیم سخن حصہ دوم از عبدالحی صفاباioni مرقوم ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)
۳۰۷	"	۴۸ - انتخاب یادگار از امیر مینائی مرقوم ۱۲۹۰ھ مطابق ۱۸۷۳ء (اردو)
۳۱۳	"	۴۹ - عروس الادکار از نصیر الدین خٹک مرقوم ۱۲۹۲ھ مطابق ۱۸۷۵ء (اردو)
۳۱۸	"	۵۰ - بہارستان ناز از فصیح الدین رنج مرقوم ۱۲۹۳ھ مطابق ۱۸۷۶ء (اردو)
۳۲۱	"	۵۱ - چمن انداز از درگاہ پرشاد نادر مرقوم ۱۲۹۴ھ مطابق ۱۸۷۷ء (اردو)
"	"	۵۲ - طور کلیم از سید نورالحسن مرقوم ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)
۳۲۴	"	۵۳ - بزم سخن از سید علی حسن خاں مرقوم ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (فارسی)
۳۳۵	"	۵۴ - آب حیات از محمد حسین آزاد مرقوم ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)
۳۴۸	"	۵ - فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں
۳۵۱	"	۶ - فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ

حرفِ اول

نیاز فتنپوری

بھنگار کی گزشتہ ۳۳ سالہ زندگی کا یہ بالکل پہلا واقعہ ہے کہ اس کا سالنامہ پریس کو جاری ہوا ہے۔ اس حال میں کہ اس کی جمع و ترتیب میں ہوا۔ ان چند تہیدی مسطور کے ایک لفظ بھی میرے قلم کا نہیں ہے۔ ہاں اگر (اللہ تعالیٰ علی الخیر کفایہ) کوئی معقول و صحیح بات ہے تو یہ فخر و سبب حاصل ہے کہ سالنامہ کے موجودہ موضوع کی طرف میں نے ہی فرمان صاحب کو متوجہ کیا اور انہوں نے بڑی خوشی کے ساتھ اس تجویز کو مان لیا۔ کیونکہ وہ خود اس موضوع پر غور کر رہے تھے۔ اور کافی مواد ان کے پاس جمع تھا۔ یقیناً یہ بالکل خدا ساز بات تھی اور حسن اتفاق سے جان کی خوشی، وہ ہی مراد عا ہوا۔

اس خاص موضوع پر سالنامہ کی جمع و ترتیب کا خیال اول اول جنوری ۱۹۳۵ء کا سالنامہ (اردو شاعری نمبر) نکالنے کے بعد ہی میرے ذہن میں آیا تھا۔ لیکن چونکہ میں سمجھتا تھا کہ یہ کام صرف ایک شخص کے کرنے کا نہیں ہے اس لئے میں خاموش رہا کیونکہ وہ ایک شخص میں نہیں ہو سکتا تھا۔ میرے پاس نہ وقت آتا تھا کہ بھنگار اور اپنی زندگی کی تمام ذمہ داریوں سے اعراض کر کے صرف اسی کام میں لگ جاتا اور اتنی ہمت و توانائی کہ تمام تذکروں کو فراہم کرنا اور ان کا مطالعہ کر کے خود کوئی تذکرہ ان تذکروں کا مرتب کر سکتا۔ نتیجہ یہ ہوا کہ یہ خیال میں نے ترک کر دیا تاہم اس خیال نے ایک اور صورت اختیار کر لی۔ یعنی پورے پانچ سال تک غور کرنے کے بعد میں نے سوچا کہ کیوں نہ عہد حاضر کے مشہور غزل گو شعرا کو خود اپنے حالات لکھنے اور اپنے کلام کے انتخاب کرنے کی طرف متوجہ کیا جائے اور اس طرح ۱۲ شعرا کا خود نوشت تذکرہ (سالنامہ ۱۹۳۵ء) پیش کرنے میں کامیاب ہو گیا جن میں اب صرف گیارہ حضرات بقید حیات ہیں اور باقی بیس ہم سے ہمیشہ کیلئے جا چکے۔ ہر چند یہ تذکرہ اپنی نوعیت کے لحاظ سے بالکل نئی چیز تھا اور غالباً اتنا ہی اہم بھی تاہم کئی طرح میرا جی چاہتا تھا کہ اس وقت تک جتنے تذکرے لکھ چکے ہیں ان کی بھی ایک مکمل فہرست مع ایضاتی استدکات کے یکجا کر دی جائے تاکہ ادبیات پر کام کرنے والوں کے راہ میں آسانیاں پیدا ہو جائیں لیکن میں تنہا اتنی محنت شاقہ برداشت نہیں کر سکتا تھا اس لئے میری خواہش پوری نہ ہوئی اور وقت گزرتا گیا۔ یہاں تک کہ میں کراچی چلا آیا اور میرے آنے کے بعد فرمان صاحب نے سالنامہ "نیاز نمبر" کی طرح ڈال دی۔

اس کے بعد میری رائے یہ ہوئی کہ اشاعت سالنامہ کی رسم کو بالکل ختم کر دیا جائے کیونکہ اب اس ذمہ داری کو اپنے سر لینے کی ہمت میں لپٹا نہیں پاتا۔ لیکن جن اتفاق سے میرے عزیز و ہم وطن دوست جناب فرمان - ادارہ بھنگار کی ذمہ داریاں نبھانے کے لئے آمادہ ہو گئے اور آئی کے ساتھ فریاد عارف نیازی جو بھنگار کی اشاعت و طباعت میں غیر معمولی محنت و دلچسپی لے رہے ہیں اس کو منظور نہیں کیا کہ اس دیرینہ روایت کو ختم کر دیا جائے، لہذا اس طرح یہ سالنامہ وجود میں آیا۔

اب رہا یہ امر کہ وہ کیا اور کیا ہے۔ اس کی تفصیل میں جانے کی ضرورت نہیں اسے پڑھے اور خود فیصلہ کیجئے اس میں تذکرہ نگاری کی تاریخ اس کی نئی حیثیت، اس کے اعداد و محرمات اور فرائض اور کتنے اہم مباحث شامل ہیں اور اس طرح اس کی حیثیت ایک ایسے تحقیقی مقالہ کی سی ہو گئی ہے جس میں بحث کے کسی پہلو کو تشنہ نہیں رہنے دیا گیا۔

مجھے امید ہے کہ نہ صرف طلبہ بلکہ اکابر علم و ادب کے لئے بھی یہ سالنامہ بڑی قیمتی دستاویز ثابت ہوگا اور ہماری درگاہیں بھی اس سے مستفید ہونگی

ملاحظات

ابھی۔ نیاز نمبر کا شمار پوری طرح اتر اتر تک ۶۴ کے سالنامے کا نشہ طلوع ہوا۔ نیاز صاحب سے ذکر آیا، دو ایک منٹ خاموش رہنے کے بعد بولے: "سکال
سکتے ہیں تو تذکروں کا تذکرہ نمبر نکالے"۔ موضوع کی حد تک میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے۔ لیکن جب نیاز صاحب نے اپنے پہلے دہر کھینچا
کر کے یہ فرمایا کہ "وقت کم ہے بعد سالنامہ آپ کو لکھنا ہو گا" تو میں ایک طرح کی ذہنی الجھن میں پڑ گیا۔ دساکلی کی کمی، اپنی کم علمی، موضوع کی وسعت و عمیق
اور عظیم الفرستی کا یہ مشورہ کہ اس ذمہ داری کو سر دست ہرگز قبول نہ کیا جائے لیکن اپنی طبیعت، نیاز صاحب کی خواہش، نگار کے سالناموں کی روایت
اور غیرت علمی کا یہ تقاضا کہ یہ نمبر ضرور شائع کیا جائے، کئی دن اسی مذہب میں گزر گئے آخر کار غالب کے اس شعر نے
در بلا برون بہ از بیم بلا است
تعدریا سلبیل روتے دریا آتش است
سہما دیا اور میں نے سو دو زبان کی حدود سے آگے بڑھ کر کام شروع کر دیا۔

اس کے بعد بعض تذکروں کے اصل نام، مصنف، سال تصنیف، من طباعت، فہرست شعرا اور دوسری معلومات کی تصحیح و فراہمی میں کتنی
مشکلات کا سامنا کرنا پڑا۔ اس کی بے کیف داستان آپ کو سناتے سے کوئی فائدہ نہیں ادا آپ اسے سنیں بھی کیوں؟۔۔۔ مختصر یوں سمجھ لیجئے کہ
میں غالب کی طرنداری سے باز رہا اور عربی کے اس قول کا معترف ہوتا گیا کہ "موج دریا سلبیل و تعدریا آتش است"۔
اب یہ نمبر آپ کے سامنے ہے، کیسا ہے؟ کیا ہے؟ اس کے متعلق آپ حکم لگائیں۔ مجھے صرف اتنا کہنا ہے کہ یہ کام جیسا بھی ہے بڑی حد تک تحقیقی
نوعیت کا ہے اور تحقیق کی راہ آسان نہیں ہوتی۔ اس میں کبھی کبھی ایسا ہوتا ہے کہ آج جو چیز کا نام مہین کر آتی ہے کل وہی اسی تحقیق کے ہاتھوں مفصلہ خیز
بن جاتی ہے۔ صرف علم و ادب نہیں سائنس کے انکشافات و نتائج بھی اس سے مستثنیٰ نہیں ہیں۔ چنانچہ اب سے کچھ دنوں پہلے خود سائنسدانوں کی نظر
میں زمین مسطح اور ساکن تھی، سورج اور آسمان گردش میں تھے ہلکی چیز کی نسبت وزنی چیز جلد اوپر سے نیچے آتی تھی۔ زندگی یکسر عاداتی تھی اور
مادہ بے روح تھا لیکن آج سائنسدانوں کی رائیں ان کے متعلق کچھ سے کچھ ہو گئیں ایسی صورت میں اس ادنیٰ سے کام کے متعلق میں "کلمے کریم"
کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ پھر بھی چونکہ اردو میں اپنی نوعیت کا یہ پہلا کام ہے اور تذکروں کے متعلق اس سے زیادہ مواد کہیں اور کجا نہیں ہے اس لئے یقین
ہے کہ آئندہ بہتر کام کرنے والوں کو اس کام سے رہنمائی ضرور ملے گی۔

اس میں "فہرست شعرا" شاید بعض کو گراں گزرے۔ لیکن اس کے بغیر یہ نمبر شاید اتنا افادی نہ ہوتا۔ ایسی صورت میں پچاس سے زائد تذکرے اس
سالنامے میں ضروری تصریحات کے ساتھ سمٹ آئے ہیں۔ چنانچہ اردو شعرا پر تحقیقی کام کرنے والے اندھیرے میں نہ بھٹکیں گے اور انھیں بڑی
آسانی سے سراغ لگ جائے گا کہ انھیں کسی خاص شاعر کے حالات و کلام کے لئے کن کن تذکروں کی طرف رجوع کرنا چاہئے۔
ابتدائی مقامے میں چونکہ تذکروں کی اہمیت و درست پر مجموعی بحث ہو چکی ہے اس لئے تذکروں کے انفرادی تعارف میں اختصار سے کام
لیا گیا ہے پھر بھی اس میں وہ ساری ضروری باتیں آئی ہیں جو کسی خاص تذکرے پر کام کرنے کے لئے کسی فرد کو اکساتی ہیں۔ آخر میں فارسی شعرا کے
تذکروں اور ماخذوں کی فہرستیں شامل کر کے اس سالنامے کو مزید افادی بنانے کی کوشش کی گئی ہے۔ اس بات کا افسوس ضرور ہے کہ ناگاہ بر قات
کا شکار ہو جانے کے سبب آخری صفحات کا تکملہ خاطر خواہ نہ ہو سکا اور بعض چیزیں تشنہ رہ گئیں۔

پچاس کام ہیں ڈاکٹر ابوالیث صدیقی، قیصر ابن حسن، انجمن ترقی اردو، ترقی اردو بورڈ اور کراچی یونیورسٹی کے کتب خانوں کے علاوہ لیاقت
ڈاکٹر بری سے خصوصاً مدد ملی۔ محمد اسحق صدیقی، دوست سرمست، سیفی پریمی، اکبر علی خاں اور سعادت لطیف صاحب کے طفیل مجھے ہندوستان کے بعض
ایسے مخطوطوں کی نقلیں دیکھنے کو مل گئیں جو یہاں نایاب تھیں۔ ہر وقت پڑھنے کا کام معین الرحمن صاحب کی مدد سے آسان ہو گیا اور عزیز می عارف نیازی
کی اعانت اور محنت کی بدولت اشاعت و طباعت کی کمٹھن منزلیں بہ حسن و خوبی بڑی تیزی سے طے ہو گئیں۔ میں ان سب کا تہ دل سے شکر گزار ہوں

فرمان فیموری

تذکرے اور تذکرہ نگاری

اردو شعرا کے تذکروں کو، ادبی تنقید، سوانح اور تاریخ کی اساس خیال کرنا چاہئے۔ ان تذکروں کو نظر انداز کر کے نہ قوم اردو زبان و ادب کی ارتقائی منزلوں کا سراغ لگا سکتے ہیں اور نہ اس کے ماضی، حال اور مستقبل میں کوئی رشتہ قائم کر سکتے ہیں۔ چنانچہ کلاسیکل شاعری اور ادب دونوں کے متعلق آج ہم جو کچھ جانتے ہیں انہیں تذکروں کے توسط سے جانتے ہیں، اور آئندہ بھی ادبی تاریخ و تنقید یا تحقیق و سوانح نگاری کا کوئی کام ان قدیم مآخذات سے یکسر بے نیاز رہ کر نہیں کیا جاسکتا۔ تذکروں کی یہی وہ اہمیت ہے جو کسی ادیب یا ناقد کو ان کے تفصیلی مطالعہ پر اکساتی بھی ہے اور مجبور بھی کرتی ہے۔

اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج کب اور کن حالات میں ہوا اور آخر اس کی فکر و فن نے کیا صورت اختیار کی، ان سوالات کا جواب تلاش کرنے سے پہلے فارسی تذکرہ نگاری کا سرسری جائزہ لینا ضروری ہے اس لئے کہ شعر و ادب کی بعض دوسری اصطلاحات و اصناف کی طرح تذکرہ نگاری کا رواج بھی اردو میں فارسی کے زیر اثر ہوا ہے۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ محمد حسین آزاد کی آب حیات مصنفہ ۱۸۸۸ء سے قبل تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں ان میں سے اکثر فارسی زبان میں ہیں اور فارسی تذکرہ نگاری کی قدیم روش پر مرتبہ کئے گئے ہیں۔ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز فی الواقع کس زمانے سے ہوا، اس کے متعلق وثوق سے کوئی حکم لگانا مشکل ہے۔ پھر بھی فارسی کے قدیم ترین مآخذوں اور تذکروں کی چھان بین سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ اسلام کی آمد سے قبل فارسی میں تذکرہ نگاری کا رواج نہ ہوا تھا بلکہ ایک ایرانی محقق کے لفظوں میں یوں کہنا چاہئے۔

”پس از اسلام نیز تا آغاز سده ششم کتابے دریں زمینه“

کہ ترجمہ شاعران فارسی زبان را بہ زبان فارسی و بہ استقلال و بر داشتہ باشد نمی شناسیم اما بہ زبان عربی کتابہائے در ترجمہ مردان بزرگ علم و ادب و شعر فراہم می آمدہ مانند کتاب یقیمۃ اللہ الخیر تعالیٰ کہ ابوالحسن علی ہریر باخرزی متوفی سال ۶۴۳ھ دہلی بنام دمیتۃ القصر و عصرۃ اہل العصور ان نوشتہ بہ ترجمہ شاعران حجاز و شام و دیار بکر و آذربایجان و عراق و دری و اصفہان و فارس و کرمان و جرجان و دہستان و استرآباد و قوس و خوارزم و خراسان و بخت دسیستان و غزنی و اختصاص ارد

اسی طرح فارسی کا پہلا تذکرہ نگار، محمد عونی، لب الالباب مولفہ ۱۰۳۵ھ کے دیباچہ میں لکھتا ہے کہ۔
 شک نیست کہ دریں شیوہ در طبقات شعرائے عرب چند تالیف ساختہ اند و چند تصنیف پرداختہ
 چون صفات ابن سلام و طبقات ابن قتیبة و طبقات ابن المعتز و بیہمة الدھر کہ ابو منصور ثعالی
 ساختہ است و دمیة القصر کہ تاج الرؤسا علی بن الحسن الباخزری پرداختہ و زیة الزماں کہ
 شمس الدین محمود اندھودی تالیف کرد، و لکن در طبقات شعرائے عجم هیچ تالیف مشاہدہ نیا
 قتادہ است و هیچ مجموعہ در نظر نیا بردہ ۱۰۳۵ھ

ان بیانات سے اندازہ ہوتا ہے کہ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز دخل اسلام سے بھی کئی سو سال بعد چھٹی صدی ہجری سے
 ہوتا ہے۔ صاحب ماحت الصدور و آیۃ السرور کے بیان کے مطابق چھٹی صدی ہجری کے وسط میں طغرل بن ارسلان کی خواہش
 پر معروف شعرائے منتخب اشعار جمع کرنے اور شعرائے تصویروں کے ساتھ ایک مصور تذکرہ ترتیب دینے کا کام شروع ہوا تھا۔
 لیکن افسوس کہ اس تذکرے کے مکملہ یا وجود کا کوئی ثبوت ہمارے پاس موجود نہیں ہے۔ اس لئے فارسی کے قدیم ترین دستیاب
 تذکرے کی حیثیت سے جس تذکرے کا نام لیا جاسکتا ہے۔ وہ نور الدین محمد عونی کا لب الالباب ہے جو سرتزمین پاک ہی میں
 بعد تاجر الدین قباچہ والی آج لکھا گیا ہے۔

اس میں شبہ نہیں کہ لب الالباب سے پہلے بھی بعض ایسی کتابوں کے نام ملتے ہیں جن میں فارسی شاعری اور بعض فارسی
 شعرا زیر بحث آئے ہیں۔ ان کتابوں میں حسب ذیل خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔

۱۔ مناقب الشعرا۔

۲۔ مجمع النوادر۔

۳۔ راحة الصدور و آیۃ السرور۔

اول الذکر کا نام صرف دولت شاہ سمرقندی کے تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ میں ایک جگہ آیا ہے جسے ابوطاہر خاتونی
 کی تالیف بتایا گیا ہے۔ ابوطاہر خاتونی پانچویں صدی ہجری کے اواخر اور چھٹی صدی ہجری کے اوائل سے تعلق رکھتا ہے
 اس کا شمار عہد سلجوقی کے ممتاز ادیبوں اور شاعروں میں ہوتا تھا اور اس حیثیت سے اس کا تذکرہ اکثر قدیم کتابوں میں آیا ہے
 چنانچہ عماد الدین اصفہانی نے تاریخ سلجوقیہ میں، قزوینی نے آثار البلاد میں، شمس قیس بن رازی نے المعجم فی معایر الشعرا
 المعجم میں، ابی بکر محمد بن علی راوندی نے راحة الصدور و آیۃ السرور میں اور ہدایت قلی نے مجمع الفصحا میں۔ ابوطاہر خاتونی کا
 ذکر کیا ہے اور اس کے اشعار بھی نقل کئے ہیں۔ لیکن مناقب الشعرا، صرف یہی نہیں کہ اب تک نایاب ہے بلکہ محققین کے
 نزدیک اس کا وجود ہی مشتبہ ہے۔ علامہ عبدالوہاب قزوینی جنہوں نے اس سلسلے میں تفحص و تحقیق سے کام لیا ہے لکھتے ہیں کہ
 ”نقطہ دلیلہ کہ ماہرست داریم برائے صحت وجود چنین کتابے از تالیف ابوطاہر خاتونی منہر است بایں کہ
 یک مرتبہ ذکر او در تذکرہ دولت شاہ شدہ است و گمان نمی گنم کہ ایں دلیل کافی باشد برائے یقین بہ صحت نسبت
 عدم تعلق و قنیت تحقیق و مسامحہ در نقل دولت شاہ زیادہ ازاں است کہ محتاج بیان باشد“ ۱۰۳۵ھ

۱۔ دیباچہ لب الالباب ص ۱ چاپ تہران

۲۔ مقدمہ راحة الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ۱۰۹۹ھ

۳۔ مقدمہ لب الالباب چاپ تہران۔

اس کے بعد یہ کہنا کہ یہ کتاب فی الواقع فارسی شاعروں کے ذکر پر مشتمل ہے۔ بہت مشکل ہے بلکہ بعض قرائن سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ مناقب الشعراء کا موضوع تذکرہ شعرد شاعری نہیں بلکہ کچھ اور ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ دولت شاہ سمرقندی ایک طرف یہ دعویٰ کرتا ہے کہ اس کا تذکرہ فارسی کا پہلا تذکرہ ہے دوسری طرف مناقب الشعراء کا حوالہ بھی دیتا ہے۔ اگر مناقب الشعراء واقعی شاعروں کا تذکرہ ہوتا تو کم از کم سمرقندی پہلا تذکرہ نگار ہونے کا مدعی نہ بنتا اور اگر دانستہ ایسا کرتا تو پھر مناقب الشعراء کا حوالہ دینا غرض کہ اس کتاب کا تذکرہ الشعراء ہونا یقینی نہیں اور اگر بھی تو چونکہ یہ اب تک ناپید ہے۔ اس لئے تذکرے کی حیثیت سے اسے زیر بحث لانا مناسب نہیں۔

مجمع النوادر مولفہ ۱۰۰۰ھ بھی تذکرہ الشعراء نہیں بلکہ جیسا کہ اس کے مشہور و معروف نام: چہار مقالہ سے ظاہر ہے، نظامی عروضی سمرقندی کے چار مختلف مقالات کا مجموعہ ہے۔ اس میں مصنف نے شاہان وقت کے چار معاصرین خاص یعنی دبیر، شاعر، منجم اور طبیب کے دستور العمل سے بحث کی ہے۔ مقالہ ددم میں شعرد سخن کی حقیقت اور بعض شعراء کا ذکر آیا ہے، لیکن تذکرہ نگاری سے براہ راست اس کا کوئی تعلق نہیں ہے۔ ہاں اس سے فارسی شعرد ادب کا ایک قدیم ماخذ ضرور خیال کر سکتے ہیں جہاں تک راحت الصدور آیت السرد مصنفہ ابو بکر نجم الدین محمد بن علی راوندی کا تعلق ہے یہ کتاب بھی تذکرہ الشعراء کے زمرے میں نہیں آتی۔ راحت الصدور دراصل آل سلجوق کی تاریخ ہے جو ۱۰۹۹ھ میں لکھی گئی ہے۔ اس کا ایک باب ”ذکر شاعران مداح آل سلجوق و شعر ہائے آناں“

سے البتہ تعلق رکھتا ہے اس لئے راحت الصدور کو بھی، چہار مقالہ کی طرح فارسی کے بعض شعراء کے قدیم ماخذات میں شمار کر سکتے ہیں لیکن تذکرہ نہیں کہہ سکتے۔

مذکورہ بالا مباحث کی روشنی میں مناقب الشعراء، مجمع النوادر اور راحت الصدور | **فارسی شعراء کا پہلا تذکرہ** آیت السرد تینوں کتابیں، تذکرہ نگاری کی تاریخ سے خارج ہو جاتی ہیں اور آج تک کی تحقیق کے مطابق یہی کہنا پڑتا ہے کہ فارسی کا پہلا دستیاب تذکرہ لباب الالباب اور پہلا تذکرہ نگار محمد عوفی ہے۔ اڈورڈ براون نے بہت صحیح لکھا ہے کہ:-

عزت این کتاب لباب الالباب در این است کہ در این فن تقریباً یادگار و جید است۔ اگرچہ قبل ازین چند تذکرہ ہائے دیگر و احوال مآثر شعرائے فرس نوشتہ شدہ، و سہ اکثر آہنا دستخوش حوادث و پاپمال مرور زمان گشت، اما چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی..... در ان کتاب ہم اگرچہ ضمناً از گزشتہ از مشاہیر شعراء متقدمین ذکر رفتہ، و لے تصور اصلی مولف غیر اداں بودہ است بخلاف این کتاب لباب الالباب کہ اصل مرام مولف ہمیں بودہ است کہ حتی المقدور از عامہ شعراء مشہور ذکر سے و از افکار ابکار و منتخب اشعار ایشان بر سبیل نمونہ یادگار در مصالک کتاب خود گذاردہ است۔

فارسی کا پہلا تذکرہ لباب الالباب ۱۰۰۰ھ اور ۱۰۱۰ھ کے درمیان تکمیل کو پہنچا ہے اور اس کی دو جلدیں حسب ذیل البواب پر مشتمل ہیں۔

اول	در فضیلت شعر و شاعری
دوم	در معنی شعر از طریق لغت
سوم	در معنی آنکہ اول شعر کہ گفت
چہارم	در معنی آنکہ اول کس شعر باری گفت
پنجم	در لطائف اشعار و زبانی عالی رتبہ و صد و سی منزلت
ششم	در لطائف اشعار و ملوک کبار و سلاطین نامدارہ
ہفتم	در ذکر صد و دو علماء و انہ و فضلا
ہشتم	در ذکر لطائف اشعار شعراے کہ در عہد آل لیش و آل طاہر و آل سامان بودند
نہم	در ذکر شعراے آل ناصر
دہم	در ذکر لطائف شعراے آل سلجوق
یازدہم	در ذکر لطائف شعراے کہ دریں قرن بودہ اند، بعد از عہد دوست معزی و سجری
دوازدهم	در ذکر لطائف اشعار و حافظہ کہ بدیں حضرت مخصوص اند و بریں دولت موسوم
- بعد کے فارسی تذکرہ نگاروں نے عموماً باب الالباب ہی کو سامنے رکھ کر اپنے تذکرے مرتب کئے ہیں یہ الگ بات ہے کہ بعض نے اس کا حوالہ دیا ہے اور بعض نے نہیں دیا۔ غلام آزاد بلگرامی کا یہ خیال بہت درست ہے کہ
- ”جملہ تذکرہ نویسان متاخر در تحریر احوال شعرا اقدام القیام عیال ادا نہ کیے“
- چنانچہ باب الالباب کی اشاعت سے قبل فارسی کے جن تذکرہ نگاروں نے اس کتاب سے براہ راست مدد لی ہے اور جنہوں نے اس کا حوالہ بھی دیا ہے ان میں پانچ خصوصیات سے قابل ذکر ہیں۔
- ۱۔ تقی الدین احمدی جنہوں نے ”فردوس خیال“ کے نام سے ۱۹۹۸ء میں فارسی شعرا کا تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۳۲۸ھ میں ”عرفات العاشقین“ کے نام سے مکمل کیا اور ۱۳۳۸ھ میں ”کعبہ عرفان“ کے نام سے اس کا خلاصہ مرتب کیا۔
 - ۲۔ سید علی بن محمود حسینی جنہوں نے ۱۳۲۸ھ میں ”بزم آرا“ کے نام سے فارسی شعرا کا تذکرہ مکمل کیا۔
 - ۳۔ امین احمد رازی جنہوں نے ۱۳۲۸ھ میں ”ہفت اقلیم“ کے نام سے شعر و ادب کے متعلق ایک معلوماتی کتاب مرتب کی اور اس میں بعض فارسی شعرا کے حالات بھی درج کئے۔
 - ۴۔ حسن بن لطف اللہ رازی طہرانی جنہوں نے ۱۳۲۸ھ میں ”میفانہ“ کے نام سے رودکی سے لے کر معاصرین تک کا تذکرہ مکمل کیا۔
 - ۵۔ علی قلی خاں داغستانی جنہوں نے ۱۳۶۱ھ میں فارسی شعرا کا ایک تذکرہ لکھا اور ”ریاض الشعرا“ نام رکھا۔

اس سے قبل دولت شاہ سمرقندی نے ”تذکرۃ الشعرا مولفہ ۱۳۹۲ھ میں اور سام مرزا نے ”تحفۃ سامی مولفہ ۱۳۹۵ھ

میں بھی باب الالباب سے پورا فائدہ اٹھایا ہے لیکن افسوس ہے کہ انہوں نے اس کا حوالہ نہیں دیا۔ بعض تذکرہ نگار اور مورخ ایسے بھی ہیں جو باب الالباب سے براہ راست استفادے کا دعویٰ تو کرتے ہیں اور جگہ جگہ باب الالباب کا حوالہ بھی دیتے ہیں لیکن قرائن سے پتہ چلتا ہے کہ باب الالباب ان کی نظر سے نہیں گزرا۔ مثلاً خزائن عامرہ کے مولف غلام علی آزاد بگرامی اور شعر الجم کے مصنف مولانا شبلی دہلوی باب الالباب کو اپنا ماخذ بتاتے ہیں لیکن حقیقت یہ ہے کہ ان بزرگوں نے ثانی ذرائع سے باب الالباب کے بعض تراجم نقل کئے ہیں اور اس سے براہ راست استفادے کا موقع انہیں نہیں ملا۔

باب الالباب کے زیر اثر ۱۸۱۸ء سے لے کر اردو شعرا کے اولین تذکرہ فارسی تذکرے اردو تذکرہ نگاری سے قبل نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ تک فارسی شعرا کے کتبے تذکرے موجود تھے اور ان کی کیا نوعیت تھی، اس کا بھی اجمالی ذکر مناسب معلوم ہوتا ہے اس لئے کہ ریختہ گو شعرا کے تذکرے عموماً فارسی تذکرے کو سامنے رکھ کر لکھے گئے ہیں یوں تو ۱۸۱۸ء سے لے کر ۱۸۶۵ء تک تاریخ و سوانح کی بعض کتابوں میں بھی مخصوص شعرا کا ذکر آیا ہے اور ایسے اخذات کی ایک فہرست بھی ہم نے آخری صفحات میں دیدی ہے لیکن ۱۸۶۵ء تک کی جن کتابوں کو تذکرۃ الشعرا کا نام دیا جاسکتا ہے ان میں حسب ذیل اہم ہیں۔

- ۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ دولت شاہ سمرقندی مرقومہ ۱۸۹۲ء
- ۲۔ مجالس النفاہات مولفہ میر علی شیر مرقومہ ۱۸۹۶ء
- ۳۔ لطائف نامہ مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۲۴ھ
- ۴۔ جواہر المعانی یا تذکرۃ النساء مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۴۷ھ
- ۵۔ تحفۃ سامی مولفہ سام مرزا مرقومہ ۹۵۵ھ
- ۶۔ مذکر الاحباب مولفہ نزاری بخاری مرقومہ ۹۷۳ھ کے قریب
- ۷۔ نفائس المآثر مولفہ علاء الدولہ قزوینی مرقومہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ھ
- ۸۔ خلاصۃ الاشارات و زبدۃ الافکار مولفہ تقی کاشی مرقومہ ۹۸۵ تا ۱۰۱۲ھ
- ۹۔ بزم آراء مولفہ سید علی بن محمود حسینی مرقومہ ۱۰۱۸ھ
- ۱۰۔ خزینۃ کلج الہی مولفہ الی حسین مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ھ
- ۱۱۔ بیت خانہ مولفہ محمد صوفی و عبد اللطیف مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۲۱ھ
- ۱۲۔ خیر البیان مولفہ حسین بن غیاث الدین محمود مرقومہ ۱۰۱۶ تا ۱۰۳۹ھ
- ۱۳۔ عرقات العاصعین مولفہ تقی بن معین الدین حسینی اودھوی اصفہانی مرقومہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۳۴ھ
- ۱۴۔ عالم آراء مولفہ اسکندر منشی مرقومہ ۱۰۳۵ھ
- ۱۵۔ میخانہ مولفہ عبد الباقی فخر الزمانی قزوینی ۱۰۲۹-۱۰۳۸ھ
- ۱۶۔ مجمع الشعراء جہانگیر شاہی مولفہ قاطع ۱۰۳۷ھ
- ۱۷۔ خرابات یا میخانہ مولفہ حسن بن لطف اللہ طبرانی مرقومہ ۱۰۴۰ھ

- ۱۸۔ "رسالہ" مولفہ چند رجحان برہمن مرقومہ قبل ۱۰۴۳ھ
- ۱۹۔ تذکرہ نصر آبادی مولفہ طاہر نصر آبادی مرقومہ ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۱ھ
- ۲۰۔ کلمات الشعراء مولفہ محمد افضل سرخوش مرقومہ ۱۰۹۳ھ
- ۲۱۔ تذکرہ الشعراء مولفہ محمد بقا سہارنپوری مرقومہ قبل ۱۰۹۴ھ
- ۲۲۔ مرآۃ الخیال مولفہ شیر خاں لودی مرقومہ ۱۱۱۱ھ
- ۲۳۔ ہمیشہ بہار مولفہ کشت چندا خلاص مرقومہ ۱۱۳۶ھ
- ۲۴۔ سفینہ خوشگو مولفہ بندرا بن خوشگو مرقومہ ۱۱۳۱ تا ۱۱۶۱ھ
- ۲۵۔ سفینہ بے خبر مولفہ عظمت اللہ بے خبر مرقومہ ۱۱۴۱ھ
- ۲۶۔ ید مبینا مولفہ غلام علی آزاد بلگرامی مرقومہ ۱۱۴۸ھ
- ۲۷۔ تذکرہ ندرت مولفہ علی فطرت ندرت مرقومہ ۱۱۴۹ھ
- ۲۸۔ گلستانہ مولفہ عبدالوہاب مرقومہ ۱۱۵۵ھ
- ۲۹۔ ریاض الشعراء مولفہ علی قلی خاں والدہ داغستانی مرقومہ ۱۱۶۱ھ
- ۳۰۔ منتخب الاشعار مولفہ محمد علی خاں جتلا مرقومہ ۱۱۶۱ھ
- ۳۱۔ تذکرہ حسینی مولفہ میر حسین دوست سنبھلی مرقومہ ۱۱۶۲ھ
- ۳۲۔ مجمع النقائس مولفہ سراج الدین علی خاں آندھ مرقومہ ۱۱۶۴ھ
- ۳۳۔ تذکرہ المعاصرین مولفہ شیخ علی حزمین مرقومہ ۱۱۶۵ھ

ان تذکروں کی کیا نوعیت ہے؟ اس کے جواب میں ان پر الگ الگ بحث کرنیکی

فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت

جہاں تک ان کی فارسی صورت کا تعلق ہے بقول ڈاکٹر عبدالستار صدیقیؒ انھیں دو خاص گروہ میں تقسیم کر سکتے ہیں۔

۱۔ عام تذکرے یعنی ایسے تذکرے جن میں فارسی شاعری کے آغاز سے لے کر معاصرین تک کا ذکر کیا گیا ہے مثلاً

تذکرۃ الشعراء، خلاصۃ، الاشعار و ذبذبة الافکار، خزینۃ گنج الہی، بت فائدہ، مرآۃ الخیال، سفینہ خوشگو، ریاض الشعراء، ید مبینا، مجمع النقائس اور عرفات العاشقین وغیرہ۔

ب۔ خاص تذکرے یعنی وہ تذکرے جن میں کسی خاص عہد یا دور یا صورت معاصر شعرا کا ذکر آیا ہے مثلاً مجالس النقائس

نقائس الماثر، میخانہ، کلمات الشعراء، تذکرہ نصر آبادی، ہمیشہ بہار، تذکرہ المعاصرین وغیرہ۔

اب رہ گئی ان تذکروں کی معنوی نوعیت، سو اس سلسلے میں سب سے پہلے لباب الالباب کے بارے میں علامہ عبدالوہاب فردوسیؒ کی رائے سن لیجئے۔ اس لئے کہ یہی تذکرہ فارسی تذکرہ نگاری کا سنگ بنیاد ہے اور سی کی تقلید میں دوسرے تذکرے لکھے گئے ہیں نزدیکی نے لباب الالباب کی تاریخی، سوانحی اور تنقیدی اہمیت کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ:-

"باب الالباب در ترجمہ احوال شعرا غالباً معلوماتے مفید پرست منی دہد و خصوصاً حسن و قات را کہ ہم مرا صیح

تراجم رجال است در اکثر اوقات جملہ ادغفلت ذکر نمی کنند و ہم لاهر اداستعمال استعانات سمج و تشبیہات
بار و تسبیحات متکلف افعیل و جاسات متصنع متکرہ است کہ از دراز آنها هیچ معنی بچنگ خوانندہ نمی آید ،
و نیز منتہائے کہ از اشعار شعرا می دید بسیار سے از ادقات اشعار متوسط بلکہ اشعار ردی ایثاں است بطورے
کہ از ردے این منتہات نمی توان بہ سبک و اسلوب شاعر مبعوث غنہ پے بردہ

کم و بیش ہی حال دوسرے تذکروں کا ہے ۔ چنانچہ مجمع الفصحا کے مرتب و مقدمہ نگار ، فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت پر بحث
بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ ۔

” بر محققان پوشیدہ نیست کہ در بیشتر تذکرہ ہائے فارسی اشتہائے بزرگ تاریخی و ادبی از قبیل نسبت
شعر شاعری بشاعر دیگر انتساب یک پارہ شعر باد یا چند شاعر اشتباہ و تعین زبان زندگی و سن تولد و مرگ
و مولد و غیر اں کم نیست ، و دشمنی و تکرہ نویسیاں ، در نوشتن ترجمہ حال و شیوہ بیان شاعران نیز بیشتر یک نوعیت
بہ نظر می رسد و باندک تامل آشکار می شود کہ بیشتر اناں گزینہ تقلید از یک دیگر بودہ اند و ہمیکہ شیوہ تازہ ای
بکار نہ بردہ است و اگر تازگی و دیگر گونی در کائناتاں باشد بیشتر از جهت تقسیم بندی ظاہری ست ذکر بعضی
از تذکرہ ہائے معروفہ این تقلید را از نظر خوانندہ می گذرانیم ۔

از جهت تعین شیوہ شاعران در بیان اگر حمل بر مبالغہ و اغراق نہ شود باید گفت کہ بہ قریب ہمیکہ از
تذکرہ نویسان قلم در روشن کردن سبک برنامہ نہ بنادہ و از جهت انتقاد نیز قلم نہ بردہ داشتہ است ۔
نویسندگان کتاہائے تذکرہ برائے نشان دادن اہمیت شاعر و سبک و سلیقہ ادبہ شعر و کلمہ بازی و
لفظ پرداختہ اند و اگرچہ برائے بعضی از اناں کہ شعر شناس بودہ اند و سخن درست و استوار از نادریست
و سست بازی شناختہ اند تحلیل و تجزیہ سبک ، و تحلیل شیوہ بیان ، و بیان جہت ہائے اقتیاد شعر شاعری
از شاعر دیگر معسر بودہ است ۔ ہائے بند ہائے ظاہر و صنعت سازی و تکلف آہ ز آسودہ و انگذاشتہ چنانکہ
امروز اگر بدقت کتاہائے تذکرہ مورد نظر قرار گیر دایں مدعا بخوبی اثبات می گردد کہ سر نوشت تہیں سبک
شاعران و اہمیت ایثاں در شعر در دست تذکرہ نویسیاں بستگی بصورت ظاہر نام و کنیت و تخلص ایثاں
و آمادگی آن کلمہ ہائے برائے تجنیس سازی و اہیام و قلب و تصحیف داشتہ است و شاہد ایں معنا ترجمہ
حال بیشتر شاعرانست در تمام تذکرہ ہا از باب الاباب تا مجمع الفصحا گرفته و گاہے کار ایں تکلف بہ مسخرہ
و خندہ و دیوانگی و پرداختن در و غہائے بزرگ کشیدہ است ۔

تذکرہ نگاری کی کمزوریوں کے باب میں تذکرہ نگاروں کا سخت سے سخت نقاد جو کچھ کہہ سکتا ہے تقریباً وہ سب کچھ مندرجہ
واقعات میں آگیا ہے لیکن ان کمزوریوں کے باوجود فارسی تذکرہ نگاری کی اہمیت کم نہیں ہوتی ۔ ان ناقدین نے جہاں تذکرہ نگاروں
کی خامیاں گنوائی ہیں وہاں اس بات کا اعتراف بھی کیا ہے کہ ۔

” این کتاب از حیث نظر تاریخی حادہی لہیجے بس دارد ... و در حقیقت اگر باب الاباب

دست ماند رسید بود تراجم جماعتی کثیر بل اکثر از شعرائے مستدین بکلی از میاں رفته بود و الان ابد آئسے در سک
از ایشا باقی مانده بود (مقدمہ باب اللباب)

”دایران تذکرہ فوسلی از چندین قرن پیش رائج شدہ و کسانے در صد جمع شعر شاعران و نوشتن
ترجمہ زندگی ایشاں برآمدہ آندہ اگر بہت ہکار نمی رنت امر در از حال بیشتر بلکہ تمامی شاعران گذشتہ
بے خبر بودیم“ (مقدمہ مجمع الصفا)

یہ ہے فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت و روش۔ جسے پس منظر کے طور پر اردو تذکرہ نگاری کے مطالعہ کے وقت ذہن میں
رکھنا ضروری ہے اس لئے کہ اردو شعرا کے تذکرے عموماً اسی کی تقلید اور اسی کے زیر اثر وجود میں آئے۔

اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ | برصغیر میں اردو زبان و شعر کو عملاً قبول عام اٹھارویں صدی عیسوی کے
ادائل سے نصیب ہوتا ہے۔ ہوا یہ کہ شاعرانہ میں اردو نگ زیب عالمگیر کے

انتقال کے بعد حبيب مغلیہ سلطنت کو سنبھالنے والا کوئی نہ رہا تو مسلمانوں کا سیاسی اقتدار رفتہ رفتہ ایسی راجہ نوابوں، اور بعد ازاں
انگریزوں کے ہاتھوں میں منتقل ہو گیا۔ اسی سیاسی تبدیلی نے جہاں زندگی کے دوسرے شعبوں کو متاثر کیا وہاں زبان و ادب
پر بھی گہرا اثر پڑا۔ فارسی جسے کئی صدی سے سرکاری زبان کی حیثیت حاصل تھی۔ حکومت کی سرپرستی اور خواص کی قدردانی سے
محروم ہو گئی، ان حالات میں اردو کو سامنے آنے کا موقع ملا اور چند دن میں اس نے فارسی کی ساری ظاہری و معنوی خصوصیات کچھ
اس طرح اپنے اندر جذب کر لیں۔ کہ فارسی کو اردو کے لئے ہر شعبہ زندگی میں جگہ خالی کر لی پڑی۔ جو لوگ اب تک اردو کو کم مرتبہ و پھر
خیال کرتے تھے وہی اس کی طرف لپکے اور اس طرح کہ اردو انھیں کی ہو کر رہ گئی۔ اردو نشر کی طرف البتہ ذرا دیر میں توجہ کی گئی اور
انیسویں صدی عیسوی کے آغاز سے قبل تصنیفی و تالیفی کاموں کا موثر ذریعہ نہ بن سکی۔ چنانچہ اٹھارویں کے وسط سے لیکر انیسویں
صدی عیسوی کے ربع اول تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں یہ استثنائے گلشن ہند جو کہ فارسی نگار ابراہیم کا اردو
ترجمہ ہے۔ سارے کے سارے فارسی زبان میں ہیں اور یہ سلسلہ کسی نہ کسی طور پر سنہ ۱۸۵۰ء سے لے کر اردو شعرا کے آخری تذکرہ
آب حیات کے سن تالیف سنہ ۱۸۸۸ء تک برابر قائم رہتا ہے۔

اب رہا یہ سوال اردو شعرا کا پہلا تذکرہ کب لکھا گیا اور کس نے لکھا؟ — ان سوالوں کا حتمی جواب ذرا مشکل ہے۔ قدیم تذکروں
کے مطالعہ سے یہ بات تو واضح ہو جاتی ہے کہ اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج میر درد کے عہد ہی سے ہو گیا تھا۔ اور بعض معاصرین
مثلاً محمد یار خاں خاکسار، رفیع الدین سودا، سراج الدین علی خاں آرزو اور سید امام الدین وغیرہ نے اردو شعرا کے تذکرے
بھی مرتب کئے تھے لیکن وہ دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکے۔ چونکہ یہ تذکرے آج ناپید و نایاب ہیں اس لئے
ان کے آغاز و انجام یا نوعیت و کیفیت کے متعلق کوئی گفتگو نہیں کی جاسکتی۔ ہاں قدیم ترین دستیاب تذکروں کو سامنے
رکھ کر ان کی تقدیم و تاخیر کا تعین کیا جاسکتا ہے۔ اردو کے قدیم ترین تذکروں میں مندرجہ ذیل کے نام لئے جاتے ہیں۔

۱۔ نکات الشعرا از میر تقی مولفہ ۱۱۶۵ھ

۲۔ گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مولفہ ۱۱۶۵ھ

۳۔ تحفۃ الشعرا از افضل بیگ قاشقال مولفہ ۱۱۶۵ھ

۴۔ ریختہ گویاں از فتح علی حسینی گردیزی مولفہ ۱۱۶۶ھ

۵۔ مخزن نکات از قیام الدین قائم مولفہ ۱۶۸ھ

ان تذکروں کے متعلقہ ڈاکٹر سید عبداللہ صاحب لکھتے ہیں: "مذکرے (تحفۃ الشعراء اور گلشن گفتار) دکن سے تعلق رکھتے ہیں۔ مخزن نکات اپنے دعوے کے باوجود بعد کی تصنیف ہے اور ۱۶۸ھ میں لکھا جاتا ہے۔ باقی رہا تذکرہ گردیزی سودا خلی شہادتین یہ ظاہر کرتی ہیں کہ گردیزی نے میر کے تذکرہ نکات الشعراء کو ضرور دیکھا ہوگا۔ پس ان حالات میں تذکرہ میر کو لد و شعرا کا پہلا موجود تذکرہ قرار دیا جاسکتا ہے۔"

اس پہلے قدیم تذکرہ پر بعض دوسرے کام کرنے والے حضرت مثلاً مولوی عبدالحق مرحوم، محی الدین قادری زور، حبیب الرحمن خاں شردانی، نگار سان دتاسی، حافظ محمود شیردانی، ڈاکٹر ابواللیث صدیقی، سید محمد ایم اسے، حکیم شمس اللہ قادری اور قاضی سید عبدالودود وغیرہ نے بھی کم و بیش اسی قسم کا اظہار خیال کیا ہے اور اسی لئے ان محمولاً نکات الشعراء ہی کو اردو شعرا کے دوسرے تذکرہ میں مقدم خیال کیا جاتا ہے اور ہم نے بھی اس پرچے میں اسی خیال کے تحت نکات الشعراء کا ذکر سے پہلے کیا ہے۔

لیکن تحقیقی نقطہ نظر سے نکات الشعراء کی تقدیم کی وجہ سمجھ میں نہیں آتی۔ نکات الشعراء گلشن گفتار اور تحفۃ الشعراء میں مکمل ہوتے ہیں اس لئے نکات الشعراء کو باقی دو سے مقدم خیال کرنے کا سوال ہی نہیں پیدا ہوتا۔ یہ صحیح ہے کہ یہ تذکرہ دکن میں لکھے جاتے ہیں لیکن اس کی روش اردو شعرا کے عام تذکروں کی طرح مختلف نہیں ہے۔ ان میں دکنی شعرا کے ساتھ شمالی ہند کے متعدد شعرا کا ذکر آیا ہے اور تذکرۃ الشعراء کی حیثیت سے انھیں وہی اہمیت حاصل ہے جو نکات الشعراء کو۔ اس لئے انھیں تذکرہ نگار کا کی توقیت یا تاریخی ترتیب سے خارج کرنے اور انھیں نکات الشعراء سے موخر خیال کرنے کا جواز سمجھ میں نہیں آتا۔

لیکن بعض حضرات کی تحریروں سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ میر کے تذکرے کو فتح علی حسینی اور قائم کے تذکروں سے مقدم خیال کرنا بھی ہنوز تشنہ تحقیق ہے۔ جہاں تک نکات الشعراء کا تعلق ہے۔ میر نے خود اس کا کوئی سال تصنیف درج نہیں کیا۔ مخلص کی وفات کے سلسلے میں انھوں نے جو کچھ لکھا ہے۔ اس سے مولوی عبدالحق مرحوم نے یہ نتیجہ نکالا ہے کہ یہ ۱۶۸ھ میں لکھا گیا ہے۔ گردیزی نے البتہ اپنے تذکرے کے نکلنے کا سال ۵ محرم ۱۶۸ھ ظاہر کر دیا ہے۔ قائم کے تذکرہ کا تاریخی نام "مخزن نکات" ہے اور اس سے ۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں۔ ان تاریخوں سے بظاہر نکات الشعراء کو باقی دونوں سے مقدم خیال کرنا پڑتا ہے لیکن مشکل ہے کہ یہ تینوں معاصرین اپنے تذکروں میں ایک دوسرے کے تذکرے کا کوئی سراغ نہیں دیتے۔ گردیزی نے تو خیر اس قسم کا کوئی ذکر نہیں کیا لیکن قائم اور میر دونوں اردو کے ادیبین تذکرہ نگار ہونے کا دعوے کرتے ہیں۔ قائم کا بیان ہے کہ:

"مخفی و محتجب نہ ماند کہ الی الآن در ذکر دیان اشعار و احوال شعرائے ریختہ کلبے تصنیف نہ گردید"

تاہم زبان چہ افسانے از ما جبرائے شوق افزائے سخن را این فن سطرے تالیف نہ رسانیدہ بنابرین فقیر

مولف محمد قیام الدین قائم بعد کوشش تمام سعی تمام دواورین این اعزہ فراہم آوردہ، پارہ ادبیات

از ہر کدام بر سبیل یادگار در ذیل این بیاض کہ بہ مخزن نکات موسوم است بہ قید قلم درآوردہ۔

(دیباچہ مخزن نکات)

اسی طرح میر تقی میر مدعی ہیں کہ:

"در فن ریختہ کہ شعرے اسمت بطور شعر فارسی بہ زبان اردوئے معلی شایجاں آباد۔ کتابے تا حال تصنیف

نہ شدہ کا حوالہ شاعران میں معنی بہ صفحہ روز گاہ ماندہ (دیباچہ نکات الشعراء) لیکن اسی کے ساتھ میر تقی میر نے محمد یار خاکسار عرت کلو کے ذکر میں خود یہ بھی لکھ دیا ہے کہ ۔
”تذکرہ نوشتہ است بنام معشوق چہل سالہ خود، احوال خود را اقل از ہرہ نگاشتہ“

نثار احمد فاروقی صاحب نے اس بیان سے یہ سوال اٹھایا ہے کہ ۔

مگر میر کا تذکرہ سب سے پہلا ہے تو خاکسار نے اپنے ”معشوق چہل سالہ“ کے نام سے جو تذکرہ لکھا تھا، اس کا حوالہ اس میں کیسے آگیا۔ ظاہر ہے کہ ترجمہ خاکسار بعد میں لکھا گیا یا یہ عبارت بڑھائی گئی ہے۔
اس سلسلے میں مولانا اشہار علی خاں عرتی، نکات الشعراء، ریختہ گویاں اور مخزن نکات، تینوں تذکروں کے آغاز و انجام پر مفصل روشنی ڈالتے ہوئے لکھتے ہیں ۔

۱۔ ”بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ میر صاحب نے تقریباً ۱۱۳۵ھ میں یا اس کے کچھ بعد اپنا تذکرہ لکھنا شروع کیا تھا

اس وقت تک اس موضوع پر کسی کتاب کا لکھا جانا میر صاحب کے علم میں تھا۔ ۱۱۳۵ھ میں وہ اس کام میں مشغول تھے۔ مخلص کی وفات کے ایک برس بعد تک بھی یہ کام ختم نہیں ہوا تھا اور آرزو کے متعلق انھوں نے جو عمدہ تعریفی کلمات استعمال کئے ہیں وہ شبان ۱۱۳۵ھ کے قبل کے لکھے ہوئے ہیں جبکہ وہ آرزو کے یہاں یا ان کے پردس میں رہا کرتے تھے۔ (دستور الفصاحت ص ۴۶)“

ب۔ ”گردیزی نے اس کا آغاز ۱۱۳۵ھ کے قریب کیا ہے۔ ۱۱۳۵ھ میں اس کی عمر ۲۵ سال کی ہوگی یہ عمر اس قسم کا کام انجام دینے کے لئے بالکل موزوں تھی۔ خود میر صاحب کی عمر تذکرہ ختم کرتے وقت ۳۰ برس کی تھی۔ (دستور الفصاحت ص ۴۷ + ۴۹)“

س۔ ”بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ قائم نے پہلے اپنا تذکرہ بیاض کی صورت میں مرتب کیا تھا۔ اس بیاض کے آغاز کے بارے میں سب سے پہلی تاریخ ۱۱۳۵ھ ملتی ہے۔ اس وقت تک اردو گو شعر کا کوئی تذکرہ مرتب نہ ہوا تھا۔ ۱۱۳۶ھ میں بیاض نے تذکرے کی شکل اختیار کرنی اور مصنف نے اس کا تاریخی نام ”مخزن نکات“ رکھا جس سے ۱۱۳۸ھ برآمد ہوتے ہیں۔ (دستور ص ۵۰)

اس تفصیلات سے کم از کم یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ میر کا یہ دعویٰ کہ وہ اردو شعرا کے پہلے تذکرہ نگار ہیں درست نہیں ہے۔ گردیزی اور قائم دونوں نے میر سے بہت پہلے اپنے تذکروں کی ترتیب و تسوید کا کام شروع کر دیا تھا نثار احمد فاروقی نے تو یہاں تک لکھ دیا ہے کہ ”محمد تقی میر دہلی میں ان کے (قائم کے) ہمسائے تھے۔ میر کو تذکرہ مخزن نکات کی تالیف کا علم ہوگا لیکن انھوں نے بعد اس سے چشم پوشی کی ہے اور تقدم کا شرف خود حاصل کرنا چاہا یا یہ میری ناچیز رائے میں درست میر سے تذکرہ نگاری کی ادبیت کا شرف چھیننا ان کے ساتھ زیادتی ہے۔ یہ ماننا کہ عری صاحب کی تحقیقات کے مطابق گردیزی کے ریختہ گویاں ”کا آغاز ۱۱۳۵ھ میں، قائم کے مخزن نکات کا ۱۱۳۵ھ میں اور میر کے نکات الشعراء کا ۱۱۳۶ھ میں ہوتا ہے اور اگر ہم سال آغاز کے لحاظ سے ان کی تاریخی ترتیب قائم کریں تو موجودہ تذکروں میں پہلا تذکرہ ”ریختہ گویاں“ دوسرا مخزن نکات اور تیسرا نکات الشعراء قرار پاتا ہے۔ لیکن سال تصنیف کے سلسلے میں سال آغاز نہیں بلکہ ہمیشہ کسی کتاب کا

سال اختتام شمار کیا جاتا ہے۔ چونکہ خود عرشی صاحب کی تحقیقات یہ بتاتی ہیں کہ نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں ریختہ گویاں ۱۱۶۵ھ اور مخزن نکات ۱۱۶۵ھ میں مکمل ہوا ہے اور آخری دو تذکرہ نگاریں بالترتیب ۱۱۶۵ھ اور ۱۱۶۵ھ تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ اس لئے سال تکمیل کے اعتبار سے "نکات الشعرا" یقیناً گردیزی اور قائم کے تذکرہ نگاروں سے مقدم ہو جاتا ہے اور بقول ڈاکٹر ابوالعین علیقا آج بھی یہی کہنا پڑتا ہے کہ دستیاب تذکرہ نگاریں مکمل حیثیت سے جو تذکرے سب سے پہلے سامنے آئے ہیں ان میں نکات الشعرا اور گلشن گفتار اور تحفۃ الشعرا کے نام آتے ہیں۔

تذکرہ نگاری کے محرکات | فارسی کی طرح اردو میں بھی تذکرہ نگاری کے آغاز فروغ کے متعدد محرکات رہے ہیں اور اگر ہم نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک کے ناز کو ذہن میں رکھ کر ان کی نشان دہی کرنا چاہیں تو اس سلسلے میں امور ذیل کو محرکات کا نام دے سکتے ہیں۔

۱) اس فن کا ادین محرک بھی انسان کا وہی فطری جذبہ ہے جو اپنے بعد اپنی ایسی یادگار چھوڑ جانا چاہتا ہے جسکی وجہ سے اس کا نام تاقیامت و عاڈوں کے ساتھ لیا جائے اور وہ زندہ جاوید ہو جائے۔ بقول میر:-

"بارے دنیا میں رہو غمزدہ یا شاد رہو

ایسا کچھ کر کے چھو یاں کہ بہت یاد رہو۔

چنانچہ فارسی کا پہلا تذکرہ نگار عونی۔ لباب الالباب کے سبب تالیف کے ذیل میں لکھتا ہے کہ

"مخبر عونی روئے بہم جہاں گردا بندہ و ہمہ جہاں آوردہ است.... خواست کہ حضرت عابد (نصیر الدین قباچہ)

راہمہ از شیوہ صناعت و سرمایہ بضاعت خود خدمتے کند و تحفۃ اے آرد تا دامن قیامت، دست بلا بر امن

آن فرمود تا آخر دور یادگار... از دست تعرض شب بصال نوال مامون باند۔

اسی طرح فارسی کا دوسرا اہم تذکرہ نگار دولت شاہ سمرقندی "تذکرۃ الشعرا" مولفہ ۱۱۹۲ھ کے دیباچہ میں بطور سبب تالیف رقم طراز ہے کہ:-

"من بندہ در درویشکار شباب دایام افضل و اکتساب را در جہالت و بطالت بسر بردم و دوسرے روزہ زندگانی

کہ سرمایہ سعادت حاد دانی است ہمالا یعنی تلف کردم۔ چوں از روئے محاسبت و مراقبت بروز نامہ حیات نظر

کردم دیدم کہ کارواں عمر گرانمایہ دریتہ گمراہی پہنچاہ مرحہ قطع نمودہ بود۔ با خود اندیشہ کردم کہ

از دفتر دین و دانش کہ فرست مجموعہ کمالات است حرنے نخواندہ و از جاہ و مراتب آباد اجداد بے بہرہ

ماندہ امیں چنین عمر تلف شدہ را چہ عوض دایں سودا بے سود را چہ غرض۔ بعد ازاں زخم شمشیر تشویر

خوردم و ساعۃ بندامت سرفرد بردم۔ آخر مصلحت الیستم کہ پیش اندانکہ پائے مرکب

حیات در سنگلاخ اجل مجروح شود۔

دست بکاسے زخم کہ غصہ سر آید

... آخر از حسرت و پشمانی و اندوہ و پریشانی بہ زاریہ آباد مجاور شتم و بگوشہ تنہائی متکلف شتم

و از لطافت ملائکہ بر خاطر ممتوئی شد کہ ناگاہ ع

باقی غیب ایسا ندا در داد

عاطل غیش در قہ می فراش گر نہ نویسی قلم می تراش
چوں کنوز معانی ظهور نموده در دستم کہ قلم اثر دھائے آن گنج بود با قلم دوزباں یکدل شدہ گفتیم اسے معتاج کنوز دانش
ہو تو مشورت می کنم کہ بر سبی بنان من ہر ندان تو گرام رقم است قلم بعد اسے صریح با من تقریر کرد۔

کہ ہر چیز کاں گفتی گفتہ اند

بر وہ یوم دانش ہمہ رفتہ اند

علمائے دیں داد آثا و اخبار دادہ اند و ابواب و قصص انبیا پر رخ خلق کشادہ اند۔ شیخ عطار کہ مرقدہ اوارہ یاجین
اقوار معطر باد و تذکرۃ الادب یاد بیضا نمودہ و مورخان و نادار تواریخ و مقامات سلاطین تواریخ جلد ہا پر داخہ اند و
کتاب اساختہ اند و ہم چنین در معرفت باد و مصلحت عباد انجامہ پائینی است فضل در اس کار جہد نمودہ اند و یادگار
گذشتہ اند۔

آئینہ مجہول باد و عالم ذکر تاریخ و قصہ شعراست

چنانچہ، دولت شاہ نے اپنی یادگار چھوڑنے کی آرزو میں فارسی شعرا کا تذکرہ مرتب کر دیا۔

اپنی یادگار چھوڑنے اور زندہ جاوید ہو جانے کا یہی شوق عموماً تذکرہ نگاری کا محرک بنا ہے اور جیسا کہ اردو فارسی کے
تذکرہ نگاروں نے "سبب تالیف" کے باب میں واضح کر دیا ہے یہی فطری جذبہ اکثر تذکرہ نگاروں کو وجود میں لایا ہے۔

۲۔ "تذکرہ نگاری کا دوسرا بڑا محرک انتخاب اشعار یا بیاض نگاری کا شوق بھی رہا ہے۔ انتخاب اشعار

کی رسم اتنی ہی قدیم ہے جتنی خود شعر گوئی کی۔ انتخاب اشعار دراصل تخلیقی عمل ہی کا ایک جزو ہے جسے طبری تنقید

کا نقطہ آغاز کہنا چاہیے۔ یہ نقطہ آغاز ذاتی پسند و ناپسند کا پابند رہ کر بھی۔ مذاق سخن اور معیار فن سے یکسر بیگانہ

نہیں ہوتا۔ شاید یہی وجہ ہے کہ آج بھی شعری تنقید میں انتخاب اشعار سے مغرب نہیں ہوتا اور یہ انتخاب نقاد کو رسوا

یا نیک نام کرنے میں بڑا کام آتا ہے۔ بات یہ ہے کہ انتخاب اشعار تنقیدی کا بنیادی اصول نہ ہی لیکن ادبی

تنقید سے اس کی اہمیت کو یکسر نظر انداز بھی نہیں کر سکتے۔ ... یہ فائدہ کیا کم ہے کہ اس سے اردو اور دا

قوار و دلساخ، اور خیال کی جدت و قدامت کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔ شاید اسی لئے علامہ ابن رشتق

نے یہ حکم لگا یا تھا کہ شاعر کو اعلیٰ طبقہ کے شعرا کا کلام یاد ہونا چاہیے تاکہ وہ اپنے شعری بنیاد اسی منزل پر

پر رکھے۔ جو شخص اس تذکرہ کے کلام سے خالی الذہن ہوگا اگر وہ محض طبیعت کی اوج سے کچھ لکھ بھی لے گا

تو شعر نہیں بلکہ نظم ساقط از اعتبار یا نگہ سال باہر کہیں گے پس جب اس کا حافظہ بلغا کے کلام سے پر ہو جائے

اور ان کی روش ذہن کی لوح پر نقش ہو جائے تب فکر شعری کی طرف متوجہ ہونا چاہیے۔ اب جس قدر

مشق زیادہ ہوگی اسی قدر ملکہ شاعری مستحکم ہوگا۔

یہ ہمہ اس لیے ساد کا قول ہے جس کے اثرات مغربی، روسی آنے سے قبل تاسع عربی، فارسی اور اردو تینوں زبانوں پر صاف
نظر آتے ہیں۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ فارسی اور اردو شعرا کے تذکرہ نگاروں میں زبان و بیان کی جن خوبیوں اور کمزوریوں کی نشان دہی
ملتی ہے وہ عموماً ان رشتیق ہی کے دبستان تنقید سے تعلق رکھتی ہے چنانچہ اگر ہم تذکرہ نگاروں کے سوانحی اختصار پر نظر ڈالیں

سہ عوارہ مقدمہ شعرا و شاعری از مولانا حالی

تواذادہ ہوگا کہ اکثر تذکرہ نگاروں کا مقصود اول اول اشعار کا انتخاب تھا۔ آخر آخر اس انتخاب میں شاعر کا نام، تخلص، ولایت اور سکونت کے متعلق چند فقرے شامل ہو گئے اور اشعار کے مجموعے نے آسانی سے تذکرے کی صورت اختیار کر لی۔ اس خیال کی تائید فارسی زبان کے قدیم ترین مآخذات مثلاً ابی بکریم الدین محمد بیہقی کی تصنیف راحت الصدور و آیتہ السعد مولفہ ۱۲۵۹ھ اور محمد سرہر جاجری کی تالیف مونس الاحرار مولفہ ۱۲۸۳ھ سے بھی ہوتی ہے۔

انتخاب اشعار کے بڑھتے ہوئے شوق بیاض نگاری کی بنا ڈالی اور ہر صاحب ذوق نے اپنی پسند کے مطابق انتخاب کے انتخاب کا ایک تحریر کا رڈ، بیاض کی صورت میں رکھنا شروع کیا۔ نگار سان دہاسی نے اپنے خطبات اور تاریخ اوجہ ستانی کے دیباچہ میں بیاض نگاری پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ کریم الدین نے بھی دہاسی کے بیان کو طبقات الشعراء میں دہرایا ہے۔ بیاض نگاری کی حسب ذیل صورتیں اس وقت عموماً مروج تھیں۔

(۱) خود اپنے کلام کا انتخاب۔

(۲) مختلف شعرا کی دواوین سے پسندیدہ اشعار کا انتخاب

(۳) مختلف اصناف یا پسندیدہ اصناف کا انتخاب۔

(۴) مختلف موضوعات پر مختلف شعرا کے اشعار کا انتخاب

(۵) مختلف زبانوں کے شعرا کا انتخاب

(۶) قدما سے لے کر معاصرین تک کے کلام کا انتخاب

(۷) صرف منتخب ادب نہایت مشہور شعرا کے اشعار کا انتخاب۔

اس قسم کی بیاضیں بعض گھروں اور بڑے کتب خانوں میں آج بھی خاصی تعداد میں موجود ہیں۔ بعض بیاضوں میں صرف مختلف شعرا کے پسندیدہ اشعار ہیں اور شعرا کے تخلص درج نہیں ہیں اور بعض میں نام اور تخلص کا اہتمام بھی ہے۔ یہی بیاض تذکرہ نگاری کا نقش اول ہے۔ جب یہی نام یا تخلص بلحاظ حروف تہجی یا ابجدی ترتیب دے دیے گئے اور کسی خاص قرینے سے مرتب کر دئے گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ چنانچہ اردو میں گلہ سترہ نشاط اور دیوان جہاں اور فارسی میں چمن بے نظیر و وقائق الاشعار اس کی واضح مثالیں ہیں۔ دیوان جہاں اور وقائق الاشعار، دونوں بنیادی طور پر اشعار کے مجموعے میں ہیں لیکن چونکہ اشعار کے ساتھ ایک دفتر ہر شاعر کے متعلق بھی درج ہیں اسلئے ان کا شمار تذکروں میں ہوتا ہے اور گلہ سترہ نشاط چمن بے نظیر مجموعہ اشعار یا بیاض ہی کے زمرے میں آتے ہیں۔

۳۔ تذکرہ نگاری کو ترقی دینے میں شعرا کی معاصرانہ چشمک، باہم رقابت گردہ بندی اور علاقائی تعصب کے بھی بڑا دخل رہا ہے۔ ولی و ناصر علی اور سودا و تیر کے زمانے سے لے کر دور حاضر تک اسکے اثرات اپنی تاریخ میں یاسے جاتے ہیں۔ اشعار میں تو اس قسم کی چشمک کی بے شمار مثالیں ملتی ہیں۔ لیکن اردو شعرا کے تذکرے بھی اس سے خالی نہیں ہیں چنانچہ خود میر کا نکات الشعراء جسے دستیاب تذکروں میں قدیم ترین خیال کیا جاتا ہے معاصرانہ چشمک ہی کا نتیجہ معلوم ہوتا ہے۔ میر اپنے ایک معاصر محمد یار خاکسار کے بارے میں لکھتے ہیں۔

• خاکسار تخلص عرف کلو، شیخے است خادم در شاہ قدم شریف شہر بختہ ماگوید و خود را در زنی کشو بلکہ

از تنگ آبی بنائے ریختہ را باب رسا یندہ چنانچہ علی الرغم اس تذکرہ، تذکرہ ہوسہ است، نام مستحق پہلے

خود۔ احوال خود را اول از ہمد نگاشتہ و خطاب خود مید اشعرا پیش خود قرار داری۔ آلتس کینہ کہ بے سبب اندر تہ

است چون کیا ہی دید... .. فخر او ہمہ برد بخت است طرہ ایں کہ آں ہم نامربوط و خود اہم نامورست...
.. الغرض بیار کم فرحت و بے تراست..

اس اقتباس سے معاشرہ چشمک، شعرا کی گروہ بندی اور شاعرانہ رقابت تینوں کا اندازہ ہوتا ہے اور صاف پتہ چلتا ہے کہ خاکسار نے میر کے جواب میں یا میر نے خاکسار کے جواب میں تذکرہ لکھا تھا۔ افسوس کہ خاکسار کا تذکرہ ناپید ہے ورنہ پتہ چلتا کہ خاکسار نے، میر پر کیا کیا چوٹیں کی تھیں۔ فتح علی حسینی گردیزی کے تذکرہ ریختہ گویاں کالب دلجمہ بھی یہ بتاتا ہے کہ وہ معاشرین کے بعض تذکروں کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ اس لئے کہ انھوں نے اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں کی طرز تنقید کو ہمسروں کی خرد گیری سے تعبیر کیا ہے۔ کریم الدین، قدرت اللہ قاسم، شفیق اورنگ آبادی اور آزاد وغیرہ کے یہاں بھی دوسروں کے تنقیدی لب لہجہ کا جواب دینے کی کوشش نظر آتی ہے۔

اسی طرح قطب الدین باطن اور نصر اللہ خاں خوجومی نے گلستان بے خزاں اور گلشن ہمیشہ بہار کے نام سے جو تذکرے مرتب کئے ہیں۔ ان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ ان دونوں کا اصل محرک شیفۃ گلشن بے خار ہے باطن کا خیال تھا کہ شیفۃ نے اپنے تذکرے میں دہلوی شعرا کی بے جا تعریف کی ہے اور دوسرے علاقہ کے شاعرین کو جان بوجھ کر کم رتبہ ثابت کیا ہے شیفۃ نے باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے اشعار پر غیر معیاری اور باز آنکا ہونے کا حکم لگا یا تھا۔ باطن کو یہ بات سخت ناگوار گذری چنانچہ انھوں نے گلشن بے خار کا جواب لکھ مارا اور شیفۃ کے ممدوحین کی تنقیدیں اور اپنے استاد و احباب کی تعریف کا کوئی موقع ہاتھ سے نہ جانے دیا۔

۴۔ تذکرہ نگاری کے محرکات میں اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کی اس شاعرانہ فضا کو بھی نظر انداز نہیں کر سکتے جس میں شاعری عام دھماکے دونوں کا اڈھنڈ بھونکا بن گئی تھی۔ ہوا یہ کہ مغلوں کے سیاسی زوال کے بعد جب اہل پاک و ہند میں خارجی زندگی سے مقادمت کی قوت باقی نہ رہی تو انھوں نے داخلیت کے خول میں پناہ لینا چاہی۔ رفتہ رفتہ اس داخلیت پسندی نے انھیں عملی زندگی سے اس درجہ دور کر دیا کہ وہ ایک خیالی دنیا کے امیر ہو کر رہ گئے اس خیالی دنیا کو آباد کرنے اور سجانے میں جو چیز سب سے زیادہ معاملہ ثابت ہوئی وہ شغلہ شعر و سخن تھا۔ اس شغلے نے عمومی صورت اختیار کر کے میر، شعر و سخن کو کس درجہ ہست کر دیا تھا۔ اس کی تفصیل کا یہ موقع نہیں۔ لیکن یہ بات ضرور ذہن میں رکھنی چاہئے کہ طائی نے اس دور کے ”شعرو قصاید“ کو ”پاک دفتر کا نام بے سبب نہیں دیا تھا۔ شعر گوئی نے واقعی مرصع کی صورت اختیار کر لی تھی در کسی نہ کسی طور پر سارا معاشرہ اس میں مبتلا تھا۔ چنانچہ حافظ محمود شیرانی اس عہد کے ایک تذکرہ پر تبصرہ و بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ:-

”سلاطین و عمال، امرا و درو سا، سپاہ داہل دیوان کے علاوہ ہر طبقہ کے پیشہ ورانہ پر شاعری کا رنگ چڑھا ہوا ہے۔ مثلاً میر صیقل گر ہے۔ محمد مان شاعر مہار ہیں۔ حسین بخش بختی پارچہ فروش ہے، د سسنگہ شیفۃ آبنگر ہے۔ خواجہ ہینکا شیدا علاقہ بند ہے۔ میر صادق علی صادق فیل بان ہے۔ ضہبہ نائتہ عزیز مہاجن ہے میر لطیف علی لطیف جواہرات کا دال ہے اور مغل علی مغل علاقہ بند سوداگر ہے۔ بدر الدین مفتوں بزاز ہے بکرینگ سار ہے۔ محمد ہاشم شائق خیاط ہے۔ محمد عارف رفوگر ہے۔ عنایت اللہ عرف کھٹو حجام ہے۔ غلام ناصر جراح ہے۔ مقصود ایک سقہ ہے۔ قریب خاکروب ہے۔“

اس شاعرانہ فن میں آبروئے شیوہ۔ اہل نظر نگہی ہو یا باقی رہی ہو لیکن اتنی بات تو یقینی ہے کہ اس فن میں بیاض نگاری، انتخاب اشعار تحسین و تنقیص و تبصرہ و تنقید اور تذکرہ نگاری کے مشغلوں کو ضرور یک ٹونہ تعویض سمجھنی ہوگی۔

۵۔ مشاعروں کا رواج بھی اردو شاعری کی تاریخ میں ابتداء کے قریب ہے اور اس رواج نے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھانے میں مدد کی ہے۔ دہلی تو ان مشاعروں یا مراختوں کا مرکز خاص تھی۔ درخان آندھی کے زمانے سے وہاں جگہ جگہ شہری محفلیں منعقد ہونے لگی تھیں۔ خود، خان آرزو، خواجہ میر درد اور میر تقی میر کے یہاں ایسی محفلیں کے باقاعدہ انعقاد کا سراغ ملتا ہے۔ شفیق اورنگ آبادی نے وہ دے کے ذکر میں لکھا ہے کہ:-

شاہ عبدالحمید حاکم لاہوری می گوید کہ اس عزیز بزرگ علی دودماں را فقیر مکرر بہ خانہ خان آرزو در دیدار فرما
یعنی صحبت ریختہ گویان ہندی کہ دہ پانزدہم ہر ماہ ہے مقرر بود، دیدم ام

خان آندھ کی وفات کے بعد یہ محفل خواجہ میر درد اور بعد ازاں میر تقی میر کے یہاں منتقل ہوئی۔ جیسا کہ خود میر نے درد کے سلسلے میں لکھا ہے:-

مجلس ریختہ بہ خانہ بندہ بہ تاریخ پانزدہم ہر ماہ مقرر است بہ ذات ہمیں بزرگ است، زیر کہ پیش

ازیں اب مجلس بہ خانہ اش مقرر بود۔ ۱۷

ان مراختوں یا مشاعروں کو روز بروز فروغ حاصل ہوتا رہا اور ایک دن وہ آیا کہ بقول خواجہ احمد فاروقی وہ تہنی زندگی کا ہم جزو بن گئے اور شادی و عہد کی۔ ہر تقریب میں منعقد ہونے لگے۔ چنانچہ قدرت اللہ قاسم نے "عاشق" کے ذکر میں لکھا ہے کہ:-

قریب دو از دہ سال بلا ناہ بروز جمعہ بہ انعقاد مشاعرہ نجانہ خود پرداخت وہ، بیچ مانع قوی بل اتوا

موقوف نہ ساخت۔ حتی کہ صبح فاتحہ روزہ سیوم فرزند ارجمند خود نمودہ و بعد ظہر مجلس مراقبہ منعقد نمود۔ ۱۸

آخر آخر یہ روایت اتنی پختہ اور اس قدر عام ہوئی کہ شہر شہر، قصبہ قصبہ، قریہ قریہ بلکہ گھر گھر اور محلہ محلہ مشاعرے ہونے لگے اور آج تک کسی نہ کسی طور پر یہ سلسلہ جاری ہے۔ مشاعرے کے اس قبول عام کی بدولت، انتخاب اشعار، بیاض نگاری اور گلدرستہ نگاری کا رواج بھی عام ہو گیا جگہ جگہ مشاعرے منعقد ہوتے۔ ان میں شرکت کرنے والوں کے اشعار کا انتخاب یا پوری پوری غزلیں گلدرستہ کی شکل میں شائع کی جاتیں کبھی کبھی ان شعرا کے مختصر حالات بھی ان گلدرستوں میں شامل کر دئے جاتے اور ان کی حیثیت تذکروں کی ہو جاتی۔ اس قسم کے گلدرستے آج بھی سیکڑوں کی تعداد میں مختلف کتب خانوں میں موجود ہیں۔ اور ان میں بعض ایسے ہیں جو تذکروں سے کم ہم نہیں ہیں۔ مثلاً: گلدرستہ سخن، ادب گلدرستہ شعر و سخن، پیش کئے جاسکتے ہیں۔ گلدرستہ شعر و سخن میں امجد حسین نے ایک مشاعرے کی طرحی غزلیں جمع کی ہیں اور شعرا کے مختصر حالات بھی درج کئے ہیں۔ یہ گلدرستہ ۱۳۹۱ء میں مرتب ہوا اور اسی سال مطبع نعل کشور سے شائع ہو گیا یہ شعر و سخن، گلدرستے کا تاریخی نام ہے اور اسے نیاز علی پریشان نے ۱۳۸۸ء میں مرتب کیا ہے۔ اس کے لئے انھوں نے ۱۷ اکتوبر ۱۸۹۹ء مطابق ۱۰ رجب ۱۳۸۸ء کو اگرہ میں ایک بہت بڑا مٹا عہ

۱۷۔ چغتایان شعرا از ہمیں نرائن شفیق مولفہ ۱۳۵۵ھ

۱۸۔ نکات الشعرا از میر تقی میر مولفہ ۱۱۶۵ھ

۱۹۔ مجموعہ لغز از قدرت اللہ قاسم مولفہ ۱۳۲۲ھ

کیا اور اخباروں میں کئی ماہ تک اعلان دے کر شعرا کے حالات و طرحی غزلیں جمع کیں۔ اعلان میں شعرا سے خصوصی گزارش کی گئی تھی کہ وہ اپنے حالات میں اپنا اصل نام، تخلص، ولدیت نام استاد، مدت شاعری، سکونت اور مشغلہ تصنیف و تالیف کی تفصیل ضرور درج کریں۔ اس مشاعرے کے لئے فارسی، اردو دونوں کے لئے طرحی مصرعے الگ الگ دئے گئے تھے۔ یہ مشاعرہ مہاراجہ بھوان سنگھ کے مکان میں ہوا تھا اور اس میں اس عہد کے اکثر شعرا نے شرکت کی تھی۔ گارسن دتاسی نے ۱۸۶۹ء کے خطبہ میں اس مشاعرے کا ذکر کیا ہے۔

اس قسم کے گلدستے، جو کہ شاعروں کی معرفت وجود میں آئے ہیں اور جن سے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھنے میں مدد ملی ہے، کثیر تعداد میں ہیں اور اپنے دامن میں کلاسیکل شعر و ادب کا خاصا مواد سمیٹے ہوئے ہیں۔ ضرورت اس کی ہے کہ ایسے گلدستوں کا تحقیقی تحقیقی جائزہ لے کر ان کی ایک تاریخ مرتب کی جائے۔ یقین ہے کہ یہ تذکروں سے کم دلچسپ اور کم مفید چیز نہ ہوگی۔

۶۔ ان امور کے علاوہ کچھ اور باتیں بھی ہیں جو تذکرہ نگاری کی محرک ثابت ہوئی ہیں۔ میری مراد فارسی تذکرہ نگاری کے اثرات اور ان سے سابقہ لے جانیک کوشش سے ہے۔ جب فارسی کی مقبولیت میں کمی واقع ہوئے تو اردو بخیت کو شکر و مقبول عام نصیب ہوا تو فارسی کے مقابلے میں انھیں بھی تذکروں کی ترغیب کا خیال پیدا ہوا۔ گویا فارسی کی تقلید اور تقابل نے اردو میں تذکرہ نگاری کو جنم دیا۔ اور کچھ دنوں بعد ایسے لوگ پیدا ہو گئے جنہوں نے تصنیف و تالیف کے فطری جذبے کے تحت اردو شعرا کے تذکرے مرتب کرنے شروع کئے اور ان کی کوششوں سے اس باب میں اتنا مواد جمع ہو گیا کہ اسے ایک مستقل فن کی صورت حاصل ہو گئی۔

اردو میں شعرا کی تذکرہ نگاری کا آغاز تقریباً اٹھارہویں صدی عیسوی کے وسط سے ہوتا ہے اور آب حیات مولفہ نشتر ۸۸۵ء تک برابر قائم رہتا ہے۔ اس کے بعد حقیقتہً تذکرہ نگاری کا دور ختم ہو جاتا ہے اور اس کی جگہ مغرب کے زیر اثر، تنقید، تاریخ اور سوانح نگاری لے لیتی ہے۔ خود آب حیات، طرز قدیم کے تذکروں سے بالکل مختلف چیز ہے۔ اس میں اردو زبان کی تاریخ، لسانی مسائل، مختلف ادوار کی خصوصیات اور شعرا کی شخصیت کلام پر رائے زنی کا وہ طریقہ اختیار کیا گیا ہے جو تاریخ و سوانح کا خاصا ہونا چاہئے۔ چنانچہ اردو زبان و ادب کے تقریباً سارے ناقدین آب حیات کو اردو ادب کی پہلی تاریخی و تنقیدی کتاب خیال کرتے ہیں ہم نے اسی لئے اس نمبر میں صرف آب حیات کے سال تصنیف نشتر ۸۸۵ء تک کو اردو تذکرہ نگاری کا اصل دور خیال کیا ہے اور اس زمانے تک جو تذکرے لکھے گئے ہیں صرف انہیں کا تعابیر کر رہے ہیں اس سے انکار نہیں کہ آب حیات کے بعد بھی تذکرے کے طرز پر متعدد کتابیں لکھی گئیں مثلاً۔

- ۱۔ آثار السنوئے ہندو مولفہ دیو پرشاد بھاشا لکھنؤ۔
- ۲۔ جلوہ خضر مولفہ صفیر بگرامی۔
- ۳۔ یادگار غنیغہ مولفہ ضیغم۔
- ۴۔ شمارہ الشعر مولفہ مناز علی۔
- ۵۔ آب بقا مولفہ عبدالرؤف شرف۔
- ۶۔ تذکرہ شعرائے دکن مولفہ عبد الجبار خاں ملکاپوری۔
- ۷۔ رشتہ مولفہ مولوی عبدالحی۔
- ۸۔ بہار سخن زریں مولفہ شیاہ پرشاد مندرلال۔

- ۹۔ انتخابِ ندیں مولفہ سیدراس مسعود۔
- ۱۰۔ قاموس المشاہیر مولفہ نظامی بدایونی
- ۱۱۔ تذکرہ خندہ گل مولفہ عبدالباری آسی۔
- ۱۲۔ تذکرہ شاعرات مولفہ عبدالباری آسی۔
- ۱۳۔ شعر الہند مولفہ عبدالسلام ندوی۔
- ۱۴۔ تذکرہ ریختی مولفہ تمکین کاظمی۔
- ۱۵۔ ہندو شعرا مولفہ عبدالرحمن عشرت۔
- ۱۶۔ خزانہ جاوید مولفہ لالہ سسری رام۔
- ۱۷۔ جواہر سخن مولفہ محمد حسین چہرا کوٹی۔
- ۱۸۔ کاشف الخفا مولفہ امداد امام اثر۔

اس فہرست میں اور بہت سی تالیفات و تصنیفات کے اضافے کئے جاسکتے ہیں۔

لیکن چونکہ یہ سب کتابیں شائع ہو چکی ہیں اور عام طور پر مل جاتی ہیں۔ اور تاریخ و تنقید و سوانح کی بہتر اور جامع کتابوں کے سامنے ان کی حیثیت قدیم تذکروں کی طرح چنداں اہم بھی نہیں رہی، اس لئے ان کو شامل کر کے ہم نے اس نمبر کو بے سبب طول دینا پسند نہیں کیا۔

اب یہاں یہ سوال کہ ابتدا سے لے کر اب حیات کے سال تصنیف تک اردو شعرا کے کتنے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ سو اس کا جواب بھی بادرثوق دینا مشکل ہے۔ قدیم تذکرہ نگاریں نے تو خیر اس موضوع پر روشنی کے بجائے پردہ ڈالنے کی کوشش کی ہے لیکن ہمارے جن ہندوؤں نے اردو شعرا کے بعض تذکروں پر مبسوط مقدمات لکھے ہیں۔ انہوں نے بھی تذکرہ نگاری کی تاریخ یا توقیت کی طرف کچھ زیادہ توجہ نہیں کی۔ اس قسم کی اولین فہرستیں ہمیں دراصل مستشرقین یعنی اسپرنگر اور گارساں دتاسی کے یہاں ملتی ہیں۔ اسپرنگر کے "یادگار شعراء" مولفہ ۱۸۵۶ء ترجمہ طفیل احمد میں ماخذات کے طور پر بیس تذکروں کی فہرست تاریخ واردی لگی ہے۔ لیکن اول یہ کہ اسپرنگر کی نظر سے بیس نہیں صرف چودہ تذکرے گزرے تھے دوسرے یہ کہ ان بیس میں بھی۔

۱۔ گلدستہ نشاط علیہ

۲۔ چمن بے نظیر علیہ

تذکرے نہیں بلکہ محض اردو فارسی اشعار کے مجموعے ہیں اور ان میں شعرا کے حالات درج نہیں ہیں۔

تذکروں کے سلسلے میں اس قسم کی فہرست اب حیات تک کسی اور جگہ نظر نہیں آتی۔ گارساں دتاسی نے البتہ تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں تذکروں کی ایک طویل فہرست دی ہے۔ اس کی تفصیل سب سے پہلے محفوظ الحق نے اگست اور ستمبر ۱۸۶۲ء کے معارف میں پیش کی بعد ازاں اس فہرست کا مکمل ترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن نے رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۷ء میں

۳۔ گلدستہ نشاط مولفہ نوالا، ۱۲۵۲ء جری مطابق ۱۸۳۶ء میں لکھا گیا ہے۔ اس میں ۴۵۱ صفحات ہیں۔ آزاد لائبریری ملیگندھ میں اس کا نسخہ محفوظ ہے جس میں اردو اور فارسی کے اشعار درج ہیں۔

۴۔ چمن بے نظیر۔ مولفہ محمد حسین اور محمد ابراہیم کے ایک حصہ کا نام مجمع الاشعار بھی ہے۔ یہ بھی مختلف شعرا کے اشعار کا مجموعہ ہے اور ۱۲۶۵-۶۱ء میں بمبئی سے شائع ہو چکا ہے۔ انجن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے۔

شائع کیا۔ اس فہرست میں نگارسان و نامی نے چون کتابوں کا ذکر کیا ہے۔ لیکن یہ ذکر بہت تشنہ ہے۔ تذکروں کے اصل نام ان کے سال تصنیف و طباعت اور مصنفین کے نام و تخلص ظاہر کرنے میں اس نے اکثر غلطیاں کی ہیں۔ اس فہرست میں بڑی خرابی یہ ہے کہ اس میں نگارسان و نامی نے گلدستوں، اشعار کے مجموعوں اور تذکروں کو گڈ گڈ کر دیا ہے۔ علاوہ ازیں اس نے ایسے تذکرے بھی درج کر دیے ہیں جن کے نام صرف کسی تذکرے میں آئے ہیں اور ان کا وجود اب تک ثابت نہیں ہو سکا۔ چنانچہ چون ماخذات کی فہرست سے حسب ذیل کو خارج سمجھنا چاہئے۔ اس لئے کہ:-

- ۱- جن بے نظیر تذکرہ نہیں اردو فارسی اشعار کا مجموعہ ہے۔
- ۲- مجموعہ مقبول بنی۔ یہ بھی مجموعہ اشعار ہے۔
- ۳- گلدستہ نشاط۔ محض اشعار کا انتخاب ہے۔
- ۴- گلدستہ مسرت۔ فارسی اشعار کا مجموعہ ہے اور عبدالرحمن خاں شاہ کی تالیف ہے۔
- ۵- مجموعہ اسوخت۔ جیسا کہ نام سے ظاہر ہے واسوختوں کا مجموعہ ہے۔
- ۶- گلزار مضامین۔ مرزا جون طیش کی تفصیلات کا مجموعہ ہے۔
- ۷- معیار الشعراء۔ گلدستہ ہے جو پینے میں دو بار اگرہ سے نکلتا تھا
- ۸- مجالس رنگین۔ سعادت یار خاں رنگین کی سیاحتوں کی تفصیل ہے۔
- ۹- مختصر احوال مصنفین ہندی۔ عام مصنفین کے حالات ہیں۔
- ۱۰- روضۃ الشعر۔ اردو شعراء سے متعلق محمد حسین کلیم کی نظم ہے
- ۱۱- تذکرہ اختر۔ واجد علی شاہ اختر سے منسوب ہے مفقود ہے۔
- ۱۲- تذکرہ عاشق۔ ناپید گلدستہ ہے۔
- ۱۳- تذکرہ آرد ۱۵۰۔ شیفتہ نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔
- ۱۴- تذکرہ امام بخش کشمیری۔ مسخفی نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔
- ۱۵- تذکرہ عشق۔ مفقود ہے۔
- ۱۶- تذکرہ جہاندار۔ ناپید ہے۔
- ۱۷- تذکرہ خاکسار۔ میر نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔
- ۱۸- تذکرہ امام الدین مضمون۔ مفقود ہے۔
- ۱۹- تذکرہ شوق۔ ناپید ہے۔
- ۲۰- تذکرہ سودا۔ مجموعہ نظریں ذکر ہے ناپید ہے۔
- ۲۱- تذکرہ محمد علی ترمزی۔ گلزار ابراہیم میں ذکر آیا ہے۔ مفقود ہے۔
- ۲۲- تذکرہ محمود۔ عمدہ منتخبہ میں ذکر آیا ہے مفقود ہے۔
- ۲۳- تذکرۃ النساء۔ ناپید ہے
- ۲۴- تذکرۃ الکاملین۔ بابورام چندر کے سوانحی مضامین کا مجموعہ ہے۔

- ۲۵ - گلستہ حیدری - حیدری کی نظموں اور کہانیوں کا مجموعہ ہے۔
 ۲۶ - صفحہ ابراہیم - اردو شعرا نہیں فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
 ۲۷ - سرکار - یہ بھی فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
 ۲۸ - تذکرہ ذوق - ناپید ہے۔

گویا، نگارسان دہاسی کی فہرست ماخذات کے ترجمے محفوظ الحق نے اور ڈاکٹر ریاض الحسن نے۔ معارف الہست ۱۹۶۲ء اور اردو اکتوبر ۱۹۵۵ء میں شائع کئے ہیں ان میں نصف سے زائد ماخذات پر تذکروں کا اطلاق نہیں ہوتا ہے۔ ہر چند کہ نگارسان دہاسی نے تذکروں کی فہرست دینے سے پہلے اس بات کا اظہار کر دیا تھا کہ۔

”میں آئندہ صفحات میں ان تذکروں اور گلستانوں کی فہرست دوں گا جو یا تو میں دستیاب ہوئے ہیں یا کم از کم

ہمیں ان کا پتہ چل سکا۔“

لیکن افسوس اس کے مترجمین، ترجمہ کرتے وقت اس بات کی نشان دہی نہ کر سکے کہ اس کی فہرست میں کس کس قسم کی کتابیں شامل ہیں، ان میں کتنے گلستے ہیں کتنے تذکرے یا کتنے مفقود ہیں اور کتنے دستیاب۔ حیرت ہے کہ قاضی عبدالودود صاحب بھی اس باب میں بعض باتیں غیر ذمہ دارانہ کہہ گئے ہیں۔ مثلاً محمد محفوظ الحق صاحب کے مذکورہ بالا مضمون پر تنقید کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں کہ:-

۱۔ ”گلستان سخن کے متعلق دہلی کے معتبر اصحاب کا بیان ہے کہ یہ دراصل صہبائی کی تالیف ہے۔“

۲۔ ”کسی تذکرے میں مجھے سید ابوالقاسم قاسم دہلوی کا نام نہ ملا۔ دہلی کے مشہور حکیم قدرت اللہ قاسم نے

البتہ تذکرہ کھا تھا۔“

۳۔ ”صفحہ ابراہیم اور گلزار ابراہیم میری رائے میں ایک ہی تذکرے کے دو نام ہیں۔“

یہ تینوں باتیں غلط ہیں۔ ”گلستان سخن“ صہبائی کا نہیں قادر بخش صابری کی تصنیف ہے۔ ابوالقاسم دراصل قدرت اللہ ہی کے نام کا جزو ہے۔ اور ”مجموعہ لغز“ انھیں کی تالیف ہے۔ صفحہ ابراہیم، اور گلزار ابراہیم ایک ہی تذکرے کے دو نام نہیں بلکہ دو مختلف تذکرے ہیں۔ پہلا فارسی شعر سے متعلق ہے اور دوسرا ریختہ گو شعرا سے۔

غرض کہ یہ حضرات نگارسان دہاسی کی مذکورہ کتابوں کی نوعیت کا پورا یقین نہ کر سکے۔ اور اس غلط فہمی کا یہ نتیجہ ہوا کہ بعد کے مقالہ نگاروں نے نگارسان کی فہرست کو تذکروں کی فہرست سمجھ لیا۔ اور ان کے ہاتھوں مختلف ادبی تاریخوں اور مقالوں میں تذکروں کے سنین اور کیفیات کے متعلق ایسی غلط اطلاعات درج ہو گئیں کہ ان سب کا احاطہ کرنا اس جگہ بہت مشکل ہے۔ نگارسان کی فہرست اس لئے تشذوہ گئی تھی کہ اسے کبھی ہندوستان یا پاکستان آنے کا موقع نہ ملا اور وہ یورپ ہی میں بیٹھ کر خطوط، اخبارات، سرکاری رپورٹ اور رسائل کے ذریعہ اپنی کتاب کے لئے مواد جمع کرتا رہا۔ محفوظ الحق صاحب کا یہ خیال درست نہیں ہے کہ:-

”ارداب دتاریخ کلیہ مشہور ماہر عمرہ تک ہندوستان کی گلگشت کرتا رہا اور جیب فرانس واپس گیا تو اس کا

دامن یہاں کے پھولوں سے بھرا تھا۔“

تذکروں کی تعداد اور توقیت کے بارے میں ایک طویل مضمون حکیم شمس اللہ قادری کا بھی ہماری نظر سے گزرا جس کے آغاز میں انھوں نے لکھا ہے کہ :-

”ذیل میں بیسیں تذکروں کی فہرست درج ہے۔ اس کو تاریخی اعتبار سے عہد وار مرتب کیا گیا ہے۔ اس میں اکثر تذکرے ایسے ہیں جو چھپ گئے ہیں اور عام طور پر ملتے ہیں اور اگر نہیں چھپے ہیں تو ان کے مخطوطے بڑے کتب خانوں میں بلاوقت دستیاب ہو جاتے ہیں۔ ان کے علاوہ چند ایسے تذکروں کے نام بھی اس میں شامل ہیں جن میں مصنف اور عہد تعینات کا حال درست تذکروں سے معلوم ہوا لیکن ان کی نسبت یہ دریافت نہ ہو سکا کہ آیا مفقود ہو چکے ہیں یا موجود ہیں، اور اگر موجود ہیں تو ان کے مخطوطے کہاں ہیں“

حکیم صاحب نے بھی تذکروں کے سن تالیف اور نام کے سلسلے میں اکثر اسی قسم کی غلطیاں کی ہیں جو گارہاں کی فہرست میں ملتی ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے ضرور گارہاں کی فہرست کو سامنے رکھا ہے۔ چنانچہ اپنی فہرست میں انھوں نے :-

۱۔ تذکرہ محمد علی ترمزی

۲۔ تذکرہ شرف احمد سرور

۳۔ گلشن ناز مولفہ درگاہ پرشاد

کو بھی شامل کیا ہے۔ پہلے دو تذکرے مفقود ہیں۔ ان کے ذکر سے کوئی فائدہ نہیں۔ تیسرے کے متعلق وہ لکھتے ہیں کہ :-

”گلشن ناز تالیف درگاہ پرشاد نادر دہلوی فارسی اردو شاعروں کا تذکرہ ہے۔“

یہ بھی خیال درست نہیں۔ ”گلشن ناز“ صرف فارسی شعر کا تذکرہ ہے۔ نادر کے اردو تذکرے کا نام ”چمن انداز“ ہے جو ۱۱۹۴ھ میں شائع ہوا ہے۔

حکیم شمس اللہ قادری صاحب کی فہرست میں بیسویں صدی عیسوی کی متعدد ادبی تاریخ و تالیفات مثلاً جلوہ خضر آثار الشعراء، محبوب الزمن، آب بقا، گل رعنا، جوہر سخن اور بہار سخن وغیرہ بھی شامل ہیں۔ یہ سب آب حیات مولفہ ۱۳۹۶ھ کے بعد کی تصانیف ہیں۔ اور اگر اس قسم کی ساری کتابوں کو تذکروں کے باب میں درج کریں تو ان کی تعداد بیالیس نہیں بلکہ کئی سو ہوگی اس لئے کہ صرف نکات الشعراء اور آب حیات کے درمیانی عرصے میں لکھے ہوئے دستیاب تذکروں کی تعداد پچاس سے زیادہ ہے۔

تذکروں پر عمومی تبصرہ کے طور پر ”دنیا کے تذکرہ“ کے نام سے افسر امر دہلوی صاحب کا بھی ایک مضمون فصل زیدی کے توسط سے ہمیں دیکھنے کو ملا۔ اس مضمون میں اردو فارسی شعر کے تذکروں، گلدستوں، بیاضوں، شعری مجموعوں اور سوانحی و تاریخی کتابوں پر مدقش سرسری تبصرہ کیا گیا ہے، لیکن اس میں نہ کوئی تاریخی ترتیب یا توقیت ملحوظ رکھی گئی ہے اور نہ تذکرہ نگاری کے مدار یا عہد متعین کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ ابتدا سے لے کر ۱۹۳۶ء تک کی ایسی متعدد مطبوعہ و غیر مطبوعہ کتابوں کے نام اس میں آگئے جو فارسی یا اردو ادب سے کسی نہ کسی طرح تعلق رکھتی ہیں۔ بلکہ اس مضمون سے بعض ایسی کتابوں کا سربرغ بھی مل جاتا ہے جو مضمون کی اشاعت کے وقت زیر ترتیب یا تکمیل تھیں۔ مثلاً اس میں مذکور ہے کہ :-

”شہزادہ میں سووی محمود احمد بی۔ اے عباسی امر دہلوی“ تاریخ امر دہلوی، چار جلدوں میں لکھی جس کی

تین جلدیں شائع ہو چکی ہیں۔ چوتھی جلد میں شعرائے اردو کا ذکر ہو گا زیر ترتیب ہے۔

۲۔ ”اسی نوع کا ایک تذکرہ راقم الحروف نے ”فردغ وطن“ کے نام سے شیخ مصطفیٰ اور ان کے تلامذہ کے حالات میں ترتیب دیا ہے۔ جس میں ان کے صاحب دیوان شاعر کے لئے ایک جلد مقرر کی ہے۔ مکمل کتاب کی میں جلدیں ہیں اور ابھی تک قلمی صورت میں ہیں۔“

۳۔ ”۱۹۳۶ء میں راقم الحروف نے اردو شعرائے سندھ کے حالات ”اردو ادب میں سندھ کا حصہ“ کے نام سے جمع کئے جو تکمیل کو نہ پہنچنے کے باعث ابھی تک زیر طبع سے آراستہ نہ ہو سکے۔“

۴۔ ”۱۹۳۸ء میں راقم الحروف نے ”اندوختہ گریباں“ کے نام سے ایک تذکرہ ترتیب دیا۔ یہ تذکرہ بھی بعض جہوں سے اب تک طبع نہ ہو سکا۔“

۵۔ ”۱۹۳۶ء میں عزیز میمن شاد حسین شاد صابری امیٹھوی نے موجودہ شعرائے کراچی کے حالات بڑی کاوش سے جمع کئے۔ اس تذکرے کا نام دربار سخن ہے اور اب تک طبع نہیں ہوا۔“

ظاہر ہے کہ معلومات علم کے لحاظ سے یہ مضمون بہت کاآمد ہے اور لغتین ہے کہ اب سے ۲۷ سال پہلے جب یہ شائع ہوا ہو گا تو عمر کی چیز خیال کیا گیا ہو گا۔ اس لئے کہ اس وقت تک اردو تذکرہ نگاری پر کچھ زیادہ کام نہیں ہوا تھا۔ لیکن آج جبکہ متعدد قدیم تذکرے تحقیقی مقدموں کے ساتھ منظر عام پر آ گئے ہیں، یہ مضمون مفید مطلب نہیں رہا۔ علاوہ ازیں افسر صاحب نے اس میں زیادہ تر بیسویں صدی عیسوی کی ان تالیفات کا ذکر کیا ہے جو عموماً دستیاب ہیں اور جن میں عہد تذکرہ نگاری کے بعد کی چیز خیال کرنا چاہئے جہاں تک قدیم تذکروں کا تعلق ہے نکات الشعراء سے لے کر آب حیات تک پچاس سے زائد اہم دستیاب تذکروں میں صرف دس بارہ تذکروں کا ذکر اس مضمون میں آیا ہے۔

اردو شعرائے تذکروں کے سلسلے میں ڈاکٹر سید عبداللہ کا مقالہ ”شعرائے اردو کے تذکرے مطبوعہ رسالہ اردو سنہ ۱۹۳۲ء البتہ اس لحاظ سے بہت اہم ہے کہ اس میں پہلی بار تذکرہ نگاری کے فن اور اردو شعرائے تذکروں کی اہمیت پر مدلل بحث کی گئی ہے اور اردو میں تذکرہ نگاری کا عہد مستعین کیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں تیسرے لے کر آزاد تک تقریباً پچیس دستیاب اور موجودہ تذکروں کے نام آئے ہیں۔ ان میں سے عمدہ منجملہ، حیار الشعراء، تذکرہ شورش، تذکرہ حیرت اور تذکرہ خاکسار، مقالہ نگار کی نظر سے نہیں گزرے جیسا کہ خود صاحب مقالہ نے اس کا اعتراف کیا ہے۔

تذکرہ خاکسار تو مفقود ہے لیکن ”تذکرہ حیرت مولفہ ۱۹۳۸ء کو اردو شعرائے تذکروں میں شمار کرنا مناسب نہیں اس لئے کہ یہ دراصل فارسی شعرا کا تذکرہ ہے جسے کیام الدین حیرت نے ”مقالات الشعراء“ کے نام سے ۱۹۳۸ء میں مرتب کیا تھا۔ نگار ساں دتاسی اور اسپرنگ نے اسے غلطی سے اردو شعرا کا تذکرہ سمجھ لیا ہے۔ اس طرح پچیس میں سے صرف بیس قدیم تذکرے ڈاکٹر سید عبداللہ کے مقالے میں زیر بحث آئے ہیں۔ اور ان کی تنقیدی و سوانحی اہمیت تفصیل سے واضح کی گئی ہے۔

اردو تذکرہ نگاری کے تعارف کے باب میں ”دستور الفصاحت“ کے مرتب مولانا امتیاز علی خاں عرشی کا مقدمہ خصوصاً قابل ذکر ہے اس میں عرشی صاحب نے نکات الشعراء سے لے کر آب حیات تک تقریباً پچیس ایسے تذکروں کا تعارف کرایا،

۱۔ ”دنیا کے تذکرہ“ مطبوعہ سالنامہ ادب لطیف (لاہور) ۱۹۳۷ء

۲۔ دستور الفصاحت مرتبہ امتیاز علی خاں عرشی مطبوعہ رام پور ۱۹۳۳ء

جن سے موصوف نے کتاب مذکور کے حاشیوں کی ترتیب میں مدد لی ہے۔

اب تک تذکروں کے سلسلے میں جن مضامین کا ذکر کیا گیا ہے وہ پندرہ بیس سال پہلے کے لکھے ہوئے ہیں۔ اس کے بعد بعض تذکروں کے مرتبین و مترجمین کے مقدمات بھی دیکھنے میں آئے ہیں لیکن افسوس ہے کہ یہ ہماری معلومات میں کوئی اضافہ نہیں کرتے، مثالاً لکھنؤ یونیورسٹی کے ریسرچ اسکالرا ایم۔ کے، فاطمی صاحب نے پچھلے تین سال میں مقدمات و حواشی کے ساتھ بعض تذکروں کے اردو ترجمے اور بعض تذکروں پر تفصیلی مضامین کتابی صورت میں شائع کئے ہیں لیکن ان کے مطالعہ سے تہ چلتا ہے کہ پندرہ بیس کے سوا دوسرے قدیم تذکرے ان کی نظر سے نہیں گزرے۔

اس طرح اردو تذکروں پر جو مقالات یا کتابیں اب تک سامنے آئی ہیں، ان میں سے کسی میں بھی بیس یا پچیس قدیم تذکروں سے زائد کا ذکر نہیں آیا۔ حالانکہ نکات الشعراء مولفہ ۱۱۶۵ھ سے لے کر آب حیات مولفہ ۱۲۹۱ھ تک اس سے کئی گنا زائد تذکروں کے حوالے مختلف جگہ نظر آتے ہیں۔ ہم اس نمبر میں پچاس سے زائد ہم تذکروں کا تعارف کر رہے ہیں لیکن یقین ہے کہ تذکروں کی تعداد اس بھی زیادہ ہوگی۔ فارسی تذکروں کی طرح، اردو تذکروں میں بھی بڑی رنگارنگی ہے۔ بظاہر وہ ایک ہی غرض سے لکھے گئے ہیں۔ یہ حیثیت مجموعی ان کا تنقیدی اسلوب اور تحسینی لب و لہجہ بھی ایک سا ہے۔ یہ بھی صحیح ہے کہ ان میں بعض ایک دوسرے کے جواب یا تنقید میں لکھے گئے ہیں بلکہ یوں کہنا چاہئے کہ بعض نے دوسرے تذکروں کا مواد براہِ ادنیٰ تفسیر اپنا لیا ہے۔ اس کے باوجود ان تذکروں میں اکتادہ سینے والی ٹیک نگی دیک رنگی نہیں ہے، مولف کے مزاج، تبحر علمی، انداز تحریر، علاقہ، ماحول، عہد اور مقامیت کا انفرادی رنگ ان تذکروں میں کم و بیش نظر آتا ہے۔ اس لئے ان تذکروں میں یکسانی کے باوجود حدفاصل قائم کرنا کچھ مشکل نہیں رہ جاتا۔ چنانچہ ان کی ہیئت و موضوع کو نظر میں رکھ کر ہمارے ناقدین نے انھیں مختلف خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

حجی الدین قادری زورِ مرحوم نے مصنفین کی نوعیت کا لحاظ رکھ کر اردو تذکروں کی تین خاص قسمیں کی ہیں۔

۱۔ وہ جو کسی بڑے شاعر کے نتیجہ قلم ہیں۔

۲۔ وہ جن کے مصنف خود بڑے شاعر نہیں لیکن بڑے شاعر کے گردیدہ شاگرد تھے۔

۳۔ وہ جن کے مصنفین کو سخن گو نہیں بلکہ سخن فہم کہنا چاہئے۔

پہلے قسم کے تذکروں میں عموماً بڑے شاعروں کا ذکر ہے۔ چھوٹے شاعروں کو نظر انداز کر دیا گیا ہے اور سوانح سے زیادہ کلام پر رائے دینے کی کوشش کی گئی ہے۔ دوسری قسم کے تذکروں میں عام خاص سب کا ذکر ہوتا ہے لیکن اپنے استاد، احباب و اعداء کے بیان میں طرفداروں سے کام لیا جاتا ہے اور مخالفین کی تنقیص کی گئی ہے۔ تیسری قسم کے تذکروں کی تعداد کم ہے لیکن شاعر کا اصلی مرتبہ معلوم کرنے میں ان سے بڑی مدد ملتی ہے۔

گارساں دتاسی، ڈاکٹر عبدالستار صدیقی اور شمس الدین قادری وغیرہ نے ان تذکروں کو ان کے مواد کے اعتبار سے صرف دو خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

۱۔ عام تذکرے جن میں ابتدا سے بیکر معاصرین تک کے حالات ردیف دار یا بلحاظ ادوار جمع کئے جلتے ہیں۔

ب۔ خاص تذکرے جن میں کسی خاص عہد کے شعرا یا خاص صنف کے شعرا یا کسی خاص علاقے کے شاعروں کا ذکر ہوتا ہے۔

۴۔ ملاحظہ ہو: اردو تذکروں میں نکات الشعراء اہمیت ۲۵۳ مطبوعہ دانش محسن آمین آباد لکھنؤ۔

۵۔ مقدمہ گلزار ابراہیم از محی الدین قادری زور ۲۵۳

لیکن بعض مقالہ نگاروں نے اپنے مقالے میں تذکروں کی مختلف خصوصیات کے اعتبار سے ذیل کی سات قسمیں ہیں۔

۱۔ وہ تذکرے جن میں صرف اعلیٰ شاعروں کے مستند حالات جمع کئے گئے ہیں اور ضمناً کلام کا انتخاب بھی دیا ہے۔

دوم وہ تذکرے جن میں تمام قابل ذکر شعرا کو جگہ دی گئی ہے اور مصنف کا مقصد جامعیت و استيعاب ہے۔

سوم وہ تذکرے جن کا مقصد تمام شعرا کے کلام کا عمدہ اور مفصل ترین انتخاب پیش کرنا ہے اور حالات جمع کرنے کی طرف

زیادہ اہتمام نہیں۔ بیاہنیں اور مجموعے اس صنف میں شامل ہیں۔

چارم وہ تذکرے جن میں اردو شاعروں کو مختلف طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے اور تذکرے کا مقصد شاعری کا ارتقاء دکھانا،

پنجم وہ تذکرے جو شاعری کے ایک مخصوص دور سے بحث کرتے ہیں۔

ششم وہ تذکرے جو کسی وطنی یا ادبی گروہ کے نمائندے ہیں۔

ہفتم وہ تذکرے جن کا مقصد محض تنقید سخن اور اصلاح سخن ہے۔

یہ تقسیمیں اپنی اپنی جگہ مناسب ہیں، بلکہ ان سے ذہین خاںوں میں بھی انھیں بانٹا جاسکتا ہے۔ مثلاً گارماں کے تذکرے کو چھوڑ کر اردو تذکروں کے دو گروہ ملحوظ زبان بھی کئے جاسکتے ہیں۔

۱۔ وہ تذکرے جو فارسی زبان میں لکھے گئے ہیں مثلاً نکات الشعراء، گلشن گفتار، تحفۃ الشعراء، مخزن شعراء، عیار الشعراء،

ریختہ گویاں، مخزن نکات، چمنستان شعراء، تذکرۃ الشعراء، تذکرہ ہندی گویاں، ریاض الفصحاء، گلزار ابراہیم اور

گلشن بے خار وغیرہ۔

۲۔ وہ تذکرے جو اردو میں لکھے گئے ہیں مثلاً گلشن ہند، گلستہ نازیناں، طبقات الشعراء ہند، انتخاب دواوین

انتخاب یادگار، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اس تقسیم میں اگرچہ تو پہلی قسم کو قدیم طرز کے تذکرے اور دوسری قسم کو جدید طرز کے تذکرے بھی کہہ سکتے ہیں اس لئے

کہ اردو میں جو تذکرے لکھے گئے ہیں۔ ان کی روش فارسی تذکروں سے قدرے مختلف ہے اور یہ اول الذکر کی نسبت، ادبی سوانح نگاری

تاریخ اور تنقید سے قریب تر ہیں۔

اگر ہم معنوی اعتبار سے ان تذکروں کی خصوصیات پر غور کریں تو یہ ساری تقسیمیں بنیادی طور پر صرف دو خاص گروہوں میں

ضمم ہو جاتی ہیں اور اس لحاظ سے اردو تذکروں کو متعدد خانوں میں بانٹنے کے بجائے ذیل کے دو گروہوں میں تقسیم کرنا زیادہ مناسب ہوگا

۱۔ بیاہنی تذکرے جن کا اصل مقصد انتخاب اشعار ہے۔ اس ذیل میں اردو شعرا کے اکثر تذکرے آجاتے ہیں۔

۲۔ سوانحی تذکرے جن میں شعرا کے حالات جمع کرنے اور ان کے کلام پر تنقیدی نظر ڈالنے کی کوشش کی گئی ہے۔ مثلاً

گلزار ابراہیم، طبقات الشعراء ہند، شمیم سخن، گلشن ہند، گلستان سخن اور آب حیات وغیرہ۔

پچھلے صفحات میں ہم، فارسی تذکروں کی معنوی حیثیت و نوعیت پر روشنی ڈال چکے ہیں، اردو شعرا کے تذکرے، ان سے کچھ زیادہ مختلف نہیں ہیں

اردو تذکروں کی معنوی حیثیت و اہمیت

ہمیشہ مجموعی ان میں وہی خوبیاں اور کمزوریاں نظر آتی ہیں جو فارسی تذکروں میں ملتی ہیں۔ افسوس ہے کہ ان خوبیوں کی طرف

بہت کم لوگوں نے توجہ کی ہے ہاں ان کی خامیوں کو اکثر نے بڑے شدید سے بیان کیا ہے اور ان میں قدیم تذکرہ نگار و جدید

ناقدرین دونوں شامل ہیں۔ میر تقی میر کو یار محمد خاکسار عرف میر کلوسے یہ شکایت ہے کہ:-
"اھون خود را اول ز ہمدنگاشتہ و خطاب خود سید الشرا پیش خود قرار دادہ ہے"

فتح علی حسینی گردیزی کو اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں سے یہ گلہ ہے کہ:-

"ملت فانی تالیف شاہ خوردہ گیری بمسراں دستم ظریفی با معاصران است۔ در اظہار مافی نفس الامر بیکاز پرورختہ
بلکہ از بہت عدم اتصادقت تتبع اکثر نازک خیالات رنگیں نگار از قلم انداختہ در تصحیح اخبار و تحقیق احوال اعزہ
غلط صریح بکار بردہ و خطا ہا نمایاں کردہ اند ہے"

شفیق اور نگ آبادی کو میر تقی میر سے ان کی عیب جینی اور تنقیص کا شکوہ ہے اور قدرت اللہ قاسم ان سے یوں خفا
ہیں کہ:- "در تذکرہ خود ہمہ کس را بہ بدی یاد کردہ ہے"
اسی طرح قطب الدین باطن لکھتے ہیں کہ:-

"گلشن بے خار تالیف نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ جو اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ یہ حضرت ہیں نوابی پر
زلفیت، سب کو حقارت سے یاد کیا اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت
بجو آمیز ہے۔"

بعد ازاں انیسویں صدی کے وسط میں ایک مغربی اسکالر گارساں دتاسی اردو شعرا کے تذکروں پر یہ اعتراض کرتا ہے کہ
"تمام تذکرے بالکل ناکم ہیں اور عموماً ان میں صرف شاعر کا نام اور اس کے کلام کا انتخاب پایا جاتا ہے۔
لیکن بعض موقعوں پر جہاں حالات و واقعات کے ذرا وضاحت کے ساتھ بیان کیا گیا ہے وہاں بھی شاعر کی رانیوٹ
زندگی یا سال ولادت و وفات کے متعلق ایک حرف بھی بہ شکل نظر آتا ہے۔۔۔۔۔ اور نہ اس کی تالیفات و تصنیفات
کا کچھ ذکر نظر آتا ہے اور اکثر تو اس کے صاحب دیوان ہونے کا ذکر بھی نہیں ہوتا۔۔۔۔۔"

گارساں دتاسی کے مترجم کریم الدین۔ انہیں اعتراضات کو ان الفاظ میں دھراتے ہیں کہ:-

"اکثر اے ان میں شعر کا اور کچھ انتخاب، شعرا کا لکھا ہے جس کا حال بہت لکھا ہے۔ ان کی پیدائش کی تاریخ نہیں
لکھی اور نہ تاریخ وفات کسی کی لکھی ہے۔ اور حالات خالی ان کے بہت کم لکھے ہیں بلکہ ان کی تصنیفات کا ذکر بھی بہت
کم ہے در یہ بھی بہت کم ہے کہ اس شاعر کا دیوان بھی ہے یا نہیں۔ شاید یہ سبب رشک کے تذکرہ نویس نہ لکھتے ہوں،
کہ نہ اگر یہ کہیں گے کہ اس کی تصنیف سے ایک دیوان بھی ہے تو شاید اس سے یہ نتیجہ نکلے کہ وہ بڑا شاعر تھا اور یہ
امران کو چھپانا منظور ہے۔"

بعد ازاں تذکرہ نگاری کے آخری دور میں صفا بدایونی صاحب شمیم سخن کو بچپے تذکرہ نگاروں سے یہ شکوہ ہے کہ وہ شعرا کے

۱۔ نکات الشعر ص ۱۲۲ مرتبہ حبیب الرحمن خان شردانی

۲۔ دیباچہ ریختہ گویاں، مرتبہ مولوی عبدالحمید

۳۔ مجموعہ نغز جمعہ دوم مرتبہ حافظ محمود شیرانی ص ۲۳

۴۔ گلستان بے خزاں ص ۵ مطبوعہ نول کشور گھنٹہ ۱۸۸۵ء

۵۔ دیباچہ تاریخ ادب ہندوستانی، حوالہ معارف بابت اگست ۱۹۲۲ء

۶۔ دیباچہ طغفان اشعار کے ہندوستان از کریم الدین دہلوی مطبع العلوم دہلی ۱۸۳۹ء

ذکر میں روایات کو مد نظر رکھتے ہیں اور کلام کا عنصر انتخاب نہیں دیتے۔ خزانۃ العلوم کے مولف درگاہ پر شادناور کو پچھلے تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ ان میں دکنی شعر کو نظر انداز کیا گیا ہے۔ خود محمد حسین آزاد کو تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ۔

”ان سے نہ کسی شاعر کی سرگزشت کا حال معلوم ہوتا ہے نہ اس کی طبیعت اور عادات و اطوار کا حال کھلتا ہے

نہ اس کے کلام کی خوبی اور صحت و سقم کی کیفیت کھلتی ہے نہ یہ معلوم ہوتا ہے کہ اس کے معاصروں میں اور اس کے

کلام میں کن کن باتوں میں کیا نسبت تھی۔ انتہا یہ ہے کہ سال ولادت اور سال وفات تک نہیں لکھتا۔“

تذکروں پر مذکورہ بالا اعتراضات خود قدیم تذکرہ نگاروں کی طرف سے کئے گئے ہیں اور اس میں میر تقی میر سے لے کر محمد حسین آزاد تک سبھی شامل ہیں۔ بیسویں صدی عیسوی کے ناقدین میں کلیم الدین احمد، ڈاکٹر احسن فاروقی اور پرنسپل عبدالشکور خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔ جبکہ صرف کلیم الدین کی رائے نقل کرنے پر اکتفا کرتے ہیں۔

”شاعر کی پیدائش، اس کا خاندان، اس کی زندگی کے مختلف واقعات اس کی تعنیفات اس کی تعلیم و تربیت، اس کا ماحول

ماحول، ان میں سے کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا۔“

اب اگر ہم تذکروں کے قدیم و جدید ناقدین کی رائوں پر بیک وقت نظر ڈالیں اور تذکروں پر کڑی سے کڑی تنقید کو جائز رکھیں تو زیادہ سے زیادہ ان پر حسب ذیل اعتراضات وارد ہو سکتے ہیں۔

- ۱۔ تذکروں میں حالات زندگی عموماً بہت مختصر اور انتحانات کلام اکثر طویل ہیں۔
- ۲۔ سوانح اور شاعر کے انداز سخن گوئی کے سلسلے میں تقریباً سب نے ایک ہی روش اختیار کی ہے۔
- ۳۔ شاعروں کے حالات میں ان کے سال پیدائش و وفات اور عمر و عہد کا کوئی خاص خیال نہیں رکھا گیا۔
- ۴۔ ایک شاعر کے اشعار دوسرے شاعر سے یا بعض اشعار کئی کئی شاعروں سے منسوب کر دیے گئے ہیں۔
- ۵۔ اکثر تذکروں پر ایک دوسرے کی تقلید کا اثر نمایاں ہے اور تازگی و ندرت بہت کم نظر آتی ہے۔
- ۶۔ شعر کے محاسن میں زیادہ تر صنائع لفظی و معنوی کو اہمیت دی گئی ہے اور حسب ضرورت ان کو ظاہر کیا گیا ہے۔
- ۷۔ اکثر طرفداری سے کام لیا گیا ہے اور شعرا کی تعریف و تنقیص ذاتی تعلقات کی بنا پر کی گئی ہے۔
- ۸۔ تنقیدی لب و لہجہ پر جوش اخلاقی غالب ہے اور عموماً سب کو اچھے الفاظ میں یاد کیا گیا ہے۔ زندوں کو درازی عمر کی دعا دی گئی ہے اور متوفین کو مغفرت کی۔
- ۹۔ اکثر شعرا کے اسلوب و سلیقہ شعر کے لئے مبہم الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ جن سے شاعر کی حیثیت واضح نہیں ہوتی۔

لیکن ان خامیوں کے باوجود ان تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی، ان میں سے جو اعتراضات خود تذکرہ نگاروں کی طرف سے وارد کئے گئے ہیں وہ عموماً، رشک و رقابت، معاصرانہ چشمک، شاعرانہ تعلی اور علاقائی تعصبات کا نتیجہ ہیں۔ پھر چونکہ یہ تذکرہ نگار ایک دوسرے کی کمزوریاں گنوانے کے باوجود اپنے تذکروں کو ان عیوب سے پاک نہیں رکھ سکے اس لئے ان کے بیانات کو چنداں اہمیت دینا مناسب نہیں لیکن جہاں تک جدید ناقدین کے اعتراضات کا تعلق ہے۔ انھوں نے

قدیم تذکرہ نگاروں کے ساتھ انصاف نہیں کیا۔ ہمیں تذکروں پر تنقیدی و تحقیقی علم اٹھاتے وقت اس بات کو نظر انداز نہ کرنا چاہیے کہ وہ ایک ایسے عہد، ماحول اور ادبی فضا میں لکھے گئے ہیں جس میں نقد شعر اور سخن نہیں کا معیار آج کے معیار سے بالکل مختلف تھا۔ ان تذکرہ نگاروں کے سامنے، قدیم فارسی تذکروں کے سوا، ادبی تنقید، سوانح اور تنقید کے وہ جدید اصول یا نمونے موجود نہ تھے جن کی تلاش آج انھیں مطعون اور کم رتبہ خیال کیا جاتا ہے۔ اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کے مذاق ادب طرز تنقید، اور انداز تذکرہ نگاری کو بیسویں صدی عیسوی کے نقطہ نگاہ سے جانچنا کسی طرح مناسب نہیں۔ چنانچہ جو لوگ قدیم تذکروں کو آج کے معیار یا اپنے خاص رجحانات و معتقدات کے تحت دیکھیں گے انھیں ضرور مایوسی ہوگی البتہ جو لوگ ان تذکروں کو اس خاص فضا میں لے جا کر دیکھنے کی کوشش کریں گے جن میں وہ لکھے گئے ہیں تو ہمیں یقین ہے کہ ایک دو نہیں انھیں سیکڑوں باتیں کام کی مل جائیں گی، ایسا معلوم ہوتا ہے کہ انھیں ہمارے جدید نقادوں نے قدیم تذکروں کا بالاستیعاب مطالعہ نہیں کیا اور چند تذکروں پر سرسری نظر ڈال کر رائیں قائم کر لی ہیں ورنہ کم از کم انھیں اس بات کا اندازہ ضرور ہو جاتا ہے کہ تذکروں پر جو اعتراضات کئے جاتے ہیں وہ ہر ایک پر منطبق نہیں ہوتے۔ ان میں یقیناً ایسے تذکرے بھی ہیں جن میں سوانح کے باب میں کچھ زیادہ احتیاط و توجہ سے کام نہیں لیا گیا لیکن انھیں تذکروں میں ایسے بھی موجود ہیں جن میں شعرا کے حالات زندگی کو احتیاط سے جمع کرنے، شعرا کے احوال قائم کرنے، ہر دور کی شاعرانہ خصوصیات اُجاگر کرنے، شعرا کی دلربیت و سکونت کی نشاندہی کرنے، ان کے ساتھ دلتا مذہم کے نام دینے اور ان کے سنہین وفات و پیدائش کے اندراج کرنے میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ ایسے تذکروں میں گلزار ابراہیم گلشن ہند، گلستان سخن، شمیم سخن اور خزینۃ العلوم کے نام آسانی سے لئے جاسکتے ہیں۔ تنقیدی رایوں کے سلسلے میں — بحکات الشعراء، گلشن بے خوار اور آپ حیات کو کسی طرح نظر انداز نہیں کیا جاسکتا۔ علاوہ ان میں تذکروں کی جو کمزوریاں اور پرگنوائی گئی ہیں وہ کسی ایک تذکرے میں مجتمع نہیں بلکہ متعدد تذکروں میں مٹی ہوئی ہیں۔ بعض میں اشعار کے انتخاب کا اہتمام کیا گیا ہے، بعض میں حالات زندگی کو اہمیت دی گئی ہے۔ بعض میں دلربیت و سکونت کا ذکر ضرور کیا گیا ہے بعض میں استاد شاگرد کے نام خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں۔ بعض میں شعرا کے کلام پر رائیں ضرور دی گئی ہیں بعض میں معاصرانہ ادبی فضا پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ اس طرح اگر کسی خاص شاعر کے متعلق مختلف تذکروں کے اقتباسات جمع کریں تو ہمیں یقین ہے کہ اس کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آجائے گی، بات یہ ہے کہ اردو شعرا کے تذکرے بے شمار ہیں ان میں اچھے بھی ہیں اور برے بھی۔ بعض ایسے اعلیٰ درجے کے تذکرے موجود ہیں جن میں شاعروں کے حالات اور واقعات نہایت صحیح ہیں بالخصوص معاصرین کے متعلق ان کی معلومات ہر طرح قابل اعتبار ہے بعض میں تنقیدی پہلو بھی معیاری ہے بلکہ

اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت

اس امر سے انکار ممکن نہیں کہ اردو میں ادبی تنقید کی داغ بیل تذکرہ نگاروں کے ہاتھوں پڑتی ہے۔ تذکروں میں چونکہ شعرا کے حالات میں ایجاز و اختصار سے کام لیا جاتا ہے۔ اس لئے کسی شاعر یا اس کے کلام کے متعلق مفصل تنقیدی رائے کی تلاش تو بے سود ہوگی لیکن ان میں کلام کے حسن و قبح پر جتنا ایسی رائیں ضرور مل جاتی ہیں جنہیں تنقیدی نقوش و اشعار کے سوا کسی اور چیز سے تعبیر نہیں کر سکتے۔ یہ تنقیدی اشارات بھی عموماً کلام کی ظاہری صورتوں سے بحث کرتے ہیں اور معنوی خصوصیات کو ہاتھ نہیں لگاتے، لیکن اس سے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی شعور پر حریف نہیں آتا۔ بات یہ ہے کہ یہ تذکرے جس ادبی ماحول اور شاعرانہ فضا میں لکھے گئے ہیں اس میں آجکل کی طرح موضوع و مواد کو کچھ زیادہ اہمیت حاصل نہیں تھی بلکہ عربی و فارسی شاعری اور تنقید کے زیر کلام کی ظاہری صورت ہی کو سب کچھ سمجھا جاتا تھا۔

بزرگ گردانہ و معنی بزرگ را خرد، نیکو را خلعت زشت باز نماید و زشت را در صورت سیکو جلوہ کند و بہ ایہم قوت
ہائے عضبانی و شہونی را برا نگیزد تا بدل ایہام طابع را انقباض و انبساطے بود و مور غم را در نظام عام سبب شود

ان خیالات کا نتیجہ ہوا کہ شاعری کو محسوسات و جذبات کی ترجمانی کے بجائے سیاہ کو سفید اور سفید کو سیاہ، جھوٹ کو سچ
اور سچ کو جھوٹ بنا کر ظاہر کرنے کا وسیلہ سمجھ لیا گیا، چنانچہ رشید الدین و طواط نے عربی فن نقد کی تقلید میں ایک ضخیم کتاب علم بدیع پر
فارسی زبان میں لکھی اور اس میں صنائع لفظی و معنوی کو شعر کی حسن و اثر کا سبب قرار دیا۔ یہ کم و بیش لفظی تنقید کے یہی مباحث
شمس قیس رازی کے یہاں زیر بحث آئے ہیں بلکہ اس نے دطواط کے مقابلے میں اس سے زیادہ تفصیل سے ردیف و قافیہ، عروض اور
علم معانی و بیان کے دو سرے لوازم کو کلام کے محاسن خاص میں شمار کیا ہے۔

غرض کہ جس وقت اردو فارسی شعرا کے تذکرے مرتب ہو رہے تھے اس وقت عربی و فارسی تنقید کے محور، موضوع، مواد یا معنی
نہیں بلکہ ہیئت الفاظ اور علم بیان کے لوازم تھے۔ اس لئے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی لب و لہجہ کو اس وقت کے مروج معیار
تنقید سے ہٹ کر دیکھنا مناسب نہ ہو گا بلکہ ہمیں ان کی تنقیدی قدر و قیمت متعین کرنے کے لئے لفظی تنقید کے ان اصول و
فصول کو سامنے رکھنا ہو گا جو انیسویں صدی کے وسط تک شعر و ادب کا پیمانہ خاص خیال کئے جاتے تھے، چنانچہ اگر ہم شعرائے اردو
کے تذکرہ نگاروں کو قدیم فن نقد کی روشنی میں دیکھیں تو اندازہ ہو گا کہ اختصار و ایجاز کے باوجود ان میں تنقیدی مواد کی کمی نہیں ہے۔
نکات السحر و مخزن نکات سے لے کر شمیم سخن و آب حیات تک تنقیدی شعور و اصول کا ایک ارتقائی سلسلہ ہے جو وقت اور ماحول کے
تغاضیوں کے ساتھ ساتھ الفاظ کے معنی کی طرف اور ہیئت سے موضوع کی طرف بڑھتا گیا ہے۔ سترہویں صدی عیسوی کے
تذکرہ نگار میر، گرجری، قائم، میر حسن، نجمی زائن شفیق اور حمید اورنگ آبادی وغیرہ۔ تنقیدی شعور سے بیگانہ نہیں ہیں۔
دوٹی اور دھڑائی تنقید کے ان اصولوں کی کار فرمائی ان کے تذکرہ نگاروں میں ملتی ہے جو عربی و فارسی کے زیر اثر اس وقت عموداً مروج
تھے۔ اس سے تذکرہ نگاروں سے توقع کرنا ان کے ساتھ نا انصافی ہے۔ لیکن اٹھارہویں صدی کے اوائل میں علم ادب
کی روشنی و روشد و نیم نالچ کی تحریک نے جہاں برصغیر کے عام ادبی شعور کو متاثر کیا ہے وہاں اس نمائندے کے ناقدین یعنی
تذکرہ نگاروں کے اندر فکر اور اسلوب نگارش پر بھی نمایاں اثر ڈالا ہے۔ چنانچہ، گلزار ابرار، شمیم، طبقات الشعراء، ہند،
گلستان سخن، گلشن بے حار، شمیم سخن اور آب حیات کے تنقیدی لب و لہجے میں یہ اثرات اکثر جگہ نظر آتے ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ
اردو کے ان تذکرہ نگاروں کا تنقیدی شعور، عربی فارسی کے قدیم مروج معیاروں اور سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگاروں سے
الگ اپنی راہ نکالنے کی کوشش میں لگا ہوا ہے۔ اس لئے کلیم الدین صاحب کی یہ رائے درست نہیں معلوم ہوتی کہ ان تذکرہ
نگاروں کی اہمیت محض تاریخی ہے، یہ دیکھنے میں کوئی اہمیت نہیں رکھتے۔

افسوس ہے کہ کلیم الدین تذکرہ نگاروں کی تنقید کو سترہویں اور اٹھارہویں صدی عیسوی کے تنقیدی معیار کے بجائے بیسویں صدی
عیسوی بلکہ اپنے ذاتی معیار کی روشنی میں دیکھتے ہیں۔ ورنہ ان تذکرہ نگاروں میں تنقیدی شعور کی اتنی کمی نہیں ہے جتنی کہ انھیں نظر آتی ہے
اگر ہم عربی و فارسی کے تذکرہ نگاروں کے مروج اصول تنقید کو نظر میں رکھیں تو اندازہ ہو گا کہ ہمارے قدیم ترین تذکرہ نگار، قائم اور میر حسن

۱۔ مجمع النوا اور چاپ تہران
۲۔ حائق السمری رقائق الشعراء رشید الدین و طواط
۳۔ العجمی انصار الشعراء العجمی

اور مصحفی۔ سبھی ان اصولوں کا احساس رکھتے ہیں۔ مثال کے طور پر میر نے نکات الشعرا میں تنقید کے جن اصولوں پر بار بار زور دیا ہے۔ ان میں ۱۔

- ۱۔ ربط کلام
- ۲۔ خوش فکری
- ۳۔ تلاش لفظ تازہ
- ۴۔ صفائی گفتگو
- ۵۔ ایجاد مضامین
- ۶۔ تہ داری
- ۷۔ دردمندی
- ۸۔ طرز خاص

شامل ہیں۔ اور ان اصولوں کی پاسداری تقریباً ہر قدیم تذکرہ نگار کے یہاں نظر آتی ہے۔ ہر چند کہ ان اصول پر مفصل بحث کہیں نہیں کی گئی اور نہ تذکروں میں اس کی گنجائش تھی۔ لیکن اشارات کی صورت میں یہ جگہ جگہ ملیں گے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی ان اشارات کا تفصیلی جائزہ لیتے ہوئے لکھتے ہیں کہ تذکروں میں ان تنقیدی اشاروں کی بڑی اہمیت ہے۔ ان کا تجزیہ کرنے کے بعد یہ چلتا ہے کہ یہ چار عناصر سے مرکب ہیں اقل شاعری کے کلام پر دائے۔ دوم فارسی شاعروں سے مقابلہ۔ سوم کلام پر اصلاح جہاں اس زمانے کی ادبی تحریکوں پر اشارے اس کے علاوہ بعض تذکرے ایسے بھی ہیں جن میں شعرد شاعری کے متعلق فنی مباحث بھی مل جاتے ہیں۔

ان امور سے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی پتہ چلتا ہے کہ "ابتدائی دور میں بھی فارسی سے اردو میں کام لینے کی حدود مقرر تھیں جن کا سمجھنا سلیقہ شعر گوئی کے لئے ضروری تھا۔ اردو شعرا کے جتنے بھی تذکرے ہیں ان میں ایسے اشارات بہت صاف اور واضح ہیں جن سے یہ معلوم کرنا آسان ہے کہ دور قدیم میں شعرد شاعری کا مذاق کیا تھا کن اصولوں کو ملحوظ رکھا جاتا تھا بالفاظ دیگر مردجہ معیار تنقید کیا تھا جس پر شاعر اپنے کلام کو پرکھتے تھے۔" ۱

تذکرہ نگاروں کے یہ تنقیدی اشارے اور فن مباحث جن کا تعلق زیادہ تر زبان و بیان سے ہے خواہ کتنے ہی پرانے کیوں نہ ہو جائیں لیکن جب تک ادب، الفاظ کا فن رہے گا ان کی اہمیت کو نظری اور عملی دونوں قسم کی تنقیدوں میں کسی طرح بھی نظر انداز نہیں کیا جاسکتا۔ دقت کے تقاضے تنقید میں ان کے دخل کو کم کر سکتے ہیں لیکن سرے سے انہیں خارج نہیں کر سکتے۔ شعرد ادب کے سلسلے میں وہ شروع سے تنقید کا جزو رہے ہیں اور آئندہ بھی رہیں گے، جدید تنقید خواہ کوئی صورت اختیار کرے۔ اس کے اصول خواہ کتنے ہی بدل جائیں، موضوع دمواد کو ہیئت و صورت کو خواہ کتنی ہی برتری حاصل ہو جائے، تنقید سے "ذریعہ اظہار" یعنی الفاظ کی دقت کم نہ ہوگی۔ انہیں پہلے بھی اہم خیال کیا جاتا تھا اور آج بھی اہم خیال کے جاتے ہیں۔ چنانچہ نیاز فتحپوری لکھتے

۱۔ معیار شعرد سخن۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی، مطبوعہ نگار امتداد نمبر ۱۹۴۷ء ص ۶۵

۲۔ اردو تنقید کا ارتقاء ص ۶۷

۳۔ غزل اور متغزلین ص ۲۵

ہیں کہ یہ بالکل درست ہے کہ شاعری کی اصل رذح جذبات کا اظہار ہے جسے آجکل کی اصطلاح میں داخلی بھی کہتے ہیں لیکن اگر طریق اظہار ناقص یا پیش پا افتادہ ہو تو شعر معیار سے گرجائے گا۔ اسی طرح خارجی شاعری کو کیجیے جس کا انحصار زیادہ تر محاکات یا ظاہری نقاشی پر ہے کہ اگر اس کے خطوط اچھے نہ ہوں گے تو وہ بھی پسند نہ کی جائے گی۔ اس لئے میرے نزدیک بنیادی چیز طریق اظہار ہے جس پر محاسن شعری کا انحصار ہے خواہ شاعری داخلی ہو یا خارجی سیلہ ڈاکٹر سید عبداللہ لکھتے ہیں کہ "بعض لوگ زبان کی صحت کے مسئلہ کو عقلی حرف گیری کے نام سے یاد کرتے ہیں لیکن سچ یہ ہے کہ یہ خیال صحیح نہیں ادب اور تحریر کی ہر قسم میں زبان کی صحت کی بڑی اہمیت ہے بلکہ ناگزیر حیثیت رکھتی ہے۔ غور کیجئے تو یہ صاف ظاہر ہو گا کہ کوئی ادبی تحریر اپنے اظہار و ابلاغ میں اس وقت تک کامیاب نہیں ہو سکتی جب تک اس کے وسائل اظہار و ابلاغ اور کامیاب نہیں ہو پاتے اور ادب کا واحد وسیلہ اظہار زبان و بیان ہے کسی نے کسی کو کوئی ایسا مہر و دیکھا ہے جو اپنے رنگوں کی صحیح ترتیب و ترکیب کے بغیر کامیاب تصویر بنانے کا مدعی ہو اسے اور اگر ایسا کوئی ہے تو وہ یقیناً ژریدگی تصور کا مریض ہے۔ یہی حال شاعری اور ادب کا ہے کہ اس میں زبان و بیان کی بلاغت کے بغیر کامیاب نظم یا نثر لکھنے کا دعویٰ صرف وہی کر سکتا ہے جو پتنگ اڑانے کا عادی ہے مگر دور کے بغیر سیلہ رشید حسن خاں کا خیال ہے کہ "صحیح الفاظ اور مناسب طرز ادا کا انتخاب ایک ایسے شخص کے خیالات کو خواہ ان میں کتنی ہی اہمیت ہو۔ دوسرے مختلف ان خیال لوگوں تک پہنچانے کا واحد ذریعہ ہیں، اگر دونوں اجزا میں سے ایک جزو بھی ناقص ہے۔ اس صورت میں نہ بات بنے گی نہ دوسرے تک پہنچے گی سیلہ

ان تفصیلات سے یہ ظاہر کرنا مقصود تھا کہ شعرا اردو کے تذکرہ میں جو تنقیدی اشارات کے اصول کار فرما نظر آتے ہیں، وہ بے وقعت نہیں ہیں۔ ان کی اہمیت آج بھی مسلم ہے اور اگر کوئی شخص اس نقطہ نگاہ سے قدیم تذکرہ کا تفصیلی مطالعہ کرے گا تو یہ صرف یہی نہیں یہ تذکرے اپنے وقت کے مذاق سخن اور طرز تنقید کے نمائندے نظر آئیں گے بلکہ ان کی دائم وقائم تنقیدی اہمیت کا اعتراف بھی کرنا ہو گا۔

ادبی تنقید کی طرح اردو میں ادبی سوانح نگاری کے ابتدائی نقوش بھی انہیں تذکرہ میں ملتے ہیں۔ چنانچہ قدیم شعرا کی زندگی اور سیرت و شخصیت کے متعلق جتنی کتابیں یا مقالات ایک

تذکرہ کی سوانحی اہمیت

مرتب ہوئے ہیں، یا توں کے عہد سے لے کر انیسویں صدی کے آخر تک شعرا کے متعلق جو واقعات و حالات سامنے آئے ہیں، ان سب کا سرچشمہ یہی تذکرے ہیں۔ دکنی شعرا سے لے کر شمالی ہند کے ممتاز شعرا اردو، حاتم، سودا، میر تقی، قاسم، مصطفیٰ، انشا، آتش، ناسخ، جرات، مہنوں، میر حسن، تاباں، نواب مرزا، غائب، موتمن، ذوق، نسیم، انیس، دبیر و ظفر وغیرہ کے کلام و زندگی کی جتنی تصویریں آج ہمارے سامنے ہیں وہ انہیں تذکرہ کی مدد سے تیار کی گئی ہیں، اور یقین ہے کہ آئندہ بھی قدامت پر جو کچھ لکھا جائے گا تذکرہ کے سہارے لکھا جائے گا۔ یہ ماننا کہ شعرا کی زندگی و سیرت کے متعلق تذکرہ نگاروں کے بیانات میں بعض جگہ اعتدال و توازن کی کمی ہے اور گمان ہوتا ہے کہ انہوں نے کہیں کہیں باہم رفاقت و رقابت کے زیر اثر سچا تعریف یا تنقید سے بھی کام لیا ہے۔ لیکن سارے تذکرہ کا یہ حال نہیں ہے۔ ان تذکرہ نگاروں میں بہت سے ایسے ہیں جنہوں نے

لگ اور لگاؤ دونوں سے بے نیاز وہ کر شعرا کے حالات و کلام پر تھوڑے کئے ہیں۔ ان کی تحریروں میں اخلاقی رفاہ داریوں کی پاسداری کے باوجود، بے باکی، حق بیانی، اور اعتدال کی مثالیں ملتی ہیں۔ ایسے تذکرہ نگاروں میں نکات الشعراء، تذکرہ الشعراء (میر حسن) نگار، گلزارِ برہم، خوش معرکہ زیبا، عمدہ منتخب شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ کے نام آسانی سے لئے جاسکتے ہیں۔ ان میں جو کچھ لکھا گیا ہے اکثر بے در نہایت لکھا گیا ہے۔ علاقائی لگاؤ، رشتہ شاعر دی و استاد دی، گروہ بندی اور معاشرانہ نوک جھوک کے باوجود، ان کی راہوں میں توازن پایا جاتا ہے۔ وہ بے سبب ہر جگہ اپنے حریفوں کو نیچا دکھانے یا دوستوں کو اوپر اٹھانے کی کوشش نہیں کرتے۔ دوستی یا دشمنی کے باوجود، وہ عموماً خدا گنتی کہتے ہیں۔ سودا و میر کی چوٹیں۔ معتمدی و انشاء کے معرکے کس سے چھپے ہوئے ہیں۔ لیکن میر و معتمدی نے اپنے تذکرہ نگاروں میں انشاء و سودا کے متعلق کوئی ایسی بات نہیں کہی جو ان کے مرتبہ شاعرانہ کے منافی ہو۔ اسی طرح ان تذکرہ نگاروں نے اپنے متعلق جو کچھ لکھا ہے اس میں عام شعرا کی طرح، شاعرانہ تعل سے کام نہیں لیا بلکہ اکثر نے اپنا حال بڑے انکسار سے لکھا ہے۔ اور اپنے لئے ہر جگہ "احقر، فقیر، حقیر، کمترین، خاکسار اور" عاجز و بے نوا" وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے ہیں، ان باتوں سے اندازہ ہوتا ہے کہ تذکرہ نگاروں نے اس غیر جانب داری کو حتی الوسعی برتا ہے۔ جس کے بغیر سوانح نگاری معتبر نہیں رہتی۔

تذکرہ نگاروں کے سوانحی پہلو کے سلسلے میں بعض ناقدین کا خیال ہے کہ تذکرہ نگاروں میں شاعر کی پیدائش، اُس کا خاندان، اُس کی زندگی کے مختلف واقعات، اس کی تفصیلات، اس کی تعلیم و تربیت اس کا ماحول، اُن میں کسی کے متعلق کافی تسنی بخش سامان نہیں ملتا، تذکرہ نویسوں میں یہ قدرت نہیں کہ ان واقعات کو اس طرح بیان کریں کہ شاعر کی تصویر میں جان آجائے اور بولنے لگے سیلے

یہ اعتراضات جیسا کہ پچھلی سطور میں ہم خود اظہار کر چکے ہیں، بڑی حد تک درست ہیں۔ لیکن سوال یہ ہے کہ آج بھی وہ کوئی ادبی تاریخ یا تنقیدی کتاب ہے جس میں کسی شاعر یا ادیب کے متعلق یہ ساری تفصیلات ایک جگہ مل جاتی ہوں اور اس انداز سے کہ اس کی حقیقی جاگتی اور منہ بولتی تصویر سامنے آجاتی ہو۔ اس لئے اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی میں جبکہ آمد و رفت، رسل و رسائل، نشر و اشاعت اور کتابت و طباعت کے ذرائع بہت محدود تھے اور کتابیر، عموماً ذاتی ذوق و شوق اور تسکین کے لئے لکھی جاتی تھیں۔ ان تذکرہ نگاروں سے یہ مطالبہ کرنا کہ وہ مستند سوانح حیات کے ساتھ کسی شاعر کی منہ بولتی تصویر پیش کریں، نامناسب ہے۔ ہاں کچھ تصویریں خاک کے اور رنگ ان تذکرہ نگاروں میں ضرور مل جائیں گے اور اگر ہم کسی شاعر کی مکمل تصویر دیکھنا ہی چاہیں تو مختلف تذکرہ نگاروں کی مدد سے بہ آسانی تیار کر سکتے ہیں۔ جن بزرگوں نے قدیم شعرا کے تذکرے مرتب کئے ہیں اور ان پر تفصیلی نقد لکھے ہیں۔ انھوں نے اس قسم کے سوانحی خاکوں کی بہترین مثالیں ہر تذکرے کے سلسلے میں درج کی ہیں۔ ہم ان کی تفصیل میں اس جگہ نہیں جانا چاہتے۔ لیکن اتنی بات یہ کہ تذکرہ نگاروں نے جو سوانحی خطوط پیش کئے ہیں وہ بنیادی اور اصلی ہیں۔ اس لئے کہ اکثر تذکرہ نگاروں نے عموماً انھیں شعرا کی تفصیل دی ہے۔ جن سے وہ ذاتی طور پر یا کسی دوست کے ذریعہ واقف تھے اس کے برعکس جن سے وہ باخبر نہ تھے، ان کے متعلق اپنی لاعلمی کا صاف اظہار کر دیا ہے۔ ذاتی واقفیت جس کے بغیر سوانحی مواد میں جان نہیں آتی تذکرہ نگاروں کا اصل مآخذ ہے اور اسی مآخذ کی بدولت معاصرین کی زندگی کے متعلق ان کی رائے آخر اس درجہ دقیق ہو جاتی ہیں کہ ہم انھیں کسی طرح نظر انداز نہیں کر سکتے۔ حقیقت یہ ہے کہ اردو میں تحقیق کی اکثر گتھیاں انھیں تذکرہ نگاروں نے سمجھائی ہیں۔ مثال کے طور پر میر تقی میر کی شاعری داخلی طور پر صاف پتہ دے رہی تھی کہ وہ کسی پری مثال کے تیر عشق کے گھائل تھے۔ لیکن خارجی شہادت

کے بغیر کسی میں ہمت نہ تھی اس صوفی منش، شاعر پر عشق بازی کی ہمت لگانا۔ نتیجتاً دوسرے غزل گو شعرا کی طرح ان کے رنگ مجازی کو بھی حقیقت کا ایک رخ خیال کیا جاتا تھا لیکن جب ایک تذکرہ نگار نے میر کے متعلق یہ انکشاف کیا کہ۔

”میر باپری تشلے کہ از عزیزانش بود در پردہ عشق طبع میل خاطر داشت سیہ

تو میر کی شاعری کا مفہوم ہی بدل گیا ہے۔ اس کی شاعری زندگی سے فرار کا نتیجہ خیال کی جاتی تھی۔ لیکن تذکروں کے مطالعہ کے بعد اس کا ہر شعر زندگی کے مسائل میں گمتا ہوا نظر آنے لگا۔

اسی طرح دوسرے شعرا کی بھی زندگی کے متعلق ان تذکرہ نگاروں نے بعض ایسے راز فاش کر دیے ہیں جو شاعر کی شخصیت و کلام دونوں کی تفہیم کے لئے ضروری تھے لیکن ہماری نظر سے اوجھل تھے، چند مثالیں دیکھئے۔

۱۔ ”میر حسن کو بہ سبب تقاضے خونِ دل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی یہاں خاطر معتودہ مشغول ہے نظیر تعین کی“ (خوش معرکہ زیبا)

۲۔ ”آفتاب رائے رسوا۔ بریک پسیر کیبہ متونام عشق پیدا کردہ بود“ (نکات شعرا)

۳۔ ”میاں عبدالحی تاباں المتخلص بہ تاباں۔ در وقت خویش نظیر سے نہ داشت، سیدنا وہ بود کہاں حسن در جاہت تمام عالم فریبتہ حسن او بود بلکہ گرم باناری رنگتہ از دل و شعلہ ردد و بالاشد اکثر اشخاص میں اس فن را وسیلہ ساختہ و خیل صحت ادبی شدند۔“ عاشق معشوق مزاج بہ یک طعنے سلیمان نام عشق داشت۔ (تذکرۃ الشعراء)

۴۔ ”جعفر علی خاں زکی۔ ذہن و کار طبع رسا داشت سرائی نام راجہ پرو عشق داشت“ (نکات الشعراء)

۵۔ ”امت افلاطون بیگم نام تھا، صاحب جی کے نام سے مشہور تھیں، حسن و صفات میں مثل آفتاب تھیں، اپنے معاملے میں تو ان خاں سے سابقہ پڑا۔“ خاں موصوف کی شہسوار قور غیس انھیں کے حسن و جمال کی شرح ہے۔ (تذکرۃ الشعراء از میر حسن)

۶۔ ”جو جہ حسن دیلوی بخشی نام ایک ہندی رہاب نشاط سے ہے اس پر موتی ہیں بعد اکثر نام اس کا مقطع میں غزل کے داخل کیسے ہیں“ (گلشن ہند)

۷۔ ”میر مظفر علی آزاد دیلوی در ہنگامے کہ بہ برکت نام کینز سے عاشق و منازعہ باپن بیگم داشت معاملہ او مرجوع با حقیر بود“ (گلشن اہلہ اسیم)

۸۔ ”فصائل علی خاں بے قید تخلص جو نہ کچھ شاہی بود خوش خود ک خوش رو و خوش پوشاک با کیے، زبان ہند عشق پیدا کردہ بود۔“ (تذکرۃ الشعراء از میر حسن)

۹۔ ”رکعت تخلص بچونام، ہارنوں کی بت بازی ستم ستاری ہے جو تھیبتہ مرحوم صاحب گلشن بے خاں کی دوستداری سے شاعری میں نام پا گئی۔“ (تذکرۃ النساء مولفہ نادر)

ان میں سے، میر تقی میر، میر حسن اور شیفتہ خود تذکرۃ نگار ہیں لیکن انھوں نے اپنے تذکروں میں اپنے معاشقوں کا سراغ نہیں دیا، کچھ بھی دوسرے تذکرہ نگاروں نے راز کو راز نہ رہنے دیا اور وہ سب کچھ کہہ رہے ہیں جو ایک بے لاگ سوانح نگار ہی کہہ سکتا ہے۔ ڈاکٹر سید عبداللہ نکات الشعراء کے متعلق لکھتے ہیں کہ ”تفہیم سخن کے علاوہ مختلف اشخاص کی سیرت کے متعلق اس قدر برہنہ اور واشگاف راہیں

پائی جاتی ہیں۔ جن کو بڑھ کر واقعی حیرت ہوتی ہے۔ ایک تو یوں بھی یہ بات زمانے کی فضا کے خلاف تھی، پھر یہ بات اور بھی مستزاد ہوئی کہ معاصرین پر اسے زنی کرتے ہوئے میر سے اُن کی دل شکنی کی مطلق پروا نہیں کی۔ لیکن یہ چیز میر تقی میر ہی تک محدود نہیں رہے بلکہ دوسرے تذکرہ نگاروں نے بھی اکثر یہی بے باک روش اختیار کی ہے۔ اور نئی زندگی کی ایسی جزئیات و تفصیلات پیش کر دی ہیں اگر ہم انہیں مختلف تذکرہ نگاروں سے یکجا کریں تو ہر شاعر کی ممکن تصویر ہمارے سامنے آسکتی ہے۔ لیکن ضرورت ہے قدیم تذکرہ نگاروں کو چھلنے کی۔ یہ کام بہت مشکل ہے۔ ہاں ان کی کمزوریاں بغیر مطالعہ بھی گنوائی جاسکتی ہیں۔

تذکرہ نگاروں کی تاریخی اہمیت

کریم الدین نے طقات الشعراء میں لکھا ہے کہ "تذکرے اور طبقات چونکہ شاخیں فن تاریخ کی ہیں خصوصاً زبان عرب اور فارسی میں اس قسم کی بہت ہی تصنیف ہوئی ہیں۔ ان کی دیکھا دیکھی زبان اردو میں بھی اس طریق تصنیف کا استعمال کیا ہے" اس عبارت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ہمارے قدیم تذکرہ نگار، تذکرہ نگاری کو تاریخ نگاری سے الگ چیز نہ سمجھتے تھے۔ اس لئے یہ ممکن ہی نہیں کہ ان کے تذکرہ نگاروں میں تاریخ کے اوصاف نہ پائے جاتے ہوں۔ یہ صحیح ہے کہ ان میں سنین اعداد دار کے تعین کا اہتمام نہیں کیا گیا۔ واقعات و حالات کی تدوین درتیب بھی تاریحوں اور سنوں کا محاطہ کر لیں کی گئی اس کے باوجود یہ تذکرے تاریخ و عہد کے احساس و اظہار سے یکسر خالی نہیں ہیں۔ ابتدائی تذکرہ نگاروں میں زبان و بیان کے عہد بہ عہد ارتقاء پر تاریخی تبصرے تو نہیں ملتے لیکن اس سے انکار ممکن نہیں کہ قدیم و جدید ادوار اور اسلوب شعر و ادب کی تبدیلیوں کا شعور ان میں پایا جاتا تھا۔ چنانچہ قائم نے مخزن نکات مولفہ ۱۱۶۵ھ میں شعرا کے خاص ادوار قائم کئے ہیں اور دکنی و شمالی ہند کے شعرا پر غر جابدارانہ تنقیدی رائے دے کر معاصر شعرا کے مراتب متعین کئے ہیں یہ قائم کے بعد میر حسن نے بھی یہی روش اختیار کی ہے اور ہر دور کو متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کر کے شعرا کا ذکر کیا ہے۔ گلزار ابراہیم مولفہ ۱۱۹۵ھ اور گلشن ہند مولفہ ۱۲۰۵ھ میں تاریخ نگاری کے عناصر در بھی نمایاں ہو گئے ہیں۔ گلزار ابراہیم کے مصنف علی ابراہیم خاں چونکہ ایسٹ انڈیا کمپنی کے ملازم تھے اور اعلیٰ عہد سے بر فائز تھے، اس لئے انھیں شعرا کے حالات جمع کرنے میں بڑی آسانیاں تھیں چنانچہ کھنوں نے اکثر تلامذہ تاریخ پیدائش و وفات کا تعین کیا ہے۔ شعرا کے حالات خط و کتابت کے ذریعہ فراہم کئے ہیں اور ان خطوط کے اقتباسات بھی دے گئے ہیں۔ گلشن ہند میں مرزا علی لطف نے حالات کو مزید تفصیلی اور باوثوق بنانے کی کوشش کی ہے۔ گارسان دتاسی چونکہ سنسکرت ہے اس لئے اس کا نقطہ نظر تذکرہ نگاری کے باب میں بہت مختلف ہے۔ وہ تاریخ ادب ہندوستانی پہلی جلد میں اردو زبان و ادب کی پیدائش اور ارتقاء پر بحث کرتا ہے اور دیباچہ میں اردو شاعری کے مختلف ادوار کا جائزہ لے کر شعرا کے حالات لکھتا ہے کریم الدین بھی طبقات الشعراء میں گارسان کے پابند نظر آتے ہیں اور اردو شاعری و ادب کو تاریخی حیثیت سے موضوع بحث بناتے ہیں۔ گلستان سخن، انتخاب دوادین، اور خزینۃ العلوم کے دیباچے بھی تاریخی اعتبار سے نہایت اہم ہے ان میں مختلف ادوار کے اسلوب سخن، زبان و بیان کی تبدیلیوں اور کلام کے محاسن و معائب کا ذکر آیا ہے۔ نتیجتاً ہمیں ان تذکرہ نگاروں کے ذریعہ اکثر شعرا کا سال وفات، تاریخ پیدائش، سکونت، ولادت، شاگردی، استاد، مزاج، پسندیدہ صنف، انداز سخن، گوئی طرز ادا اور اس کا شاعرانہ مرتبہ کم و بیش ہمارے سامنے آجاتا ہے، شمیم سخن "اور آب حیات میں تذکرہ نگاری کو یا تاریخ کی سرحد میں براہ راست داخل ہو جاتی ہے۔ ان میں ہیں وہ سب کچھ مل جاتا ہے جو کسی قدیم ادبی تاریخ سے توقع کی جاسکتی ہے۔

لیکن تذکروں کا تاریخی مواد صرف شعرا کے حالات زندگی یا ان کے کلام پر تنقید و تبصرہ تک محدود نہیں ہے۔ ان میں بعض تحریکیں، دہلی روایتوں، شعری مکتبوں، سماجی رسموں اور اخلاقی قدروں کا سراغ بھی ملتا ہے۔ خواجہ احمد فاروقی، نکات الشعرا پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ: "اگر تنقید ایک سماجی عمل ہے تو اس سے سماجی حالات بھی واضح ہو سکتے ہیں۔ میر کی تنقیدوں صاف معلوم ہوتا ہے کہ:-

- ۱۔ اس زمانے میں ہندو اور مسلمانوں میں بڑا اتحاد اور میل جول تھا۔ اور بعض شعرا قید مذہب و ملت سے آزاد تھے۔
 - ۲۔ اہل قسم، اہل سیف بھی تھے اور سخن فہمی و شمشیر شناسی میں تضاد نہیں تھا۔
 - ۳۔ درویشی اور شاعری دوش بردش چلتی تھیں۔
 - ۴۔ زمانہ پر ایک انحطاطی رنگ چھایا ہوا تھا۔ اس لئے بعض شعرا ہزل کی طرف مائل تھے۔
 - ۵۔ شاعرے معاشرت کا جزدین گئے تھے اور ان کی حیثیت ادبی جلسہ کی ہی نہیں تھی۔ تنقیدی ادارے کی بھی تھی۔
 - ۶۔ سلطنتِ مغلیہ کے زوال کے ساتھ فارسی بھی زوال پذیر تھی اور اس کی خاکسترائی کے لئے سامان وجود بن گئی تھی۔
- یہ باتیں نکات الشعرا تک محدود نہیں ہیں۔ سماجی زندگی کی یہ تفصیلات دوسرے تذکروں میں بھی ملتی ہیں اور ادبی تادم نگ نگاری کے لئے بیش بہا سرمایہ کی حیثیت رکھتی ہیں۔

تذکرہ نگاری کیلئے: پچھلی سطور میں: اردو میں تذکرہ نگاری کے آغاز، تذکروں کے ادوار، ان کی قسمیں، تعداد، ادبی نوعیت کی تفصیل دی جا چکی ہے۔ اس تفصیل کی روشنی میں تذکرہ نگاری کے فن کا تعین آسان بھی ہے مشکل بھی۔ آسان یوں ہے کہ ان تفصیلات کے بعد تذکرہ نگاری کے فن کا احساس ضرور ہو جاتا ہے، مشکل یوں کہ اس، حساس کے باوجود ہم اس کی حدود مقرر نہیں کر سکتے۔ تذکروں کی مختلف نوعیتوں، قسموں اور محرکات سے اندازہ ہوا ہو گا کہ تذکرہ نگاری کا اولین محرک "انتخاب اشعار" یا "بیاض نگاری" کا شوق رہا ہے۔ بیاض نگاری کی کیا نوعیت تھی اس کی تفصیل ہم بتا چکے ہیں، اس جگہ صرف اس قدر دھڑکنا ہے کہ بیاض میں جب اشعار کے ساتھ صاحبان اشعار کے نام اور شخص بھی شامل ہوتے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ بعد ازاں نام و شخص میں خاص ترتیب پیدا کر دی گئی۔ مختصر حالات زندگی کے ساتھ کلام پر مختصر تبصرہ کا اضافہ ہوا اور تذکرہ، بیاض سے آگے بڑھ کر نیم تاریخی، نیم سوانحی اور نیم تنقیدی فضا میں داخل ہو گیا۔ وقت اور ماحول کی تبدیلیوں کے ساتھ تذکروں پر ادبی تاریخ اور تنقید و سوانح کا رنگ گہرا ہوتا گیا۔ تین رنگوں کا یہی آمیزہ جیسے حقیقی معنوں میں ادبی تاریخ کہہ سکتے ہیں نہ تنقید نگاری، سوانح نگاری، تذکرے کا فن قرار پایا اور شعرا کے مختصر حالات، کلام پر سرسری تبصرہ اور انتخاب اشعار کو اس کے غنہ ترکیبی میں شمار کیا گیا۔

نکات الشعراء

مصنف :- میر تقی میر

عہد تصنیف : طباعت | میر تقی میر نے تذکرے کی تصنیف کا سال خود کہیں درج نہیں کیا لیکن آئندہ رام مخلص کا ذکر کرنے جس طور پر کیا ہے اس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ نکلتا ہے۔

اس کا ایک قلمی نسخہ جو ۱۱۷۲ھ میں لکھا گیا تھا مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا جسے اکفوں نے مفید مقدمے کے ساتھ ۱۹۳۵ء میں انجمن ترقی اردو (دکن) سے شائع کر دیا۔

نکات الشعراء قدیم ترین تذکروں میں شمار کیا جاتا ہے اس سے قبل کے بعض تذکروں کا نام بھی تذکروں میں ملتا ہے، لیکن ان کا یہاں کوئی دستیاب نہیں ہے۔ افضل بیگ قفقال اور نگ آبادی کا

تذکرہ تحفۃ الشعراء اور خواجہ حمید اورنگ آبادی کا۔ نگلشن گفتار، البتہ نکات الشعراء کے ساتھ ساتھ وجود میں آئے ہیں۔ ان تینوں کا سال تصنیف ۱۱۶۵ھ ہے۔ اس لئے ایک دوسرے پر ان کی قدامت ثابت کرنا مشکل ہے۔

تذکرہ فارسی میں ہے اور بقول مولوی عبدالحق اسمیں شعراء کے کلام پر غوما منصفانہ اور بیباکانہ تبصرہ کیا گیا ہے نکات الشعراء کا یہی تنقیدی لب و لہجہ اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتا ہے۔

ریختہ کے اقسام، اسکی خصوصیات، لب و لہجہ اور شعری محاسن وغیرہ کا اجمالی اور اہم ذکر بھی اول اول اسی تذکرے میں آیا ہے اور تذکرے کے خاتمے پر میر نے جو کچھ لکھا ہے وہ اردو شاعری کی تنقیدی تاریخ میں اہم خیال کیا جاتا ہے۔ خاتمہ اور ترقیمہ کے ساتھ اس میں مندرجہ ذیل شاعرین کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام
۱	آئندہ	۶	اشتقاق	۱۱	بہار
۲	احسن اللہ	۷	اشراف	۱۲	بہید
۳	احمدی	۸	امید	۱۳	بیتاب
۴	آرزو	۹	انسان	۱۴	بچہ
۵	آزاد	۱۰	بسل	۱۵	بیمار

کافر	۷۴	سجاد	۴۵	بیدل	۱۶
کترین	۷۵	سراج	۴۶	بیرنگ	۱۷
کلیم	۷۶	سعادت	۴۷	بینوا	۱۸
گرامی	۷۷	سعدی دکنی	۴۸	پاکباز	۱۹
لطفی	۷۸	سلام	۴۹	تابان	۲۰
محسن	۷۹	سودا	۵۰	تجربہ	۲۱
محمود	۸۰	شاغل	۵۱	تمکین	۲۲
مخلص	۸۱	شعوری	۵۲	ثاقب	۲۳
مضمون	۸۲	شوق	۵۳	جعفر	۲۴
منظر	۸۳	صبائی	۵۴	جعفر زبلی	۲۵
معز	۸۴	ضیاء	۵۵	جگن	۲۶
ملک	۸۵	عاجز (عارف علی خاں)	۵۶	حاتم	۲۷
موزوں	۸۶	عارف	۵۷	حزین	۲۸
میر (محمد میر)	۸۷	عاصمی	۵۸	حسن	۲۹
میر (میر تقی)	۸۸	عبدالصمد	۵۹	حسن (میر حسن)	۳۰
میر گھاسی	۸۹	عبدالرحیم	۶۰	حبیب (محترم علی)	۳۱
ناجی	۹۰	عزالت	۶۱	حشمت (محمد علی)	۳۲
نثار	۹۱	عزیز اللہ	۶۲	خالکسار	۳۳
ولی	۹۲	عشاق	۶۳	خسرو	۳۴
باتقی	۹۳	عطا	۶۴	خوشنودی	۳۵
باشم	۹۴	غریب	۶۵	دانا	۳۶
بدایت	۹۵	غواصی	۶۶	داؤد	۳۷
یقین	۹۶	فخری	۶۷	درد (خواجہ میر)	۳۸
یک دل	۹۷	فضلی	۶۸	درد (کرم اللہ خاں)	۳۹
یک رنگ	۹۸	فخاں	۶۹	درد مند	۴۰
یکرد	۹۹	قاسم مرزا	۷۰	راقم	۴۱
یونس	۱۰۰	قائم	۷۱	رسوا	۴۲
		قدر	۷۲	زکی	۴۳
		قدرت	۷۳	سالک	۴۴

گلشنِ گفتار

مصنف | خواجہ خان متخلص بہ حمید۔ اورنگ آباد کے متوطن تھے۔ باپ کا نام ترکناز خاں قوی جنگ اور دادا کا نام یکہ تاز خاں کھارٹ الدین خاں عاجز حمید کے استاد تھے۔ چنانچہ استاد کا رنگ شاگرد کے کلام میں صاف نظر آتا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | دیباچہ میں مصنف نے اس کا مادہ تاریخ "گلشن بزمِ گفتار ہے" درج کیا ہے۔ اس سے ۱۱۶۵ھ نکلتے ہیں۔ یہی اس کا سال تصنیف ہے۔ سید محمد ایم۔ اے نے حیدر آباد سے مفید دیباچہ کے ساتھ ۱۹۳۱ء میں اسے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | یہ مختصر سا تذکرہ فارسی میں ہے۔ اس کتابچے سے اندازہ ہوتا ہے کہ دکن میں شعر و سخن کی ترقی کے ساتھ ادبی تنقید نگاری اور تذکرہ نگاری کا رواج بھی بہت پہلے ہو چکا تھا۔ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اکثر شاعروں کی ایک دو غزلیں تمام دیکھاں پیش کی گئی ہیں۔ دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح صرف متفرق اشعار نہیں دئے گئے۔ بعض شاعروں کے انتخاب کلام میں مثنوی اور مخمس کے نمونے بھی دئے گئے ہیں۔ اس میں دلی کے دو شاگردوں اشرف اور رضی کے متعلق یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ وہ گجراتی تھے۔ اب تک میر کے نکات الشعرا کو اردو کا اولین تذکرہ خیال کیا جاتا تھا۔ لیکن تحفۃ الشعرا اور گلشنِ گفتار کی دستیابی کے بعد پتہ چلا کہ تینوں تذکرے ساتھ ساتھ لکھے گئے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	نصرتی	۷	مضمون	۱۳	آبرو	۱۹	احسن	۲۵	فضل
۲	ولی	۸	عبدالرحیم	۱۴	منظر	۲۰	زانی	۲۶	داؤد
۳	اشرف	۹	یکرو	۱۵	سودا	۲۱	اعظم	۲۷	عاجز
۴	رضی	۱۰	یک رنگ	۱۶	ناجی	۲۲	قائم	۲۸	رسا
۵	مزل	۱۱	قایم	۱۷	تاباں	۲۳	کابل	۲۹	وفا
۶	حشت	۱۲	حاتم	۱۸	یقین	۲۴	ابدل	۳۰	عزالت

مطبوعہ نور شید پریس پورٹ ازار نیابل حیدر آباد دکن۔ ۱۹۳۱ء میں اس کا ترجمہ دانش علی کھنڈرے شائع ہوا۔

۱۶	جویا	محمد قاضی سرسندی	۳۱	عاشق	قاسم جان	۴۶	مستند	آقا صاحب
۱۷	حامد	حامد علی شاہ دولت آبادی	۳۲	عاجز	عارف الدین خاں	۴۷	مبارک	مبارک یار خاں
۱۸	خیری	عنایت اللہ	۳۳	عاصی	شیخ محمد محمد	۴۸	موزوں	رکے مدن شکر
۱۹	خواجگی		۳۴	عاقل		۴۹	منظر	میر مرزا جان جاناں
۲۰	خلیل	میرزا خلیل	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	ناصر	نظام الدین ناصر خان
۲۱	دانا	فضل علی	۳۶	فخر الدین	اوینگ آبادی	۵۱	نصرت	محمد نعیم دلاور خاں
۲۲	رسا	مرزا اجاہ	۳۷	فدا	رشا لکھن خاں	۵۲	نشاط	فقیر اللہ خاں
۲۳	رنگین	نور الدین	۳۸	فاحش	حفظ محمد فاضل	۵۳	وحدت	ہدایت اللہ
۲۴	راز	نواز ش خاں	۳۹	قابل	موسس خاں	۵۴	دقار	میر عبدالحی خاں
۲۵	سالک	غلام حسین	۴۰	قلی	دکھانہ قلی خاں	۵۵	دفا	امین ایلم پوری
۲۶	سراج	اوینگ آبادی	۴۱	قدرت	غلام ابراہیم خاں	۵۶	والہ	سید محمد
۲۷	شہید		۴۲	قدر	شیخ احمد	۵۷	واصل	مرزا ترک
۲۸	ضواء	میر محمد علی	۴۳	کامل	میر کامل	۵۸	یکدل	شیخ محمد رفیع
۲۹	عزلت	سید عبدالولی	۴۴	کامگار	خواجہ کامگار خاں اوینگ			
۳۰	عزت	عبدالمنان	۴۵	محمود	مرشد قلی خاں			

نیاز نمبر

جس میں تقریباً پاک و ہند کے سارے ممتاز اہل قلم اور ادباء کا بادل نے حصہ لیا ہے اس میں نیاز فنیوری کی شخصیت اور فن کے ہر پہلو مثلاً ان کی افسانہ نگاری، تنقید، اسلوب نگارش، الشاپروازی، مکتوب نگاری دینی رجحانات، صحافی زندگی، شاعری و ادبی زندگی، ان کے افکار و عقائد اور دوسرے پہلوؤں پر سیر حاصل بحث کر کے ان کے علمی و ادبی مرتبے کا تعین کیا گیا ہے۔ گویا یہ نمبر حضرت نیاز کی شخصیت اور فن کا ایسا مرقع ہے جو اس سلسلے میں ایک مستند دستاویز اور اردو صحافت میں گرانقدر اضافے کی حیثیت رکھتا ہے

قیمت آٹھ روپے

صفحات ۶۲۴

نگار پاکستان - ۳۲ کارڈن مارکیٹ کراچی

تذکرہ ریختہ کوہاں

مصنف: سید فتح علی حسینی گردیزی - متوفی ۱۲۲۴ھ

یہ تذکرہ ۱۱۶۶ھ میں مصنف کی وفات سے اٹھارہ سال قبل لکھا گیا۔ اس کا ایک قدیم مخطوطہ عہد تصنیف و طباعت | جو ۱۱۶۶ھ میں یعنی تذکرہ کی تصنیف سے صرف چھ سال بعد لکھا گیا تھا۔ مولوی عہد الحق صاحب کو ملا تھا۔ مولوی صاحب مرحوم نے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے ۱۹۳۳ء میں شائع کر دیا ہے۔

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۹۸ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ گردیزی نے کہیں اس بات کا ذکر نہیں کیا کہ انہوں نے کسی قدیم تذکرے سے استفادہ کیا ہے یا کوئی تذکرہ ان کے تذکرے سے پہلے موجود تھا لیکن دیباچہ سے صاف پتہ چلتا ہے کہ انہوں نے قدیم تذکروں خصوصاً میر کے نکات الشعرا کے جواب میں اپنا تذکرہ مرتب کیا تھا۔ اس سے کہ اس میں میر کا ذکر صرف تین سطروں میں کیا ہے۔ اور ریختہ کی فصاحت و بلاغت کے وہی اصول دہرائے ہیں جن کا ذکر میر نے نکات الشعرا کے دیباچہ میں کیا ہے۔

گردیزی نے شعرا کے سوانح اور کلام پر بہت مہر اور مختصر تبصرہ کیا ہے۔ اس لئے اس تذکرے سے کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملے گی۔ انہوں نے دیباچہ میں دعویٰ تو یہی کیا ہے کہ جن شاعروں کو دوسروں نے نظر انداز کیا ہے وہ اب پر افضلیں سے روشنی ڈالیں گے لیکن اس دعویٰ کا ثبوت تذکرہ سے نہیں ملتا۔ نصف صفحہ سے زیادہ کسی شاعر پر نہیں لکھا گیا۔ پھر بھی یہ تذکرہ سوانحی اور تاریخی حیثیت سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ اس سے کہ گردیزی کے بیانات اپنے معاصر شعرا کے سب سے ہیں عینی شہادت کی حیثیت رکھتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آررد	۳	آبرد	۵	الستان
۲	اشتیاق	۴	اکاہ	۶	آزاد

غریب	۶۹	وانا	۳۸	احسن	۷
فغان	۷۰	ذہین	۳۹	آشنا	۸
فضلی	۷۱	رسوا	۴۰	آوارہ	۹
فدا	۷۲	زکی	۴۱	الہام	۱۰
قائم	۷۳	سودا	۴۲	انجام	۱۱
قدرت	۷۴	سعدی	۴۳	پیار	۱۲
قدر	۷۵	سجاد	۴۴	پیرنگ	۱۳
قائم	۷۶	سلام	۴۵	بیدار	۱۴
قادری	۷۷	سعادت	۴۶	بیتاب	۱۵
سلیم	۷۸	سراج	۴۷	پیام	۱۶
کمترین	۷۹	سامان	۴۸	بسم	۱۷
سکافر	۸۰	شوق	۴۹	پاکبار	۱۸
گھاسی	۸۱	شاغل	۵۰	قزلباش	۱۹
لسان	۸۲	درد	۵۱	بیان	۲۰
منظر	۸۳	صانع	۵۲	بہشتی	۲۱
مضمون	۸۴	صنعت	۵۳	عجرب	۲۲
مزل	۸۵	صمصام	۵۴	تابان	۲۳
موزوں	۸۶	ضیا	۵۵	تکین	۲۴
میراں	۸۷	طالع	۵۶	ثاقب	۲۵
میر	۸۸	ظاہر	۵۷	جگن	۲۶
میر	۸۹	ظہور	۵۸	جوان	۲۷
محسن	۹۰	عاصمی	۵۹	حزین	۲۸
موزوں	۹۱	عارف	۶۰	حشت	۲۹
ناجی	۹۲	عشاق	۶۱	حاتم	۳۰
نثار	۹۳	خزیر	۶۲	حشت	۳۱
ولی	۹۴	عبد	۶۳	حسن	۳۲
ہدایت	۹۵	عزت	۶۴	حبیب	۳۳
یعین	۹۶	عمر	۶۵	خاکسار	۳۴
یکرنگ	۹۷	عاصی	۶۶	درد	۳۵
یکرو	۹۸	عاشق	۶۷	داؤد	۳۶
		عاجز	۶۸	ددمند	۳۷

محسن علی

محمد علی

خواجہ میر درد

محمد تقی
محمد میر

رحم علی

محزن نکات

مصنف | شیخ محمد قیام الدین قائم چاند پور ضلع بجنور کے باشندے تھے۔ سن شعور کے بعد بلسلہ ملازمت دہلی گئے اور دہلی کی تباہی تک مقیم رہے۔ شعر و سخن سے فطری گار تھا۔ چھپے و ناپید اور شاہ بدایت سے اصلاح لی، پھر سودا سے رجوع ہوئے۔ دلی اہل شاعری کے بعد ٹانڈے چلے گئے اور نواب محمد یار خاں امیر کی قدر دانی سے انھیں تین چار ماہ وہاں رکھا۔ مصنفی سے قائم کی ملاقات یہیں ہوئی تھی۔ ٹانڈے کی تباہی کے بعد نواب فیض اللہ لال دلی مایوسہ کے بیٹے زحمہ یار خاں سے انھیں رام پور بلا لیا جہاں کچھ دنوں بعد شہنشاہی میں ان کا انتقال ہو گیا۔

قائم کا شمار اردو کے استاد میں ہوتا ہے۔ فوس کہ ان کا کلام اسبائیک طبع نہ ہو، کا در شاید اسی لئے ان کے کلام کی وہ قدر ہو سکی، جس کے مستحق تھے۔ ان کا بہت سا کلام کلیات سودا میں شامل ہے۔ ضرورت ہے کہ قائم پر تحقیقی کام کیا جائے اور ان کے کلیات کو منظر عام پر لایا جائے۔

عبد الرشید و طباعت | محزن نکات تذکرے کا تاجی نام ہے جس سے اس کی تصنیف کا سال چھپ چکا ہے۔ قائم کا یہ دعویٰ کہ ہر اردو شعرا کا پہلا تذکرہ ہے۔ درست نہیں ہے اس لئے کہ اس سے پہلے اردو شعرا کے کئی تذکرے لکھے جا چکے تھے۔ اس قسمی تذکرے کو مولوی عبد الحق کے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ، انجمن ترقی اردو (دکن) نے ۱۹۲۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ اس میں علیحدگی کی قطع کے ۸ صفحات ہیں اور کتاب ٹائپ میں چھپی ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے متعدد شعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔ بغول مولوی عبد الحق اگرچہ یہ تذکرہ مختصر ہے مگر بعض حقائق کے لحاظ سے قابل قدر ہے۔ قائم نے اس کو تین حصوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں متقدمین کا، طبقہ دوم میں متوسطین کا اور طبقہ سوم میں متاخرین کا ذکر ہے۔ اگرچہ میر تقی میر نے بھی دکن کے شعرا کا ذکر کیا ہے لیکن قائم نے اس کا زیادہ اہتمام کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اول	۳۵	مرزا عبدالقادر	۴۹	شفا حکیم یار علی خاں
۱	سعدی اور امیر خسرو	۳۶	مولوی خاں فطرت	۵۰	جہمت محترم علی خاں
۲	ملانوری	۳۷	خواجہ عطا	۵۱	مخلص راجہ آندرام
۳	افضل	۳۸	جعفر میر جعفر	۵۲	نادر
۴	سلطان عبدالقادر		طبقہ دوم	۵۳	میر سجاد
۵	مرزا	۳۹	آبید	۵۴	دانا فضل علی
۶	افضل الدین	۴۰	آرزو سراج الدین علی خاں	۵۵	امید قربان خاں
۷	غوثی	۴۱	بکریٹنگ مصطفیٰ خاں	۵۶	افسان اسد یار خاں
۸	روحی	۴۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۵۷	انجام نواب میر خاں
۹	نوری	۴۳	ناجی محمد شاکر	۵۸	مرزا اگرامی
۱۰	شاہ	۴۴	مضمون شرف الدین	۵۹	کمترین
۱۱	قادر	۴۵	احسن اللہ حسن		طبقہ سوم
۱۲	لطیفی	۴۶	پیام شرف الدین علی خاں	۶۰	فقیر میر شمس الدین
۱۳	قہر علی دوست	۴۷	سامان میر ناصر	۶۱	مظہر مرزا جان جانان
۱۴	آزاد فقیر اللہ	۴۸	بینوا	۶۲	سودا مرزا رفیع
۱۵	قزاقی	۴۹	بیتاب محمد سمیع	۶۳	درد خواجہ میر
۱۶	احمد گجراتی	۵۰	غدوی محمد حسن	۶۴	میر میر محمد تقی
۱۷	فخری	۵۱	حاتم محمد حاتم	۶۵	کلیم میر محمد حسین
۱۸	محمد	۵۲	ثاقب شہاب الدین	۶۶	درد کرم اللہ خاں
۱۹	سراج	۵۳	پانبار میر سکین	۶۷	میر فرخ علی
۲۰	محقق	۵۴	ندیم مراد علی قلی	۶۸	ہدایت میاں ہدایت اللہ
۲۱	باشم	۵۵	عمدہ جعفر علی خاں	۶۹	قلندر بدر شکر
۲۲	پانف	۵۶	بہار نیک چند	۷۰	بیان خواجہ احسن اللہ
۲۳	طالب	۵۷	عاصمی خواجہ برہان الدین	۷۱	سوز محمد میر
۲۴	ولی	۵۸	جہمت محمد علی	۷۲	شوق میر حسن علی

۷۳	دردمند	محمد فقیہ	۸۸	سلام	بجھم الدین	۱۰۳	تجرد	میر عبداللہ
۷۴	یقین	الغلام اللہ خاں	۸۹	لارہ کاشی ناتھ		۱۰۴	میر میران	
۷۵	حزین	میر باقر	۹۰	جولان	میاں رمضان	۱۰۵	نثار	میر عبدالرسول
۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ علی	۹۱	محمد عارف		۱۰۶	خواجہ اکرم	
۷۷	خاکسار	میر محمد یار	۹۲	بسمل		۱۰۷	سلیمان	
۷۸	تکین	صلاح الدین	۹۳	شاغل		۱۰۸	نثار	مغل بیگ
۷۹	نابار	میر عبدالحی	۹۴	ہمرنگ	دلاد خاں	۱۰۹	مائل	میاں محمدی
۸۰	نمازی الدین خاں		۹۵	بیدار	میاں محمدی	۱۱۰	ممتاز	فضل علی
۸۱	مہربان خاں		۹۶	میر گھانسی		۱۱۱	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۲	راقم	لالہ بندراہن	۹۷	عشاق	جیون من	۱۱۲	آشنا	
۸۳	مخلص	مرزا محمد حسین	۹۸	رسوا	آفتاب رائے	۱۱۳	سید	یادگار علی
۸۴	محسن	محمد محسن	۹۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۱۴	حیدر	غلام حیدر
۸۵	ضیا	محمد ضیا	۱۰۰	میر ہادی		۱۱۵	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۸۶	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۰۱	عاق	رائے سنگھ	۱۱۶	وفا	لالہ نول رائے
۸۷	وحشت	میر ابوالحسن	۱۰۲	عزالت	عبداللوی	۱۱۷	پیشاب	سختو کھراب
						۱۱۸	قیام	قیام الدین

اقبال نمبر

(سالنامہ ۱۹۶۲ء)

جسے پاکستان کے معجز بیان شاعر اقبال کے نام نامی پر موسوم کیا گیا ہے۔ اس میں اقبال کی تعلیم و تربیت، اخلاق و کردار، شاعری کی ابتداء اور مختلف ادوار شاعری، اقبال کا فلسفہ و پیام، تعلیم اخلاق و قصوف، اس کے گہرائنگ تغزل اور اس کی حیات معاشقہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

تذکرہ ”ریاض حسنی“

مصنف خواجہ عنایت اللہ فوت ، فوت کے والد خواجہ عبدالرحمن متون ^{۱۱۹۰ھ} سرکار اصفیہ سے مسلسل ملازمت والیستہ تھے۔ فوت متون ^{۱۲۲۳ھ} اورنگ آباد میں پیدا ہوئے وہیں تعلیم و تربیت حاصل کی۔ شعر و سخن میں شاہ سراج کے شاگرد ہوئے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ بعد از اب صلابت جنگ (۱۱۶۲ تا ۱۱۷۱ھ) مکس ہوا۔ تاریخ تصنیف کے سلسلے میں اس میں ذیل کی رباعی ملتی ہے۔

تاریخ بنائے اس ریاض حسنی
از دے سرد و بدل ہاتھ گفت
جستیم ز فیض خاص آل مدنی
نگد شدہ ریحان بہار معنی

آخری مصرع سے تصنیف کا سال ^{۱۱۶۵ھ} نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ سب تک شائع نہیں ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ سنٹرل رکارڈ آفس حیدر آباد دکن میں البتہ موجود ہے۔ نصیر الدین ہاشمی کی تفصیل کے مطابق کاتب کا نام شیخ محمد اکرام ہے اور دیباچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ فوت نے یہ تذکرہ اکرام کی فرمائش پر مرتب کیا تھا۔

خصوصیات یہ ریختہ گو شعرا کا تذکرہ ہے اور اس زمانے کے عام رواج کے مطابق فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ کے آغاز میں پچیس صفحات کا ایک دیباچہ ہے۔ اس کے بعد ہر شاعر کا مختصر حال نمونہ کلام کے ساتھ درج کیا گیا ہے۔ اردو شعرا کے قدیم ترین تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے اور اس میں شمالی ہندو دکن دونوں علاقوں کے شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں بہت سے ایسے شاعروں کا ذکر نہیں ملتا ہے جو اس زمانے کے دوسرے تذکروں میں نکات شعرا تحتہ الشعراء، گلشن گفتار، ریختہ گویاں اور خزین نکات میں نظر نہیں آتے۔ شعرا کا ذکر ہر ذمہ دار و فہم کی کیا گیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزد سرسراج الدین علی حال	۳	آبرو مستیج مبارک	۵	انسان اسد الدولہ
۲	اشتیاق شاہ دلی اللہ	۴	آگاہ محمد صلاح	۶	آزاد محمد فاضل

یہ تذکرہ ”تذکرہ فوت“ کے نام سے مشہور ہے۔ بعض نے غلطی سے اس کا نام ”ریاض حسنی“ بھی لکھا ہے۔
فراغ ادب، بیہی، بابت اپریل ۱۹۵۷ء

۷	احسن	احسن اللہ	۳۶	پروفانہ	شعلہ پروانہ	۶۵	درد	کرم اللہ خاں
۸	آشنا	زین العابدین	۳۷	باقی	محمد رفیع الدین	۶۶	دردمند	محمد فقیہ
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۸	بیخود	بالت خاں	۶۷	وانا	فضل علی
۱۰	الہام	فضائل بیگ	۳۹	لبھل	سید رضوی خاں	۶۸	ذہین	محمد مستعد
۱۱	انجام	امیر خاں	۴۰	بیدل	-	۶۹	رسوا	-
۱۲	الہ یار	مرزا اللہ بیگ	۴۱	بے جان	حیدر آبادی	۷۰	رجا	صیاء الدین حسین خاں
۱۳	احسن	جمال اللہ	۴۲	تاہاں	عبدالحی	۷۱	راقم	بندر ابن
۱۴	اجال	مرزا ابدال بیگ	۴۳	تجرد	میر عبداللہ	۷۲	رستم	رستم
۱۵	امین	محمد امین الدین	۴۴	تسلیم	محمد ابراہیم	۷۳	رضا	رضابیک
۱۶	امداد	غلام حسین	۴۵	تمکین	عصاح الدین	۷۴	رسا	-
۱۷	امامی	زبان پوری	۴۶	ثاقب	شہاب الدین	۷۵	رودشن	عبدالبنی
۱۸	ارشد	-	۴۷	ثابت	نوشا حیدر آبادی	۷۶	مرزا خاں	-
۱۹	ارشد	مکی الدین	۴۸	جنم	میاں جنم	۷۷	رودکشن	داصل بیگ
۲۰	ارشد	سید غلام علی	۴۹	جرات	میر شیر علی	۷۸	زکی	میر جعفر علی
۲۱	اعلیٰ	-	۵۰	حزین	محمد باقر	۷۹	زکی	شاہ زکی
۲۲	ایکاد	نقد علی	۵۱	حشمت	سید محترم علی	۸۰	زانی	پیر خاں
۲۳	احمد	احمد بیگ	۵۲	حاتم	محمد حاتم	۸۱	سودا	مرزا محمد رفیع
۲۴	اشرف	محمد اشرف	۵۳	حشمت	محمد علی	۸۲	سعدی	-
۲۵	ابراہیم	ابراہیم خاں	۵۴	حسن	محمد حسین	۸۳	سجاد	میر سجاد
۲۶	آصف	آصف جاہ	۵۵	حبیب	محمد حبیب	۸۴	سلام	نجم الدین
۲۷	بہار	ٹیک چند	۵۶	حسام	حسام الدین علی	۸۵	سعادت	سعادت اللہ خاں
۲۸	بیرنگ	دلاور خاں	۵۷	حسب	خواجہ خاں	۸۶	سراج	شاہ سراج الدین
۲۹	پیام	شریف الدین	۵۸	حیرت	اسنعین علی	۸۷	سامان	میر ناصر
۳۰	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	حیا	خواجہ محمد حیا	۸۸	سامی	غلام قادر
۳۱	بھل	تزیات خاں	۶۰	خاکسار	محمد یار خاں	۸۹	سرشار	میر نور الدین
۳۲	بیان	خواجہ احسن اللہ	۶۱	خواجہ	عبدالرحمن	۹۰	شوق	حسین علی
۳۳	بیکل	عبدالوہاب	۶۲	خاکی	شاہ خاکی	۹۱	شائق	جہانگیر علی خاں
۳۴	بیان	محمد احسن	۶۳	درد	خواجہ محمد میر درد	۹۲	شاغل	-
۳۵	بے نوا	میر شہاب الدین	۶۴	داؤد	مرزا داؤد	۹۳	شورش	محمد منعم

۴۴	شیدا	لوازش علی خاں	۱۲۵	فخر	۱۵۶	مرزا محمد بیگ
۴۵	صانع		۱۲۶	فاضل	۱۵۷	علیمی
۴۶	صنعت	مغل خاں	۱۲۷	فیض	۱۵۸	معنی شمس الدین
۴۷	صابر	صابر علی	۱۲۸	قربان	۱۵۹	ممنون
۴۸	صادق	محمد صادق	۱۲۹	قاسم	۱۶۰	مراد محمد مراد
۴۹	صمصام	صمصام الدولہ	۱۳۰	قدرت	۱۶۱	مہربان عبدالقادر
۱۰۰	صانع	مرزا عصفی	۱۳۱	قدر	۱۶۲	مرصفا
۱۰۱	ضیاء		۱۳۲	قمر	۱۶۳	مہر محمد بنیاد
۱۰۲	ضیاء	مرزا عطا	۱۳۳	قادر	۱۶۴	ناجی محمد شاکر
۱۰۳	طالع	شمس الدین	۱۳۴	کلیم	۱۶۵	نثار عبدالرسول
۱۰۴	تیش	محمد اکبر	۱۳۵	کترین	۱۶۶	نثار دزارت خاں
۱۰۵	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۳۶	کافر	۱۶۷	ناصر مرزا ناصر بیگ
۱۰۶	ظہور		۱۳۷	کیفی	۱۶۸	نیاز مرزا قند علی
۱۰۷	عاصمی	خواجہ برہان الدین	۱۳۸	گھانسی	۱۶۹	نیرنگ
۱۰۸	عارف		۱۳۹	کتر	۱۷۰	ناصر ناصر جنگ
۱۰۹	عشاق		۱۴۰	کس	۱۷۱	ندرت میر نجف علی
۱۱۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ	۱۴۱	کاشی	۱۷۲	ولی محمد دکنی
۱۱۱	عمد	سیتا رام	۱۴۲	گلشن	۱۷۳	نصرتی
۱۱۲	عزت	شاہ عبدالوہابی	۱۴۳	لسان	۱۷۴	وقار میر عبدالجلی
۱۱۳	عمر	مسترفاں	۱۴۴	منظہر	۱۷۵	دفا میر ناصر
۱۱۴	عاصی	لور محمد	۱۴۵	مخلص	۱۷۶	دعشت نظام الدین
۱۱۵	عاشق	عاشق علی خاں	۱۴۶	ممنون	۱۷۷	ہدایت ہدایت اللہ
۱۱۶	عاجز	عارف الدین خاں	۱۴۷	مرطل	۱۷۸	بادی محمد ہادی
۱۱۷	عشرت	خواجہ ابوالبرکات	۱۴۸	میر	۱۷۹	پاشم
۱۱۸	عارف	محمد عارف	۱۴۹	موزوں	۱۸۰	ہجر
۱۱۹	غریب	محمد نال	۱۵۰	میر	۱۸۱	یقین
۱۲۰	غم	مرزا فیض اللہ	۱۵۱	محو	۱۸۲	یک رنگ
۱۲۱	مغان	اشرف علی خاں	۱۵۲	محسن	۱۸۳	یکر
۱۲۲	فضل	شاہ فضل	۱۵۳	موزوں	۱۸۴	یک رنگ
۱۲۳	فدا	خواجہ عبدالقادر	۱۵۴	مبین	۱۸۵	یک دل
۱۲۴	فتوت	عناایت اللہ خاں	۱۵۵	متین

چمنستانِ شعرا

مصنف رائے بھیم نرائن شفیق اورنگ آبادی ایک علمی و ادبی گھرانے کے فرد تھے۔ ان کے والد رائے منالام فواسب نظام الملک آصف جاہ (دکن) کے نمک خواروں میں تھے۔ اور تاریخ و انشا کا اچھا ذوق رکھتے تھے۔

شفیق ۱۹۵۸ء میں پیدا ہوئے۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ اورنگ آباد شعر و سخن کا مرکز بنا ہوا تھا۔ گیارہ بارہ سال ہی کی عمر سے شعر کہنے لگے۔ شعر گوئی کے ساتھ تصنیف و تالیف سے خاص شغف تھا۔ چنانچہ کئی تاریخی کتابوں کے علاوہ اردو فارسی شعرا کے کئی تذکرے ان کی یادگار ہیں۔

(۱) شامِ غربیاں۔ ایران سے ہندوستان آنے والے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔

(۲) گل رعنا۔ ہندوستان و پاکستان کے فارسی گو شاعروں کا تذکرہ ہے۔

(۳) چمنستانِ شعرا۔ برصغیر کے اردو شعرا کا تذکرہ ہے۔

شفیق نے اٹھارہ سال کی عمر سے یہ تذکرہ لکھنا شروع کر دیا تھا اور بہت جلد ۱۹۵۸ء میں اسے عہد تصنیف طاعت! مکمل کر دیا۔ چمنستانِ شعرا سے بھی اس کی تصنیف کا یہی سال نکلتا ہے۔ اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود تھا۔ تصنیف و تدوین کے بعد مولوی عبدالغنی مرحوم نے ۱۹۶۸ء میں اسے تحقیقی مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

تذکرہ دوسری میں ہے اور اس میں ۲۱۴ رکھنے گو شعرا کا ذکر کیا ہے اس میں مصنف نے ایک حدت یہ ہے

خصوصیات کہ حروف تہجی کے بجائے حروف ابجد کے لحاظ سے تہجی ترتیب دی ہے۔ تذکرے کے مطالعہ سے پتہ

چلتا ہے کہ شفیق نے میر اور گردیزی کے تذکروں سے رہنمائی حاصل کی ہے۔ لیکن جب ضرورت شعرا کے وقت زندگی میں

دکھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔ اشعار کے انتخاب میں انھوں نے خصوصی توجہ دی ہے اور نہایت احتیاط سے اشعار کو صاحبانِ شعر

سے منسوب کیا ہے۔ جن اشعار کے مصنفین کے متعلق شبہ تھا۔ انھیں تذکرے کے آخر میں جمع کر دیا ہے۔ شفیق کے تذکرے

کی زبان بھی رنگین رہ قطع ہے۔ شعرا کے کلام پر تبصرہ کرنے میں انھوں نے غزل کو ملحوظ رکھا ہے اور بے سبب کسی کو طعن

تعریف کا لٹ نہ نہیں بنایا۔ کہیں کہیں شعرا کے کلام پر صدوں۔ دے کر متبادل مصرعے ضرور انھوں نے درج کر دیے ہیں لیکن

کسی کا مذاق اڑانے کی کوشش نہیں کی۔ عام طور پر شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں لیکن یقین کی تعریف میں انھوں نے

۶ صفحات سے زیادہ میں خامہ فرسائی کی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزاد	۲۷	بے رنگ	۵۳	دولت
۲	آبرو	۲۸	بیتاب	۵۴	دارغ
۳	اشتیاق	۲۹	بیدار	۵۵	ہدایت
۴	امید	۳۰	بینوا	۵۶	ہادی
۵	انسان	۳۱	پیام	۵۷	ہوش
۶	انجم	۳۲	بسم	۵۸	باشم (دکنی)
۷	احمدی	۳۳	پاکباز	۵۹	باتقی
۸	آزار	۳۴	بیان	۶۰	ولی
۹	آشنا	۳۵	بیکل	۶۱	وفا
۱۰	آوارہ	۳۶	بے جان	۶۲	واقف
۱۱	آگاہ	۳۷	پروانہ	۶۳	وفا
۱۲	الہام	۳۸	بھید	۶۴	واحد
۱۳	احسن	۳۹	پلجمی	۶۵	وقار
۱۴	ایجاد	۴۰	پناہ	۶۶	زکی
۱۵	اشرف	۴۱	بندہ	۶۷	زانی
۱۶	ارشاد	۴۲	بیتود	۶۸	حزین
۱۷	اقدس	۴۳	بیچارہ	۶۹	حاتم
۱۸	انور	۴۴	بسم	۷۰	حشمت
۱۹	الہوب	۴۵	جگن	۷۱	حشمت
۲۰	انجم	۴۶	جرات	۷۲	حسن
۲۱	احقر	۴۷	زٹلی	۷۳	حسب
۲۲	افسوس	۴۸	دردمند	۷۴	حاجی
۲۳	افتخار	۴۹	دانا	۷۵	حسن
۲۴	ایجاد	۵۰	درد	۷۶	طالع
۲۵	بیدل	۵۱	درد	۷۷	طیش
۲۶	یہار	۵۲	داؤد	۷۸	یقین

محمد علی	یار	۱۳۷	میر مرتضیٰ	۱۰۸	مصطفیٰ خاں	یک رنگ	۷۹
مرزا رفیع	سودا	۱۳۸	میر عہدی	۱۰۹	عبد الوہاب	یکو	۸۰
میر سجاد	سجاد	۱۳۹	میر منو	۱۱۰	میر عزت اللہ	یکدل	۸۱
	سعدی	۱۴۰	میر عبدالقادر	۱۱۱	حکیم	یونس	۸۲
نجم الدین خاں	سلام	۱۴۱	محمد ماہ	۱۱۲	منور الدلہ احمد یار خاں	یار	۸۳
سعادت اللہ خاں	سعادت	۱۴۲	شیخ احمد	۱۱۳	سیاں کترین	کترین	۸۴
میر ناصر	سامان	۱۴۳	محمد جان	۱۱۴	محمد حسین	کلیم	۸۵
میر سراج الدین	سراج	۱۴۴	مرزا محمد بیگ	۱۱۵		مرزا گرامی	۸۶
شاہ غلام قادری	سامی	۱۴۵	میر علی	۱۱۶	میر علی نقی	کافر	۸۷
میر محمد سعید	سعید	۱۴۶	الف خاں	۱۱۷	میر	گھانسی	۸۸
خواجہ برہان الدین	عاصمی	۱۴۷	میر منصور	۱۱۸	میر اولاد محمد	کاسیاب	۸۹
شاہ عزیز اللہ	عزیز	۱۴۸	سید شاہ میر	۱۱۹	-	کمال	۹۰
معتبر خاں	عمر	۱۴۹	لالہ موہن لال	۱۲۰	مرزا مغل	کتر	۹۱
ستی نام	عمدہ	۱۵۰	-	۱۲۱	میر بدر الدین	گہن	۹۲
-	عراقی	۱۵۱	-	۱۲۲	میر	کلاں	۹۳
محمد عارف	عارف	۱۵۲	محمد منعم	۱۲۳	میر کلیم اللہ	لسان	۹۴
محمد عارف	عارف	۱۵۳	-	۱۲۴	-	لطفی	۹۵
-	عشاق	۱۵۴	-	۱۲۵	لالہ سرویجی رائے	لالہ	۹۶
-	عاجز	۱۵۵	میر مقصود علی	۱۲۶	محمد شاہ	بادشاہ	۹۷
محمد عطاء	عطا	۱۵۶	محمد شاگر	۱۲۷	مرزا جان جان	منظر	۹۸
میر محمد یحییٰ	عاشق	۱۵۷	میر عبدالرسول	۱۲۸	مسیح اشرف الدین	مضمون	۹۹
سید عبدالنوی	عزالت	۱۵۸	نواب نظام الدلہ بیادر	۱۲۹	میر محمد تقی	میر	۱۰۰
عارف الدین خاں	عاجز	۱۵۹	مرزا محمد خاں	۱۳۰	رائے آندرام	مخلص	۱۰۱
شیخ نور محمد	عاصی	۱۶۰	نیاز محمد خاں	۱۳۱	میر محمد حسن	محسن	۱۰۲
مرزا عاشور بیگ	عاشق	۱۶۱	میر نجف علی	۱۳۲	میر	میران	۱۰۳
مرزا جمال اللہ	عشق	۱۶۲	-	۱۳۳	نواب ذوالفقار اللہ خواجہ قلی خاں	موزاب	۱۰۴
اشرف علی خاں	فخاں	۱۶۳	میر محمد ماہ	۱۳۴	میر رحم علی	موزوں	۱۰۵
شاہ فضل اللہ	فضلی	۱۶۴	مرزا عتیق اللہ	۱۳۵	رام لڑائیں	موزوں	۱۰۶
-	فدا	۱۶۵	شیخ نور الدین	۱۳۶	محمد مزمل	مزمل	۱۰۷

۱۹۶	فدا	رضا طلب خاں	۱۸۲	قادی (سید خلیل)	۱۹۸	شہید	شیخ سلطان الدین
۱۹۷	فدا	شیخ احمد	۱۸۳	قربان	۱۹۹	شیلہ	-
۱۹۸	فخری	-	۱۸۴	قمر	۲۰۰	شہید	مولوی محمد باقر
۱۹۹	حینی	میر فخر الدین	۱۸۵	راقم	۲۰۱	تابان	میر عبدالحی
۲۰۰	فدوی	-	۱۸۶	رسوا	۲۰۲	لکین	میاں صلح الدین
۲۰۱	فقیر	میر باشم	۱۸۷	رحیم	۲۰۳	تجربہ	میر عبد اللہ
۲۰۲	صانع	محمد نظام الدین احمد	۱۸۸	رنگین	۲۰۴	ثاقب	شہاب الدین
۲۰۳	صنعت	مغل خاں	۱۸۹	رنگین	۲۰۵	خسرو	حضرت امیر
۲۰۴	صابر	میر محمد صابر	۱۹۰	رضا	۲۰۶	خاکسار	محمد یار
۲۰۵	صادق	محمد صادق	۱۹۱	رضا	۲۰۷	خوشنود	-
۲۰۶	صاحب	پنچھی زائن	۱۹۲	روشن	۲۰۸	دہمین	میر محمد مستعد
۲۰۷	قائم	محمد قائم	۱۹۳	شوق	۲۰۹	ضیاء	محمد ضیاء الدین
۲۰۸	قدرت	میر قدرت اللہ	۱۹۴	شاغل	۲۱۰	ضیاء	محمد عطا
۲۰۹	قدر	-	۱۹۵	شاعر	۲۱۱	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۲۱۰	قاسم	شاہ قاسم	۱۹۶	شرافت	۲۱۲	ظہور	شیر سنگھ
۲۱۱	قاسم	(مدم)	۱۹۷	شورش	۲۱۳	غریب	محمد امان اللہ
۲۱۲			۱۹۸		۲۱۴	غلام	سید غلام

نظیر نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں نظیر اکبر آبادی کا مسلک، اس کا فارسی و اردو کلام میں عارفانہ رنگ اس کی قدرت بیان و زبان، اس کا معیار تغزل، ادبیاتِ اردو میں اس کا فنی اور لسانی درجہ۔ اس کے امتیازات اور محاسن شعری، اس کا شاعری میں مقام، صنائع و طبائع شعراء کا فرق، معاصرین کی رائیں۔ مستند ادباء کی موافقت و مخالفت میں تنقیدیں اور اس کی خصوصیات و انداز شاعری، پر سیر حاصل تبصرہ ہے۔

قیمت ۱۔ تین روپے

نگار پاکستان۔ ۳۳ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

طبقات الشعراء

مصنف | قدس اللہ صدیقی شوق سنبھلی

جیسا کہ مصنف نے دیباچہ میں صراحت کر دی ہے یہ تذکرہ ۱۹۸۸ء میں مکمل ہوا ہے۔
 ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اگست ۱۹۳۹ء میں تحقیقی مقدمہ کے ساتھ اس کا خلاصہ
 علیگڑھ سے شائع کر دیا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

تذکرہ فارسی میں ہے اور چار طبقات پر مشتمل ہے۔ طبقہ اول میں ریختہ کے موجدین اور دکنی شعرا کا ذکر ہے
 طبقہ دوم میں ایہام گو شعرا شامل ہیں۔ طبقہ سوم شعرا متاخرین و بعضے نو مشقان دیگر سے تعلق رکھتے ہیں
 طبقہ چہارم جس میں نو مشق شعرا کا تذکرہ ہے، مشتمل برسیخ مقالات است، مقالہ اول میں، بعضے تازہ گویاں، دوم میں
 بعض سلاطین روزگار دورائے نادر و امرائے دہلی و بعضے منصب داران و مقارن سوم میں بعضے امرائے افغانان این
 دیار اور مقالہ چہارم میں، بعضے عزیزان ہمدرد و دستداران قدیم کا ذکر کیا گیا ہے۔

خصوصیات

شعرا کی ترتیب میں ایسی جدت اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آئی قائم نے مخزن نکات میں ادوار تو قائم کئے ہیں لیکن
 شعرا کو بلحاظ عمر و عہد انھوں نے تقبہ نہیں کیا۔ شوق کی اس ترتیب سے خاص فائدہ یہ پہنچتا ہے کہ شعرا کے مزید حالات اور
 کلام حاصل کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے۔ طبقات پر نظر ڈالنے سے مختلف تاریخوں، علمی کتابوں، بیاضوں اور اردو فارسی کے
 تذکروں کی طرف بہار، ذہن منتقل ہوتا ہے اور ہمیں کم و بیش اس کا اندازہ ہو جاتا ہے کہ کسی خاص شاعر کی تفصیل کہاں کہاں
 مل سکتی ہے۔ یہ تذکرہ اس بات کا سراغ بھی دیتا ہے کہ تذکرہ کی تصنیف (۱۸۸۸ء) کے وقت کون کون سے شاعر اساتذہ کی
 صف میں شامل ہوئے تھے۔ کون کون سے کہنہ مشق خیال سے جاتے تھے۔ کن کن سے مصنف کی رشتہ داری اور دوستی
 تھی۔ کون کون سے شعرا میدان رشادتی پر نو در دست تھے۔

اس تذکرے کی ایک ہم خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی پر معاندانہ انداز سے طعن و تعریف نہیں کی گئی لیکن زبان
 دیہوت کی کمزوریوں کی نشان دہی کو ضروری خیال کیا گیا ہے جیسا کہ قائم، سودا اور حسرت دخیلہ کے ذکر سے نمایاں ہے
 اس انداز کی مدھی تنقید اس سے قبل کے تذکروں میں بہت کم نظر آتی ہے۔ تحقیقی نقطہ نظر سے بھی بہت سی کارآمد باتیں
 اس تذکرہ میں مل جاتی ہیں۔ مثلاً انعام اندھاں بقیں کے منسب لوگوں کی اس رائے کو غلط بتایا ہے کہ وہ جو شعرا کہتے تھے
 بلکہ مرزا پھر چن جانا کہہ کر دیا کرتے تھے۔ اسی طرح محمد یار خاں کسار عرت کلمہ متوطن دہلی سے متعلق لکھا ہے کہ مصنف تذکرہ ہندی ہم

سوں کے نکتہ سر میں غنات شعر کے ذکر میں کہیں، ان کا نام "حقیقت الشعراء" کہیں۔ تذکرہ ہندی اور کہیں تذکرہ غنات شعراء ہند بھی لکھتے ہیں۔

نواب امیر خاں عمدة الملک کے ذکر میں لکھا ہے کہ : درغن ظرافت یکتا و در ادا کے سخن کو ہر بے بہا مقابلہ رکھتا ہے کہ لفظی است مذکر
ریختی تعنیت نموده : تا : بیخ پیدائش اور وفات کی سیراحت تو اس تذکرے میں بہت کم کی گئی ہے ۔ لیکن اکثر حالات میں یہ
اندازہ ہوتا ہے کہ کون کون سے شاعر تذکرہ کے تذکرہ کے وقت تک حیات رکھتے ۔ انتخاب کلام میں ایک خصوصیت یہ ہے کہ
اس میں غزلیات کے ساتھ قصیدے ،ثنویاں ، رباعیات ، قطعات و فردیات بھی درج کئے گئے ہیں ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
طبقہ اول		طبقہ دوم		طبقہ سوم	
۱	امیر خسرو	۲۱	شاہ مبارک آبرو	۴۱	سراج الدین علی خاں آرزو
۲	ولی اورنگ آبادی	۲۲	محمد شاکر ناجی	۴۲	قزلباش خاں امید
۳	سعدی دکنی	۲۳	شریف الدین مصحوب	۴۳	منیا گرامی
۴	عزت عبدالولی	۲۴	پریم ناتھ آرام	۴۴	شریف الدین علی خاں پیام
۵	ملا فوری دکنی	۲۵	مصطفیٰ خاں بکرنک	۴۵	بینوا
۶	فخری	۲۶	احسن اللہ احسن	۴۶	حشمت محترم خاں
۷	تجرو میر عبداللہ	۲۷	سعادت علی	۴۷	نواب امیر خاں عمدة الملک
۸	مرزا عطا	۲۸	میر سجاد اکبر آبادی	۴۸	ناصر جنگ خلف نور نظام الملک آصف جاہ
۹	عظام	۲۹	شیخ محمد حاتم	۴۹	نواب ہدایت علی خاں
۱۰	میر جعفر	۳۰	صلاح الدین عین کھن پاکباز	۵۰	درد کرم اللہ خاں
۱۱	مرزا معز فطرت موسوی	۳۱	محمد اسماعیل بیلک	۵۱	انعام اللہ خاں یقین
۱۲	بیدل مرزا عبدالقادر	۳۲	شہاب الدین ثاقب	۵۲	محمد علی حزیں
۱۳	حکیم یونس	۳۳	محمد مراد	۵۳	سید نواز علی خاں
۱۴	افضل الدین فضل	۳۴	فضل علی دانا	۵۴	حشمت محمد علی
۱۵	آزاد	۳۵	محمد عارف	۵۵	مسکین
۱۶	سراج اورنگ آبادی	۳۶	کترین	۵۶	سید عبدالرشید
۱۷	احمد گجراتی	۳۷	قدر	۵۷	تاباں عبدالحی
۱۸	مرزا قاسم	۳۸	عاجز	۵۸	خاکسار محمد یار
۱۹	ضیاء احمد آبادی	۳۹	دلادور خاں	۵۹	محمد فقیہ دردمند
۲۰	باشمی	۴۰	مزنق	۶۰	عاصمی خواجہ برہان الدین

۶۱	حسن شوق	۸۹	فیض اللہ بیگ فردی	۱۱۸	بہاری مل
۶۲	سودا رفیع الدین	۹۰	محمد نعیم	۱۱۹	نحوں سکھ رائے بٹیاب
۶۳	خواجہ میر درد	۹۱	محمد علی شہرت	۱۲۰	محمد شاہ خاں تشار
۶۴	محمد حسین کلیم	۹۲	میر حیدر علی حیران	۱۲۱	فیض علی فیض
۶۵	محمد قائم	۹۳	خواجہ حسن	۱۲۲	تجلی
۶۶	میر محمد تقی	۹۴	جعفر علی حسرت	۱۲۳	ظہور اللہ نوا
۶۷	سوز محمد میر	۹۵	شیخ بقا اللہ	۱۲۴	غلام حسین محزوں دکنی
۶۸	بیان	۹۶	بھٹی امان	۱۲۵	ضیاء الدین مہرت
۶۹	ابوالحسن وحشت	۹۷	بہادر علی ترسان	۱۲۶	غلام کبریٰ کامل
۷۰	مرزا داؤد سودا	۹۸	حسن	۱۲۷	محمدی ششیدا
۷۱	میر رمضان	۹۹	لینین علی خورشید	۱۲۸	میر طالب علی
۷۲	فرحت اللہ	۱۰۰	علی نقی محشر لکھنوی	۱۲۹	جلیل شاہ سایل
۷۳	محمد اکرام	۱۰۱	گروہاری لال طرز	۱۳۰	غلام ہمدانی مصطفیٰ
۷۴	عبدالہادی	۱۰۲	احمد علی قوت	۱۳۱	قدت اللہ بیخ
۷۵	شمس الدین فقیر	۱۰۳	نسکین	۱۳۲	امان اللہ مہار
۷۶	دلی اللہ دلی سورتی	۱۰۴	غضنفر علی خاں	۱۳۳	محمد صبیح عالم خاں نیاز
۷۷	صابر سرمندی	۱۰۵	باقر علی مہنوں	۱۳۴	میر صیف خاں
۷۸	شاہ شاگرد نقی	۱۰۶	مشتاق	۱۳۵	حکیم محمد کبیر
۷۹	شیخ محمد حاجی حنیف	۱۰۷	مرزا علی لطیف	۱۳۶	سجاد
۸۰	مرزا گھیا عشق	۱۰۸	رقت	۱۳۷	علی مراد بہاری پروانہ
۸۱	شاہ نجم الدین شاداں	۱۰۹	میر صنیاء	۱۳۸	شہید بکرامی
۸۲	میر محمدی اثر	۱۱۰	رنگین	۱۳۹	سید حسن علی حسن
۸۳	طبقة چہارم مقالہ اول	۱۱۱	علی محمد خاں خنداں	۱۴۰	غلام محی الدین ادیبی
۸۴	فضل علی ممتاز	۱۱۲	علی محمد خاں خنداں	۱۴۱	مقالہ دوم
۸۵	مراد علی حیرت	۱۱۳	میر حسن حسن دہلوی	۱۴۲	شاہ عالم
۸۶	بدھ سنگھ قلندر	۱۱۴	عنایت اللہ مشتاق	۱۴۳	شاہزادہ آفتاب
۸۷	اکرام اللہ محشر بدایونی	۱۱۵	سلامت علی	۱۴۴	جہاندار شاہ
۸۸	امیر بدایونی	۱۱۶	حسن علی خاں یاس	۱۴۵	احمد بخت
۸۹	معین الدین معین بدایونی	۱۱۷	قاسم علی رقت	۱۴۶	سلیمان شکوہ

۱۳۶	مرزا فرخندہ بخت جہاں شاہ قمر	۱۴۳	غلام محمد خاں غلامی	۲۰۱	مفتون	
۱۳۷	نواب وزیر ابن امیر آصف الدولہ	۱۴۵	احسن خاں افغان	۲۰۲	سید غالب علی	
۱۳۸	نواب غازی الدین خاں	۱۴۶	احمد خاں	۲۰۳	سید محمد زماں	
۱۳۹	مرزا فتح علی	۱۴۷	مولوی احمد خاں	۲۰۴	حیات اللہ	
۱۴۰	نواب ممتاز	۱۴۸	کلو خاں ہنر	۲۰۵	عشرت	
۱۴۱	قلندر علی خاں	۱۴۹	مہربان خاں رند	۲۰۶	گوہری کائیتھ	
۱۴۲	گنا بیگم نویری	۱۵۰	عباس خاں عباس	۲۰۷	نیازی	
۱۴۳	انشا اللہ خاں	مقالہ چہارم			۲۰۸	مولوی مظہر علی
۱۴۴	سعادت یار خاں رنگین	۱۵۱	عزیز الدین خاں بے جان	۲۰۹	غلام حسن	
۱۴۵	مرزا جان پیش	۱۵۲	غلام جیلانی بیدم	۲۱۰	گوپال ناتھ	
۱۴۶	شیر علی خاں اشکوس	۱۵۳	الف خاں ذوق	۲۱۱	احمد علی حسرت	
۱۴۷	مشتاق علی خاں	۱۵۴	فتح چند ممنون	۲۱۲	محمد فابدل	
۱۴۸	سید یا بندہ مسافر	۱۵۵	میر حسن مایل	۲۱۳	محمد روشن جوشش	
۱۴۹	محمد نور الدین خانج	۱۵۶	غلام مرتضیٰ	۲۱۴	رند	
۱۵۰	حکیم صدر الدین خاں وحشت	۱۵۷	ہمت خاں	۲۱۵	مرزا مینا شورش	
مقالہ سوم		۱۵۸	ناہر خاں	۲۱۶	میر سلیم اللہ	
۱۶۱	نواب محمد یار خاں امیر	۱۵۹	سید کرم علی	۲۱۷	نذر الدین شائق	
۱۶۲	نواب عبداللہ خاں عامی	۱۶۰	محمد کیر خاں تسلیم	۲۱۸	سید سندی	
۱۶۳	نواب عنایت اللہ خاں	۱۶۱	محمد اکرم	۲۱۹	حافظ بد ہاشمیفتہ	
۱۶۴	نواب محبت خاں	مقالہ پنجم			۲۲۰	واحد علی عزیز
۱۶۵	مصطفیٰ خاں مست	۱۶۲	شیخ محمد واصل	۲۲۱	اعلیٰ علی	
۱۶۶	نواب منور خاں محو	۱۶۳	عزیز عثمانی	۲۲۲	مرزا فدوی لٹ	
۱۶۷	نواب نصر اللہ خاں سلطان	۱۶۴	اسعد	۲۲۳	علامہ نثار	
۱۶۸	محمد معصوم بہدم	۱۶۵	محمد معظم عباسی	۲۲۴	ولی اللہ	
۱۶۹	ذوالفقار خاں	۱۶۶	حافظ عزت اللہ عباسی	۲۲۵	شاہ ظہور اللہ	
۱۷۰	محمد شرف غامی	۱۶۷	محمد جلیس جلیس بدایونی	۲۲۶	محمد ماہ حسینی	
۱۷۱	فیض اللہ خاں امید	۱۶۸	حافظ محمد معتم عباسی	۲۲۷	واقع	
۱۷۲	مرتضیٰ خاں مظفر	۱۶۹	دوست علی عشق	۲۲۸	پاکباز	
۱۷۳	محشم خاں افغان	۲۰۰	امام بخش عطا	۲۲۹	شرف الدین	

۲۳۰	محمد نصیر	۲۴۵	خواجہ محمد سعید	۲۶۰	ذوقی رام حسرت
۲۳۱	محمد صلاح	۲۴۶	خلیفہ چند	۲۶۱	ہمت سنگھ
۲۳۲	جولان	۲۴۷	کمال	۲۶۲	ظہور اللہ
۲۳۳	دیدار بخش دیدار	۲۴۸	میر محمد مرادی جرات	۲۶۳	مرزا انصرت علی گستاخ
۲۳۴	راجہ بلاس رائے پتھر	۲۴۹	سلیم اللہ راضی	۲۶۴	برکت علی
۲۳۵	قلندر	۲۵۰	صوفی محمد اعظم	۲۶۵	غشی کنج سنگھ
۲۳۶	یشیر احمد سرہند	۲۵۱	حافظ کریم الدین صدیقی	۲۶۶	محمد صدر عباسی
۲۳۷	شیخ احمد	۲۵۲	کافی مل کھتری	۲۶۷	شاہ نور
۲۳۸	ہرچن داس	۲۵۳	ہمت سنگھ	۲۶۸	غلام رسول غم
۲۳۹	بھیت رام صادق	۲۵۴	مرزا کھولن بیگ	۲۶۹	غلام علی عشرت
۲۴۰	موزوں	۲۵۵	شیخ عبداللہ نگہت	۲۷۰	مرزا قاسم بیگ
۲۴۱	محمد خلیل ابن محمد جلیس	۲۵۶	مرحمت اللہ خاں والدہ	۲۷۱	مرزا علیو سرور
۲۴۲	محمد بلقی خاکسار	۲۵۷	احمد الدین خاں عبرت	۲۷۲	محمد اکرام آشنا
۲۴۳	دیاب الدین موجد	۲۵۸	محمد شجاع الدین شوریہ	۲۷۳	محمد قدرت اللہ صدیقی شوق
۲۴۴	کلر حجام	۲۵۹	راجہ بہادر سنگھ کشمیر

عرضِ نغمہ

ٹیگور مشرق کے ان بلند مرتبہ شاعروں میں ہے جس کے روح پرورد نغموں نے مشرق و مغرب دونوں کو یکساں متاثر کیا ہے۔ علامہ نیاہ فحشوری نے اس عظیم فنکار کے مجموعہ نظم "گیت انجلی" کو "عرضِ نغمہ" کے نام سے اردو میں منتقل کیا ہے۔ یہ ترجمہ ٹیگور کی روح شاعری سے اس درجہ ہم آہنگ ہے کہ اس میں وہی سادگی پرکاری اور روح فیزی دلکشی نظر آتی ہے جو ٹیگور کی شاعری میں ملتی ہے۔ جو لوگ ٹیگور کی فنی دسترس، شاعرانہ لطافت اور حیاتِ بردِ نفحات کی سحر آفرینیوں سے لطف اندوز ہونے کے آرزو مند ہیں، ان کے لئے اس کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ اس لئے کہ ٹیگور کی شخصیت و فن سے ہمراہ منہ ہونے کے لئے اردو میں اس سے بہتر کوئی ترجمہ موجود نہیں ہے۔

قیمت :- ایک روپیہ ۲۵ پیسے۔

"ادارہ ادبِ عالیہ" - نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی۔

تذکرہ شعرائے اردو

مصنف | میر حسن دہلوی متوفی ۱۱۹۲ھ

عہد تصنیف و طباعت | ۱۱۸۸ھ اور ۱۱۹۲ھ کے درمیان مرتب کیا گیا۔
۱۱۸۸ھ میں حبیب الرحمن خاں شروانی کے جامع مقدمہ کے ساتھ یہ تذکرہ مطبع مسلم یونیورسٹی
انسٹی ٹیوٹ علی گڑھ سے شائع ہو چکا ہے بعد میں مولوی عبدالحق مرحوم نے بھی اسے اپنے مقدمے کے ساتھ دکن ترقی اردو کی طرف سے شائع کیا
تذکرہ فارسی میں ہے اور شعرا کی فہرست بلحاظ حروف تہجی قائم کی گئی ہے۔ نام کی ہر روایت میں شاعروں
خصوصیات | کو تین خاص گروہ، مقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کیا گیا ہے۔ مقدمین میں دکنی شعراء
متوسطین میں فرغ میر سے لے کر عہد محمد شاہی تک کے شعراء اور متاخرین میں اس کے بعد کے شعراء شامل ہیں۔ تذکرے کا آغاز
بادشاہ وقت شاہ عالم ثانی متخلص بہ آفتاب کے ذکر سے کیا ہے اور ان کا یہ مشہور قطع بطور نمونہ درج کیا ہے۔

صبح تو جام سے گزرتی ہے شب دلارام سے گزرتی ہے
عاقبت کی خبر خدا جانے اب تو آرام سے گزرتی ہے

قدما کے سلسلے میں یہ تذکرہ بہت کارآمد ہے۔ میر تقی میر کے طرح میر حسن نے نہ کسی کو لٹاڑنے کی کوشش کی ہے اور نہ
فتح علی حسینی گردیزی کی طرح انتقام کسی پر کھینچا اچھا لانا پسند کیا ہے۔ بلکہ انھوں نے حفظ مراتب کا ہر جگہ لحاظ رکھا ہے اور کسی کی
باجائزیت یا تنقیص سے گریز کیا ہے۔ اس سے میر حسن کے سنجیدہ ادبی مذاق اور بے لاگ تنقیدی شعور کا اندازہ ہوتا
ہے۔ شعرا کے واقعات و سوانح کی طرف انھوں نے کچھ زیادہ توجہ نہیں کی لیکن انتخاب کلام میں انھوں نے بڑی خوش
ذوقی اور سخن شناسی کا ثبوت دیا ہے۔ چنانچہ اشعار کا جیسا خوبصورت اور مفید انتخاب اس تذکرے میں ملتا ہے۔ وہ
اس دور کے کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	مقدمین -	۳	احمد گجراتی	۶	احمد گجراتی
۱	آفتاب	۴	افضل محمد فضل	۷	امجد -
۲	آزاد	۵	ادبی -		متوسطین -

۸	آرزو	سراج الدین خاں	۳۷	آگاہ	نور خاں	۶۷	ثاقب	-
۹	اشان	اسد یار خاں	۳۸	اعلیٰ علی	میرا علی علی	۶۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۱۰	اشرف	محمد اشرف	۳۹	افسوس	غیر علی	۶۹		رینا تنگہ (ش کی رویت میں ریج)
۱۱	اکبر	مرزا اکبر علی اکبر آبادی	۴۰	ابوالحسن	میرا ابوالحسن	۷۰		جنوں اکبر آبادی
۱۲	انکار		۴۱	انتظار	علی نقی خاں	۷۱	جعفر علی	جعفر علی
۱۳	آناد	زین العابدین	۴۲	انگریس	انگریس	۷۲	جعفر	خان عایشاں جعفر علی
۱۴	آبرو	نجم الدین عرت شاہ مبارک	۴۳	آغوب	-	۷۳	جوہر	مرزا احمد علی
۱۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۴۴	اولاد	میر اولاد علی	۷۴	جرات	میر مستقیم
۱۶	احسن	میاں احسن اللہ	۴۵	اشرف	محمد اشرف	۷۵	جلال	میاں رمضان
۱۷	احسن	علی حسن خان	۴۶	بیچارہ	-	۷۶	جنون	میر علی ہمدانی
۱۸	الع خاں		۴۷	بیدل	عبدالقادر میرزا	۷۷	جگن	میاں جگن
۱۹	امیر خاں	نواب امیر خاں	۴۸	بسم	-	۷۸	جذب	میر مظہر علی
۲۰	انکار	میر جیون	۴۹	بیرنگ یا ہرننگ	ولاد خاں	۷۹	جوشش	میاں محمد روشن
۲۱	امیر	قزلباش خاں	۵۰	بیتاب	محمد اسماعیل	۸۰	خان	عائیشاں
۲۲	اثر	محمد میرزا در خواجہ میرزا	۵۱	بیتوا	-	۸۱	جرات	قلندر بخش
۲۳	الم	میاں صاحب میر	۵۲	بہار	ٹیک چند	۸۲	جلال	جلال الدین
۲۴	اجمل	محمد اجمل الہ آبادی	۵۳	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں	۸۳	حبیب	حسن
۲۵	امیر	محمد یار خاں	۵۴	بیتاب	سنتوگہ ماسے	۸۴	حیا	-
۲۶	اسد	میر اسد علی	۵۵	بیدار	میاں محمد علی	۸۵	حاتم	شیخ محمد حاتم
۲۷	آزاد	میر ظفر علی	۵۶	بیتاب	شاہ عظیم اللہ الہ آبادی	۸۶	حاتم	حاتم علی خاں حاتم
۲۸	امین	خواجہ امین الدین	۵۷	بقا	شیخ محمد بقا اللہ	۸۷	حشمت	سید محترم علی خاں
۲۹	اطہر	میر غلام علی	۵۸	فاخر	میرزا فاخر مکین	۸۸	حزین	میر محمد باقر
۳۰	عاصمی - عاصی - میر عاصمی برہان الدین		۵۹	بسم	گدا علی	۸۹	حشمت	محمد علی
۳۱	امانی	میر امانی	۶۰	پیام	شریف الدین علی خاں	۹۰	حسن	مرزا احسن علی
۳۲	رائے پیکم ناتھ یا نام بھوان کر دین		۶۱	پنچھا	شاہ پنچھا	۹۱	حسن	بر حسن
۳۳	آشنا	-	۶۲	تجر	میر عبدالستار	۹۲	حسن	خواجہ حسن
۳۴	اکرم	-	۶۳	تانا شاہ	ابوالحسن	۹۳	حجّام	-
۳۵	احسن	مرزا احسن علی	۶۴	تمکین	میاں صلاح الدین	۹۴	حام	میر حامد نصیری
۳۶	الش	الش اللہ خاں	۶۵	تاباں	میاں عبدالحی	۹۵	حیران	میر حیدر علی
			۶۶	تقی	سید تقی عرت میر گھاسی			

۹۶	حسرت	جسوز علی	۱۲۵	سلام	نجم الدین	۱۵۳	عزیز اللہ
۹۷	حسن	میر حسن	۱۲۶	سعادت	میر سعادت علی	۱۵۵	عطا خواجہ عطا اللہ
۹۸	خسرو	حضرت امیر خسرو	۱۲۷	سجاد	میر محمد سجاد	۱۵۶	عارف اکبر آبادی محمد عارف
۹۹	خوشنود	-	۱۲۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۵۷	عزیزت سید عبدالواسع
۱۰۰	خاکی	-	۱۲۹	سوز	محمد میر	۱۵۸	عاقل رائے سکھ رام
۱۰۱	خاکسار	محمد یار	۱۳۰	سید	-	۱۵۹	عزیزہ رائے بھکاری داس
۱۰۲	خالہ بیگم	بدالنساب بیگم	۱۳۱	سلیم	میر سلیم	۱۶۰	عسکر علی خاں
۱۰۳	خوش دل	گھاسی رام	۱۳۲	سوزاں	نواب احمد علی خاں	۱۶۱	عاجز غازی الدین خاں
۱۰۴	داؤد	مرزا داؤد بیگ	۱۳۳	سکندر	میاں سکندر عرف گھٹیا	۱۶۲	عماد الملک نواب غازی الدین خاں
۱۰۵	دل	شاہ فتح محمد	۱۳۴	شعور	دکھی	۱۶۳	عظیم محمد عظیم
۱۰۶	درد مند	محمد نقیہ	۱۳۵	شامی	شاہ قلی خاں	۱۶۴	عاشق مہربان علی اعظم خاں
۱۰۷	درد	کرم اللہ خاں	۱۳۶	شاگر	محمد شاگر	۱۶۵	عسکری مرزا عسکری
۱۰۸	درد	خواجہ میر درد	۱۳۷	شفا	حکیم یار علی	۱۶۶	عشق مرزا گھٹیا
۱۰۹	ذاکر	-	۱۳۸	شاغل	-	۱۶۷	عوثی محمد عوث
۱۱۰	زنگین	مرزا اماں بیگ	۱۳۹	شوق	میاں حسن علی	۱۶۸	خواجہ
۱۱۱	رسوا	آفتاب رائے	۱۴۰	شاعر	میر کلثو	۱۶۹	غریب میر تقی
۱۱۲	رند	میر حمزہ علی	۱۴۱	شیدا	میر فتح علی	۱۷۰	غریب محمد اماں
۱۱۳	راقم	بند رابن	۱۴۲	شاداب	لالہ خوش وقت رائے	۱۷۱	غریب
۱۱۴	رنگین	لالہ پلاس رائے	۱۴۳	شرف	میر محمدی	۱۷۲	غلامی
۱۱۵	روشن	خواجہ حسین علی	۱۴۴	شفیع	میر محمد شفیع	۱۷۳	فخری
۱۱۶	رضا	مرزا علی	۱۴۵	صبا	-	۱۷۴	فراخی
۱۱۷	رند	مہربان خاں	۱۴۶	صفدری	-	۱۷۵	فضل افضل الدین خاں
۱۱۸	زار	منزل بیگ	۱۴۷	صادق	میر جعفر خاں	۱۷۶	فراق مرزا مرتضیٰ قلی
۱۱۹	زار	میر مظہر علی	۱۴۸	صابر	-	۱۷۷	فقیر شمس الدین
۱۲۰	سراج	-	۱۴۹	صبر	میر محمد علی	۱۷۸	فدوی محمد محسن
۱۲۱	سالک	-	۱۵۰	صیار	-	۱۷۹	فدا میر امام الدین
۱۲۲	سعدی	-	۱۵۱	صالحک	میر غلام حسین	۱۸۰	فغان اشرف علی خاں
۱۲۳	سامان	میر ناصر	۱۵۲	طالب	مرزا طالب	۱۸۱	فرخ میر فرخ علی
۱۲۴	سلیمان	میاں سلیمان	۱۵۳	ظہور	-	۱۸۲	فضائل علی خاں بقیہ

۱۸۳	فردی	لاہوری	۲۱۲	ملک	دکنی	۲۴۱	منشی	عجائب رام
۱۸۴	فرحت	محمد فرحت اللہ	۲۱۳	موسوی	مولوی خاں فطرت	۲۴۲	مستند	یاد علی خاں
۱۸۵	فردی	مرزا بکچو	۲۱۴	محقق	-	۲۴۳	ماں	میاں محمدی
۱۸۶	فرست	مرزا الف بیگ	۲۱۵	مہر علی	-	۲۴۴	منظر	-
۱۸۷	فخر	میر فخر الدین	۲۱۶	موزوں	خواجہ قلی خاں	۲۴۵	معین	شیخ محمد معین الدین
۱۸۸	فراق	شنا اللہ	۲۱۷	میر	میر میراں	۲۴۶	مجنوں	شاہ مجنوں
۱۸۹	فارغ	-	۲۱۸	مخلص	راے آندرام	۲۴۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۹۰	فصیح	شاہ فصیح افصح	۲۱۹	مزل	میاں شاہ مزل	۲۴۸	محمد علی خاں	-
۱۹۱	قادر	میر عبدالقادر	۲۲۰	مضمون	شرف الدین	۲۴۹	محشر	مرزا علی نقی
۱۹۲	قدر	-	۲۲۱	منظر	مرزا منظر جان خاں	۲۵۰	معصی	شیخ غلام جہاں
۱۹۳	قبول	غنی بیگ	۲۲۲	میر	بدو اللہ	۲۵۱	مجدوب	مرزا غلام حیدر
۱۹۴	قلندر	بدو شنگہ	۲۲۳	مراد	شیخ محمد مراد	۲۵۲	مدعا	میر غوص علی
۱۹۵	قائم	شیخ محمد قائم	۲۲۴	مستقیم	-	۲۵۳	محبت	محبت خاں
۱۹۶	قدرت	میر قدرت اللہ	۲۲۵	مرزا محمدی	-	۲۵۴	مدہوش	بنی خاں
۱۹۷	قرین	-	۲۲۶	مرزا مہدی	-	۲۵۵	مشتاق	-
۱۹۸	قربان	میر جیون	۲۲۷	سید امام الدین	(انکا ذکر اس کی جگہ پر لیا ہے)	۲۵۶	نوری	ملا نوری
۱۹۹	قانع	-	۲۲۸	مکھن	میر صلاح الدین	۲۵۷	نامی	-
۲۰۰	کترین	میاں کترین	۲۲۹	موزوں	راجہ رام نرائن	۲۵۸	نوری	سید شجاع الدین
۲۰۱	کاکل	شاہ کاکل	۲۳۰	محسن	شیخ محمد محسن	۲۵۹	نہیم	مرزا علی قلی
۲۰۲	کامل	شیخ لطف اللہ کامل	۲۳۱	میر	محمد تقی	۲۶۰	ناجی	محمد شکر
۲۰۳	کافرچک	میر علی نقی	۲۳۲	محبیب	شاہ قطب الدین	۲۶۱	نادر	-
۲۰۴	کلیم	میر محمد حسین	۲۳۳	موزوں	الہ آبادی مولوی غلام حسین	۲۶۲	نور اللہ	مرزا نور اللہ
۲۰۵	کاشی	لالہ کاشی ناتھ	۲۳۴	منت	میر قمر الدین	۲۶۳	نواز خاں	علی نواز خاں مرزا
۲۰۶	کھنجن	-	۲۳۵	منشی	شیخ غلام احمد قادری	۲۶۴	نثار	عبدالرسول
۲۰۷	گلان	نذر علی خاں	۲۳۶	مسافر	-	۲۶۵	نثار	محمد بقاہ خاں
۲۰۸	گریاں	محمد علی امجد	۲۳۷	محب	شیخ ولی اللہ	۲۶۶	نعیم	نعیم اللہ
۲۰۹	لطفی	دکنی	۲۳۸	مفتون	میاں کاظم علی	۲۶۷	نثار	میاں ایمان اللہ معمار
۲۱۰	مرزا	ابوالقاسم	۲۳۹	ممتاز	حافظ فضل علی	۲۶۸	نالاں	محمد عسکری
۲۱۱	محمود	محمد دیبک	۲۴۰	محترم	مہربان محترم خاں	۲۶۹	نرا	میر مرلطفی

۲۷۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۷۸	دارت الہادی محمد وارث	۲۸۶	یونس	-
۲۷۱	واحد	محمد واحد	۲۷۹	وہم میر محمد علی	۲۸۷	یکرنگ	مصطفیٰ اقلی خاں
۲۷۲	وحشت	میر ابو الحسن	۲۸۰	ہاشم	۲۸۸	یکرو	-
۲۷۳	ولایت	میر ولایت علی خاں	۲۸۱	ہاتف	۲۸۹	یکمل	میر عزت اللہ
۲۷۴	وفا	لالہ نول ہاسے	۲۸۲	ہدایت سید ہدایت علی خاں	۲۹۰	یار	میر احمد
۲۷۵	میر مبارک علی (اسی جگہ ذکر کیا گیا ہے)		۲۸۳	ہینگا میر ہینگا	۲۹۱	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷۶	وحشت	میر بہادر علی	۲۸۴	ہدایت میاں ہدایت اللہ	۲۹۲	یاس	حسن علی خاں
۲۷۷	واقف	شاہ واقف	۲۸۵	ہاتف مرزا محمد	-	-	-

خدا نمبر

خدا کیا ہے ؟ خدا کا تصور کب اور کیسے پیدا ہوا ؟ مختلف مذاہب میں اس تصور نے کس طرح جنم لیا ؟ اس کی ارتقائی صورتوں نے تمدنی انسانی پر کیا اثر ڈالا ؟ بندے اور خدا کا تعلق کیا ہے ؟ اس تعلق کی تعبیر کس کس انداز میں کی گئی ہے ؟ انبیاء کرام، مصلحین اور مجتہدین کے ارشادات اس کے متعلق کیا ہیں ؟ ان ارشادات کو اقوام عالم نے کس طرح اپنایا ہے ؟ اسلام کا موقف اس باب میں کیا رہا ہے اور اس موقف کو مذاہب عالم سے کیوں برتر خیال کیا گیا ہے ؟

یہ اور اس قسم کے بہت سے اہم سوالات ہیں جو خدا اور مذہب کا نام آتے ہی ہر باشعور انسان کے ذہن میں ابھرتے ہیں لیکن افسوس کہ اردو میں کوئی ایسی کتاب موجود نہیں ہے جو اہل فکر و دانش کی پیاس اس سلسلے میں بجھا سکے۔ نگار کا "خدا نمبر" اس نوع کا پہلا صحیفہ ہے۔ جس میں مذکورہ سوالات کا نہایت مدلل و مشرح جواب دیا گیا ہے۔

قیمت ۰ چار روپے

نگار پاکستان - ۳۳ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

گلِ عجائب

مصنف | اسد علی خاں تنہا اور نگ آبادی - تنہا کا ذکر اگرچہ "مجموعہ نثر" "عقدہ منتخبہ" اور "مجموعہ انتخاب" میں آیا ہے لیکن خاندانی حالات کہیں نہیں ملتے۔ "گلِ عجائب" میں بھی تنہا نے اپنے متعلق کوئی تفصیل نہیں دی صرف اس قدر پتہ چلتا ہے کہ ان کے والد حیدر آباد میں بسندہ ملازمت مقیم تھے اور اس وقت کے ممتاز شہریوں میں شمار کئے جاتے تھے۔

تنہا صاحب دیوان شاعر تھے اور آزاد بلگرامی سے مشورہ سخن کیا کرتے تھے۔ ان کے کلام کی پختگی، ان کے استاد فن ہونے کا ثبوت ہے۔ ۱۲۳۲ھ میں ان کا انتقال ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | تذکرے میں دئے ہوئے تاریخی قطعات سے اس کا سال آغاز ۱۱۹۲ھ اور سال اختتام ۱۱۹۴ھ نکلتا ہے اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود ہے۔ مولوی عبدالحق مرحوم نے اسی نسخے کی مدد سے اس تذکرے کو ترتیب دے کر ۱۲۹۳ھ میں مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | یہ تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں سلطنت آصفیہ کے اُن ریختہ گو شعراء کا ذکر ہے جو بارہویں صدی عیسوی کے اواخر تک موجود تھے۔ مذکورہ شاعروں میں سے اکثر صاحب تذکرہ کے ہمعصر، دوست اور ہم وطن تھے۔ قدیم طرز کا یہ تذکرہ اپنے اندر کوئی جدت نہیں رکھتا۔ شعراء کی فہرست بلحاظ حروف تہجی ترتیب دی گئی ہے اور حالات زندگی بہت مختصر اور سرسری ہیں۔

پھر بھی اس تذکرے سے بعض نئی اطلاعات فراہم ہوتی ہیں مثلاً اس بات کا سراغ کہ آزاد بلگرامی اردو کے صاحب دیوان شاعر تھے یا عروج کا تذکرہ بہار و خزاں اس سے پہلے لکھا جا چکا تھا اسی تذکرے نے دیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرند	۴	الصفات	۷	انور
۲	آزاد	۵	افسر	۸	افتخار
۳	ایجاد	۶	افسر	۹	اشفقت
					خواجہ ابوطالب خاں

۱۰	ارشاد	میر غلام علی	۲۵	سودا	مرزا محمد رفیع	۴۰	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱	امید	قزلباش خاں	۲۶	سراج	سید سراج الدین	۴۱	مخلص	آندرام
۱۲	آصف	نواب نظام الملک	۲۷	سالم	محمد کرم بخش	۴۲	مہر	مہر علی شاہ
۱۳	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۸	شہید	مولوی محمد باقر	۴۳	مظہر	
۱۴	بلخ		۲۹	ضیا	مردا عطا	۴۴	نصیر	خواجہ غلام نصیر الدین
۱۵	بیدار		۳۰	ہاجر	عارف الدین خاں	۴۵	نجم	میر نجم خاں
۱۶	پردانہ	صنیاء الدین شاہ	۳۱	عشرت	خواجہ ابوالبرکات خاں	۴۶	ناصر	نواب ناصر جنگ شہید
۱۷	پنچھی	شاہ پنچھی	۳۲	عروج	میر بہار الدین حسین	۴۷	نیر	مہدی علی خاں
۱۸	جرات	موسوی خاں	۳۳	عزالت	سید عبدالولی	۴۸	واقف	نور العین
۱۹	حشمت	محشم علی خاں	۳۴	فتوت	خواجہ عنایت اللہ خاں	۴۹	ہمدرد	شاہ محمد تقی
۲۰	خیال	محمد طاہر	۳۵	فضل	شاہ فضل اللہ	۵۰	یار	مرزا محمد یار بیگ
۲۱	درگاہ	درگاہ قلی خاں	۳۶	ظفر	میر فخر الدین	۵۱	یار	ممتاز جنگ بہادر
۲۲	دل	میر انور الدین	۳۷	قدر	خواجہ محمد شمع خاں			
۲۳	دکا	میر ادلا محمد خاں	۳۸	کاظم	صوفی شاہ			
۲۴	رمز	میر سید علی	۳۹	مبتلا	الف خاں			

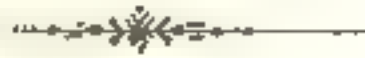
مصحفی نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں اردو ادب کے مسلم الثبوت استاد شیخ غلام بہمدانی "مصحفی" کی تاریخ پیدائش و جائے ولادت کی تحقیق، ان کی ابتدائی تعلیم، ان کی شاعری کے آغاز و تدریجی ارتقاء، ان کی تالیف و تصانیف، ان کی غزل گوئی و ثنوی نگاری۔ ان کے معاصر شعراء و ادباء ان کے اپنے دور کے مخصوص علمی و ادبی رجحانات پر محققانہ و عالمانہ بحث کی گئی ہے۔

قیمت - تین روپے

نگار پاکستان - ۳۲ کارڈن مارکیٹ - کراچی نمبر ۳

تذکرہ شورش

مصنف | شورش نے اپنے حالات میں لکھا ہے کہ ان کا نام سید غلام حسین عرف بھٹیا اور ان کا آبائی وطن عظیم آباد کے علاقہ تذکرہ مسرت افزا ہے۔ گلشن بے غار - تذکرہ عشقی اور طبقات الشعراء وغیرہ میں بھٹیاں کا ذکر آیا ہے اور ان کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ شورش کے باپ کا نام محسن عظیم آبادی تھا جو کا سلسلہ نسب شیخ نصیر الدین چراغ دہلوی سے ملتا تھا۔

شورش میر باقر مزین کے شاگرد تھے۔ حزیں کے انتقال کے بعد شاہ رکن الدین عشق عرف میرزا گھیسٹا عشق گوہی انہوں نے اپنا کلمہ مدحی یا تقاریر طبقات الشعراء میں شورش کو "مغزور و متکبر" بتایا گیا ہے لیکن شورش کے ایک معاصر تذکرہ نگار ابو محسن نے "مسرت افزا" میں انہیں "بسیار خوش خلق و بے نیاز صفت" لکھا ہے۔ تذکرہ عشقی میں بھی ان کے لئے "مردے نیک طینت" سادہ وضع "ظاہر کیا گیا" اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ صاحب طبقات الشعراء کا بیان کسی غلط فہمی پر مبنی ہے۔

شورش کو تصوف کا خاص ذوق تھا اور اشعار میں وہ اسی رنگ میں کہتے تھے، انہوں نے چار ہزار اشعار کا ایک کلیات، تذکرہ کے مکملہ کے وقت مرتب کر لیا تھا۔ ان کا انتقال ۱۱۹۵ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | شورش کے دوست دروہ صوابو محسن کے "تذکرہ مسرت افزا" سے پتہ چلتا ہے کہ وہ ایک مدت سے شعراء کا کلام جمع کر رہے تھے اور حالات جمع کر رہے تھے اور جب کام تکمیل کو پہنچ گیا تو انہوں نے اس کا نام "یادگار دوستان" رکھا اور تاریخ تالیف میں یہ مصرعہ دریا ۶ "یادگار دوستان روزگار"۔

اس مصرعے سے تذکرہ کے مکملہ کا سال ۱۱۹۳ھ نکلتا ہے۔ تذکرہ شورش کا ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ میں موجود ہے۔ اس کی فوٹو، سیٹھ کاپی پٹنہ یونیورسٹی نے حاصل کی تھی کلیم الدین احمد نے اسی کی مدد سے اس تذکرے کو تذکرہ عشقی کے ساتھ یہ عنوان "تذکرہ" مطبع جلیل لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے ۱۳۵۰ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن اس میں صرف حرف "ص" "تک کے شعراء شامل ہیں باقی شعراء کا تذکرہ دوسری جلد میں ہو گا۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مؤلف کی توجہ زیادہ تراشیدہ کے انتخاب پر رہی ہے۔ حالات زندگی زیادہ مفصل نہیں ہیں، پہری مؤلف نے شاعر کا پورا نام، تخلص، وطن، ولادت، مشغلہ اور تاریخ پیدائش و تاریخ وفات دینے کی کوشش کی ہے اس لحاظ سے یہ قدیم تذکروں میں بڑا اہم ہوتا ہے۔ شورش نے اس میں قدما سے لیکر معاصر شعراء تک کا ذکر کیا ہے اور ترتیب میں حررت ربی کا لحاظ رکھا ہے۔ مطبوعہ نسخہ میں جن شعراء کے نام آئے ہیں ان کی فہرست دی جا رہی ہے۔

۱۳۵۰ء اس تذکرے کا پہلا نام یادگار دوستان ہے لیکن مشہور یہ تذکرہ شورش کے نام سے ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام
(۱)	آفتاب	(۲۶)	احمد	(۵۱)	بہادر علی
(۲)	ابوالحسن	(۲۷)	انتظار	(۵۲)	پاکباز
(۳)	انجم	(۲۸)	اجمل	(۵۳)	ہبام
(۴)	آگاہ (محمد صلاح)	(۲۹)	آشوب	(۵۴)	بقرہ
(۵)	آشنا (زین العابدین)	(۳۰)	انصاف	(۵۵)	تکین
(۶)	آوارہ	(۳۱)	اولیا	(۵۶)	تناد (امراؤ علی)
(۷)	الہام	(۳۲)	آگاہ (خواجہ عبداللہ)	(۵۷)	تناد (شاہجہاں پوری)
(۸)	انشاد	(۳۳)	اختر	(۵۸)	تاباں
(۹)	احسن	(۳۴)	آیت (آیت اللہ)	(۵۹)	ثاقب
(۱۰)	امیر اشرفاں	(۳۵)	الم	(۶۰)	ثروت
(۱۱)	آبرو	(۳۶)	بسل (میر جبار علی)	(۶۱)	ثابت
(۱۲)	آرزو	(۳۷)	یتاب (میر محمد علی)	(۶۲)	جرات (میر بشیر علی)
(۱۳)	امید	(۳۸)	بہار	(۶۳)	جرات
(۱۴)	انسان	(۳۹)	بینوا	(۶۴)	جوہری
(۱۵)	انسان	(۴۰)	بے تاب	(۶۵)	جوشش
(۱۶)	اشقیان	(۴۱)	بے چارہ	(۶۶)	جعفر (میر محمد جعفر)
(۱۷)	احسن (حسن اللہ)	(۴۲)	بسل	(۶۷)	جنون
(۱۸)	احمدی	(۴۳)	بیکل	(۶۸)	جگن
(۱۹)	اشرف	(۴۴)	بیدار (محمد علی)	(۶۹)	جودت
(۲۰)	امانی	(۴۵)	بیدار (غنی بیاد علی)	(۷۰)	جلال
(۲۱)	امین	(۴۶)	یتاب (میر حسن)	(۷۱)	جودت (لالہ ہر دے رام)
(۲۲)	اثر	(۴۷)	بیدل (مرزا عبدالقادر)	(۷۲)	جنون (غلام مرتضیٰ)
(۲۳)	اظہر	(۴۸)	بیرنگ	(۷۳)	جہاں
(۲۴)	افشام	(۴۹)	بیان	(۷۴)	جعفر (مرزا جعفر)
(۲۵)	احمد شاہ بلوچ	(۵۰)	بیتراہ	(۷۵)	جرات (میر محمد رضا)

راخ (خواجہ احمد خاں)	(۱۲۰)	درد (میر درد)	(۹۸)	جواہر	(۷۶)
زار (بہادر بیگ)	(۱۲۱)	درد (اکرم علی)	(۹۹)	صرت (میر محمد بیات)	(۷۷)
زار (مرزا سنگین)	(۱۲۲)	داؤد	(۱۰۰)	حاتم	(۷۸)
زار (میر ظہیر علی)	(۱۲۳)	دل (محمد عابد)	(۱۰۱)	حشمت (مختتم علی)	(۷۹)
سودا (مرزا رفیع)	(۱۲۴)	دل (نواب عماد الملک)	(۱۰۲)	حبیب	(۸۰)
سعادت (سعادت علی)	(۱۲۵)	دردمند (محمد فقیہ)	(۱۰۳)	حشمت (محمد علی)	(۸۱)
سجاد (میر سجاد)	(۱۲۶)	داؤد (مرزا)	(۱۰۴)	حیراں (میر منون)	(۸۲)
سرج (اورنگ آبادی)	(۱۲۷)	درد (اکرم اشرف)	(۱۰۵)	حضور (شیخ غلام یحییٰ)	(۸۳)
ساک	(۱۲۸)	دوست (شیخ محمد)	(۱۰۶)	حیدر (حیدر بخش)	(۸۴)
سلام (نجم الدین)	(۱۲۹)	دیوانہ (کوادر بخش دے)	(۱۰۷)	حسن (میر غلام حسن)	(۸۵)
سلیمان (سلیمان خاں)	(۱۳۰)	ذوق (آسارام)	(۱۰۸)	حیدری (غلام علی)	(۸۶)
سلامت (سلامت)	(۱۳۱)	ذوقی شہ	(۱۰۹)	حجّام	(۸۷)
سوز (سید محمد میر)	(۱۳۲)	زمین (میر محمد مستعد)	(۱۱۰)	صرت (جعفر علی)	(۸۸)
سلیمان (میر مراد علی)	(۱۳۳)	ذکر (میر افضل علی)	(۱۱۱)	حزین (محمد باقر)	(۸۹)
سایل (سید اسد اشرف)	(۱۳۴)	ذکی (جعفر علی خاں)	(۱۱۲)	حیرت (خواجہ کلن)	(۹۰)
سلیم (محمد سلیم)	(۱۳۵)	رسوا (شاہجہاں آبادی)	(۱۱۳)	حریف (محمد خاں)	(۹۱)
سامان (میر ناصر علی)	(۱۳۶)	راقم (ہندرابن)	(۱۱۴)	حیرت (میر سیدن)	(۹۲)
سائل (سلیم اشرف خاں)	(۱۳۷)	رند (حمزہ علی)	(۱۱۵)	حیدر شاہ	(۹۳)
سلامت (میر سلامت علی)	(۱۳۸)	راغب (جعفر علی خاں)	(۱۱۶)	خسرو	(۹۴)
سکندر (شیخ سکندر)	(۱۳۹)	رفیع (شیخ محمد رفیع)	(۱۱۷)	خاکار	(۹۵)
		رضا (محمد مہدی)	(۱۱۸)	خلیل (علی ابراہیم خاں)	(۹۶)
		راخ (شیخ غلام علی)	(۱۱۹)	خادم (خادم حسین)	(۹۷)

مذہب عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا نیاز فتح پوری کی مرکز الآراء تصنیف جس میں مذہب عالم کی ابتدا مذہب کا فلسفہ دار تقاضا مذہب کا مستقبل مذہب کی بنیاد کے اسباب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔ قیمت ایک روپیہ ۵۰ پیسے۔

نگار پاکستان - ۳۲ - گارڈن مارکیٹ - کراچی ۷

گلزارِ ابراہیم

مصنف علی ابراہیم خاں متخلص بہ علی - علی ابراہیم پٹنہ کے باشندے تھے اور ایسٹ انڈیا کمپنی کے دور حکومت میں اعلیٰ عہدے پر فائز تھے۔ گلزارِ ابراہیم کے علاوہ فارسی شعرا کے دو تذکرے

۱۔ خلاصۃ الکلام

۲۔ صفحہ ابراہیم

بھی ان سے یادگار ہیں۔ علی ابراہیم کا انتقال ۱۲۰۸ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۱۱۹۸ھ میں لکھا گیا۔ ۱۲۱۵ھ میں مرزا علی لطف نے اسے اردو میں منتقل کیا۔ لیکن لطف نے اس کا صرف ایک جزو گلشنِ ہند کے نام سے ترجمہ کیا تھا باقی شعرا کا ذکر دوسری جلد میں کرنا چاہتے تھے۔ لیکن شاید وہ مکمل نہ ہو سکی۔ اسلئے کہ اس کا سراغ اب تک نہیں لگ سکا۔

گلزارِ ابراہیم کو ۱۹۰۶ء میں "گلشنِ ہند" کے ساتھ عبداللہ خاں نے حیدرآباد دکن سے شائع کیا۔ اس میں مولوی عبدالحق اور محی الدین قادری روزِ دونوں کے مقدمات شامل ہیں۔ مولوی صاحب کا مقدمہ گلشنِ ہند میں اور زور کا مقدمہ گلزارِ ابراہیم پر ہے یہ تذکرہ دراصل زور کا مرتب کیا ہوا ہے۔ اس میں انھوں نے گلشنِ ہند اور گلزارِ ابراہیم دونوں کی عبارتیں درج کر دی ہیں اور جہاں کہیں اختلاف ہوا ہے۔ اسے واضح کر دیا ہے۔

خصوصیات گلزارِ ابراہیم فارسی زبان میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے تین سو بیس شاعروں کا ذکر آیا ہے گلزارِ ابراہیم کی سب سے نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی کو لتاڑنے یا بانس پر چڑھانے کی کوشش نہیں کی گئی۔ اور ہر شاعر کے ذکر میں حد اعتدال کا لحاظ رکھا گیا ہے۔ علی ابراہیم بقول زور طبعا منصف، مزاج تھے اور شعر و سخن کا پاکیزہ ذوق رکھتے تھے۔ علاوہ انہیں وہ ایسے منصب و ماحول میں بسر کر رہے تھے کہ ہر شخص کے ساتھ انصاف کر سکتے تھے۔ چنانچہ انھوں نے کسی شاعر کے حالات درج کرنے میں محض پرانے تذکروں یا سنی سنائی باتوں پر اعتماد نہیں کیا بلکہ جہان بین کے بعد معتبر ذرائع سے مواد حاصل کرنے کی کوشش کی ہے۔ جن افراد اور ذرائع سے حالات معلوم ہوتے ہیں اکثر اس کا سراغ بھی دیدیا ہے۔ ابراہیم نے شعر کے حالات میں ان کی شخصیت، سیرت اور معاشرتی زندگی کو بھی حتی الوسع اجاگر کرنے کی کوشش کی ہے۔ اس تذکرے سے اصنافِ سخن کی رفتار اور مقبولیت کا اندازہ بھی کم و بیش کیا جاسکتا ہے اس لئے کہ صاحب تذکرہ نے اس طرف واضح اشارے کئے ہیں۔ غرض یہ تذکرہ کئی اعتبار سے دوسرے تذکروں پر فوقیت رکھتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب - شاہ عالم بادشاہ	۲۷	افغان - الفخاں	۵۳	بینوا
۲	آصف - آصف الدردگہ	۲۸	افکار - میر جیون	۵۴	بیچھا - شاہ بیچھا دہلوی
۳	انجام - امیر خاں	۲۹	امیر - محمد یار خاں	۵۵	بے قید - فضائل علی خاں
۴	امید - قزلباش خاں	۳۰	اکرم - خواجہ محمد اکرم	۵۶	بیان - احسن اللہ خاں
۵	آرزو - صلاح الدین علی خاں	۳۱	اسد - میرامانی	۵۷	پیام - شرف الدین علی خاں
۶	اشتیاق - دل اللہ سرسندی	۳۲	اولاد - اولاد علی	۵۸	بکھاری - بکھاری لال
۷	آبرو - شاہ نجم الدین	۳۳	اثر - محمد میر	۵۹	بیرنگ - دلدار خاں
۸	افضل - محمد افضل	۳۴	الم - صاحب میر دہلوی	۶۰	بیکل - سید عبدالوہاب
۹	احمد - لجرانی	۳۵	انور - غلام علی	۶۱	بیتاب - محمد اسماعیل دہلوی
۱۰	امجد	۳۶	اجمل - شاہ محمد اجمل آبادی	۶۲	بیتاب - سنوگ رائے
۱۱	انصاف	۳۷	انشا - انشا اللہ خاں	۶۳	بیتاب - محمد علیم آبادی
۱۲	اشرف	۳۸	اعظم - محمد اعظم لکھنوی	۶۴	پاکباز - میر صلاح الدین
۱۳	اشرف - محمد اشرف	۳۹	اعلیٰ علی - اعلیٰ علی	۶۵	بقا - بقا اللہ
۱۴	آزاد - زین العابدین	۴۰	اہانی - میرامانی	۶۶	بیدار - میر محمدی
۱۵	آزاد - مظفر علی	۴۱	اظہر - غلام علی	۶۷	پردانہ - پردان علی
۱۶	افصح - شاہ فصیح	۴۲	امامی - امام بخش عظیم آبادی	۶۸	پردانہ - جسونت سنگھ
۱۷	آٹمی - برہان الدین	۴۳	اولیا - میرادیا	۶۹	بہمن
۱۸	الساں - اسد یار خاں دہلوی	۴۴	احمدی - شیخ احمد دارش	۷۰	بہمن - گدا علی بیگ
۱۹	احسن - احسن اللہ	۴۵	انتظار - علی نقی خاں	۷۱	بہمن - سید جبار علی
۲۰	احسن - مرزا احسن علی	۴۶	امین - خواجہ امین الدین	۷۲	تانا شاہ ابوالحسن
۲۱	آشنا - میرزین العابدین	۴۷	افسوس - شمیم علی	۷۳	تاباں - عبدالحی
۲۲	آشنا	۴۸	آشفقت - مرزا رضا قلی	۷۴	تمکین - صلاح الدین
۲۳	الہام - فضائل بیگ	۴۹	آہ - میر مہدی دہلوی	۷۵	تقی - سید محمد تقی
۲۴	الہام - شرف الدین	۵۰	احسان - شمس الدین	۷۶	تصور
۲۵	آگاہ - محمد صلاح دہلوی	۵۱	بہیل - مرزا عبدالقادر	۷۷	تصویر - شاہ حواد علی
۲۶	آگاہ - نور محمد خاں	۵۲	بہار - نیک چند	۷۸	تمنا - خواجہ محمد علی

۷۹	ثاقب - شہاب الدین	۱۰۸	حضور - شیخ غلام محی	۱۳۷	رضا
۸۰	ثابت - شجاعت علی خاں	۱۰۹	حسن - میر محمد حسن دہلوی	۱۳۸	راقم - بندرا بن
۸۱	ثابت - اصالت خاں	۱۱۰	حسن - میر محمد حسن	۱۳۹	رنگین
۸۲	چاندان - مرزا جواں بخت	۱۱۱	حسن - خواجہ حسن دہلوی	۱۴۰	رنگین - امان بیگ
۸۳	جرات - یحییٰ امام قلند بخش	۱۱۲	حسن - غلام حسن دہلوی	۱۴۱	رشید
۸۴	جوان - کافلم علی	۱۱۳	حیث - موتی لال	۱۴۲	رضی - رضی خاں
۸۵	جوشش - شیخ محمد روشن	۱۱۴	خاکسار - محمد یار خاں	۱۴۳	رستم - رستم علی خاں
۸۶	جوہر - مرزا احمد علی	۱۱۵	خبیث - ظہور علی دہلوی	۱۴۴	رفعت - قدس اللہ خاں
۸۷	جودت - ہرے دھام	۱۱۶	خادم - خادم حسین خاں	۱۴۵	رند - ہربان
۸۸	جرات - میر شیر علی	۱۱۷	درد - خواجہ میر درد	۱۴۶	زکی - جعفر علی خاں
۸۹	جولان - میر رمضان علی	۱۱۸	دانا - فضل علی شاہ	۱۴۷	زار - مغل بیگ
۹۰	جگنو - میاں جگنو	۱۱۹	درد - میر کرم اللہ	۱۴۸	زار - میر منظر علی
۹۱	جان عالم	۱۲۰	درمند - فقیہ صاحب	۱۴۹	سودا - محمد رفیع
۹۲	جنوں دہلوی	۱۲۱	دوست - غلام محمد بہاری	۱۵۰	سوز - سید محمد
۹۳	جنوں - شیخ غلام مرتضیٰ آبادی	۱۲۲	دل - شیخ محمد عابد آبادی	۱۵۱	سورائے - احمد علی خاں
۹۴	حاتم - شیخ ظہور الدین دہلوی	۱۲۳	دیوانہ - رائے سرب سنگھ	۱۵۲	سجاد - سجاد اکبر
۹۵	حشمت - میر محترم علی	۱۲۴	داؤد - داؤد بیگ	۱۵۳	سراج اورنگ آبادی
۹۶	حشمت - محمد علی	۱۲۵	دل - شاہ فتح محمد	۱۵۴	سلیمان
۹۷	حزین - محمد باقر	۱۲۶	درختاں - منگو بیگ	۱۵۵	سامان - میر ناصر جوہپوری
۹۸	حیدر - غلام حیدر	۱۲۷	ذہن - میر مستعد	۱۵۶	سعادت - سعادت علی خاں
۹۹	حیدر - میر حیدر علی شاہ	۱۲۸	ذاکر - حسین دوست	۱۵۷	سید - امام الدین
۱۰۰	حبیب اللہ	۱۲۹	زند - حمزہ علی	۱۵۸	سید - یادگار علی
۱۰۱	حیرت - مراد علی مراد آبادی	۱۳۰	راغب - محمد جعفر خاں	۱۵۹	ساقی - میر حسین علی
۱۰۲	حسرت - جعفر علی	۱۳۱	رفعت - شیخ محمد رفیع	۱۶۰	سکندر - خلیفہ سکندر
۱۰۳	حیران - میر حیدر علی	۱۳۲	رسوا - جہتاب رائے	۱۶۱	سلیم - میر محمد سلیم عظیم آبادی
۱۰۴	حیدری - غلام علی دہلوی	۱۳۳	رسا -	۱۶۲	شاہی - شاہ قلی خاں
۱۰۵	میر حامد	۱۳۴	رخشاں - محمد چاند	۱۶۳	شاگر - محمد شاگر
۱۰۶	حضور دہلوی	۱۳۵	رضا - میر محمد رضا	۱۶۴	شاہ - میر شاہ علی خاں
۱۰۷	حسرت - ہیبت علی خاں	۱۳۶	رضا - مرزا علی رضا	۱۶۵	شورش - غلام حسین

۱۶۶	شفا - حکیم یار علی	۱۹۵	عاجز - عارف علی خاں	۲۲۴	قبول - عبدالغنی
۱۶۷	شاعر - میر کلہو	۱۹۶	عمر - معبر خاں دکنی	۲۲۵	قدر - محمد قدر
۱۶۸	شیدا - فتح علی	۱۹۷	عیش - مرزا محمد عسکری	۲۲۶	قیمت -
۱۶۹	شوق - حسین حسن علی	۱۹۸	عزیز - بھکادی داس	۲۲۷	قندہ - لالہ بدیع سنگھ
۱۷۰	شادادب - لاد خوشوقت رائے	۱۹۹	عظیم - محمد عظیم	۲۲۸	قربان - میر جیون
۱۷۱	شہرت - مرزا محمد علی	۲۰۰	عاشق - میر محمد بیگی	۲۲۹	قناعت - مرزا محمد بیگ
۱۷۲	شانی - امین الدین	۲۰۱	عاشق - علی اعظم خاں	۲۳۰	قدرت - شاہ قدرت اللہ
۱۷۳	شہید - غلام حسین	۲۰۲	عاشق - منشی عجائب رائے	۲۳۱	کلیم - شیخ محمد حسین
۱۷۴	شرف - میر محمدی	۲۰۳	عاشق - برہان الدین	۲۳۲	کترین دہلوی
۱۷۵	شفیع - محمد شفیع	۲۰۴	غالب - اسد اللہ خاں	۲۳۳	کاکل دہلوی
۱۷۶	صہبام الدولہ خاں دوراں	۲۰۵	غریب - اشرف علی خاں	۲۳۴	کافر - میر علی نقی
۱۷۷	صنعت - منٹل خاں	۲۰۶	فقہر - شمس الدین	۲۳۵	گرباں - میر علی امجد
۱۷۸	صفدری - حیدر آبادی	۲۰۷	فارغ دہلوی	۲۳۶	گمان - نذر علی خاں
۱۷۹	صادق - میر خضر خاں	۲۰۸	فضل - شاہ فضل دکنی	۲۳۷	لطیفی دکنی
۱۸۰	صبر - میر محمد علی	۲۰۹	فضلی - افضل الدین	۲۳۸	لسان - کلیم اللہ
۱۸۱	صالح - نظام الدین	۲۱۰	فغان - اشرف علی خاں	۲۳۹	میر محمد تقی
۱۸۲	ضمیر - بدایت علی خاں	۲۱۱	فرحت - فرحت اللہ	۲۴۰	منظر جان جاناں
۱۸۳	ضیاء - ضیاء الدین	۲۱۲	فرخ - میر فرخ دہلوی	۲۴۱	محقق دکنی
۱۸۴	ضاحک - غلام حسین	۲۱۳	فراق - میر مرتضیٰ خاں دکنی	۲۴۲	منزل - محمد منزلی
۱۸۵	طیش دہلوی	۲۱۴	فراق - ثنا اللہ خاں	۲۴۳	مخلص - رائے آئندہ نام
۱۸۶	طالع - شمس الدین	۲۱۵	فدا - امام الدین	۲۴۴	موزوں - راجہ رام نرائن
۱۸۷	طرز - گردباری لال	۲۱۶	فرحت - مرزا الفت بیگ	۲۴۵	منعم
۱۸۸	ظاہر - خواجہ محمد خاں	۲۱۷	فدوی - محمد علی	۲۴۶	میر مدد اللہ
۱۸۹	ظہور - لالہ شیو سنگھ دہلوی	۲۱۸	فدوی - لاہوری	۲۴۷	مضمون - شرف الدین
۱۹۰	عزالت - سید عبدالولی	۲۱۹	فخر - فخر الدین	۲۴۸	مخردن - سید محمد حسن
۱۹۱	عارف - محمد عارف	۲۲۰	فروغ - میر علی اکبر	۲۴۹	محسن - محمد محسن اکبر آبادی
۱۹۲	عشق - شاہ رکن الدین	۲۲۱	فیض - میر فیض علی دہلوی	۲۵۰	مستند دہلوی
۱۹۳	عمرہ - ستیارتام	۲۲۲	فریاد - لالہ صاحب رائے	۲۵۱	مخلص - مخلص علی شاہ
۱۹۴	عسی - نور محمد برہان پوری	۲۲۳	قائم - شیخ محمد قائم	۲۵۲	مائل - محمدی دہلوی

۲۵۳	ماہی - ہدایت علی	۲۷۹	مدہوش - میرنی خاں	۲۹۹	دلی - مرزا محمد ولی دہلوی
۲۵۴	مکین - لالہ بخت	۲۸۰	مصیب - شاہ غلام قطب الدین	۳۰۰	دفا - لالہ دل راسے
۲۵۵	منظر خواجہ بخش آبادی	۲۸۱	ممتاز - حافظ فضل علی	۳۰۱	وحشت - میرزا احسن
۲۵۶	مرزائی - محمد علی خاں	۲۸۲	مشتاق - محمد قلی خاں	۳۰۲	وحشت - میر بہادر علی
۲۵۷	مخلص - بدیع الزماں	۲۸۳	مشتاق - میر حسن	۳۰۳	واقف - شاہ واقف
۲۵۸	مختار کشمیری	۲۸۴	منت - قمر الدین	۳۰۴	وصل - مرزا اسحاق
۲۵۹	مفتوں - کاظم آبادی	۲۸۵	مغموم - رام حبس	۳۰۵	دہم - محمد علی
۲۶۰	مہذب - مرزا غلام حیدر	۲۸۶	ناجی - محمد شاکر	۳۰۶	والہ - میر مبارک علی
۲۶۱	محترم - خواجہ محمد محترم	۲۸۷	نظام - نواب عماد الملک	۳۰۷	ہدایت - ہدایت اللہ
۲۶۲	مضمون - سید امام الدین خاں	۲۸۸	نعیم - نعیم دہلوی	۳۰۸	پادی - دہلوی
۲۶۳	مصطفیٰ - غلام بہدانی	۲۸۹	نبی - غلام نبی بگلرامی	۳۰۹	ہویدا - میر محمد اعظم
۲۶۴	محب - شیخ ولی اللہ دہلوی	۲۹۰	نثار - عبدالرسول	۳۱۰	ہدایت - ہدایت علی
۲۶۵	منشی - غلام امجد	۲۹۱	نثار - سدا سکھ دہلوی	۳۱۱	ہمد - عظیم آبادی
۲۶۶	مجدوح - منشی کشن چند	۲۹۲	ندیم - شیخ علی قلی دہلوی	۳۱۲	ہینگا - میر ہینگا
۲۶۷	محنت - مرزا حسین علی بیگ	۲۹۳	نادر - دہلوی	۳۱۳	ہانت - مرزا محمد
۲۶۸	مروت - سنبھلی	۲۹۴	نالال - میر احمد علی	۳۱۴	یقین - انعام اللہ خاں
۲۶۹	محبت - نواب محبت خاں	۲۹۵	نالال - میردارت علی	۳۱۵	یکرنگ - مصطفیٰ قلی خاں
۲۷۰	مرزا - نواب مرزا	۲۹۶	نجات - شیخ حسن رضا	۳۱۶	یونس - حکیم یونس
۲۷۱	مرزا - مرزا علی رضا	۲۹۷	نالال - محمد عسکر علی خاں	۳۱۷	یکرو - عبدالوہاب
۲۷۲	مجنون - شاہ مجنون	۲۹۸	نزار - خواجہ محمد اکرم	۳۱۸	یار - میر احمد دہلوی
۲۷۳	مجنون - حمایت علی	۲۹۹	دلی - شاہ ولی اللہ دکنی	۳۱۹	یاس - حسن علی خاں
۲۷۴	معین - شیخ معین الدین	۳۰۰	ولایت - میر ولایت اللہ خاں	۳۲۰	الواحسن - خسرو دہلوی
۲۷۵	مدعا - میر غوث علی	۳۰۱	فارث - محمد دارث آبادی		

جذبات بھاشا

مولانا نیاز فتحپوری نے ایک دلچسپ تمہید کے ساتھ ہندی شاعری کے نمونے پیش کر کے انکی تشریح ایسے تخلیقی انداز میں کی ہے کہ دل بیتاب ہوتا ہے۔ اردو میں یہ پہلی کتاب ہے جو اس موضوع پر لکھی گئی اس میں ہندی کلام کے بے مثل نمونے ہیں۔ قیمت: ایک روپیہ ۲۵ ہے۔

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن ماد کیٹ کراچی ۳

تذکرہ ہندی

مصنف غلام ہمدانی مصحفی متوفی ۱۲۲۳ھ۔ مصحفی نے اردو شعر کے دو تذکرے یادگار چھوڑے ہیں تذکرہ ہندی اردو ریاض النعمان۔ اس سے قبل ۱۱۶۹ھ میں عقد ثریا کے نام سے وہ فارسی شعر کا ایک مختصر سا تذکرہ مرتب کر چکے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت اس تذکرے کا سال تکمیل ۱۲۱۹ھ ہے اگرچہ اسکا آغاز میر تقی میر کی فرمائش پر ۱۲۱۱ھ سے قبل ہو چکا تھا، لیکن جیسا کہ خود مصحفی کی دی ہوئی تاریخ اصنام سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ ۱۲۱۹ھ سے پہلے مکمل ہو سکا۔

اس تذکرے کے قلمی نسخے ایشیاٹک سوسائٹی بنگال، کتب خانہ خدابخش، کتب خانہ ندوۃ العلماء، کتب خانہ رامپور میں موجود ہیں مولوی عبدالحق مرحوم نے ایشیاٹک سوسائٹی کے نسخے کو سامنے رکھ کر اسے مرتب کیا اور ایک مبسوط مقدمہ کے ساتھ نومبر ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد کے زیر اہتمام شائع کر دیا۔ یہی مطبوعہ نسخہ عام طور پر کتب خانوں میں آجکل موجود ہے۔

یہ تذکرہ بھی فارسی زبان میں ہے۔ اس میں ضمناً قدیم شعرا کا ذکر بھی بعض جگہ آگیا ہے ورنہ اس میں مصنف نے خصوصیات | عواما معاصرین یعنی محمد شاہ بادشاہ اور شاہ عالم بادشاہ کے زمانے تک کے شاعروں کا ذکر کیا ہے۔ بعض بڑی مفید اور دقیق باتیں اس تذکرے میں ملتی ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۸	اسد	۱۵	انثار
۲	آصف	۹	احسن	۱۶	اختر
۳	آبرو	۱۰	آشفقہ	۱۷	آشفقہ بھورے خاں
۴	اثر	۱۱	امین	۱۸	افسر
۵	الم	۱۲	افسوس	۱۹	اوباش
۶	امبر	۱۳	احقر	۲۰	الہام
۷	امجد	۱۴	اکبر	۲۱	بیدار

۲۶	بیان	۵۱	حزین	۸۰	سر سبز
۲۷	بیتاب	۵۲	حیرت	۸۱	سلیمان
۲۸	بیتاب (شاگرد قائم)	۵۳	حاتم	۸۲	سودا
۲۹	بے جان	۵۴	حشمت	۸۳	سبقت
۳۰	بے باک	۵۵	حیف	۸۴	شیدا
۳۱	بقا	۵۶	حضور	۸۵	شگفتہ
۳۲	برق	۵۷	حکیم	۸۶	شہر
۳۳	پردانہ	۵۸	حقیقت	۸۷	شکوہ
۳۴	پردانہ (جسوت سنگھ)	۵۹	خاکسار	۸۸	شایق
۳۵	بشیر	۶۰	خلق	۸۹	شہید
۳۶	تاباں	۶۱	خلیق	۹۰	شہرت
۳۷	تجلی	۶۲	درد	۹۱	شوق
۳۸	تیشا	۶۳	داغ	۹۲	صفدری
۳۹	نصیر	۶۴	ذوق	۹۳	صفا
۴۰	تکین	۶۵	رضا (مرزا محمد رضا)	۹۴	صادق
۴۱	تلی	۶۶	رقت	۹۵	ضیا
۴۲	شنا	۶۷	رنگین	۹۶	ضیا
۴۳	ثاقب	۶۸	رفاقت	۹۷	طیش
۴۴	جوشش	۶۹	رضا (میر رضا علی)	۹۸	طالب
۴۵	جوش	۷۰	رند	۹۹	عارف
۴۶	جہاندار	۷۱	رسوا	۱۰۰	عظیم (مرزا عظیم بیگ)
۴۷	جرات	۷۲	زار (میر جیون)	۱۰۱	عاقل
۴۸	جولاں	۷۳	زار (میر منظر علی)	۱۰۲	عیش
۴۹	جولاں	۷۴	زمان	۱۰۳	عشقی
۵۰	حسن (میر حسن)	۷۵	سائل	۱۰۴	عظیم
۵۱	حیران	۷۶	سوز	۱۰۵	عشق
۵۲	حسن (خواجہ حسن)	۷۷	سعادت	۱۰۶	غضنفر
۵۳	حسرت	۷۸	سکندر	۱۰۷	غیرت
۵۴	حجام	۷۹	سوزاں	۱۰۸	غلامی

[illegible]

عیار الشعراء

مصنف | خوب چند ذکا بن بھوانی چند کالستہ متوطن اسکندر آباد۔ ذکا کا مولد مسکن دہلی تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے۔ میاں نصیر سے انھیں تلمذ تھا اور استاد کے زیر اثر، صنائعِ مغلّی و معنوی ہی کو شعر کا حسن خیال کرتے تھے۔ گلشن بے غار، عمدہ منجھتہ اور دوسرے تذکروں میں ان کا ذکر اور کلام ملتا ہے خود ذکا نے بھی اپنا حال "عیار الشعراء" میں لکھا ہے۔ اسپرنگر کے بیان کے مطابق ان کا انتقال ۱۲۸۶ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | نگار سال دہاسی نے لکھا ہے۔ ذکا نے اپنا تذکرہ بہ زبان فارسی ۱۲۴۳ھ میں ۱۲۰۹ھ سے ۱۲۴۳ھ کے درمیان مرتب کیا۔ لیکن یہ تاریخیں درست نہیں معلوم ہوتیں۔ اس لئے کہ ذکا نے عیار الشعراء کے دیباچہ میں اس کے نیکے کا سال خود اس طور پر بیان کر دیا ہے۔

"تاریخ تذکرہ کہ ہر بہہ خاطر گذشتہ نیز درج نمودہ بالمد التوفیق"

اے ذکا بوجھ کا جس روز یہ نسخہ تیار آگے مانت کے کیا پر خود نے مذکور

منصنی کر کے دیں اس نے یہ تاریخ لکھی آفرین کہ کیا اسم سمجھوں کا مشہور

چوتھے مصرع سے اس کا سال تصنیف یا تکمیل ۱۲۸۶ھ نکلتا ہے۔

عیار الشعراء ہنوز ظلمی ہے۔ اس کا ایک مخطوطہ انجمن ترقی اردو (ہند) علیگڑھ اور ایک انڈیا آفس لندن میں محفوظ ہے۔ علیگڑھ کا نسخہ بہت بوسیدہ ہے اور کچھ صفحات بھی غائب ہیں۔ شاعرانہ کے نام مع تخلص جی حردت میں سرخ ردشنائی سے لکھے ہیں۔ اور حالات و کلام کا ردشنائی میں ہیں۔ ابتداء میں دو صفحوں کا دیباچہ ہے۔ آخر میں متفرقات کے نام سے تقریباً تین سو اشعار درج ہیں۔ لیکن شاعرانہ کا نام نہیں لکھا گیا۔

انڈیا آفس کے نسخہ کی مائیکرو فلم ترقی اردو بورڈ کے کتب خانہ میں موجود ہے۔ یہ نسخہ بہت صاف ہے اس میں ۹۲۳ صفحات ہیں۔ ہر صفحہ میں پندرہ سطر ہیں۔ پورا نسخہ جلی قلم سے لکھا ہوا ہے۔ کاتب کا نام اور تاریخ ترقیمہ درج نہیں ہے لیکن نسخے کی حیثیت بتاتی ہے کہ وہ کالی پڑانا ہے۔ آخری صفحات میں متفرق اشعار کے بعد "مناجات و خاتمہ کتاب" کے عنوان سے دو صفحے ہیں جن میں مصنف نے ہمد و ثناء کے بعد تذکرہ کی قبولیت کی دعا مانگی ہے "اور بتایا ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے بڑی محنت و ریاضت کے بعد تیار کیا ہے۔"

انڈیا آفس اور علیگڑھ کے نسخوں کے باہم مقابلہ سے یہ ثابت ہوا کہ انڈیا آفس کا نسخہ ہر طرح مکمل ہے۔ چنانچہ دونوں کے ہمد و ثناء

۱۔ اس نسخہ کی تفصیلات کوری سیفی پبلیکیشن صاحب نے مجھے اذراہ کرم بروقت بھیج دیں جس کے لئے میں مددِ جہ شکر گزار ہوں۔ فرین

کے بعد اس جگہ تفصیل دی جا رہی ہے۔

خصوصیات تذکرہ کی زبان فارسی ہے اور اس میں ابتداء سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی حد درجہ مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف شاعر کے نام اور تخلص کو کافی سمجھا گیا ہے۔ تنقیدی اشارے بھی کہیں نہیں ملتے۔ ہاں بعض شاعروں کے ذکر میں آفتاب و ادب اور مردجہ اخلاقی قدروں کا ہر طرح لحاظ رکھا گیا ہے۔ شاعروں کی تاریخ پیدائش یا وفات کی طرف بھی کوئی توجہ نہیں دی گئی۔ مولد و مسلک کا ذکر البتہ کہیں کہیں آگیا ہے۔ شعرا کا حال و دل و درجہ ہے۔ اور ہر تخلص کے ساتھ عموماً شاعر کا پورا نام بھی تحریر ہے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ بنیادی طور پر یہ مجموعہ اشعار تقابلاً جیسے شعراء کے مختصر حالات شاعر کے تذکرے کی شکل دیدی گئی ہے۔ تذکرہ شاہ عالم بادشاہ آفتاب کے نام سے اس طرز پر شروع ہوتا ہے۔

روایت الالف

حرف الالف

آفتاب - شاہ عالم بادشاہ

”حضرت جہاں پناہ ظلہ ساریہ رحمت پر در دگار آریہ عنایت گردگار کہف الغر با طلالا تقیاً بحر مواج خود و کرم دیانی متموج فیض اعم اورنگ لشیں چارہ رنگ ہندوستان تاجدار خود شید توں فلک اقتدار کیوں وقار عذیو آفاق شہان رمز فہم سخندان فارس میران ترکی و تازی صاحب قرآن حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی خدائے ملک و سلطنت مظفر الدینا والدین المود من الوباب و التخلص بہ آفتاب کلام معجز لفظا مش پرگزیدہ شخوار پسندان اشعار طبع اقتدارش منظور نظر صاحب لال اشعار چند مینا و تبر کا بندہ در گاہ بہ صفحہ اس کارستان خجستہ بیان ثبت عودہ فی الحقیقت۔ گوہر معنی در دشتہ نظم کشیدہ و جواہر زنداہر سخندانے بر تہیہ بیان قبیہ فرمودہ“

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۹	اسد	۱۷	آشنا
۲	آصف	۱۰	ارمان	۱۸	افسوس
۳	اسعد	۱۱	احمد	۱۹	آشفہ
۴	امیر	۱۲	احسن	۲۰	امین
۵	آرزو	۱۳	احمد	۲۱	آگاہ
۶	اثر	۱۴	آرام	۲۲	امیر
۷	احسن	۱۵	انشاء	۲۳	آرام
۸	آبرو	۱۶	انجام	۲۴	اشرف

۲۵	آشفہ	عظیم الدین خاں بھٹو	۵۴	امجد	مولوے محمد امجد	۸۳	اعظم	اعظم علی خاں
۲۶	احسان	حافظ عبدالرحمان خاں	۵۵	انیس	نواب امیرالدولہ نواز شریف	۸۴	اکرم	محمد اکرم
۲۷	احسن	مرزا احسن علی	۵۶	ادیبے	غلام محی الدین	۸۵	الفت	رائے منگل سین
۲۸	انسان	اسدیار خاں	۵۷	ادبائش	شیخ امیر الزماں	۸۶	امتی	روشن بیگ
۲۹	احمد	مہذا احمد بیگ	۵۸	ایمان	شیر محمد خاں حیدر آبادی	۸۷	افغان	امام علی خاں
۳۰	اسد	لالہ کیرت سنگھ	۵۹	ایما	میر حسین علی خاں	۸۸	افسر	(مراد آبادی)
۳۱	انور	ولی محمد خاں	۶۰	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۸۹	آغا	مرزا آغا جان
۳۲	اسیر	بلتزار فرنگی	۶۱	اصغر	میر امجد علی	۹۰	ارمان	لکھنوی
۳۳	آرام	نکمن لال	۶۲	اصغر	میر اصغر علی	۹۱	الفت	-
۳۴	افسوس	مرزا غفور بیگ	۶۳	امین	امین الدین خاں	۹۲	اختر	-
۳۵	اعظم	اعظم خاں	۶۴	ارمان	نواب مجاہد جنگ بہادر	۹۳	اسلام	شیخ الاسلام
۳۶	آزادہ	رام سنگھ	۶۵	اشرف	-	۹۴	اشک	نامیادی
۳۷	احمد	حافظ شیخ احمد خوند	۶۶	اشرف	حافظ غلام اشرف	۹۵	احسان	-
۳۸	احمد	شیخ احمد یار	۶۷	احقر	مرزا حماد علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر
۳۹	اظہر	غلام محی الدین	۶۸	اختر	میر اکبر علی	۹۷	امیر	امیر الدین
۴۰	اشفاق	سرفراز علی	۶۹	اٹل	میر عبدالجلیل	۹۸	آفتاب	لالہ آفتاب رائے
۴۱	امیر	شیخ امیر اللہ	۷۰	آگاہ	میر حسن علی	۹۹	آغاز	پنجمی نرائن
۴۲	آزاد	شیخ امیر الدین	۷۱	الد	نواب معتد الدولہ	۱۰۰	آگاہ	محمد صلاح
۴۳	آفرین	میاں قلندر بخش بہاؤ	۷۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۰۱	اندروہ	مرزا غفور بیگ
۴۴	آفاق	میر فرید الدین	۷۳	آشنا	-	۱۰۲	الفت	محمد الفت
۴۵	امین	مرزا محمد اسماعیل	۷۴	احمد	غلام احمد	۱۰۳	ایمان	-
۴۶	آشنا	مہا سنگھ	۷۵	آشنا	مرزا احسن	۱۰۴	احمدی	-
۴۷	امین	میر محمد امین	۷۶	احسن	محمد مولے	۱۰۵	آسیناں	(فرنگی)
۴۸	افسر	غلام اشرف	۷۷	احسان	میر غلام علی حیدر آبادی	۱۰۶	اخگر	نرائن داس
۴۹	اکبر	نکرم الدولہ سید اکبر علیا	۷۸	اخگر	لالہ شیک چند	۱۰۷	احمد	مرزا احمد علی
۵۰	اکبر	میاں بھجو	۷۹	اظہر	میر غلام علی	۱۰۸	احمد	سید احمد علی
۵۱	الم	میاں صاحب میر	۸۰	امید	(حیدر آبادی)	۱۰۹	آرام	دیانا کھٹہ
۵۲	الہام	شیخ شرف الدین	۸۱	امیر	میر علی	۱۱۰	اعظم	اعظم علی لکھنوی
۵۳	امید	قزلباش خاں	۸۲	انور	-	۱۱۱	انتظار	لکھنوی

۱۱۲	احمد	احمد علی	۱۴۱	بیکس	میر امام بخش	۱۴۰	تاباں	میر عبدالحی
۱۱۳	امیر	میاں شیخ امیر اللہ	۱۴۲	بیجان	شہونگہ	۱۴۱	تمکین	تمکین شاعر علی
۱۱۴	بیدل	مرزا عبدالقادر	۱۴۳	برکت	برکت اللہ خاں	۱۴۲	تاب	حافظ عبداللہ
۱۱۵	بہار	ٹیک چند	۱۴۴	بہادر	کنور بہادر سنگھ	۱۴۳	تجلی	میر محمد حسین
۱۱۶	بیدار	شاہ محمدی	۱۴۵	بہجت	مولوی عبد المجید	۱۴۴	تجس	میر اعظم
۱۱۷	بالا	رسول امام	۱۴۶	بہوش	میر عبدالرشید	۱۴۵	تحسین	میاں قدم مصطفیٰ
۱۱۸	بیتاب	بہادر سنگھ	۱۴۷	بیقرار	میر کاظم حسین	۱۴۶	ترق	مرزا محمد تقی
۱۱۹	باقر	میر باقر علی	۱۴۸	بیگ	میر بخش علی	۱۴۷	تسکین	میر سعادت علی
۱۲۰	بیتاب	محمد علیم الدین	۱۴۹	بیکس	مرزا محمد	۱۴۸	تسکین	گلگاداس
۱۲۱	برق	بھگوان دت	۱۵۰	بجنجر	لکھنوی	۱۴۹	تسلی	ٹیکارام
۱۲۲	بیان	احسن الدین خاں	۱۵۱	بر	-	۱۵۰	تخلص	شاہ امام بخش تھانیری
۱۲۳	بیدار	غلام حیدر	۱۵۲	بے جان	عزیز خاں	۱۵۱	تصور	سید حیدر حسین خاں
۱۲۴	بقا	محمد لقمانہ خاں	۱۵۳	بسمل	حنظلہ اللہ	۱۵۲	تعلیق	میر سید محمد
۱۲۵	بگم	بگم محل شجاع الدین	۱۵۴	برق	خدا بخش	۱۵۳	تقی	میاں محمد تقی
۱۲۶	بیتاب	شاہ محمد سعید	۱۵۵	بلیغ	قدرت اللہ	۱۵۴	تمکین	میر صلاح الدین
۱۲۷	بسمل	مرزا بہو بیگ	۱۵۶	بینوا	مقبول شاہ	۱۵۵	تنہا	سعد اللہ خاں
۱۲۸	بشر	میر بشارت علی	۱۵۷	بیتاب	بے تاب	۱۵۶	تنہا	عباس قلی خاں
۱۲۹	ببخود	نورین داس	۱۵۸	بیتاب	سیوک رام	۱۵۷	ترساں	بہادر علی
۱۳۰	بہمد	میر میران	۱۵۹	بے خبر	محمد بیگ	۱۵۸	تسلیم	محمد کبیر خاں
۱۳۱	بہادر	بہادر سنگھ	۱۶۰	بیتاب	مرزا کلو بہادر	۱۵۹	تخیر	-
۱۳۲	برشتہ	میاں شرف	۱۶۱	بہوش	شیخ دیدار	۱۶۰	تنہا	محمد اسحق خاں
۱۳۳	بہادر	رجہ رام پنڈت	۱۶۲	بنیاد	-	۱۶۱	تنہا	محمد اسحق خاں
۱۳۴	بر علی	بر علی شاہ	۱۶۳	بے نوا	-	۱۶۲	تصور	سید حبیب علی
۱۳۵	بخشے	حسین بخش	۱۶۴	بیتاب	خداوردی خاں	۱۶۳	تجلی	-
۱۳۶	برق	میاں شاہ جی	۱۶۵	بے فرا	کاظم حسین	۱۶۴	تمکین	بخت مل
۱۳۷	برکت	برکت علی خاں	۱۶۶	پیام	شرف الدین خاں	۱۶۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۳۸	بسمل	مولوی محمدی	۱۶۷	پردانہ	رائے جسونت سنگھ	۱۶۶	تنہا	عوض علی خاں
۱۳۹	بجنہا	-	۱۶۸	پاکہار	میر صلاح الدین خاں	۱۶۷	تنہا	انوار علی خاں
۱۴۰	بیکس	مرزا محمد	۱۶۹	پردانہ	علی تہا مراد آبادی	۱۶۸	تاثير	میر صادق علی

۱۹۹	تسلی	میر شجاعت علی	۲۲۸	جوہر	مرزا احمد علی	۲۵۷	حضور	بال مکند
۲۰۰	تجرو	میر عبداللہ	۲۲۹	جلال	جمال الدین حسین	۲۵۸	حفیظ	محمد حفیظ
۲۰۱	تحسین	-	۲۳۰	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۲۵۹	حسن	خواجہ حسن
۲۰۲	ثابت	مرزا معز الدین بہادر	۲۳۱	جنون	میر فضل علی	۲۶۰	حشمت	میر محترم علی خاں
۲۰۳	ثاقب	سید شمس الدین	۲۳۲	جلن	-	۲۶۱	حالی	میر عجب علی
۲۰۴	ثاقب	میر غالب الدین	۲۳۳	جہانگیر	-	۲۶۲	حسرت	ذوق رام
۲۰۵	ثنا	میر شمس الدین	۲۳۴	جنون	محمد جنون	۲۶۳	حیران	حافظ بقا اللہ
۲۰۶	ثروت	محمد صادق	۲۳۵	جوہر	دیوالی سنگھ	۲۶۴	حسن	میر محمد حسن
۲۰۷	ثابت	اصالت خاں	۲۳۶	جوہری	-	۲۶۵	حسینی	حکیم میر حسن
۲۰۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں	۲۳۷	جان	جان علی	۲۶۶	حقیقت	میر شاہ حسین
۲۰۹	ثابت	حیدر آبادی	۲۳۸	جمال	جمال علی	۲۶۷	حیف	میر چراغ علی
۲۱۰	جواں بخت	چاندرا شاہ	۲۳۹	چندا	مرقا	۲۶۸	حجام	عنایت اللہ
۲۱۱	بینا	نواب بینا بیگم	۲۴۰	چوگان	میر حسن علی	۲۶۹	حب	میر احمد علی
۲۱۲	جوشش	محمد روشن	۲۴۱	چوگان	بہادر علی شاہ	۲۷۰	حزین	مرزا اجستہ بخت بہادر
۲۱۳	جعفر	جعفر علی خاں	۲۴۲	جوہری	اندرجیت	۲۷۱	حکیم	حکیم پناہ خاں
۲۱۴	جہنم	لالہ جہنم ناتھ	۲۴۳	جواں	مرزا نعیم بیگ	۲۷۲	حمزہ	شیخ حمزہ علی
۲۱۵	جنون	محمد فخر الاسلام	۲۴۴	جواں	علی محمد حب اللہ	۲۷۳	حیدر	میر حیدر علی
۲۱۶	جوش	میر جسم علی	۲۴۵	جہنا	تحمل	۲۷۴	حیدر	میر حیدر علی خاں
۲۱۷	جان	جان عالم خاں	۲۴۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۲۷۵	حیا	حافظ محمد حیات
۲۱۸	جذب	-	۲۴۷	حشر	رسول بخش	۲۷۶	حیرت	غلام می الدین خاں
۲۱۹	جراح	غلام ناصر	۲۴۸	حقیر	سیو سہائے	۲۷۷	حمایت	-
۲۲۰	جرات	میان قلندر بخش	۲۴۹	حسن	میر غلام حسن	۲۷۸	حسن	-
۲۲۱	جعفری	-	۲۵۰	حشمت	میر محمد خاں دہلوی	۲۷۹	حیدر	مرزا حیدر بیگ
۲۲۲	جلال	-	۲۵۱	حقیر	میر امام الدین رفیق میر کلہ	۲۸۰	حیرت	میر مراد علی
۲۲۳	جرات	مرزا مغل	۲۵۲	حسن	میر حسن شاہ	۲۸۱	حسین	حسین علی خاں
۲۲۴	جعفر	میر جعفر	۲۵۳	حزین	شیخ محمد علی	۲۸۲	حزین	میر باقر
۲۲۵	جلال	-	۲۵۴	حزین	میر باقر علی	۲۸۳	حسین	غلام حسین
۲۲۶	جعفری	میر باقر علی	۲۵۵	حکیم	سیب الزباں حکیم محمد شمس	۲۸۴	حیران	حیدر علی
۲۲۷	جوشش	محمد عابد	۲۵۶	حسرت	میاں جعفر علی	۲۸۵	حبیب	-

۲۸۶	خسرو	حضرت امیر خسرو	۳۱۵	داؤد	۳۴۴	زنگین	سعادت یار خاں
۲۸۷	خلق	میر احسن	۳۱۶	دیدار علی شاہ	۳۴۵	ردفق	میر غلام حیدر
۲۸۸	خیال	غلام حسین	۳۱۷	ذره	۳۴۶	رقت	مرزا قاسم علی
۲۸۹	خاکسار	محمد یار	۳۱۸	ذره	۳۴۷	رجا	-
۲۹۰	خلیق	میر مستحسن	۳۱۹	ذوقی	۳۴۸	رحمان	-
۲۹۱	خستہ	میاں حیون شاہ عبداللہ خاں	۳۲۰	ذکی	۳۴۹	رحیم	-
۲۹۲	خستہ	غلام قطب بخش	۳۲۱	ذکی	۳۵۰	رسوا	-
۲۹۳	خاکی	غلام حیدر بیگ	۳۲۲	ذہن	۳۵۱	رسا	مرزا بلخے
۲۹۴	خال	محمد	۳۲۳	ذوق	۳۵۲	رضا	محمد رضا دکنی
۲۹۵	خادم	شیخ خادم علی کیتلی	۳۲۴	ذکا	۳۵۳	رکشن	-
۲۹۶	خوشن	حافظ غلام محمد	۳۲۵	راقم	۳۵۴	رضا	-
۲۹۷	خاص	-	۳۲۶	رافت	۳۵۵	زار	برہان الدین خاں
۲۹۸	خادم	خادم حسین	۳۲۷	روت	۳۵۶	زور	-
۲۹۹	خود غرض	-	۳۲۸	راغب	۳۵۷	زار	-
۳۰۰	خادم	بانی تپی	۳۲۹	راز	۳۵۸	زار	-
۳۰۱	درد	خواجہ میر	۳۳۰	رجب	۳۵۹	زیال	سید محمد زماں
۳۰۲	دانا	میر فضل علی	۳۳۱	رسوا	۳۶۰	زماں	-
۳۰۳	دل	مولوی شمس الدین	۳۳۲	روشن	۳۶۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بیاد
۳۰۴	دلیر	لمیر شاہ	۳۳۳	رضی	۳۶۲	سلطان	مرزا محمد ابرار بخش بیاد
۳۰۵	دل	دیپ پرشاد	۳۳۴	رضا	۳۶۳	سودا	مرزا محمد رفیع
۳۰۶	دلسوز	خیراتی خاں	۳۳۵	رضا	۳۶۴	سید	میر غالب علی خاں
۳۰۷	درد	سید کرم اللہ خاں	۳۳۶	رضا	۳۶۵	سوز	محمد میر
۳۰۸	درد مند	میاں محمد فقیر	۳۳۷	رضا	۳۶۶	سرہنر	مرزا زین العابدین خاں
۳۰۹	دریش	شاہ کلی	۳۳۸	رضمت	۳۶۷	سجاد	میر سجاد
۳۱۰	دہن بیگم	المعروف نواب بہو	۳۳۹	رفاقت	۳۶۸	سرور	اعظم الدولہ
۳۱۱	دلیوانہ	راکے سرپ سہ	۳۴۰	رفیق	۳۶۹	سکندر	خلیفہ محمد علی
۳۱۲	دارا	-	۳۴۱	رند	۳۷۰	سعادت	میر سعادت علی
۳۱۳	دل	غلام مصطفیٰ خاں	۳۴۲	رنگین	۳۷۱	سراج	-
۳۱۴	دل	زور آور خاں	۳۴۳	رنگین	۳۷۲	سائل	محمد یار بیگ

۳۷۳	سخن	حکیم محمد حسین خاں	۲۰۷	شفیق	مرزا منظر علی خاں	۲۳۳	شریف	مرزا محمد شریف
۳۷۴	شہر	حمایت اللہ خاں	۲۰۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۲۳۴	شکوہ	مرزا محمد رضا
۳۷۵	سرشار	ملوک چند	۲۰۹	شفیق	محمد شفیق	۲۳۵	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۳۷۶	سپاہی	میر امام بخش	۲۱۰	شوق	حسن علی خاں	۲۳۶	شمس	میر شمس الدین
۳۷۷	سیف	مرزا سیف علی	۲۱۱	شرافت	مرزا اشرف علی	۲۳۷	شوق	نواب تہمتن بہادر
۳۷۸	سبقت	مرزا مغل بیگ	۲۱۲	شوق	روشن لعل	۲۳۸	شیدا	میر فتح علی
۳۷۹	نیادت	میر نجم الدین	۲۱۳	شکوبا	شیخ غلام حسین	۲۳۹	شہوت	
۳۸۰	سید	مرزا قطب علی	۲۱۴	شیدا	خواجہ بیگا	۲۴۰	شوق	
۳۸۱	سلام	نجم الدین علی خاں	۲۱۵	شور	مرزا ملہو بیگ	۲۴۱	شہید	
۳۸۲	سپاہی		۲۱۶	شفا	حکیم یار علی	۲۴۲	شہرت	
۳۸۳	سامی	مرزا جان بیگ	۲۱۷	شرر	مرزا جعفر	۲۴۳	شہرت	
۳۸۴	سحر	محمد خلیل خاں	۲۱۸	شالین	میر حاجی	۲۴۴	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۳۸۵	سختور	رائے دیوانی سنگھ	۲۱۹	شوق	محمد بخش	۲۴۵	شاہ	
۳۸۶	سعدی	شیرازی	۲۲۰	شہیدا	-	۲۴۶	صاحب	نواب ظفر باب خاں
۳۸۷	سعدی	دکنی	۲۲۱	شادان	میر حبیب علی	۲۴۷	صبا	مرزا راجہ سنگھ یار بہادر
۳۸۸	سخن		۲۲۲	شیفہ	حافظ عبدالصمد	۲۴۸	صادق	میر جعفر خاں
۳۸۹	سوزاں	شیخ شمس الدین	۲۲۳	شوق	غلام رسول	۲۴۹	صانع	
۳۹۰	سید	میر غلام رسول	۲۲۴	شگفتہ	بدیع سنگھ	۲۵۰	صادق	میر صادق علی
۳۹۱	سبحان	میر عبدالسبحان	۲۲۵	شہوت	امیر بخش خاں	۲۵۱	صادق	صادق علی شاہ
۳۹۲	سپاہی	شاہ قلی خاں	۲۲۶	شورش	خلیفہ تاج حسین	۲۵۲	صادق	میر صادق علی خاں
۳۹۳	سپینچن		۲۲۷	شریف	مرزا شریف بیگ	۲۵۳	صاحب قرآن	
۳۹۴	سرور	میر فیض علی	۲۲۸	شاعر	میر ناصر	۲۵۴	صبا	لالہ ساجدی مل
۳۹۵	سلیم	-	۲۲۹	شاگر	محمد شاگر	۲۵۵	صفر	میر صفر علی
۳۹۶	شعاع	مرزا محمد اکبر شاہ	۲۳۰	شاگر	میر شاگر علی	۲۵۶	صفر	میر صادق علی
۳۹۷	شگفتہ	مرزا بیدار بخت	۲۳۱	شاد	مرزا الہ یار بیگ گیانی	۲۵۷	صبا	-
۳۹۸	شرف	میر محمدی	۲۳۲	شادان	لساوان لال	۲۵۸	صاد	مرزا غلام حسین دہلوی
۳۹۹	شاہ	سعد اللہ خاں	۲۳۳	شالین	میر محمد	۲۵۹	صدق	-
۴۰۰	شوکت	مرزا علی	۲۳۴	شالین	محمد ہاشم		صفا	-
۴۰۱	شوق	مولوی قدرت اللہ	۲۳۵	شرر	مرزا ابراہیم بیگ			

۴۶۰	صفدری	۴۸۹	عیاش	خیالی رام	۵۱۸	عسس	شیخ بدرالدین
۴۶۱	صاحب	۴۹۰	عاشق	رام سکھ	۵۱۹	عظیم	
۴۶۲	ضیا	۴۹۱	عاجز	میر غلام حیدر خاں	۵۲۰	علی	علی محمد خاں
۴۶۳	ضیا	۴۹۲	عزت	میر عبدالواسع	۵۲۱	عقیدت	
۴۶۴	ضبط	۴۹۳	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۲۲	عارف	شاہ عارف حسین
۴۶۵	ضمیر	۴۹۴	عظمت	شیخ عظمت اللہ	۵۲۳	عاجز	
۴۶۶	ضمیر	۴۹۵	عاصی	-	۵۲۴	عاشق	انتظام الدولہ بہار لکھنؤ
۴۶۷	طفیل	۴۹۶	عاصم		۵۲۵	عاجز	عارف علی خاں
۴۶۸	طیش	۴۹۷	عاشقی		۵۲۶	عبداللہ	
۴۶۹	طالب	۴۹۸	عاقل	عاقل شاہ	۵۲۷	عبدالرحیم	
۴۷۰	طالب	۴۹۹	عزیز	شیخ محمد علی	۵۲۸	عزیز اللہ	دکنی
۴۷۱	طالب	۵۰۰	عزالت	سید عبدالولی	۵۲۹	عاجز	
۴۷۲	طالب	۵۰۱	عسکری	مرزا محمد عسکری	۵۳۰	محمد جان	سبق
۴۷۳	ظفر	۵۰۲	عشق	میر محمد علی	۵۳۱	علی خاں	
۴۷۴	ظہور	۵۰۳	عطا	محمد عطا اللہ	۵۳۲	مرزا علی قلی	
۴۷۵	ظاہر	۵۰۴	عظیم	مرزا زین العابدین	۵۳۳	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۴۷۶	ظریف	۵۰۵	عظیم	شاہ محمد عظیم	۵۳۴	غالب	نواب مکرم الدولہ بہار
۴۷۷	عشق	۵۰۶	علی	شاہ ناصر علی	۵۳۵	غافل	میر احمد علی
۴۷۸	عظیم	۵۰۷	علی	مرزا علی	۵۳۶	غریب	میر محمد تقی
۴۷۹	عارف	۵۰۸	عمدہ	لالہ ستیا رام	۵۳۷	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۸۰	عاشق	۵۰۹	عنایت	شیخ نظام الدین	۵۳۸	غافل	لالہ رائے سنگھ
۴۸۱	عاشق	۵۱۰	عیاش	سید غالب علی خاں	۵۳۹	غریب	میر عبدالولی
۴۸۲	عشق	۵۱۱	عیش	مرزا حسین رحمانی	۵۴۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۴۸۳	عشقی	۵۱۲	عیاش	غلام جیلانی خاں	۵۴۱	غضنفر	غضنفر خاں
۴۸۴	عشرت	۵۱۳	عاشق	لالہ بھولانا ناتھ	۵۴۲	غملین	میر سید علی
۴۸۵	عاصمی	۵۱۴	عابد		۵۴۳	غنی	شیخ عبدالغنی
۴۸۶	عزیز	۵۱۵	عاشق	حیدر آبادی	۵۴۴	غمنوار	دہلی
۴۸۷	عاجز	۵۱۶	عیاش	عیاش علی بیگ	۵۴۵	غازی	دکنی
۴۸۸	عشاق	۵۱۷	عشقی	مراد آبادی	۵۴۶	غیرت	

غیرت	۵۴۷	زراق	۵۴۷	مرزا کبیر بیگ	۴۰۵	قاسم مرزا	۴۰۵
غیرت	۵۴۸	فقیر	۵۴۷	مولوی فقیر اللہ	۴۰۶	کوچک	۴۰۶
غریب	۵۴۹	فقیر	۵۴۸	میر فقیر اللہ	۴۰۷	کلیف	۴۰۷
خواصی	۵۵۰	فیاض	۵۴۹	عبد ابرار زاق	۴۰۸	کلامی	۴۰۸
فقیر	۵۵۱	فتح	۵۵۰	مرزا فتح علی خان بہاؤ	۴۰۹	کلو	۴۰۹
فغان	۵۵۲	فراق	۵۵۱	فراق	۴۱۰	کافر	۴۱۰
فضلی	۵۵۳	فیض	۵۵۲	فیض	۴۱۱	کتر	۴۱۱
فرحت	۵۵۴	فطرت	۵۵۳	مرزا معز	۴۱۲	کاظم	۴۱۲
فردی	۵۵۵	فصل	۵۵۴	میر فضل مولیٰ	۴۱۳	کبیر	۴۱۳
فریق	۵۵۶	قائم	۵۵۵	قیام الدین علی	۴۱۴	کرامت	۴۱۴
فراقی	۵۵۷	قیس	۵۵۶	مرزا احمد بیگ	۴۱۵	کرم	۴۱۵
فیض	۵۵۸	قدرت	۵۵۷	شاہ قدرت اللہ	۴۱۶	کمال	۴۱۶
فکار	۵۵۹	قتیل	۵۵۸	قتیل	۴۱۷	کمال	۴۱۷
فرحت	۵۶۰	قربان	۵۵۹	میر قربان علی	۴۱۸	کیفی	۴۱۸
فردی	۵۶۱	قاسم	۵۶۰	حکیم قدرت اللہ	۴۱۹	کم گو	۴۱۹
فدا	۵۶۲	قدرت	۵۶۱	شیخ قدرت اللہ	۴۲۰	کمال الدین	۴۲۰
فراغ	۵۶۳	قربان	۵۶۲	میر محمدی	۴۲۱	گنا بیگم	۴۲۱
فدا	۵۶۴	قدر	۵۶۳	قدر	۴۲۲	گریاں	۴۲۲
فردی	۵۶۵	قاصر	۵۶۴	مرزا ببر علی بیگ	۴۲۳	گمان	۴۲۳
فدا	۵۶۶	قائم	۵۶۵	شیخ قائم علی	۴۲۴	گریاں	۴۲۴
فارغ	۵۶۷	قاضی	۵۶۶	عبد الفتاح	۴۲۵	گریاں	۴۲۵
فدا	۵۶۸	قدرت	۵۶۷	مولوی قدرت اللہ	۴۲۶	گرفتار	۴۲۶
فدا	۵۶۹	قرار	۵۶۸	میر حسین علی	۴۲۷	گوہری	۴۲۷
فردی	۵۷۰	قرین	۵۶۹	قرین	۴۲۸	گھاسی	۴۲۸
فردی	۵۷۱	قسمت	۵۷۰	نواب شمس الدین	۴۲۹	گرامی	۴۲۹
فروغ	۵۷۲	قلندر	۵۷۱	شاہ قلندر	۴۳۰	لطیف	۴۳۰
فروغ	۵۷۳	قبول	۵۷۲	قبول	۴۳۱	لطیف	۴۳۱
فرحت	۵۷۴	قلق	۵۷۳	قلق	۴۳۲	لطیف	۴۳۲
فرحت	۵۷۵	قلندر	۵۷۴	قلندر	۴۳۳	لطیفی	۴۳۳

۶۳۴	ماکی	شاہ محمدی	۶۶۳	مسترت	شیخ وزیر علی	۶۹۲	مول	شاہ شرف الدین
۶۳۵	ماکی	مرزا محمد یار بیگ	۶۶۳	مسترت	-	۶۹۳	ممتاز	مولوی نور احمد دہلوی
۶۳۶	ناہر	میر فتح الدین	۶۶۵	مسح	مرزا مسیح الدین	۶۹۴	ممنون	میر امانت علی
۶۳۷	ہمتی	لالہ ملوک چند	۶۶۶	مسح	مسح اللہ خاں	۶۹۵	منت	میر قمر الدین
۶۳۸	متقی	میر متقی	۶۶۷	مسح	مرزا باقی	۶۹۶	منتظر	نور الاسلام
۶۳۹	محبوب	مرزا حیدر بیگ	۶۶۸	مکین	مرزا کلوی بیگ	۶۹۷	ممنون	میر نظام الدین
۶۴۰	مجنون	-	۶۶۹	مشتاق	مشتاق علی خاں	۶۹۸	مکند سنگھ	-
۶۴۱	مجرم	شیخ رحمت اللہ اکبر آبادی	۶۷۰	مشتاق	میر عنایت اللہ	۶۹۹	منصف	منصف علی خاں
۶۴۲	محبور	میاں حق رما	۶۷۱	مسدد	میراشار اللہ خاں مرحوم	۷۰۰	منیر	میر آفتاب علی
۶۴۳	محببت	نواب محبت خاں	۶۷۲	مصطفیٰ	میاں غلام سہدانی	۷۰۱	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۶۴۴	محببت	میر بہادر علی	۶۷۳	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۷۰۲	منظفر	میر حسن علی
۶۴۵	محب	شیخ ولی اللہ	۶۷۴	مضطر	شیخ حسن علی	۷۰۳	منیر	میر نظام الدین
۶۴۶	محببت	مرزا حسین بیگ	۶۷۵	مضطر	لالہ کنور حسین	۷۰۴	منجھو خاں	-
۶۴۷	محمود	حافظ محمود خاں	۶۷۶	مضطرب	محمد حاجی	۷۰۵	منور	میر منور علی
۶۴۸	محسن	محمد محسن	۶۷۷	مضنون	شیخ شرف الدین	۷۰۶	مبتلا	غلام محی الدین میرٹھی
۶۴۹	محمزون	غلام شاہ محزون	۶۷۸	منظر	مرزا جان جاناں	۷۰۷	مدحت	-
۶۵۰	محشر	مرزا علی تقی	۶۷۹	منتظر	گنا بیگم	۷۰۸	منشی	میر محمد حسین
۶۵۱	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۶۸۰	منظر	میر مظفر علی خاں	۷۰۹	منشی	لالہ مول چند
۶۵۲	مخلص	رے آندرام	۶۸۱	معین	غلام معین الدین خاں	۷۱۰	منعم	لالہ موہن لال
۶۵۳	مخلص	نواب مخلص علی خاں	۶۸۲	معرفت	نواب الہی بخش	۷۱۱	موزوں	-
۶۵۴	مختار	غلام نبی خاں	۶۸۳	مغل	مرزا مغل علی	۷۱۲	موزوں	میر فرزند علی
۶۵۵	مرید	میر حسین خاں	۶۸۴	مفتون	شیخ عبدالرحیم	۷۱۳	موزوں	لالہ چتر سنگھ
۶۵۶	مرہون	میر علی رضا	۶۸۵	مفتون	میاں بدر الدین	۷۱۴	مہجور	محمد صدر الدین
۶۵۷	مرزا	مرزا صادق علی خاں	۶۸۶	مفتون	-	۷۱۵	مہلت	مرزا علی
۶۵۸	مرزا	مرزا محمد	۶۸۷	مملو	لالہ ایسری پرشاد	۷۱۶	مہاراج	راجہ مولا سرائے
۶۵۹	مرزا	حکیم فضل اللہ	۶۸۸	مقبول	میاں مقبول نبی	۷۱۷	میر	میر محمد تقی
۶۶۰	مروت	شیخ صغیر علی	۶۸۹	مقتون	مرزا ابراہیم بیگ	۷۱۸	میرن	میر جہاں
۶۶۱	مزل	شاہ مزل	۶۹۰	مقصود	محمد مقصود	۷۱۹	میرن	میر عسکری
۶۶۲	مسافر	میر پائندہ	۶۹۱	مکھو	شیخ مکھو	۷۲۰	محب	میر محمد علی

۴۲۱	منور	-	۴۵۰	موزوں	نواب خواجہ قلچان سادر	۴۴۹	نیاز	شاہ نیاز علی
۴۲۲	مجنوں	-	۴۵۱	مستان	عنایت اللہ	۴۸۰	ندیم	مرزا علی
۴۲۳	ممتاز	-	۴۵۲	منعم	نور الحق	۴۸۱	ندیم	محمد قاسم
۴۲۴	موزوں	-	۴۵۳	ملاں	مرزا محمد زماں	۴۸۲	نصیر	سید نصیر الدین
۴۲۵	متین	-	۴۵۴	نظام	عماد الملک نواب غازی الدین	۴۸۳	نصرت	لالہ گویندرائے
۴۲۶	میر حسین علی	-	۴۵۵	نسیم	راجہ گدار ناتھ	۴۸۴	نظامی	سید شاہ نظام الدین
۴۲۷	مہمان	-	۴۵۶	نصیر	میر نصیر الدین دہلوی	۴۸۵	نجم	قاضی نجم الدین
۴۲۸	مشرق	لالہ سیلچندر	۴۵۷	نعیم	شیخ محمد نعیم	۴۸۶	نیاز	میر محمد سعید اکبر آبادی
۴۲۹	میر علی حکیم	-	۴۵۸	نثار	محمد امان خاں	۴۸۷	ناسخ	سید امام بخش
۴۳۰	محشر	-	۴۵۹	نشاء	عبدالرسول	۴۸۸	نادر	شیخ غلام
۴۳۱	ماہ	میر محمد علی خاں	۴۶۰	نیاز	-	۴۸۹	نثار	بیال نثار احمد سار
۴۳۲	منعم	قاضی محمد منعم خاں	۴۶۱	نامی	مرزا رجب علی بیگ	۴۹۰	نوازش	مرزا خانی
۴۳۳	بدوش	-	۴۶۲	نظیر	ولی محمد خاں	۴۹۱	نرائن کشور	-
۴۳۴	میر دور	مرزا اصغر علی بیگ	۴۶۳	نزدت	مرزا ارجمند	۴۹۲	نجف	لالہ لکھپت رائے
۴۳۵	مشہور	-	۴۶۴	نگراں	میر بندہ علی	۴۹۳	نامی	شیخ نظام الدین
۴۳۶	مشتاق	شیخ ثناء اللہ	۴۶۵	نظیر	-	۴۹۴	نالان	-
۴۳۷	مغموم	مرزا اسحاق بیگ	۴۶۶	ناجی	محمد شاکر	۴۹۵	نالان	شیخ عبدالقادر فتح آبادی
۴۳۸	مست	میر تفصل علی	۴۶۷	نشاط	لالہ ایسری سنگھ عورتہ	۴۹۶	نجف	-
۴۳۹	ممتاز	-	۴۶۸	نامی	لالہ مشن لال	۴۹۷	ندرا	-
۴۴۰	منعم	سید راحت علی	۴۶۹	نوا	شیخ محمد ظہور نوا	۴۹۸	نصیر	-
۴۴۱	منعم	شیخ محمد منعم	۴۷۰	ندرت	مرزا مغل	۴۹۹	نظیر	-
۴۴۲	مہر	مرزا رجب علی بیگ	۴۷۱	نصیر	میر نصیر الدین	۸۰۰	نوید	-
۴۴۳	مسح	-	۴۷۲	نظیر	لالہ کنیت رائے	۸۰۱	نوا	ظہور اللہ خاں
۴۴۴	محسن	میر محسن علی خاں سادر	۴۷۳	نادر	میر محمد علی	۸۰۲	نیاز	-
۴۴۵	مکارم	-	۴۷۴	نامی	میر حسام الدین حیدر پوری	۸۰۳	نیاز	-
۴۴۶	موتی	لالہ موتی لال	۴۷۵	نالان	مرزا عسکری	۸۰۴	نالان	-
۴۴۷	مجرم	-	۴۷۶	نادر	گنگا سنگھ	۸۰۵	ولی	محمد ولی
۴۴۸	محمود	-	۴۷۷	نثار	میر عبدالرسول جال آبادی	۸۰۶	واقعہ	شاہ واقعہ
۴۴۹	ملک	-	۴۷۸	نجات	میر زین العابدین	۸۰۷	وجیبہ	نواب وجیبہ الدولہ سیار

۸۰۸	دلا	مرزا مظہر علی خاں	۸۲۳	ہادی	میر جواد علی خاں	۸۳۸	یقین	انعام اللہ خاں
۸۰۹	وصال	نصیر الدین خاں	۸۲۴	ہوس	میر شمس الدین	۸۳۹	یک رنگ	غلام مصطفیٰ خاں
۸۱۰	دفا	مولوی عبدالعلی	۸۲۵	ہرچند	ہرچند کشور	۸۴۰	یک رنگ	-
۸۱۱	دوحد	-	۸۲۶	ہمزرا	شاہ ہمزرا	۸۴۱	یاد	میر غلام حسین
۸۱۲	وارث	شاہ دارث الدین	۸۲۷	ہمت	اخوند	۸۴۲	یکٹی	منشی یحییٰ خاں
۸۱۳	والہ	مرحمت اللہ خاں	۸۲۸	ہاشمی	جہاں آبادی	۸۴۳	لیقوب	میر یعقوب علی
۸۱۴	واصف	مرزا حسن تحسین خاں	۸۲۹	ہاشمی	میر ہاشم علی لکھنوی	۸۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۸۱۵	والہ	محمد اکبر	۸۳۰	باقف	مرزا محمد	۸۴۵	یکرد	-
۸۱۶	واصل	میاں داصل خاں	۸۳۱	ہمرنگ	میر عزیز الدین لونگ آبادی	۸۴۶	یار	-
۸۱۷	دحشت	-	۸۳۲	ہنر	محمد داؤد حیدر آبادی	۸۴۷	یکسو	لار فتح چند
۸۱۸	ولایت	ولایت شاہ	۸۳۳	ہوس	مرزا تقی	۸۴۸	یوسف	شاہ یوسف
۸۱۹	دہم	میر محمد علی	۸۳۴	ہادی	-	۸۴۹	یکرد	-
۸۲۰	دلی	شیخ دلی محمد	۸۳۵	ہمت	-	۸۵۰	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲۱	دواد	مرزا داؤد	۸۳۶	ہوش	-	۸۵۱	یونس	حکیم یونس
۸۲۲	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۸۳۷	ہمرنگ	دلادور خاں			

ہندی شاعری نمبر

جس میں ہندی شاعری کی مکمل تاریخ اور اس کے تمام ادوار کا بسیط تذکرہ موجود ہے۔

قیمت - پانچ روپے

نگار پاکستان - کارڈن مارکیٹ - کراچی نمبر ۳۲

تذکرہ عشقی

مصنف | عشق کا اصل نام شیخ محمد وجیہ الدین تھا اور عظیم آباد کے رہنے والے تھے، اُن کے والد شیخ غلام محمد فارسی کے اچھے شاعر تھے اور فن قطعہ تاریخ میں خاص مہارت رکھتے تھے اور عشق کے بیان کے مطابق اسی شغف کی وجہ سے آخر عمر میں انھوں نے اپنا ایک اور تخلص تقدیر بھی کر لیا تھا۔

عشق فارسی کا بہت اچھا ذوق رکھتے تھے اور حسین قلی خاں صاحب نشر عشق مرثیہ ۱۳۳۳ء کے مطابق فارسیت خوب پیدا نمودہ و مصطلحات زبان دانی آن حاصل ساختہ۔ غزل صاف و عاشقانہ می گوید و اشارتیں و پسندیدہ می نویسد خود عشق نے اپنے ذکر میں اس بات کا اظہار کیا ہے کہ وہ ریختہ سے زیادہ تصنیف و تالیف نظم و نثر فارسی میں اپنا وقت صرف کرتے ہیں۔ کبھی کبھی دو چار شعر اردو میں بھی کہہ لیتے ہیں۔ چنانچہ انھوں نے اپنے انتخاب کلام میں ریختہ کے بجائے فارسی ہی کے اشعار دیے ہیں۔

عشق نے اپنا تذکرہ ۱۳۱۵ء میں مکمل کیا تھا۔ ایک قلمی نسخہ یزدین لاہوری عہد تصنیف و طباعت | آکسپورڈ اور ایک قلمی عہد الودود کے کتب خانے میں موجود ہے۔ انھیں کی مدد سے کلیم الدین احمد نے اس تذکرہ کو تذکرہ شورش کے ساتھ دو تذکرے کے عنوان سے ۱۹۵۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن مطبوعہ تذکرہ مکمل نہیں ہے۔ اس میں صرف حرف س تک کے شعرا کا ذکر ہے۔ دوسری جلد میں باقی شعرا کا تذکرہ ہوگا جو ابھی منظر عام پر نہیں آئی۔

تذکرہ فارسی میں ہے، حالات زندگی بہت مختصر اور انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ تذکرہ شورش کی طرح اس میں اشعار کی کثرت نہیں ہے۔ صرف حالات میں چند سطریں اور انتخاب میں چند اشعار نقل کرنے پر زیادہ تراکف کیا ہے۔

مطبوعہ نسخہ کے مطابق ان میں حسب ذیل شعرا کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء				
نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار
۱	آفتاب	۲	انجم	۳
			آگاہ (محمد صلاح)	

۴	آشنا (دین العابدین)	۳۳	آزاد (دین العابدین)	۶۲	بیدل (میرزا عبدالقادر)
۵	الہام	۳۴	آ	۶۳	بیرنگ
۶	انشا	۳۵	اعجد	۶۴	بیان
۷	احسن	۳۶	آصف	۶۵	بہمن (سعید احمد)
۸	امیر اللہ خاں	۳۷	الفت خاں	۶۶	بہمن
۹	آبرو	۳۸	احمدی	۶۷	بیٹاب (شاہ محمد علیم)
۱۰	آرزو	۳۹	افسوس	۶۸	بیٹاب (شاہ علیم اللہ)
۱۱	امید	۴۰	احمدی (شیخ احمد وارث)	۶۹	بیٹاب (سنو کھ رائے)
۱۲	انسان	۴۱	اکبر	۷۰	بیٹاب (کلب علی)
۱۳	اشتقاق	۴۲	امیر	۷۱	بیدار (میر محمدی)
۱۴	احسن (احسن اللہ)	۴۳	اسد	۷۲	بقا
۱۵	امانی	۴۴	آزاد (میر مظفر علی)	۷۳	بے نوا
۱۶	امین	۴۵	آشفہ	۷۴	ثاقب
۱۷	اثر	۴۶	آشی	۷۵	ثروت
۱۸	ظہر	۴۷	امانی	۷۶	ثابت
۱۹	احشام	۴۸	اکرم	۷۷	جواہر (میر تضر علی)
۲۰	احمد	۴۹	احسن (مرزا حسن علی)	۷۸	جوہری
۲۱	انتظار	۵۰	اعلیٰ	۷۹	جوشش
۲۲	اجل	۵۱	اولیٰ	۸۰	جگن
۲۳	انصاف	۵۲	اشرف	۸۱	جودت (گوہرے ورام)
۲۴	اولیا	۵۳	اعظم	۸۲	جنون (غلام مرقی)
۲۵	الم	۵۴	آتش	۸۳	جعفر (میرزا جعفر)
۲۶	احسن (مرزا حسن اللہ)	۵۵	اشکی (غلام حسین)	۸۴	دھکھن (ندارد)
۲۷	احسن (علی حسن خاں)	۵۶	بہمن (میر جہاڑ علی)	۸۵	جرات (دیجی امان)
۲۸	افصح	۵۷	بہار	۸۶	جرات (میرستقیم)
۲۹	آشنا	۵۸	بے تاب	۸۷	جذب
۳۰	الہام (شیخ شرف الدین)	۵۹	بے چارہ	۸۸	جہاندار
۳۱	آگاہ (نور خاں)	۶۰	بیدار (مغنی بہادون محل)	۸۹	جان عالم
۳۲	آزد (فقیر اللہ)	۶۱	بیناب (میردن)	۹۰	جولان

۹۱	جعفر علی	۱۲۰	حیرت	(رہم علی)	۱۴۹	راغب	(جعفر خاں)
۹۲	جوہر	۱۲۱	حیرت	(مراد علی)	۱۵۰	رضا	(محمدی)
۹۳	جنون	۱۲۲	خسرو		۱۵۱	رفعت	(شیخ محمد رفیع)
۹۴	جنون	۱۲۳	خاکسار		۱۵۲	راغب	(شیخ غلام علی)
۹۵	جوان	۱۲۴	خلیل	(علی ابراہیم)	۱۵۳	رفیق	(مرزا اسد علی بیگ)
۹۶	حسرت	۱۲۵	خادم	(خادم حسین)	۱۵۴	رضا	(مرزا علی رضا)
۹۷	حاتم	۱۲۶	خادم	(خادم علی)	۱۵۵	رضا	(حافظ محسن)
۹۸	حشمت	۱۲۷	خلق		۱۵۶	رضا	
۹۹	حبیب	۱۲۸	خلیق		۱۵۷	رضی	(سید رضی خاں)
۱۰۰	حشمت	۱۲۹	خالہ بیگم		۱۵۸	رسائی	
۱۰۱	حیراں	۱۳۰	خوش دل		۱۵۹	رخشاں	(محمد عابد)
۱۰۲	حضور	۱۳۱	درد	(میر درد)	۱۶۰	روثی	(میر غلام حیدر)
۱۰۳	حسن	۱۳۲	درد	(کرم اللہ خاں)	۱۶۱	رعناں	(غلام حسین)
۱۰۴	حیدری	۱۳۳	دل	(محمد عابد)	۱۶۲	رند	(نہربان خاں)
۱۰۵	حسرت	۱۳۴	درد مند	(محمد فقیہ)	۱۶۳	روشن	(خواجہ حسن علی)
۱۰۶	حزین	۱۳۵	داود	(مرزا)	۱۶۴	رنگیں	(مرزا اماں بیگ)
۱۰۷	حسن	۱۳۶	دوست	(شیخ غلام احمد)	۱۶۵	رنگیں	(لالہ بلاس رائے)
۱۰۸	حسن	۱۳۷	دانا	(فضل علی)	۱۶۶	رشید	
۱۰۹	حسن	۱۳۸	دل	(شاہ فتح محمد)	۱۶۷	رخصت	(مرزا قدرت اللہ)
۱۱۰	حسن	۱۳۹	دل	(مادھورام)	۱۶۸	رستم	(رستم علی)
۱۱۱	حسن	۱۴۰	دیوانہ	(سرب سنگھ)	۱۶۹	رفعت	(عیسیٰ خاں)
۱۱۲	حیراں	۱۴۱	درخشاں	(مرزا سنگھ)	۱۷۰	رشی	(محمد حسن خاں)
۱۱۳	حامد	۱۴۲	ذہین	(میر محمد مستور)	۱۷۱	زار	(مرزا سنگین)
۱۱۴	حضور	۱۴۳	ذکی	(جعفر علی خاں)	۱۷۲	زار	(میر مظہر علی)
۱۱۵	حیدر	۱۴۴	ذکر دہلوی		۱۷۳	زندہ دل	
۱۱۶	حاتم	۱۴۵	ذکر	(میر حسین دوست)	۱۷۴	زار	(مغل بیگ)
۱۱۷	حبیب اللہ	۱۴۶	رسوا	(شہاب پوری)	۱۷۵	زاری	(سوپن)
۱۱۸	حیف	۱۴۷	راقم	(بندرا بن)	۱۷۶	سودا	(مرزا رفیع)
۱۱۹	حیف	۱۴۸	رند	(حمزہ علی)	۱۷۷	سعادت	(سعادت علی)

۱۷۸	سجاد	(میر سجاد)	۱۸۳	سوز	(میر محمد)	۱۸۸	سید	(میر امام الدین)
۱۷۹	سراج	اورنگ آبادی	۱۸۴	سلیمان	(سید مراد علی)	۱۸۹	سید	
۱۸۰	سلام	(نجم الدین)	۱۸۵	سلیم	(میر محمد مسلم)	۱۹۰	ساقی	(میر حسین علی)
۱۸۱	سلیمان	(سلیمان خان)	۱۸۶	سامان	(میر ناصر علی)	۱۹۱	سالم	(غلام مصطفیٰ)
۱۸۲	سلامت	(سلامت علی)	۱۸۷	سکندر	(شیخ سکندر)	۱۹۲	سوزاں	(نواب احمد علی خان)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ

مومن نمبر

عنقریب شائع کیا جا رہا ہے

مومن اردو کا پہلا غزل گو شاعر ہے۔!

جو شیخ حرم بھی ہے اور رند شاہد باز بھی۔!

اسلمے اس کی شخصیت اور کلام دونوں میں ایک خاص قسم کی جاذبیت ہے۔ یہ جاذبیت کس کس

رنگ میں اور کس کس نوع سے اس کے کلام میں رونما ہوئی ہے اور اس میں اہل ذوق کے لئے لذت کام و دہن کا کیا کیا

سامان موجود ہے اس کا صحیح اندازہ

”مومن نمبر“ کے مطالعہ سے ہوگا!

اس نمبر میں مومن کی سوانح حیات معاشقہ۔ اس کی غزل گوئی۔ قصیدہ نگاری۔ شہزادوں و باعیات

اور خصوصیات کلام کی قدر و قیمت سے متعلق اتنا وافر تنقیدی و تحقیقی مواد فراہم ہو گیا ہے کہ اس نمبر کو نظر انداز

کر کے مومن پر کوئی رائے۔ کوئی کتاب، کوئی مقالہ یا کوئی تذکرہ مرتب کرنا مشکل ہے۔ قیمت۔ تین روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی

گلشن ہند

مصنف | مرزا علی لطف ابن کاظم بیگ خاں اردو فارسی کے ادیب و شاعر تھے۔ فارسی میں اپنے والد سے مشورہ سخن کرتے تھے اور اردو میں بقول شیفتہ انھیں میر تقی میر سے تمذ حاصل تھا۔ لیکن خود لطف کے بیان سے اس کی تردید ہوتی ہے، ان کا بیان ہے کہ "مشورہ ریختہ فقط اپنی ہی طبع ناصواب سے ہے"۔ لطف کی نشر و نظم دونوں میں جو چیز قابل یادگار ہے وہ ان کا مذکورہ تذکرہ ہے۔ یہ تذکرہ گلکراسٹ کی فرمائش پر مرتب کیا گیا اور یہ وہ زمانہ تھا جبکہ وہی میں شاہ عالم اول لکھنؤ میں نواب سعادت علی خاں حکومت کرتے تھے۔

مرزا علی لطف نے دیباچہ میں خود واضح کر دیا ہے کہ یہ تذکرہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء میں مکمل ہوا۔ اس تذکرے کو دراصل علی ابراہیم تخلص علی و خلیل کے فارسی تذکرہ گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ خیال کرنا چاہیے۔ محمد ابراہیم متونی ۱۲۷۹ھ نے ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۵ء میں بارہ برس کی محنت سے اردو شعرا کا ایک فارسی تذکرہ مرتب کیا تھا جسے ڈاکٹر گلکراسٹ کی فرمائش پر ۱۲۱۵ھ میں مرزا علی لطف نے اردو میں منتقل کیا۔ اس تذکرے کو پہلے پہل عبداللہ خاں نے فادہ عام اسٹیم پریس لاہور میں چھپوا کر حیدر آباد دکن سے ۱۲۹۷ھ میں شائع کیا۔ اس میں مولانا شبلی کے عاشق نوٹ اور مولوی عبدالحق کا مقدمہ بھی شامل ہے۔ یہ مطبوعہ نسخہ عموماً دستیاب ہے۔

یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ گلزار ابراہیم کا ترجمہ ہے۔ لیکن سے محض ترجمہ خیال کرنے درست نہیں ہے۔ اس میں لطف نے بہت سے اضافے کئے ہیں۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں میں انھوں نے آزادانہ اضافے کئے ہیں اور اپنی رائیں بھی دی ہیں۔ شعرا کی شخصیت و سوانح کے سلسلے میں انھوں نے خصوصاً توجہ سے کام لیا ہے اور قدیم شعرا کے متعلق نہایت کارآمد اور قابل اعتماد مواد فراہم کر دیا ہے۔ یہ تذکرہ ایک طرف اردو کے قدیم اسلوب کا نمونہ پیش کرتا ہے دوسری طرف شعر و ادب اور تاریخ و سوانح کے متعلق بعض ایسی اطلاعات فراہم کرتا ہے جو اس تذکرے کے سوا کسی اور ادبی کتاب میں نظر نہیں آتیں۔

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۳	انجام	۵	آرزو
۲	آصف	۴	امید	۶	آبرو
	شاہ عالم بادشاہ غازی		عمدۃ الملک نواب امیر خاں		سراج الدین علی خاں
	نواب آصف اللہ فیروز آبادی		مرزا محمد رضا		شاہ بخم الدین علی خاں

۷	حسن	مرزا احسن	۲۸	حسرت	مرزا جعفر علی	۴۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۸	الہام	شیخ شرف الدین	۲۹	حیران	میر حیدر علی	۵۰	فردی	مرزا محمد علی
۹	اثر	میر محمد	۳۰	حسرت	ہدیت قلی خاں	۵۱	قائم	شیخ محمد قائم
۱۰	الم	صاحب میر	۳۱	حسن	خواجہ حسن	۵۲	قدت	شاہ قدرت اللہ
۱۱	امتیاق	شاہ ولی اللہ	۳۲	حسن	میر غلام حسن	۵۳	کلیم	شیخ محمد حسین
۱۲	انشاء	میر انشا اللہ خاں	۳۳	خاکسار	محمد یار	۵۴	لطیف	مرزا علی (مصنف تذکرہ ہذا)
۱۳	امانی	میر امانی	۳۴	درد	خواجہ میر درد	۵۵	میر	میر محمد تقی
۱۴	امین	خواجہ امین الدین	۳۵	دردمند	فقیر صاحب	۵۶	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۵	افسوس	میر شری علی	۳۶	دل	شیخ محمد بابہ	۵۷	مضمون	شیخ شرف الدین
۱۶	آشفقت	حکیم رضا قلی خاں	۳۷	دیوانہ	ماتہ سہ سنگھ	۵۸	مخلص	مخلص علی خاں
۱۷	بیدل	مرزا عبدالقادر	۳۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۹	مجدوب	میر غلام حیدر
۱۸	بیان	احسن اللہ خاں	۳۹	سوز	سید مبر	۶۰	مصطفیٰ	غلام ہدائی
۱۹	بقا	محمد بقا	۴۰	سجاد	میر سجاد	۶۱	محبت	نواب محبت خاں
۲۰	بیدار	میر محمدی	۴۱	شورش	میر غلام حسین	۶۲	منت	میر قمر الدین
۲۱	بعل	سید جبار علی	۴۲	صالح	غلام الدین	۶۳	تابی	محمد شاکر
۲۲	تانا شاہ	ابوالحسن دالی گوگنڈہ	۴۳	ضیا	میر ضیاء الدین	۶۴	نعیم	نعیم اللہ
۲۳	جہاندار	میراجون بخت	۴۴	عزالت	سید عبدالولی	۶۵	ولی	شاہ ولی اللہ دکنی
۲۴	جرات	شیخ قندر بخش	۴۵	عشق	شاہ رکن الدین	۶۶	ولی	مرزا محمد ولی
۲۵	جوشش	شیخ محمد حسن	۴۶	ہش	دور بکری	۶۷	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ
۲۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۴۷	فوق	میر حسن الدین	۶۸	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷	حریب	ابو راقم	۴۸	نارنگ	اردن علی رانا	۶۹	نیک رنگ	مصطفیٰ قلی خاں

مشکلات غالب

جس میں مولانا تازہ فتح پور، ... غالب سے کہے اور دو کلام - کہہ رہے تھے، بابت مختصر، جامع، واضح اور آسان تشریح کر دی ہے۔ سب سے سادہ، سہیحیدہ اشعار کی بارہوں اور نثر کے کلاس خوبی و سادگی سے آجائے ہوئے ہیں۔ انہیں کہہ سکتے ہیں کہ وہ دور ہونے میں کون دھواں، باقی نہیں رہتی۔

مکمل و مستحکم برائے دلوں کے لیے محمود اور طبعی برائے دلوں کے لیے مفید اور ماضی و مستقبل کے لیے قیمتی۔ نگار پاکستان - نگار ہذا - برائے دلوں کے لیے قیمتی۔

عمرہ منتخبہ

مصنف

خود مصنف کے بیان کے مطابق ان کا اصل نام میر محمد خاں تخلص سرور اور اعظم الدولہ خطاب تھا۔ غالب، مومن، ذوق اور شیفتہ کے معاصرین میں تھے۔ اور شیفتہ سیان کے گہرے مراسم تھے۔ سرور کے باپ کا نام نواب ابوالقاسم مظفر خاں تھا۔ خود سرور نے عمرہ منتخبہ میں اپنا تذکرہ بہت مختصر اور بہت خاکسارانہ کیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکروں سے اندازہ ہوتا ہے کہ وہ ایک بلند پایہ شاعر، ادیب اور علم دوست شخص تھے۔ قدرت اللہ قاسم، کریم الدین، شیفتہ نسخ اور دتاسی بھی ان کی تعریف میں رطب اللسان ہیں خواجہ احمد فاروقی نے اپنے مقدمہ میں مختلف تذکرہ نگاروں کے اقتباسات جمع کر دیے ہیں۔ اور جرح و بحث کے بعد سرور کی وفات کا سال ۱۲۵۵ھ متعین کیا ہے۔

عمرہ تصنیف و طباعت

عمرہ منتخبہ کا سال آغاز ۱۲۱۵ھ سے ۱۲۱۶ھ اور سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے۔ گویا تین چار برس کی محنت سے تیار ہوا ہے۔ لیکن تذکرہ کے اندر دی ہوئی بعض تاریخوں اور واقعات سے صاف پتہ چلتا ہے کہ تذکرہ کے مسودے میں کئی سانس تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ رضی نے ہمیں اسم اعظم سے اس کی تاریخ بھی بکالی تھی اور ۱۲۱۹ھ میں ابوالقاسم نے مجموعہ لغز کے سلسلے میں اس مسودہ سے استفادہ بھی کیا تھا۔

اس تذکرے کے کئی قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔ ایک نسخہ پیرس کے قومی کتب خانہ میں۔ ایک انڈیا انسٹیتوٹ میں اور ایک انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں محفوظ ہے۔ نیشنل منوریم کراچی میں بھی اس کا ایک قلمی نسخہ ہے۔ ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی نے طویل تحقیقی مقدمے ساتھ اس تذکرے کو مرتب کیا اور ۱۲۵۵ھ میں شعبہ اردو دہلی یونیورسٹی نے خوبصورت ٹائپنگ شائع کر دیا۔ مطبوعہ نسخہ ۸۳۶ صفحات پر مشتمل ہے اور سفید کاغذ پر مضبوط جلد کے ساتھ منظر عام پر لایا گیا ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی زبان میں ہے در ایک ہزار کے قریب شاعروں کا ذکر آیا ہے اس تذکرہ سے گار دتاسی، ابوالقاسم، شیفتہ اور نسخ بھی نے استفادہ کیا ہے۔ سرور نے بھی قدیم تذکروں کو اپنے سامنے رکھا اس سے کہ ان کا

۱۔ ملاحظہ ہو عمرہ منتخبہ مرتبہ خواجہ احمد فاروقی ص ۲۷

۲۔ عمرہ منتخبہ غائب اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے ۱۲۱۵ھ کہتے ہیں۔ غالباً یہ سال آغاز سے۔

۳۔ اس نسخے کے اکثر میں شاعرین خلی منون اور عبدالرحمان احسان کے قطعات تاریخ شاعری ہیں اور ان سے اس نے مکملہ سال ۱۲۱۹ھ تک نکلتا ہے۔ اس نسخہ کا سال کتابت ۱۲۵۵ھ ہے۔ غالباً خود مصنف کے ہاتھ لکھا ہوا ہے۔

انداز قدیم تذکروں سے ملتا جلتا ہے۔ نگار ساں کا خیال ہے کہ سرور نے خوب چند ذکا کے عیار اشعار سے خصوصاً فائدہ اٹھایا ہے اور یہ بات کچھ ایسی غلط نہیں ہے۔

سرور کے یہاں تاریخی و تنقیدی اشارے کہیں کہیں ملتے ہیں۔ لیکن بحیثیت مجموعی اس میں کوئی ایسی بات نہیں ہے جو کچھ تذکروں سے مختلف ہو۔ صرف یہ کہ اپنے معاصرین کے سلسلے میں سرور کے بیانات زیادہ قابل اعتماد ہیں اور انتہائی بات میں غزبات منتخب اشعار کے سوا دوسرے اصناف کے نمونے بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔ اس منہجیم تذکرے میں بہت سے ایسے شعرا کا ذکر اور کلام مل جاتا ہے جو کسی اور تذکرے میں محفوظ نہیں ہے اور اس قسم کے تذکروں کی یہی سبب بڑی افادیت ہے۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کے نام روایت دار مطبوعہ عمرہ منتخبہ کے مطابق دئے جا رہے ہیں

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۶	امیر	۳۱	انسان	۴۶	آشفۃ
۲	اسعد	۱۷	امین	۳۲	اعظم	۴۷	امین
۳	آصف	۱۸	ایمان	۳۳	ادیبی	۴۸	امین
۴	امیر	۱۹	آغا	۳۴	انور	۴۹	آگاہ
۵	آرزو	۲۰	ایما	۳۵	انتظار	۵۰	اکبر
۶	آزاد	۲۱	امجد	۳۶	احسن	۵۱	آگاہ
۷	اثر	۲۲	احمد	۳۷	آشفۃ	۵۲	افسوس
۸	الم	۲۳	احمد	۳۸	امانی	۵۳	آرام
۹	امید	۲۴	ارمان	۳۹	اشرف	۵۴	احسن
۱۰	آبرو	۲۵	احسن	۴۰	امیر	۵۵	احمد
۱۱	امیں	۲۶	اسہ	۴۱	آرام	۵۶	انوار
۱۲	احسان	۲۷	الفت	۴۲	آرزو	۵۷	اختر
۱۳	انفہ	۲۸	اختر	۴۳	احسان	۵۸	احسن
۱۴	انجام	۲۹	اسلام	۴۴	آگاہ	۵۹	الفت
۱۵	انشا	۳۰	ارمان	۴۵	اشرف	۶۰	احمد

۶۱	آشنا	۹۰	ادج	۱۱۹	سبیل	۱۲۸	برشتہ
۶۲	اکبر	۹۱	احمد	۱۲۰	سبیل	۱۲۹	بھید
۶۳	اسد	۹۲	انظر	۱۲۱	برکت	۱۵۰	پردانہ
۶۴	انور	۹۳	امی	۱۲۲	پنچھی	۱۵۱	بخشی
۶۵	اکرم	۹۴	آفاق	۱۲۳	ہجبت	۱۵۲	بے کس
۶۶	اختر	۹۵	اثر	۱۲۴	بیہوش	۱۵۳	بے لدا
۶۷	احمد	۹۶	امین	۱۲۵	بیکس	۱۵۴	پیام
۶۸	اشک	۹۷	آزاد	۱۲۶	بیجان	۱۵۵	تاہاں
۶۹	اسیر	۹۸	آشنا	۱۲۷	برکت	۱۵۶	تنہا
۷۰	افسر	۹۹	آفریں	۱۲۸	بیتاب	۱۵۷	تعلیق
۷۱	آرام	۱۰۰	امین	۱۲۹	بیان	۱۵۸	تجلی
۷۲	انظر	۱۰۱	اسفان	۱۳۰	بیتاب	۱۵۹	تعبین
۷۳	اوباش	۱۰۲	امانت	۱۳۱	برق	۱۶۰	تصور
۷۴	امید	۱۰۳	اصغر	۱۳۲	بیتاب	۱۶۱	تاثیر
۷۵	اخگر	۱۰۴	افضل	۱۳۳	بہادر	۱۶۲	تقی
۷۶	اقسوس	۱۰۵	اصغر	۱۳۴	بیجان	۱۶۳	تحمین
۷۷	امیر	۱۰۶	اشتیاق	۱۳۵	بشیر	۱۶۴	تنہا
۷۸	آزاد	۱۰۷	اسد	۱۳۶	بے علاش	۱۶۵	تجمل
۷۹	الہام	۱۰۸	سبیل	۱۳۷	بیجان	۱۶۶	تنہا
۸۰	آشنا	۱۰۹	بیدار	۱۳۸	بے قرار	۱۶۷	تکین
۸۱	آزاد	۱۱۰	بہار	۱۳۹	برخورد	۱۶۸	تصور
۸۲	امیر	۱۱۱	بقا	۱۴۰	بیباک	۱۶۹	تاب
۸۳	آتش	۱۱۲	بے لدا	۱۴۱	بیتاب	۱۷۰	تقی
۸۴	احمدی	۱۱۳	بے چارہ	۱۴۲	پردانہ	۱۷۱	تجرد
۸۵	اعظم	۱۱۴	بہادر	۱۴۳	باقر	۱۷۲	تجس
۸۶	آزردہ	۱۱۵	بہر	۱۴۴	برق	۱۷۳	تکین
۸۷	الفت	۱۱۶	بے تاب	۱۴۵	بلوغ	۱۷۴	تنہا
۸۸	احمد	۱۱۷	بے تاب	۱۴۶	بال	۱۷۵	ترساں
۸۹	افسر	۱۱۸	بے خبر	۱۴۷	بیتاب	۱۷۶	تھانیری

۱۴۷	حکیم	۲۰۶	جمال	۲۳۵	حیا	۲۶۳	حقیقت
۱۴۸	ترقی	۲۰۷	جوش	۲۳۶	حسن	۲۶۵	حضور
۱۴۹	تسلیم	۲۰۸	جوہر	۲۳۷	حزین	۲۶۶	حسین
۱۵۰	تجربہ	۲۰۹	جولان	۲۳۸	حسرت	۲۶۷	خاکسار
۱۵۱	تارک	۲۱۰	جان	۲۳۹	حسین	۲۶۸	خلیق
۱۵۲	تمنا	۲۱۱	جہنم	۲۴۰	حکیم	۲۶۹	خستہ
۱۵۳	تجلی	۲۱۲	جوشش	۲۴۱	حسرت	۲۷۰	خود غرض
۱۵۴	تمکین	۲۱۳	جنون	۲۴۲	حیا	۲۷۱	خشنود
۱۵۵	تسلی	۲۱۴	جوہر	۲۴۳	حیدر	۲۷۲	خندیاں
۱۵۶	تسلی	۲۱۵	جواں	۲۴۴	حفیظ	۲۷۳	خوشامد
۱۵۷	تہنا	۲۱۶	جراح	۲۴۵	حالی	۲۷۴	خیال
۱۵۸	ثابت	۲۱۷	جذب	۲۴۶	حافظ	۲۷۵	خادم
۱۵۹	شنا	۲۱۸	جوہری	۲۴۷	حفیظ	۲۷۶	خادم
۱۶۰	ثاقب	۲۱۹	جلال	۲۴۸	حبیب	۲۷۷	خان
۱۶۱	ثابت	۲۲۰	جلاّت	۲۴۹	حجام	۲۷۸	خیال
۱۶۲	ثاقب	۲۲۱	جہانگیر	۲۵۰	حسین	۲۷۹	خادم
۱۶۳	ثابت	۲۲۲	جواں	۲۵۱	حمایت	۲۸۰	خلق
۱۶۴	ثروت	۲۲۳	جواہری	۲۵۲	حیرت	۲۸۱	خاکی
۱۶۵	ثاقب	۲۲۴	جلال	۲۵۳	حسن	۲۸۲	خاص
۱۶۶	ثابت	۲۲۵	جنون	۲۵۴	حسینی	۲۸۳	خادم
۱۶۷	جہاندار	۲۲۶	جگن	۲۵۵	حب	۲۸۴	خان
۱۶۸	جمال	۲۲۷	جلیل	۲۵۶	حیرت	۲۸۵	خوش
۱۶۹	جان	۲۲۸	حاتم	۲۵۷	سرین	۲۸۶	درد
۱۷۰	جولان	۲۲۹	حیدر	۲۵۸	حسنت	۲۸۷	دوستانہ
۱۷۱	جعفری	۲۳۰	حسن	۲۵۹	حیف	۲۸۸	دوست
۱۷۲	جوشش	۲۳۱	حسن	۲۶۰	حزہ	۲۸۹	دارا
۱۷۳	جنون	۲۳۲	خشت	۲۶۱	حیدر	۲۹۰	درست
۱۷۴	جہاندار	۲۳۳	حزین	۲۶۲	حکیم	۲۹۱	داد
۱۷۵	جعفری	۲۳۴	حیران	۲۶۳	حقیر	۲۹۲	دیدار

۲۹۴	دیوانہ	۳۲۳	رضا	۳۵۲	رضا	۳۸۱	سمن
۲۹۵	درودیش	۳۲۴	رفیع	۳۵۳	راز	۳۸۲	سامی
۲۹۶	دل	۳۲۵	رضا	۳۵۴	رشتا	۳۸۳	سعید
۲۹۷	دانا	۳۲۶	رہمت	۳۵۵	رموا	۳۸۴	سعادت
۲۹۸	دن خوش	۳۲۷	رنگین	۳۵۶	رضا	۳۸۵	سمن
۲۹۹	دل	۳۲۸	روشن	۳۵۷	راقم	۳۸۶	سحر
۳۰۰	دلیر	۳۲۹	رموا	۳۵۸	رضا	۳۸۷	ستار
۳۰۱	دن	۳۳۰	رسا	۳۵۹	رنگین	۳۸۸	سختور
۳۰۲	دل	۳۳۱	رضا	۳۶۰	رستم	۳۸۹	سر سبز
۳۰۳	دل	۳۳۲	رجب	۳۶۱	زار	۳۹۰	سلطان
۳۰۴	دریخ	۳۳۳	رضی	۳۶۲	زندہ دل	۳۹۱	سائل
۳۰۵	دل	۳۳۴	رنگین	۳۶۳	زکا	۳۹۲	سوزاں
۳۰۶	دلسوز	۳۳۵	رحمن	۳۶۴	زکا	۳۹۳	سکندر
۳۰۷	درد	۳۳۶	رحیم	۳۶۵	زار	۳۹۴	سوزاں
۳۰۸	درد مند	۳۳۷	راجہ	۳۶۶	زکی	۳۹۵	سجاد
۳۰۹	ذوق	۳۳۸	رقت	۳۶۷	زور	۳۹۶	سپاہی
۳۱۰	ذہ	۳۳۹	راغب	۳۶۸	زار	۳۹۷	سعادت
۳۱۱	ذاکر	۳۴۰	رہبت	۳۶۹	زیرک	۳۹۸	سرور
۳۱۲	ذوق	۳۴۱	رسا	۳۷۰	زماں	۳۹۹	سبحان
۳۱۳	ذرد	۳۴۲	رضا	۳۷۱	زماں	۴۰۰	سراج
۳۱۴	ذکی	۳۴۳	رافت	۳۷۲	زکی	۴۰۱	سمن
۳۱۵	ذوقا	۳۴۴	رضا	۳۷۳	سیدیاں	۴۰۲	سرور
۳۱۶	رضی	۳۴۵	رافت	۳۷۴	مطمان بخش	۴۰۳	سرشار
۳۱۷	روشن	۳۴۶	روشن	۳۷۵	سودا	۴۰۴	سبقت
۳۱۸	رسا	۳۴۷	رونق	۳۷۶	سوز	۴۰۵	سپاہی
۳۱۹	رند	۳۴۸	رفیق	۳۷۷	سعید	۴۰۶	سلطان
۳۲۰	رند	۳۴۹	رضا	۳۷۸	سامان	۴۰۷	سیدیاں
۳۲۱	رضا	۳۵۰	راقم	۳۷۹	سیدیاں	۴۰۸	سفر
۳۲۲	رنج	۳۵۱	رہبت	۳۸۰	سیدیاں	۴۰۹	سیلوت

صبا	۴۹۷	شوق	۴۹۸	شعوری	۴۳۹	سہراب	۴۱۰
صفدری	۴۹۸	شرر	۴۹۹	شاہ	۴۴۰	سیف	۴۱۱
صادق	۴۹۹	شائق	۵۰۰	شعر	۴۴۱	سید	۴۱۲
صفا	۵۰۰	شاد	۴۷۱	شاگر	۴۴۲	سلام	۴۱۳
صانع	۵۰۱	شیدا	۴۷۲	شکوہ	۴۴۳	ساقی	۴۱۴
صفدر	۵۰۲	شادان	۴۷۳	شربت	۴۴۴	سپاہی	۴۱۵
صفا	۵۰۳	شبیختہ	۴۷۴	شوکت	۴۴۵	سید	۴۱۶
صبا	۵۰۴	شوق	۴۷۵	شائق	۴۴۶	سرور	۴۱۷
صادق	۵۰۵	شاغل	۴۷۶	شقیق	۴۴۷	شگفتہ	۴۱۸
صادق	۵۰۶	شوکت	۴۷۷	شوق	۴۴۸	شوق	۴۱۹
صادق	۵۰۷	شگفتہ	۴۷۸	تہید	۴۴۹	شعور	۴۲۰
صادق	۵۰۸	شورش	۴۷۹	شعلہ	۴۵۰	شکوہ	۴۲۱
صبا	۵۰۹	شہرت	۴۸۰	شفیع	۴۵۱	شہابیت	۴۲۲
صاحبزاد	۵۱۰	شمش	۴۸۱	شہرت	۴۵۲	شگفتہ	۴۲۳
ضیا	۵۱۱	شریف	۴۸۲	شوق	۴۵۳	شیدا	۴۲۴
ضیا	۵۱۲	شگفتہ	۴۸۳	شرافت	۴۵۴	شفا	۴۲۵
ضیا	۵۱۳	شرف	۴۸۴	شوق	۴۵۵	شاد	۴۲۶
ضیا	۵۱۴	شاعر	۴۸۵	شکیبا	۴۵۶	شادان	۴۲۷
ضبط	۵۱۵	شرف	۴۸۶	شیفتہ	۴۵۷	شائق	۴۲۸
ضمیر	۵۱۶	شائق	۴۸۷	شہرت	۴۵۸	شریف	۴۲۹
طفل	۵۱۷	شوق	۴۸۸	شرر	۴۵۹	شاداب	۴۳۰
طیب	۵۱۸	صاحب	۴۸۹	شوق	۴۶۰	شرف	۴۳۱
طالب	۵۱۹	صدق	۴۹۰	شاگر	۴۶۱	شاد	۴۳۲
طیش	۵۲۰	صفدری	۴۹۱	شفاق	۴۶۲	شاد	۴۳۳
طالب	۵۲۱	صابر	۴۹۲	شور	۴۶۳	شاہ	۴۳۴
طالب	۵۲۲	صفدر	۴۹۳	شرف	۴۶۴	شائق	۴۳۵
طوماش	۵۲۳	صیاد	۴۹۴	شوق	۴۶۵	شفیع	۴۳۶
طالب	۵۲۴	صاحب	۴۹۵	شادان	۴۶۶	شیدا	۴۳۷
طیب	۵۲۵	صبر	۴۹۶	شاد	۴۶۷	شوق	۴۳۸

غریب	۶۱۳	میشی	۵۸۳	غیاں	۵۵۵	طالب	۵۲۶
غلامی	۶۱۴	عظیم	۵۸۵	عشرت	۵۵۶	ظفر	۵۲۷
غافل	۶۱۵	عاجز	۵۸۶	عاجز	۵۵۷	ظہور	۵۲۸
غازی	۶۱۶	عشرت	۵۸۷	عارف	۵۵۸	ظہور	۵۲۹
غریب	۶۱۷	عزیز	۵۸۸	عاشق	۵۵۹	ظاہر	۵۳۰
فقیر	۶۱۸	عظمت	۵۸۹	عاقل	۵۶۰	ظریف	۵۳۱
فرحت	۶۱۹	عاصی	۵۹۰	عاکنا	۵۶۱	عشق	۵۳۲
فکر	۶۲۰	عاشق	۵۹۱	عیش	۵۶۲	عظیم	۵۳۳
فرحت	۶۲۱	عالی	۵۹۲	عشقی	۵۶۳	عاشق	۵۳۴
فرحت	۶۲۲	غالب	۵۹۳	علی	۵۶۴	عمدی	۵۳۵
فیاض	۶۲۳	غیرت	۵۹۴	عاشق	۵۶۵	عنایت	۵۳۶
فروغ	۶۲۴	غافل	۵۹۵	عبرت	۵۶۶	عیان	۵۳۷
فراہ	۶۲۵	غریب	۵۹۶	عظیم	۵۶۷	علی	۵۳۸
فراق	۶۲۶	غم خوار	۵۹۷	عشرت	۵۶۸	عزیز	۵۳۹
فراق	۶۲۷	غواص	۵۹۸	عاصی	۵۶۹	عارف	۵۴۰
فغان	۶۲۸	غافل	۵۹۹	عشقی	۵۷۰	عاشق	۵۴۱
فراق	۶۲۹	غریب	۶۰۰	عزیز	۵۷۱	عاجز	۵۴۲
فخر	۶۳۰	غریب	۶۰۱	عس	۵۷۲	عبداللہ	۵۴۳
فیض	۶۳۱	غلام	۶۰۲	عشق	۵۷۳	عید	۵۴۴
فدوی	۶۳۲	غنی	۶۰۳	عاشق	۵۷۴	علی	۵۴۵
فراغ	۶۳۳	غیرت	۶۰۴	عباس	۵۷۵	عشق	۵۴۶
فرح	۶۳۴	غافل	۶۰۵	عقیدت	۵۷۶	عطا	۵۴۷
فخر	۶۳۵	غنی	۶۰۶	عاجز	۵۷۷	عاجز	۵۴۸
فرخی	۶۳۶	غافل	۶۰۷	عشقی	۵۷۸	عباش	۵۴۹
فدوی	۶۳۷	غضنفر	۶۰۸	عزیز	۵۷۹	عابد	۵۵۰
فکار	۶۳۸	غالب	۶۰۹	عزالت	۵۸۰	عارف	۵۵۱
فدا	۶۳۹	غمگین	۶۱۰	عباش	۵۸۱	علی	۵۵۲
فارغ	۶۴۰	غیرت	۶۱۱	عشاق	۵۸۲	عاشق	۵۵۳
فدوی	۶۴۱	غریب	۶۱۲	عسکری	۵۸۳	عشق	۵۵۴

۶۴۲	فقیر	۶۷۱	قائم	۷۰۰	کمال	۷۲۹	منت
۶۴۳	فرخ	۶۷۲	قاضی	۷۰۱	گویا	۷۳۰	مائل
۶۴۴	فضل	۶۷۳	قدرت	۷۰۲	سامی	۷۳۱	محمد دہ
۶۴۵	فراقی	۶۷۴	قرار	۷۰۳	کیر	۷۳۲	منشی
۶۴۶	فدائی	۶۷۵	قیس	۷۰۴	گمان	۷۳۳	مصطفیٰ
۶۴۷	فقیر	۶۷۶	قتل	۷۰۵	کتر	۷۳۴	میرزا
۶۴۸	فکار	۶۷۷	قلق	۷۰۶	کافر	۷۳۵	میرزا
۶۴۹	فیض	۶۷۸	قسمت	۷۰۷	کافی	۷۳۶	مسافر
۷۵۰	فاسخ	۶۷۹	قلندر	۷۰۸	گویا	۷۳۷	ممنون
۷۵۱	فاسخ	۶۸۰	قریں	۷۰۹	کلیم	۷۳۸	مومن
۷۵۲	فدا	۶۸۱	قربان	۷۱۰	کامل	۷۳۹	موزوں
۷۵۳	فدا	۶۸۲	قبول	۷۱۱	کلو	۷۴۰	مشتاق
۷۵۴	فدوی	۶۸۳	قدر	۷۱۲	گوہری	۷۴۱	مضمون
۷۵۵	فروغ	۶۸۴	قمر	۷۱۳	گریاں	۷۴۲	مسرور
۷۵۶	فرباد	۶۸۵	قرار	۷۱۴	گرم	۷۴۳	منظری
۷۵۷	فدا	۶۸۶	قاصر	۷۱۵	گرفتار	۷۴۴	مجدوب
۷۵۸	فدوی	۶۸۷	قدرت	۷۱۶	گرامی	۷۴۵	محبت
۷۵۹	فدا	۶۸۸	قربان	۷۱۷	کوثر	۷۴۶	مائل
۷۶۰	فدا	۶۸۹	کوچک	۷۱۸	گریاں	۷۴۷	مشیر
۷۶۱	فدا	۶۹۰	کاشی	۷۱۹	گستاخ	۷۴۸	منیر
۷۶۲	فرحت	۶۹۱	کریم	۷۲۰	کمال	۷۴۹	منتظر
۷۶۳	فدا	۶۹۲	کلیم	۷۲۱	گریاں	۷۵۰	مسح
۷۶۴	فتح	۶۹۳	کتر	۷۲۲	گویا	۷۵۱	مائل
۷۶۵	فرقت	۶۹۴	کم لوگ	۷۲۳	لطف	۷۵۲	مشتاق
۷۶۶	فراقی	۶۹۵	گلشن	۷۲۴	لطیف	۷۵۳	محب
۷۶۷	فقیر	۶۹۶	کاظم	۷۲۵	لطف	۷۵۴	مخلص
۷۶۸	قدرت	۶۹۷	کرامت	۷۲۶	لطف	۷۵۵	محزون
۷۶۹	قائم	۶۹۸	کامل	۷۲۷	منظر	۷۵۶	مسکین
۷۷۰	قاسم	۶۹۹	کترین	۷۲۸	میر	۷۵۷	منظر

مکتب	۸۲۵	مبارز	۸۱۶	مخت	۷۸۷	منصف	۷۵۸
مرزا	۸۲۶	میرزا	۸۱۷	محسن	۷۸۸	ممتاز	۷۵۹
مقبول	۸۲۷	ما	۸۱۸	مختار	۷۸۹	مکنه	۷۶۰
مجید	۸۲۸	مفتول	۸۱۹	مرید	۷۹۰	منیر	۷۶۱
منور	۸۲۹	مفطر	۸۲۰	مفتول	۷۹۱	مهر	۷۶۲
ممتاز	۸۵۰	مسردر	۸۲۱	مرزا	۷۹۲	مبین	۷۶۳
مبین	۸۵۱	محقق	۸۲۲	مائل	۷۹۳	منظر	۷۶۴
مشرقی	۸۵۲	مشتاق	۸۲۳	مفتی	۷۹۴	مفتول	۷۶۵
مرحوم	۸۵۳	مستمن	۸۲۴	مجنون	۷۹۵	مول	۷۶۶
مشهور	۸۵۴	مجرم	۸۲۵	ممنون	۷۹۶	میرزا	۷۶۷
مخلص	۸۵۵	مجهور	۸۲۶	مضمون	۷۹۷	منیر	۷۶۸
مهدی	۸۵۶	منعم	۸۲۷	مشتاق	۷۹۸	معروف	۷۶۹
مباراج	۸۵۷	مهل	۸۲۸	مکارم	۷۹۹	محمد	۷۷۰
محب	۸۵۸	موج	۸۲۹	محرر	۸۰۰	معروف	۷۷۱
مطل	۸۵۹	مزل	۸۳۰	مهر	۸۰۱	منشی	۷۷۲
موزون	۸۶۰	ممتاز	۸۳۱	مخزون	۸۰۲	مفتول	۷۷۳
منشی	۸۶۱	مفتول	۸۳۲	مدبوس	۸۰۳	مستند	۷۷۴
محسن	۸۶۲	سیح	۸۳۳	موزون	۸۰۴	مفطر	۷۷۵
محو	۸۶۳	منور	۸۳۴	مست	۸۰۵	مبتلا	۷۷۶
مست	۸۶۴	مطل	۸۳۵	مدحت	۸۰۶	محو	۷۷۷
مفتول	۸۶۵	مختر	۸۳۶	مائل	۸۰۷	مفتول	۷۷۸
مجرم	۸۶۶	منور	۸۳۷	مطل	۸۰۸	مفطرب	۷۷۹
مفتول	۸۶۷	مفطر	۸۳۸	مفطرب	۸۰۹	مفطر	۷۸۰
مسج	۸۶۸	موزون	۸۳۹	مخزون	۸۱۰	ماهر	۷۸۱
مسکین	۸۶۹	مخلص	۸۴۰	مقصود	۸۱۱	مجنون	۷۸۲
منظر	۸۷۰	مخلص	۸۴۱	مفتول	۸۱۲	مرسول	۷۸۳
میر	۸۷۱	مجهور	۸۴۲	مجت	۸۱۳	ممتاز	۷۸۴
نظام	۸۷۲	مختر	۸۴۳	مشتاق	۸۱۴	مشتاق	۷۸۵
نعمت	۸۷۳	مفتول	۸۴۴		۸۱۵	منیر	۷۸۶

۸۷۴	نسیم	۹۰۱	نظر	۹۳۸	وجہ	۹۵۵	ہوش
۸۷۵	نثار	۹۰۲	نگراں	۹۳۹	والہ	۹۵۶	ہاشمی
۸۷۶	نصیر	۹۰۳	نجف	۹۴۰	دائمیت	۹۵۷	ہمزہ
۸۷۷	نیاز	۹۰۴	نشاط	۹۴۱	وحشت	۹۵۸	ہمت
۸۷۸	نامی	۹۰۵	ناسخ	۹۴۲	والہ	۹۵۹	باتقی
۸۷۹	ناجی	۹۰۶	نشاط	۹۴۳	والہ	۹۶۰	ہمزنگ
۸۸۰	نیاز	۹۰۷	نذا	۹۴۴	ولی	۹۶۱	بالف
۸۸۱	نعیم	۹۰۸	نیاز	۹۴۵	ولایت	۹۶۲	ہادی
۸۸۲	نامی	۹۰۹	نصیر	۹۴۶	واور	۹۶۳	ہمت
۸۸۳	نوازش	۹۱۰	ندیم	۹۴۷	ولی	۹۶۴	ہاشمی
۸۸۴	نجف	۹۱۱	نظیر	۹۴۸	دہم	۹۶۵	ہز
۸۸۵	نامی	۹۱۲	نامی	۹۴۹	وصال	۹۶۶	ہرچند
۸۸۶	نصیر	۹۱۳	نادر	۹۵۰	وحشت	۹۶۷	ہوش
۸۸۷	نالاں	۹۱۴	نیاز	۹۵۱	وحدت	۹۶۸	ہوس
۸۸۸	نادر	۹۱۵	نوا	۹۵۲	ولا	۹۶۹	یقین
۸۸۹	نادر	۹۱۶	ندرت	۹۵۳	وفا	۹۷۰	یکجی
۸۹۰	نعمت	۹۱۷	نادر	۹۵۴	وزیر	۹۷۱	یوسف
۸۹۱	نشاط	۹۱۸	نیاز	۹۵۵	وزیر	۹۷۲	یاد
۸۹۲	نیاز	۹۱۹	نظیر	۹۵۶	وفا	۹۷۳	یکزنگ
۸۹۳	نالاں	۹۲۰	نجات	۹۵۷	داصل	۹۷۴	یکدل
۸۹۴	نظیر	۹۲۱	نصرت	۹۵۸	وارث	۹۷۵	یوسف
۸۹۵	نصیر	۹۲۲	نادر	۹۵۹	دسمت	۹۷۶	یاد
۸۹۶	نالاں	۹۲۳	نامی	۹۶۰	بدایت	۹۷۷	یکرو
۸۹۷	ندیم	۹۲۴	نجیم	۹۶۱	ہمزنگ	۹۷۸	یونس
۸۹۸	نگہت	۹۲۵	وجیبہ	۹۶۲	ہاشم	۹۷۹	یکزنگ
۸۹۹	نذہت	۹۲۶	ولی	۹۶۳	ہوش
۹۰۰	نالاں	۹۲۷	واقف	۹۶۴	ہریا

مجموعۃ الانتخاب

مصنف

شاہ کمال - نگار سان دتاسی نے تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں ان کا نام شاہ محمد کمال اور اپنے ایک مقالے میں کمال الدین حسین لکھا ہے۔ مصنفی نے اپنے تذکرے "شاہ کمال الدین جینی" نام کمال تخلص اور وطن قصبہ کٹرا مانکپور بتایا ہے۔ اعظم الدولہ سرحد نے بھی عمدہ منتخبہ میں نام کمال الدین حسین "وطن کٹرا مانکپور درج کیا ہے۔ تعجب یہ ہے کہ خود کمال نے اپنا پورا نام کہیں نہیں لکھا۔ اپنے تذکرے میں انھوں نے اپنے حالات تین جگہ درج کئے ہیں، اول دیباچہ میں، دوسرے درمیان تذکرہ شاعر کی حیثیت سے تیسرے خاتمہ پر۔ لیکن ہر جگہ صرف شاہ کمال سے خود کو ظاہر کیا ہے۔ ان کے بیانات سے یہ اہتہ سراغ لگتا ہے کہ ان کے والد کا نام قادر نواز خاں تھا جو درمغلیہ میں صاحب منصب و جاگیردار تھے عہد محمد شاہی میں بنگال گئے اور نواب سراج الدولہ کے ملازم ہوئے۔ آخر کو دہلی آئے اور شاہ محمد تقی جیلانی کے مرید و خلیفہ ہوئے اسکے بعد ترک دنیا ہو کر عظیم آباد کے قریب ایک ویرانے کو محی الدین پور کے نام سے آباد کیا اور سپرد خاک ہوئے۔

شاہ کمال کی عمر اس وقت جو وہ سال تھی۔ سیاحت کے شوق میں وہ پہلے عظیم آباد گئے پھر آصف الدولہ کے ابتدائی زمانے میں فیض آباد و لکھنؤ میں مقیم ہوئے۔ بعد ازاں حیدر آباد دکن چلے گئے۔ تذکرے کی تالیف کا کام جسے انھوں نے بہت دنوں سے شروع کر رکھا تھا۔ حیدر آباد ہی میں مکمل ہوا اور شمالی ہند کے شعرا کے علاوہ اس میں حیدر آباد کے وہ شعرا بھی شامل ہو گئے جو حیات تھے۔

عبد تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ صرف قلمی نسخوں کی مدد سے اسکے حوالے ملتے ہیں۔ اس کا ایک قلمی نسخہ نواب سالار جنگ حیدر آباد کے کتب خانے میں موجود ہے جس پر نصیر الدین ہاشمی کا مفضل تبصرہ رسالہ اردو میں شائع ہو چکا ہے۔

اس تذکرہ کا سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے جس کا جیسا کہ مصنف کے ان الفاظ "درین ہزار دو صد و نو زوہ ہجری" سے ظاہر ہے اس کا ایک قلمی نسخہ ایشیا ٹیک سوسائٹی لندن اور ایک نامکمل قلمی نسخہ انجمن ترقی ہند میں بھی محفوظ ہے۔

۱۔ اردو کے تذکرہ سال نگار سان دتاسی مترجم ڈاکٹر ریاض الحسن مطبوعہ رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۶ء ص ۴۳ تا ۱۰۳

۲۔ "ہندوستانی" بابت اکتوبر ۱۹۵۶ء

۳۔ "شعرا کے اردو کا ایک نامیہ تذکرہ" مطبوعہ رسالہ اردو باستان جنوری ۱۹۵۶ء ص ۶۴ تا ۹۱

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے۔ اور خاما ضخیم ہے۔ مذکورہ قلمی نسخے میں ۱۵۶۳ صفحات ہیں۔ ابتدائی ۳۱ صفحات میں دیباچہ اور بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی شعرا کا تذکرہ ہے۔ شعرا کے حالات، عام تذکروں کی روش پر بہت مختصر اور انتخابات کلام خاصے طویل ہیں۔ طویل انتخابات ہی نے دراصل اس تذکرہ کو ضخیم بنایا ہے۔ غزل کے اشعار کے علاوہ مرثیہ، ہجو، مخمس، قصیدہ اور سنوی سب کو بطور نمونہ کلام درج کیا گیا ہے۔

مصنف نے خود صراحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے "نکات الشعر" مخزن نکات اور مصحفی کے تذکرہ ہندی کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ چنانچہ مجموعہ انتخاب میں جن ۲۶۶ شاعروں کا تذکرہ ہے ان میں سے ۷۰ ادہ ہیں جو میر، قائم اور مصحفی کے تذکروں میں مذکور ہو چکے ہیں۔ باقی ۵۶ شاعروں کا اضافہ خود مصنف نے کیا ہے۔

شاہ کمال نے میر، قائم اور مصحفی کے مذکورہ شعرا پر مختلف ردیف میں جن شاعروں کا اضافہ کیا ہے اس کا ایک تقابلی خاکہ نصیر الدین ہاشمی نے اپنے ایک مضمون میں دے دیا ہے اس مضمون کا حوالہ پھلی سطور میں دیا جا چکا ہے۔ ہم اس جگہ صرف ان ۵۶ شعرا کی فہرست دے رہے ہیں جو شاہ کمال کا اضافہ ہیں اور جن کا ذکر نکات الشعر، مخزن نکات اور تذکرہ ہندی میں نہیں آیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	ادھم	۱۳	جان	۲۵	شفقت	۳۷	غلیں	۴۹	مروت
۲	آغ	۱۴	داد	۲۶	شرف	۳۸	فرحت	۵۰	مدحت
۳	افسر	۱۵	چراغ	۲۷	شہرت	۳۹	فدوی	۵۱	نرمیت
۴	کبر	۱۶	چندا	۲۸	صفا	۴۰	فرخ	۵۲	نوازش
۵	ارمان	۱۷	حمیر	۲۹	ضیا	۴۱	قاسم	۵۳	نگین
۶	ایمان	۱۸	دانا	۳۰	عزت	۴۲	قوت	۵۴	وسعت
۷	اکبر	۱۹	ربط	۳۱	عاشق	۴۳	کرم	۵۵	مہم
۸	بیا	۲۰	رضا	۳۲	عاصی	۴۴	کمترین	۵۶	ہمت
۹	باقر	۲۱	سانی	۳۳	علم	۴۵	گوہر	۵۷	یارو
۱۰	پاکباز	۲۲	سلیم	۳۴	عظیم	۴۶	لعن		
۱۱	تمنا	۲۳	سکر	۳۵	غافل	۴۷	محب		
۱۲	جوان	۲۴	شایق	۳۶	غلام	۴۸	مضطر		

۱۳ نکات الشعر ۱۶۵ میں مخزن نکات ۱۳۵ میں "تذکرہ ہندی" ۱۳۹ میں لکھا گیا۔ پہلے میں ۱۱۶۲، دوسرے میں ۱۱۸۱ اور تیسرے میں ۱۰۲ شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔

ریاض الفضا

مصنف | غلام ہمدانی مصحفی

عہد تصنیف و طباعت | لیکن بقول مولوی عبدالحق یہ اس کا سال آغاز ہے۔ اس کی تکمیل دراصل ۱۲۳۶ھ میں ہوئی ہے۔ یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے شائع ہو چکا ہے اور عام کتب خانوں میں دستیاب ہے۔

خصوصیات | یہ مصحفی کا دوسرا تذکرہ ہے۔ جس میں اُن ریکٹہ گوشرا کا ذکر ہے جو پہلے تذکرے میں نظر انداز ہو گئے تھے۔ یہ تذکرہ بھی فارسی میں ہے اور پہلے تذکرہ کے مقابلے میں زیادہ ضخیم ہے۔ اس کے آخر میں مصحفی نے لکھا ذکر بھی کیا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اس وقت اُن کی عمر ۸۰ سال تھی۔ تاریخ خاتمہ اور ترقیمہ چھوڑ کر اس میں مندرجہ ذیل ۳۷۳ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر	۱۰	اختر	۱۹	آگاہ	۲۸	اثر
۲	آتش	۱۱	افسر	۲۰	اعلا	۲۹	اعجاز
۳	الہی	۱۲	الطاف	۲۱	انتظار	۳۰	انظر
۴	احمد	۱۳	اغلر	۲۲	اظر	۳۱	انفع
۵	انندہ	۱۴	آزاد	۲۳	احمدی	۳۲	افضل
۶	انوار	۱۵	امید	۲۴	آزاد	۳۳	ادیب
۷	احسان	۱۶	آشنا	۲۵	امداد	۳۴	بیتاب
۸	آذر	۱۷	ابین	۲۶	انیس	۳۵	بہار
۹	ارشاد	۱۸	اظر	۲۷	انس	۳۶	بیرنگ

۳۷	بنیاد	۶۶	جرات	۹۵	ذوق (ثوب شاد)	۱۲۲	سروری
۳۸	بیاب	۶۷	جوش	۹۶	ذہین	۱۲۵	سردش
۳۹	بسم	۶۸	جرم	۹۷	ذاکر	۱۲۶	سامان
۴۰	بسم	۶۹	جنون (مرزا علی نقی)	۹۸	رعنا	۱۲۷	سجاد
۴۱	بریاں	۷۰	جعفر	۹۹	رشدید	۱۲۸	سفیر
۴۲	بے ہوش	۷۱	جوان	۱۰۰	راغب (کریم بیگ)	۱۲۹	ساحر
۴۳	بہتر	۷۲	حلیف	۱۰۱	راحم	۱۳۰	سرور
۴۴	بندہ	۷۳	حسین	۱۰۲	رسا	۱۳۱	سپند
۴۵	بشارت	۷۴	حسام	۱۰۳	رند	۱۳۲	شدہ
۴۶	پاکباز	۷۵	حشمت (محترم علی)	۱۰۴	راغب (جعفر خاں)	۱۳۳	شمیم
۴۷	پیام	۷۶	حشمت (محمد علی)	۱۰۵	رخصت (محمد رفیع)	۱۳۴	شاد
۴۸	برق	۷۷	حدت	۱۰۶	رستم	۱۳۵	شاعر
۴۹	برہشتہ	۷۸	حاضر	۱۰۷	راسخ	۱۳۶	شریف
۵۰	ترقی	۷۹	حباب	۱۰۸	رخصت (غلام جیلانی)	۱۳۷	شور
۵۱	تدبیر	۸۰	حاذق	۱۰۹	رسم	۱۳۸	شورش
۵۲	تراپ	۸۱	حشمت (حشمت علی)	۱۱۰	رغبت	۱۳۹	شادان (قطب علی)
۵۳	تسکین	۸۲	حرام	۱۱۱	روح	۱۴۰	شائق (امرنگہ)
۵۴	تائب	۸۳	خرم	۱۱۲	رافت	۱۴۱	شاقی
۵۵	تما (بہر داس)	۸۴	خورشید	۱۱۳	زیبا	۱۴۲	ششدر
۵۶	تصور	۸۵	خطا	۱۱۴	زور	۱۴۳	شوق (قدرت اللہ)
۵۷	تما (خواجہ محمد علی)	۸۶	خطا	۱۱۵	زلال	۱۴۴	شفیق
۵۸	تمکین	۸۷	خادم	۱۱۶	ذکی	۱۴۵	شادان
۵۹	تما (محمد اسحق)	۸۸	خال	۱۱۷	زخمی	۱۴۶	شگفتہ
۶۰	ثابت (شجاع علی)	۸۹	دردمند	۱۱۸	زار	۱۴۷	شوق
۶۱	ثابت (امالت خان)	۹۰	دوست	۱۱۹	زار	۱۴۸	شوق (مرزا جوہر)
۶۲	ثابت (ثابت علی)	۹۱	دانا	۱۲۰	سراج	۱۴۹	شکیب
۶۳	نسر	۹۲	دل	۱۲۱	سلام	۱۵۰	شعور
۶۴	جوہر	۹۳	ذکا	۱۲۲	سید (یادگار علی)	۱۵۱	صواب
۶۵	حنون (شاد غلام نوری)	۹۴	ذوق (آرام)	۱۲۳	سید (رام محمد علی)	۱۵۲	صوفی

۱۵۳	صادق (جعفر علی)	۱۸۲	عاشق (مرزا بجوی)	۲۱۱	فرد	۲۲۰	گوہر
۱۵۴	صادق (صادق علی)	۱۸۳	عشق	۲۱۲	فناں	۲۲۱	گریاں
۱۵۵	صادق	۱۸۴	عیشی	۲۱۳	فائق	۲۲۲	لگنت
۱۵۶	صابر	۱۸۵	عباش	۲۱۴	فارغ	۲۲۳	مفتون (غلام مرتضیٰ)
۱۵۷	صفدر	۱۸۶	عیشی	۲۱۵	فریاد	۲۲۴	مہدی (مہدی علی)
۱۵۸	صاحبقران	۱۸۷	عاصی	۲۱۶	فریاد (مرزا معنی)	۲۲۵	مہدی
۱۵۹	صندت	۱۸۸	عدل	۲۱۷	فانی	۲۲۶	مائل (ہدایت علی)
۱۶۰	صدر	۱۸۹	عاجز	۲۱۸	فاطر	۲۲۷	مائل
۱۶۱	ضاحک	۱۹۰	عزیز	۲۱۹	فردغی	۲۲۸	مائل (مدد علی)
۱۶۲	ضمیر	۱۹۱	عسکری	۲۲۰	فخر	۲۲۹	مجدوح
۱۶۳	ضبط	۱۹۲	عارف	۲۲۱	فرہار	۲۳۰	مرزا (احترام الدین)
۱۶۴	طپان	۱۹۳	عاکم	۲۲۲	فصیح	۲۳۱	مرزا (آغا مرزا)
۱۶۵	طالع	۱۹۴	عسرت	۲۲۳	فصاحت	۲۳۲	مشتاق (میر حسن)
۱۶۶	طرب	۱۹۵	عاصم	۲۲۴	قربان	۲۳۳	مشتاق (مرزا ابراہیم بیگ)
۱۶۷	طالب (کشمیری نیت)	۱۹۶	عظمت	۲۲۵	قلندر	۲۳۴	منظمر
۱۶۸	طالب (ارداد)	۱۹۷	عشرتی	۲۲۶	قلاش	۲۳۵	مجنون
۱۶۹	ظاہر	۱۹۸	مصنوب	۲۲۷	قاصر	۲۳۶	محسن (محمد محسن)
۱۷۰	ظہور (شوشنگ)	۱۹۹	عرباں	۲۲۸	قادر	۲۳۷	مخلص
۱۷۱	ظہور (ظہور علی)	۲۰۰	غافل	۲۲۹	قمر	۲۳۸	مستند
۱۷۲	ظہور (ظہور احمد)	۲۰۱	غیور	۲۳۰	قمر (نور الدین احمد)	۲۳۹	ممتاز
۱۷۳	ظریف	۲۰۲	غنی	۲۳۱	قوت	۲۴۰	مقبول
۱۷۴	عاشق (منظفر علی)	۲۰۳	غفلت	۲۳۲	قربت	۲۴۱	مذہب
۱۷۵	عاشق (منظفر علی)	۲۰۴	فرحت (اکبر شاہ)	۲۳۳	کرم	۲۴۲	مغموم
۱۷۶	عاشق (اعظم خاں)	۲۰۵	فرحت، فرحت اللہ	۲۳۴	کرامت	۲۴۳	مہدی (شیخا عت جنگ)
۱۷۷	عاشق (ہدایت علی)	۲۰۶	فرحت	۲۳۵	کوثر	۲۴۴	مصطفیٰ
۱۷۸	عاشق (سعد علی)	۲۰۷	فراق	۲۳۶	کافر	۲۴۵	ماہر
۱۷۹	عاشق (غیاث الدین)	۲۰۸	فرخ (فتح علی)	۲۳۷	کیوان	۲۴۶	مفلس
۱۸۰	عاشق (آغا محمد)	۲۰۹	فرخ	۲۳۸	گلشن	۲۴۷	مختار
۱۸۱	عشاق	۲۱۰	فدا	۲۳۹	گہر	۲۴۸	مفتون (صفی الدین)

۲۹۹	منظف	۲۸۳	محسن	۲۹۷	ناداں	۳۱۱	وزیر
۲۷۰	محمود	۲۸۴	نہت	۲۹۸	ناسخ	۳۱۲	وسعت
۲۷۱	مسرت	۲۸۵	نامی (بخش اللہ)	۲۹۹	نصیر	۳۱۳	واحد
۲۷۲	موجی	۲۸۶	نگاہ	۳۰۰	نیاز	۳۱۴	دامق
۲۷۳	مخلوق	۲۸۷	ناصر (مرزا میر)	۳۰۱	نواز شمس	۳۱۵	دفا
۲۷۴	مہر	۲۸۸	نصرت	۳۰۲	نظر	۳۱۶	ہنر
۲۷۵	مست	۲۸۹	ناصر (مصافت خاں)	۳۰۳	وحشت	۳۱۷	پوس
۲۷۶	مسرور	۲۹۰	بزاز (محمد اکرم)	۳۰۴	دایب	۳۱۸	ہمد
۲۷۷	مہجور	۲۹۱	بزاز (قاسم علی)	۳۰۵	دارفتہ	۳۱۹	ہلال
۲۷۸	مہدی (مہدی علی بناری)	۲۹۲	نالاں (محمد وارث)	۳۰۶	ولی (ولی محمد)	۳۲۰	ہاتف
۲۷۹	مصنوع	۲۹۳	نالاں (محمد جان)	۳۰۷	ولی (مرزا محمد علی)	۳۲۱	ہشیار
۲۸۰	مشہور	۲۹۴	نامی (مرزا مغل)	۳۰۸	وارث	۳۲۲	یاس
۲۸۱	مفتوں (فتح الدین)	۲۹۵	نجف	۳۰۹	وحشی (میر وحشی)	۳۲۳	یار
۲۸۲	منیر	۲۹۶	نجف	۳۱۰	وحشی (کرم علی)

انتقادات

مولانا نیاز فتحپوری کے معرکتہ آلا ادبی، تحقیقی اور تنقیدی مقالات کا مجموعہ جن کی نظیر نہیں ملتی۔

اُردو زبان، اُردو شاعری، غزل گوئی کی رفتار ترقی اور ہر بڑے شاعر کا مرتبہ متعین کرنے کے لئے اس

کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ یہ کتاب اس اہمیت کی بنا پر پاکستان کے کالجوں

اور یونیورسٹی کے اعلیٰ امتحانات میں شامل ہے۔ قیمت: چار روپے ۵۰ پیسے

ادارہ ادب علیہ۔ نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ

کراچی ۳

مجموعہ نغز

مصنف | میر قدرت اللہ قاسم - انشاء، مصحفی اور جرأت کے معاصرین میں تھے۔ عظیم بیگ دانش کے معرکہ میں قاسم عظیم کے بھنوے تھے۔ شاعر کی حیثیت سے ان کا مرتبہ بلند نہ ہی لیکن ان کے علم و فضل میں شبہ نہیں کیا جاسکتا۔ تذکرہ لکھنے سے پہلے ایک ضخیم دیوان تین ہزار اشعار کی ایک نظم "معراج نامہ اور شیخ عبدالقادر جیلانی کے حالات و کرامات کے متعلق شاہنامہ کے طرز پر پانچ ہزار اشعار کی ایک ثنوی نظم کو چکے تھے لیکن ان کے علمی و ادبی کاموں میں صرف مجموعہ نغز کو اہمیت حاصل ہے اور کج ادب کی تاریخ میں اسی تذکرے کی بدولت ان کا نام زندہ ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | مجموعہ نغز ۱۳۲۱ھ میں مکمل ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ محمد حسین آزاد کی کتابوں کے ساتھ پنجاب یونیورسٹی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ حافظ محمود شیرانی کی تحقیق کے مطابق یہ نسخہ قدیم ترین ہے اور خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔ شیرانی نے اس نسخہ پر بھر دس نہیں کیا بلکہ انڈیا آفس لندن کے نسخے کی نقل منگوائی اور دونوں کے مقابلے کے بعد اس تذکرے کو ترتیب دیا۔ طویل مقدمے کے ساتھ یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں پنجاب یونیورسٹی سے شائع ہو چکا ہے اور یہی اس وقت میرے سامنے ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور عیار الشعراء عمدہ منتخبہ کے بعد قدیم تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے۔ اس میں تقریباً سات سو شعراء کا ذکر آیا ہے۔ شعرا کے حالات میں اگرچہ تفصیل سے کام نہیں لیا گیا، لیکن کلام کے اہم بات خاصے طویل ہیں اور شعرا کے رنگ سخن کو سمجھنے میں مدد دیتے ہیں۔

اس میں قدیم دکنی شعراء سے لے کر شاہ عالم ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا ذکر لکھا گیا ہے۔ چونکہ اپنے دور کے شاعروں سے مصنف کو ذاتی واقفیت تھی۔ اس لئے اکثر واقعات و حالات قابل اعتبار ہیں۔

محمد حسین آزاد کی آپ حیات کا اصل ماخذ بھی تذکرہ ہے۔ چنانچہ آپ حیات کے مندرجات میں :-

(۱) دلی اور ناصر علی کے درمیان شاعرانہ تعلق کا قصہ -

(۲) شاہ مبارک آبرو کے حالات و اشعار -

(۳) شرف الدین مضمون کا حال اور کلام -

(۴) آرزو کا کلام اور ان کی بدیہ گوئی -

(۵) سودا کے شعر کو حدیث قدسی کہنا -

(۶) میر و میرزا کے سلسلے میں ایک دریا و در سے کو نہر بتانا -

(۷) سودا کا لطیفہ قائم علی امیدوار کے ساتھ۔

(۸) بقا اللہ خاں بقا کے حالات۔

(۹) میر صاحب کی بددماغی اور تنگ مزاجی کا تذکرہ

(۱۰) ولی کے متعلق "شاعریت از شیطان مشہور تر" کا حکم لگانا۔

(۱۱) محمد امان نثار کے حالات۔

(۱۲) جرأت کے ابتدائی حالات اور مرزا محمد تقی خاں ترقی کے مشاعرے میں دھوم دھام سے غزل پڑھنا۔

(۱۳) میر حسن کے بہت سے حالات

(۱۴) ماسٹار اللہ خاں کے پورے حالات۔

(۱۵) انشاء اور عظیم بیگ کا معرکہ

اس قسم کی بہت سی راویں اور اقوال جو آب حیات میں ملتے ہیں اور آزاد سے منسوب ہیں۔ اس تذکرے سے ماخوذ ہیں۔ یہ الگ بات ہے کہ آزاد نے اکثر اپنے ماخذ کا سراغ نہیں دیا۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کی تفصیل یہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۵	اٹل	۲۹	اسعد	۴۳	الم
۲	آبرو	۱۶	اثر	۳۰	اسد	۴۴	السام
۳	آرزو	۱۷	احمد	۳۱	امیر	۴۵	امید
۴	آرام	۱۸	احمد	۳۲	اشرف	۴۶	امیر
۵	آرام	۱۹	احمد	۳۳	اشتیاں	۴۷	امیر
۶	آرام	۲۰	احمد	۳۴	اصغر	۴۸	امجد
۷	آزاد	۲۱	احسن	۳۵	اصغر	۴۹	امین
۸	آشنا	۲۲	احسن	۳۶	اظہر	۵۰	امین
۹	آشفہ	۲۳	احسن	۳۷	اعظم	۵۱	امین
۱۰	آشفہ	۲۴	احسان	۳۸	افسوس	۵۲	السان
۱۱	آصف	۲۵	احقر	۳۹	افسوس	۵۳	انیس
۱۲	آفاق	۲۶	اختر	۴۰	افسر	۵۴	انجام
۱۳	آفرین	۲۷	ارمان	۴۱	اکبر	۵۵	انشاء
۱۴	آکاد	۲۸	ارمان	۴۲	اکبر	۵۶	انور

۵۷	ادبسی	۸۶	بیباک	۱۱۵	ثابت	۱۴۷	حالی
۵۸	ادبشش	۸۷	بیتاب	۱۱۶	ثابت	۱۴۵	حب
۵۹	ایمان	۸۸	بیتاب	۱۱۷	ثاقب	۱۴۶	حجام
۶۰	ایما	۸۹	بیکس	۱۱۸	ثاقب	۱۴۷	حزین
۶۱	باقر	۹۰	بیکس	۱۱۹	ثروت	۱۴۸	حزین
۶۲	پاک باز	۹۱	بیجاں	۱۲۰	نثار	۱۴۹	حسن
۶۳	بیر علی	۹۲	پیام	۱۲۱	جان	۱۵۰	حسن
۶۴	بخشی	۹۳	پیام	۱۲۲	جذب	۱۵۱	حسن
۶۵	برق	۹۴	تاباں	۱۲۳	جراح	۱۵۲	حسینی
۶۶	برشتہ	۹۵	تائب	۱۲۴	جرات	۱۵۳	حسرت
۶۷	برکت	۹۶	تجلی	۱۲۵	جرات	۱۵۴	حسرت
۶۸	پردانہ	۹۷	تجلی	۱۲۶	جعفر	۱۵۵	حشمت
۶۹	پردانہ	۹۸	تجمل	۱۲۷	جعفر	۱۵۶	حشمت
۷۰	بسمل	۹۹	تجیر	۱۲۸	جعفری	۱۵۷	حضور
۷۱	بسمل	۱۰۰	ترقی	۱۲۹	جلال	۱۵۸	حفیظ
۷۲	بشیر	۱۰۱	تسکین	۱۳۰	جنون	۱۵۹	خیر
۷۳	بقا	۱۰۲	تسکین	۱۳۱	جنون	۱۶۰	حقیقت
۷۴	پنچا	۱۰۳	تسلی	۱۳۲	جنون	۱۶۱	حکیم
۷۵	بہجت	۱۰۴	تصور	۱۳۳	جننا	۱۶۲	حکیم
۷۶	بھید	۱۰۵	تعلیق	۱۳۴	جولان	۱۶۳	حمزہ
۷۷	بہادر	۱۰۶	تقی	۱۳۵	جوش	۱۶۴	حیران
۷۸	بہادر	۱۰۷	تنہا	۱۳۶	جوہری	۱۶۵	حیران
۷۹	بہار	۱۰۸	تنہا	۱۳۷	جوان	۱۶۶	حیدر
۸۰	بیدل	۱۰۹	تمکین	۱۳۸	جوان	۱۶۷	حیدر
۸۱	بیدار	۱۱۰	تمکین	۱۳۹	جہاندار	۱۶۸	حیا
۸۲	بیان	۱۱۱	تنہا	۱۴۰	جھن لال	۱۶۹	حیرت
۸۳	بہخود	۱۱۲	تنہا	۱۴۱	جھنا	۱۷۰	حیف
۸۴	بہوش	۱۱۳	تنہا	۱۴۲	جنیا بیگم صاحبہ	۱۷۱	خاکسار
۸۵	بیقرار	۱۱۴	ثابت	۱۴۳	حاتم	۱۷۲	خاک

شاگر	۲۳۰	سپاہی	۲۳۱	راغب	۲۰۲	خان	۱۷۳
شاہ	۲۴۱	سپاہی	۲۳۲	راز	۲۰۳	خادم	۱۷۴
شاد	۲۴۲	سجاد	۲۳۳	راجہ	۲۰۴	خسرو	۱۷۵
شادان	۲۴۳	سحر	۲۳۴	رجب	۲۰۵	ختہ	۱۷۶
شادان	۲۴۴	سخن	۲۳۵	رسوا	۲۰۶	ختہ	۱۷۷
شائق	۲۴۵	سخنور	۲۳۶	رضی	۲۰۷	خفق	۱۷۸
شائق	۲۴۶	سرسبز	۲۳۷	رضا	۲۰۸	غیت	۱۷۹
شائق	۲۴۷	سراج	۲۳۸	رضا	۲۰۹	خوش رس	۱۸۰
شرف	۲۴۸	سرشار	۲۳۹	رضا	۲۱۰	خیال	۱۸۱
شرف	۲۴۹	سرور	۲۴۰	رضا	۲۱۱	دانا	۱۸۲
شرر	۲۵۰	سرور	۲۴۱	رضا	۲۱۲	درد	۱۸۳
شرر	۲۵۱	سعدی	۲۴۲	رغبت	۲۱۳	درد	۱۸۴
شرافت	۲۵۲	سعادت	۲۴۳	رفافت	۲۱۴	دردمند	۱۸۵
شریف	۲۵۳	سکندر	۲۴۴	رفیق	۲۱۵	درویش	۱۸۶
شریف	۲۵۴	سلیمان	۲۴۵	رقت	۲۱۶	دل	۱۸۷
شعور	۲۵۵	سلطان	۲۴۶	رند	۲۱۷	دل	۱۸۸
شجاع	۲۵۶	سلطان	۲۴۷	رنج	۲۱۸	دلبر	۱۸۹
شفیع	۲۵۷	سلام	۲۴۸	رنگین	۲۱۹	دلسوز	۱۹۰
شفیق	۲۵۸	سورا	۲۴۹	رنگین	۲۲۰	دلہن بیگم	۱۹۱
شکوہ	۲۵۹	سوز	۲۵۰	رنگین	۲۲۱	دیوانہ	۱۹۲
شکیبا	۲۶۰	سوزاں	۲۵۱	ردلق	۲۲۲	ذرا	۱۹۳
شگفتہ	۲۶۱	سوزاں	۲۵۲	زار	۲۲۳	ذرا	۱۹۴
شگفتہ	۲۶۲	سید	۲۵۳	زار	۲۲۴	ذکا	۱۹۵
شگفتہ	۲۶۳	سید	۲۵۴	زار	۲۲۵	ذکی	۱۹۶
شش	۲۶۴	سید	۲۵۵	زمان	۲۲۶	ذکی	۱۹۷
شوکت	۲۶۵	سیادت	۲۵۶	زور	۲۲۷	ذوقی	۱۹۸
شوق	۲۶۶	سیف	۲۵۷	سامی	۲۲۸	راقم	۱۹۹
شوق	۲۶۷	شاعر	۲۵۸	ساکل	۲۲۹	راقم	۲۰۰
شوق	۲۶۸	شاگر	۲۵۹	سبقت	۲۳۰	رافت	۲۰۱

۲۸۹	شوق	۳۱۸	طالب	۳۴۶	عظمت	۳۷۶	فراغ
۲۹۰	شوق	۳۱۹	طیش	۳۴۸	علی	۳۷۷	فردغ
۲۹۱	شوق	۳۲۰	طفل	۳۴۹	علی	۳۷۸	فردغ
۲۹۲	شور	۳۲۱	ظاہر	۳۵۰	عمدہ	۳۷۹	فرحت
۲۹۳	شورش	۳۲۲	ظریف	۳۵۱	عنایت	۳۸۰	فرقت
۲۹۴	شہرت	۳۲۳	ظفر	۳۵۲	عیال	۳۸۱	فراقی
۲۹۵	شہوت	۳۲۴	عاصم	۳۵۳	عیش	۳۸۲	فراق
۲۹۶	شیدا	۳۲۵	عاصمی	۳۵۴	عیاش	۳۸۳	فراق
۲۹۷	شیدا	۳۲۶	عارف	۳۵۵	عیاش	۳۸۴	فغان
۲۹۸	شیفتہ	۳۲۷	عاشق	۳۵۶	غالب	۳۸۵	فقیر
۲۹۹	صانع	۳۲۸	عاشق	۳۵۷	غافل	۳۸۶	فقیر
۳۰۰	صادق	۳۲۹	عاشق	۳۵۸	غریب	۳۸۷	فقیر
۳۰۱	صادق	۳۳۰	عاشق	۳۵۹	غریب	۳۸۸	فکار
۳۰۲	صادق	۳۳۱	عاقل	۳۶۰	غریب	۳۸۹	فیض
۳۰۳	صادق	۳۳۲	عاجز	۳۶۱	غضنفر	۳۹۰	خیامن
۳۰۴	صادق	۳۳۳	عاجز	۳۶۲	غلام	۳۹۱	قائم
۳۰۵	صاحب	۳۳۴	عزیز	۳۶۳	غلامی	۳۹۲	قائم
۳۰۶	صاحبزادہ	۳۳۵	عزیز	۳۶۴	غملین	۳۹۳	قاضی
۳۰۷	صبا	۳۳۶	عزیز	۳۶۵	غمنجوار	۳۹۴	قاصر
۳۰۸	صبا	۳۳۷	عزالت	۳۶۶	فارغ	۳۹۵	قاسم
۳۰۹	صفدر	۳۳۸	عسکری	۳۶۷	فدا	۳۹۶	قدت
۳۱۰	صفدری	۳۳۹	عشق	۳۶۸	فدا	۳۹۷	قدت
۳۱۱	ضبط	۳۴۰	عشق	۳۶۹	فدا	۳۹۸	قدت
۳۱۲	ضمیر	۳۴۱	عشق	۳۷۰	فدا	۳۹۹	قرار
۳۱۳	ضمیر	۳۴۲	عشرت	۳۷۱	فدوی	۴۰۰	قربان
۳۱۴	ضیاء	۳۴۳	عطا	۳۷۲	فدوی	۴۰۱	قربان
۳۱۵	ضیاء	۳۴۴	عظیم	۳۷۳	فدوی	۴۰۲	قسمت
۳۱۶	طالب	۳۴۵	عظیم	۳۷۴	فدوی	۴۰۳	قلند
۳۱۷	طالب	۳۴۶	عظیم	۳۷۵	فدوی	۴۰۴	قیس

۴۰۵	کافر	۴۳۴	محبت	۴۶۳	مصدر	۴۹۳	منور
۴۰۶	کاظم	۴۳۵	محب	۴۶۴	مصفی	۴۹۴	منشی
۴۰۷	کبیر	۴۳۶	محنت	۴۶۵	مضطر	۴۹۵	منشی
۴۰۸	کرامت	۴۳۷	محمد	۴۶۶	مضطر	۴۹۶	منعم
۴۰۹	گرم	۴۳۸	محسن	۴۶۷	مضطرب	۴۹۷	منعم
۴۱۰	گریاں	۴۳۹	مخزون	۴۶۸	مضطرب	۴۹۸	موزوں
۴۱۱	گریاں	۴۴۰	مکثر	۴۶۹	مضمون	۴۹۹	موزوں
۴۱۲	گریاں	۴۴۱	محترم	۴۷۰	منظر	۵۰۰	موزوں
۴۱۳	گرفتار	۴۴۲	مخلص	۴۷۱	منظر	۵۰۱	مہجور
۴۱۴	کلیم	۴۴۳	مخلص	۴۷۲	معین	۵۰۲	مہلت
۴۱۵	کمال	۴۴۴	مختار	۴۷۳	معرفت	۵۰۳	مہاراج
۴۱۶	کمترین	۴۴۵	مرید	۴۷۴	مغل	۵۰۴	میر
۴۱۷	گناہیگم	۴۴۶	مرہون	۴۷۵	مفتون	۵۰۵	میرن
۴۱۸	کوچک	۴۴۷	مرزا	۴۷۶	مفتون	۵۰۶	میرن
۴۱۹	کینی	۴۴۸	مرزا	۴۷۷	مقبول	۵۰۷	ناجی
۴۲۰	لطف	۴۴۹	مرزا	۴۷۸	مقبول	۵۰۸	نامی
۴۲۱	لطیف	۴۵۰	مرزا	۴۷۹	مقبول	۵۰۹	نامی
۴۲۲	لطیف	۴۵۱	مروت	۴۸۰	مقصود	۵۱۰	نامی
۴۲۳	مائل	۴۵۲	مزیل	۴۸۱	مکھو	۵۱۱	نالان
۴۲۴	مائل	۴۵۳	مسافر	۴۸۲	ملوں	۵۱۲	نادر
۴۲۵	ماہر	۴۵۴	مسرت	۴۸۳	ممتاز	۵۱۳	نادر
۴۲۶	بیتج	۴۵۵	مسرت	۴۸۴	منون	۵۱۴	نشار
۴۲۷	مستی	۴۵۶	مستند	۴۸۵	منون	۵۱۵	نشار
۴۲۸	محبوب	۴۵۷	سیج	۴۸۶	منت	۵۱۶	نجات
۴۲۹	مجنون	۴۵۸	سیج	۴۸۷	منتظر	۵۱۷	ندیم
۴۳۰	مجرم	۴۵۹	سیج	۴۸۸	منصف	۵۱۸	ندیم
۴۳۱	مجرم	۴۶۰	مسکین	۴۸۹	منیر	۵۱۹	ندرت
۴۳۲	مہجور	۴۶۱	مشتاق	۴۹۰	منیر	۵۲۰	نزدہت
۴۳۳	محبت	۴۶۲	مشتاق	۴۹۱	منیر	۵۲۱	نسیم
				۴۹۲	منجوعاں		

۵۲۲	نشاط	۵۵۱	پاشمی	۵۸۰	اشرف	۶۰۹	دل
۵۲۳	نفسیر	۵۵۲	ہاتف	۵۸۱	اظہر	۶۱۰	دل
۵۲۴	نصبر	۵۵۳	ہدایت	۵۸۲	امید	۶۱۱	ذوق
۵۲۵	نصرت	۵۵۴	ہرچند	۵۸۳	امین	۶۱۲	رجا
۵۲۶	نظام	۵۵۵	ہمت	۵۸۴	امیر	۶۱۳	رحمان
۵۲۷	نظامی	۵۵۶	ہمرنگ	۵۸۵	انور	۶۱۴	رحیم
۵۲۸	نظیر	۵۵۷	ہنر	۵۸۶	بر	۶۱۵	رسوا
۵۲۹	نظیر	۵۵۸	ہوش	۵۸۷	برق	۶۱۶	رسا
۵۳۰	نعمیم	۵۵۹	یاد	۵۸۸	بیجان	۶۱۷	رضا
۵۳۱	نگراں	۵۶۰	بھٹی	۵۸۹	بینوا	۶۱۸	رضا
۵۳۲	نرا	۵۶۱	یعقوب	۵۹۰	بیتاب	۶۱۹	روشن
۵۳۳	نیاز	۵۶۲	یقین	۵۹۱	بیتاب	۶۲۰	زماں
۵۳۴	نیاز	۵۶۳	یکرنگ	۵۹۲	بیتاب	۶۲۱	سبحان
۵۳۵	نیاز	۵۶۴	یکرنگ	۵۹۳	ملاشیر	۶۲۲	سپاہی
۵۳۶	واقعہ	۵۶۵	یکدل	۵۹۴	تمنا	۶۲۳	سغن
۵۳۷	دارث	۵۶۶	یوسف	۵۹۵	تھانیسری	۶۲۴	سرور
۵۳۸	والہ	۵۶۷	آزاد	۵۹۶	جعفری	۶۲۵	سلیمان
۵۳۹	والہ	۵۶۸	آشنا	۵۹۷	جلال	۶۲۶	شوق
۵۴۰	داصل	۵۶۹	آشنا	۵۹۸	جوشش	۶۲۷	شہید
۵۴۱	وجیبہ	۵۷۰	آشنا	۵۹۹	جوشش	۶۲۸	شہدا
۵۴۲	دعشت	۵۷۱	آشنا	۶۰۰	جوہر	۶۲۹	شہرت
۵۴۳	وصال	۵۷۲	آگاہ	۶۰۱	چھاگلیر	۶۳۰	شہرت
۵۴۴	دفا	۵۷۳	احمد	۶۰۲	حامد باری	۶۳۱	صبا
۵۴۵	دلی	۵۷۴	احمد	۶۰۳	حایت	۶۳۲	صبر
۵۴۶	ولا	۵۷۵	احمد	۶۰۴	حیدر	۶۳۳	صدق
۵۴۷	ولایت	۵۷۶	احسن	۶۰۵	حیرت	۶۳۴	صفا
۵۴۸	دہم	۵۷۷	احسان	۶۰۶	خاص	۶۳۵	صفدری
۵۴۹	پادی	۵۷۸	افگر	۶۰۷	خیال	۶۳۶	ظہور
۵۵۰	پاشمی	۵۷۹	اسد	۶۰۸	دارا	۶۳۷	عابد

۴۳۸	عاشق	۴۵۳	فدا	۴۶۹	محشر	۴۸۴	نجف
۴۳۹	عاکف	۴۵۴	فرصت	۴۷۰	مدہوش	۴۸۵	نذا
۴۴۰	عاصی	۴۵۵	فراقی	۴۷۱	مدحت	۴۸۶	نصیر
۴۴۱	عباس	۴۵۶	فیضی	۴۷۲	مسرور	۴۸۷	نظیر
۴۴۲	عزت	۴۵۸	قبول	۴۷۳	مشہور	۴۸۸	نویس
۴۴۳	عسس	۴۵۹	قدر	۴۷۴	مشتاق	۴۸۹	نوا
۴۴۴	عشقی	۴۶۰	قرین	۴۷۵	محمود	۴۹۰	نیاز
۴۴۵	عشقی	۴۶۱	کلم گو	۴۷۶	مفتون	۴۹۱	نیاز
۴۴۶	عشاق	۴۶۲	کمر	۴۷۷	ممتاز	۴۹۲	نیاز
۴۴۷	عظیم	۴۶۳	کمال	۴۷۸	منور	۴۹۳	پادی
۴۴۸	عقیدہ	۴۶۴	کمال الدین	۴۷۹	منعم	۴۹۴	ہمت
۴۴۹	غازی	۴۶۵	گوہری	۴۸۰	منعم	۴۹۵	ہوش
۴۵۰	غیرت	۴۶۶	ماہ	۴۸۱	تامی	۴۹۶	یکرد
۴۵۱	غیرت	۴۶۷	مبتلا	۴۸۲	نالاں
۴۵۲	غیرت	۴۶۸	مجنون	۴۸۳	نالاں

تین اہم کتابیں

تدریس اردو | اردو تدریس پر فرمان فچپوری کی عالمانہ تصنیف جو زبان کی تعلیم و تدریس کے جدید ترین اصول و قواعد اور تازہ ترین قومی مسائل کو سامنے رکھ کر لکھی گئی ہے۔ قیمت ۱ چار روپے

اردو رباعی | فرمان فچپوری کا تحقیقی و تنقیدی کارنامہ جس میں اردو فارسی ادب کی تاریخ میں پہلی بار رباعی کے فن و موضوع اور ارتقاء پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے۔ قیمت ۱ پانچ روپے

تحقیق و تنقید | تحقیقی و تنقیدی مقالات کا مجموعہ جس میں فرمان فچپوری نے زبان و ادب کے نہایت اہم اور نئے موضوعات و مسائل پر قلم اٹھایا ہے۔ قیمت ۱ تین روپے ۵۰ پیسے

پتہ: - نگار پاکستان، ۲۳ گارڈن مارکیٹ کراچی ۲

دیوانِ جہاں

مصنف | بی بی نرائن - بی بی نرائن کے والد کا نام جہا راجہ لکشمی نرائن تھا۔ جو دراصل لواح لاہور کے باشندے تھے۔ بی بی نرائن معاشی پریشانیوں سے مجبور ہو کر کلکتہ گئے، وہاں بھی کئی سال بے روزگار رہے لیکن جیسا کہ منظوم دیباچہ میں خود انھوں نے ظاہر کیا ہے۔ منشی حیدر بخش سے ان کی ملاقات ہوئی۔ حیدر بخش کے توسط سے ان کی رسائی مشہور شاعر ہنس بیک سے ہوئی۔ رد بیک نے انھیں کسی خدمت پر مامور کر دیا اور بی بی نرائن نے انھیں کے ایما پر اردو شعر کا یہ تذکرہ مرتب کیا۔

عہد تصنیف و طباعت | تذکرے کے آخر میں اس کے اتمام کا سال ۱۸۸۲ء دیا ہوا ہے۔ کلیم الدین احمد نے دیوان جہاں کے دیباچہ میں کریم الدین کے حوالے سے اس کا سال تصنیف ۱۸۸۲ء بتایا ہے جو غلط ہے۔ ۱۹۵۹ء میں کلیم الدین احمد نے اسے "کرنٹ اسٹڈیز" کے خاص نمبر کی حیثیت سے مطبع لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے شائع کر دیا۔ اس کا قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی کلکتہ میں محفوظ ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور نامس رد بیک کے ایما پر مرتب کیا گیا ہے۔ دوسرے تذکروں کے برعکس اس کا دیباچہ منظوم ہے۔ پہلے سات اشعار حمد کے ہیں۔ اس کے بعد سبب تالیف اور رد بیک صاحب کی مدح ہے اس دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ دیوان جہاں سے پہلے انھوں نے چار گلشن کے نام سے قصہ چہار درویش کو بھی اردو میں لکھا تھا۔ اس کا ذکر فورٹ ولیم کالج کی رپورٹوں میں موجود ہے۔

"دیوان جہاں" کو تذکرہ نہیں بلکہ مجموعہ اشعار کہنا چاہئے۔ اس لئے کہ مولف کی ساری توجہ اشعار فراہم کرنے پر رہی ہے۔ جیسا کہ خود لکھتے ہیں۔

تلاش دسعی تب کر کے فراوان
جو ہیں اس عصر میں باہم سخندان
انھوں کے جمع کر اشعار یکسر
سوا ان کے جو تھے نامی سخنور
انھوں کی بھی غزل اور شعر لکھے
یہ ترتیب و بآئیں جمع کر کے
خدا کے فضل سے ہے اس کو انجام
میں دیوان جہاں اس کا رکھا نام

حالات زندگی اس درجہ مختصر ہیں کہ دو تین سطروں سے زیادہ کسی پر نہیں لکھی گئیں، اکثر صرف نام اور تخلص یا صرف تخلص درج کر کے اشعار کا انتخاب دے دیا گیا ہے۔ اپنی نوعیت کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں اردو شعرا کا کلام تلاش و محنت سے جمع کیا گیا ہے۔ بعد کے تذکرہ نگاروں نے اکثر اس تذکرے سے اشعار لئے ہیں خصوصاً اشر نگر اور گارسان دتاسی نے اس سے ناکرہ اٹھایا ہے۔

شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے اور کلام کے انتخاب میں خاصی طوالت سے کام لیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں بہت سے

غضنفر	غضنفر علی خاں	۸۸	کامل	منت	۱۰۶	قمر الدین
غیرت	-	۸۹	گرم	میر	۱۰۷	میر تقی میر
غالب	طالب جنگ	۹۰	لطیف	ممنون	۱۰۸	نظام الدین
غم	-	۹۱	محبوب	مصطفیٰ	۱۰۹	غلام ہمدانی
فراق	ثناء اللہ خاں	۹۲	محبت	منتظر	۱۱۰	نور الاسلام
فیض	میر فیض علی	۹۳	مست	نزار	۱۱۱	-
فناں	اشرف علی	۹۴	مہربان	نثار	۱۱۲	عبدالرسول
فناں	شمس الدین	۹۵	مسکین	نیاز	۱۱۳	محمد امان
فرحت	آصف بیگ	۹۶	منظر	نالاں	۱۱۴	میاں عسکری
فدا	امام الدین	۹۷	مستمند	ناصر	۱۱۵	ناصر علی
فدوی	محمد محسن	۹۸	محبت	ولی	۱۱۶	میرزا محمد ولی
فدوی	مرزائی عرف مرزا بیجو	۹۹	مجنوں	وزیر	۱۱۷	وزیر علی خاں
قیمت	شمس الدولہ	۱۰۰	منشی	دالی	۱۱۸	منشی محمد دالی
قائم	-	۱۰۱	مفتوں	ولا	۱۱۹	مرزا لطف علی عرف منظر علی
قدرت	قدرت اللہ	۱۰۲	منظر	بھوس	۱۲۰	مرزا اتقی خاں
قلندر	-	۱۰۳	منظر	بادی	۱۲۱	میر جواد
قاسم	ابوالقاسم خاں	۱۰۴	مرہون	باششی	۱۲۲	میر باششی
کمال	کمال الدین حسین	۱۰۵	مختار	یقین	۱۲۳	انعام اللہ خاں

اس کے علاوہ اس تذکرے کے آخر میں لکھتے کے ایک طرحی مشاعرہ میں شرکت کرنے والے حسب ذیل شعراء کی طرحی غزلیں بھی درج ہیں :-

(۱)	جواں	کاظم علی
(۲)	حیدر	حیدر بخش
(۳)	رواں	سید جعفر علی
(۴)	شہرت	افتخار الدین علی خاں
(۵)	عیان	مرزا ہشتم علی
(۶)	قاسم	ابوالقاسم
(۷)	ممتاز	مرزا قاسم علی
(۸)	ولا	مرزا لطف علی

دستور الفصاحت

مصنف | حکیم سید احمد علی خاں یکتا۔ یکتا کے والد کا نام سید احمد علی خاں تھا۔ لکھنؤ کے رہنے والے تھے اور نواب غازی الدین حیدر و نصیر الدین حیدر کے عہد سے تعلق رکھتے تھے۔ دربار سے متوسل ہونے کی غرض سے یکتا نے ایک فارسی قصیدہ بھی نصیر الدین حیدر والی اودھ کی شان میں لکھا تھا۔ اردو میں بھی شعر کہتے تھے لیکن غالباً وہ کوئی ممتاز حیثیت پیدا نہ کر سکے۔ اس لئے کہ ان کا نام برجیئت شاعر تذکروں میں نظر نہیں آتا۔

عہد تصنیف و طباعت | دستور الفصاحت تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۲۹ھ تکتے ہیں۔ یہ تذکرے کے نگار کا سال ہے۔ کتاب کا آغاز ۱۲۱۲ھ سے پہلے ہو چکا تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی (مرتب تذکرہ) کی تحقیق کے مطابق ۱۲۲۹ھ میں مصنف نے اس پر نظر ثانی کی اور ۱۲۲۹ھ مسودہ ہر طرح مکمل ہو گیا اس کتاب کا ایک نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی نے اسے بڑی عرق ریزی و دقت نظر سے مرتب کر کے ۱۹۲۳ء میں پہلی بار ہندوستانی پریس رامپور سے شائع کر دیا ہے یہی مطبوعہ نسخہ عموماً ملتا ہے۔

خصوصیات | دستور الفصاحت تذکرہ کے علاوہ دریائے لطافت کے طرز کی ایک علمی و ادبی تالیف ہے جس میں مقدمہ و خاتمہ کے علاوہ پانچ ابواب ہیں۔

مقدمہ میں اردو کی پیدائش، ارتقاء اور مراکز کا بیان ہے۔ پہلے باب میں فارسی قواعد کا وہ حصہ زیر بحث آیا ہے جس کا تعلق اردو سے ہے، دوسرے میں اردو قواعد کا صرفی جز و اود تیسرے میں نحوی جز و پر بحث کی گئی ہے، چوتھے میں علم عروض و قافیہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ پانچویں میں علم بیان و معانی کا تذکرہ ہے۔ آخر میں خاتمہ کے نام سے ان شاعروں کے حالات اور امتحانات کلام درج ہیں جن کے اشعار کا حوالہ کتاب کے مختلف ابواب میں دیا گیا ہے۔ کتاب کا یہی حصہ اس کتاب کو جزوی طور پر تذکروں کے زمرے میں لے آتا ہے ورنہ اس کا زیادہ حصہ علمی و فنی بحثوں سے تعلق رکھتا ہے۔

کتاب کے دوسرے مباحث عموماً عربی و فارسی کی قدیم کتابوں سے ماخوذ ہیں، لیکن آخری حصہ جس میں شاعروں کا تذکرہ ہے دراصل عبدالباسط کی منار انصواب کی تقلید میں لکھا گیا ہے۔ شعرا کے حالات و انتخاب کے وقت خصوصاً اے شعل راہ بنایا گیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکرہ نگاروں کے برخلاف مصنف نے اپنا ذکر تفصیل سے کہیں نہیں کیا جا بجا اپنے اشعار بطور حوالہ البتہ درج کئے ہیں۔

کتاب اپنے موضوع پر قدیم تر ہونے کے سبب اب بھی اہم تھی۔ لیکن مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسے اہم تر اور مفید تر بنا دیا ہے۔ انھوں نے ایک سو سترہ صفحات میں مصنف کے سوانح حیات، زمانہ تالیف، ماخذ کتاب، اور ماخذ حواشی وغیرہ کے بارے میں جو لکھا ہے اس سے ان کی غیر معمولی تحقیقی بصیرت کا اندازہ ہوتا ہے ماخذ کے حواشی کے تحت انھوں

نے اردو فارسی کے متعدد مطبوعہ اور قلمی تذکروں پر نہایت مفید نوٹ دیدہ دیے ہیں۔ اسی کے ساتھ قابل تذکرہ کام یہ کیا ہے کہ جن شاعروں کا ذکر دستورالقصاحت میں آیا ہے۔ اُن میں سے ہر ایک کے متعلق یہ نشان دہی کر دی ہے کہ اس کا ذکر کن کن تذکروں میں آیا ہے۔ تذکروں کے سلسلے میں جو نوٹ دئے گئے ہیں۔ اکثر تذکروں کا سال تصنیف اور ممتاز شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کرنے میں بھی مدد کرتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اول		طبقہ دوم		طبقہ سوم
۱	سودا	۱۳	حسرت	۲۵	جرات
۲	میر	۱۴	بیدار	۲۶	افسوس
۳	ورد	۱۵	فردی	۲۷	انشا
۴	قائم	۱۶	تجلی	۲۸	لوا
۵	سوز	۱۷	حیران	۲۹	پردانہ
۶	اثر	۱۸	بقا	۳۰	تکین
۷	تاباں	۱۹	بیان	۳۱	نصیر
۸	عشق	۲۰	حسن	۳۲	منتظر
۹	فغان	۲۱	نثار	۳۳	رقت
۱۰	یقین	۲۲	منت	۳۴	غضنفر
۱۱	حاتم	۲۳	مصحفی	۳۵	غیور
۱۲	...	۲۴	رنگین	۳۶	قمر

ایک شاعر کا انجام

جذاب نیاز کے عشقوان شباب کا لکھا سہا طویل افسانہ جس کا ایک ایک جملہ حسن و عشق کی تمام
نثر بخش کیفیت سے معمور ہے یہ افسانہ اپنے پلاٹ اور انشاز کے لحاظ سے اس قدر بلند
چیز ہے کہ اس کی نظیر نہیں ملتی۔ قیمت : ایک روپیہ

گلشن بے خار

مصنف | نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ شاگرد مومن خاں مومن۔ اردو میں شیفتہ اور فارسی میں حشری تخلص کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طبعیت | شیفتہ نے ۱۲۴۸ھ کے آغاز سے تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۲۵۵ھ کے آخر تک مکمل کر دیا۔ دس چار میں خود لکھتے ہیں کہ: ابتدا سے اس کا زامہ در ابتدا سے سال ہزار در دوسرے در پہل دہشت

از ہجرت بودہ و انتہائے ہزار و دوسرے و پنجاہ " شیفتہ ہی کے بیان سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۵۵ھ میں وہ اپنی عمر کے ۲۴ سال پورے کر چکے تھے۔ تذکرے کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور ضامن وغیرہ کے جو تاریخی قطعات درج ہیں ان سے بھی گلشن بے خار کا سال تصنیف ۱۲۵۵ھ نکلتا ہے۔

گلشن بے خار مطبوعہ ۱۲۹۱ھ مطابق اکتوبر ۱۸۷۴ء نول کشور پریس لکھنؤ کا جو نسخہ میرے سامنے ہے اس کے خاتمہ پر نظر ڈالنے سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ تکملہ کے چند دن بعد کسی مطبع سے شائع ہوا تھا لیکن بہت جلد نایاب ہو گیا جسے ۲۹/۲۰ کے سائیز پر منشی نول کشور نے دوبارہ شائع کیا۔ اس میں ۲۷۲ صفحات ہیں۔ اصل تذکرہ ۲۴۴ صفحات پر ختم ہو جاتا ہے آخری اٹھائیس صفحات میں قطعات تاریخ تصنیف اور تقریریں ہیں۔

محمد احسان الحق فاروقی نے گلشن بے خار کا اردو ترجمہ مقدمہ کے ساتھ اہل پاکستان ایجوکیشنل سائنس کراچی کے اہتمام سے شائع کر دیا ہے۔ لیکن احسان الحق کا مقدمہ جس میں جاہلی کے ایک مضمون سے ماخوذ ہے جو نیا دور میں شائع ہو چکا ہے، اس کو مقدمہ نکلنے سے اس مضمون کا محالہ نہیں دیا۔

خصوصیات | گلشن بے خار بھی فارسی میں ہے اور اس میں بھی عام تذکروں کی طرح قدمائے کرام معاصرین تک کے حالات زندگی اور منتخب اشعار دئے گئے ہیں۔ لیکن فرق یہ ہے کہ اس میں صرف ممتاز و اہم شعرا کا ذکر کیا گیا ہے اس لئے اسے منتخب شعرا کا تذکرہ کہنا چاہئے۔ شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن جو کچھ ہیں اہم اور قابل اعتبار ہیں۔ چنانچہ شیفتہ نے اپنے معاصرین خصوصاً غالب، مومن دق اور آرزو وغیرہ کے متعلق جو کچھ لکھا ہے وہ تاریخی اور ادبی دونوں اعتبار سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے اس کے ذریعے معاصرین کے متعلق بعض ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو کہیں اور نہیں ملتیں، مثلاً مومن اور امت الفاظ صاحب جی کے معاشرہ کا ثبوت اسی سے ملتا ہے۔ گلشن بے خار کی ایک بڑی خوبی یہ ہے کہ اس میں شیفتہ نے صرف انتخاب کلام پر اکتفا نہیں کیا بلکہ ہر شاعر کے کلام پر ناقدانہ روشنی ڈالی ہے اس سے ایک طرف شیفتہ کے تنقیدی شعور اور اردو تنقید کی تدریجی رفتار کو سمجھنے میں مدد ملتی ہے۔ دوسری طرف شعرا کے کلام کے متعلق رائے قائم کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے گویا یہ تذکرہ انیسویں صدی عیسوی کی ادبی و شعری فضا کا مرقعہ ہے۔

تذکرے کے آخر میں غالب، مومن اور آزرده جیسے بالکان شاعروں کی جو تقریظیں شامل ہیں ان سے اس تذکرے کی تاریخی و ادبی اہمیت اور بھی بڑھ جاتی ہے۔ ان تقریظوں سے شیعہ اور ان کے معاصرین شعراء کے مزاج، اسلوب اور عہد کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آبرو	۲۳	اثر	۲۵	الہام
۲	آتش	۲۴	احسان	۲۶	الم
۳	آرزو	۲۵	احسن	۲۷	الفت
۴	آرام	۲۶	احسن	۲۸	الفت
۵	آرام	۲۷	احسن	۲۹	امیر
۶	آرام	۲۸	احمد	۵۰	امیر
۷	آزرده	۲۹	احمد	۵۱	امیر
۸	آزاد	۳۰	احقر	۵۲	امین
۹	آزاد	۳۱	اختر	۵۳	امین
۱۰	آزاد	۳۲	اختر	۵۴	امین
۱۱	آشوب	۳۳	ارمان	۵۵	امین
۱۲	آشفہ	۳۴	اسعد	۵۶	امانی
۱۳	آشفہ	۳۵	اسد	۵۷	امانی
۱۴	آشفہ	۳۶	اسلام	۵۸	امجد
۱۵	آصف	۳۷	اسیر	۵۹	امانت
۱۶	آفتاب	۳۸	آسفاں	۶۰	امی
۱۷	آفرین	۳۹	اشرف	۶۱	انور
۱۸	آفاق	۴۰	اصغر	۶۲	انتظار
۱۹	آگاہ	۴۱	اظہر	۶۳	انیس
۲۰	آگاہ	۴۲	اعظم	۶۴	انجام
۲۱	امی	۴۳	افسوس	۶۵	انشار
۲۲	اثر	۴۴	افسر	۶۶	اویس

۶۷	ادبائش	امیر الزماں	۹۶	تجلی	محمد عظیم	۱۳۵	جوش	رحیم اللہ
۶۸	ایمان	میر محمد خاں	۹۷	تجلی		۱۳۶	جواں	نعیم بیگ
۶۹	بکر		۹۸	تجدد	مصطفیٰ	۱۳۷	جولاں	میر بہادر
۷۰	برشتہ	مشرف	۹۹	ترقی	تقی خاں	۱۳۸	جولاں	میر حسن علی خاں
۷۱	برکت	برکت اللہ خاں	۱۰۰	تسلی	ٹیکارام	۱۳۹	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۷۲	برکت	برکت علی خاں	۱۰۱	تسکین	سعادت علی	۱۴۰	جہاندار	جہاندار شاہ
۷۳	پردانہ	محمد بیگ	۱۰۲	تسکین	میر حسین	۱۴۱	چمن	چمن ناتھ
۷۴	پردانہ	حبونت سنگھ	۱۰۳	تصور	سید حیدر حسن	۱۴۲	جینا بیگم	
۷۵	ترانہ	حسین بخش	۱۰۴	تعلیق	سید محمد	۱۴۳	حاتم	ظہور الدین
۷۶	بسم	جبار علی	۱۰۵	تمکین	صلاح الدین	۱۴۴	حافظ	محمد اشرف
۷۷	بشیر	میر بشارت علی	۱۰۶	تمنا	محمد عیسیٰ	۱۴۵	حالی	محبت علی
۷۸	بقا	محمد بقا	۱۰۷	ثابت	معز الدین	۱۴۶	حبیب	
۷۹	راجہ	راجہ بیتی بہادر	۱۰۸	ثابت	اجابت خاں	۱۴۷	حکام	عنایت اللہ
۸۰	بیتاب	خداوردی خاں	۱۰۹	ثاقب	شمس الدین	۱۴۸	حزین	-
۸۱	بیتاب	سیوک رام	۱۱۰	ثروت	درویش علی	۱۴۹	حسرت	جعفر علی
۸۲	بیتاب		۱۱۱	جام	کنور حسین	۱۵۰	حسرت	ذوقی رام
۸۳	بیتاب	عباس علی خاں	۱۱۲	جان	جان علی	۱۵۱	حسرت	ہدیت خاں
۸۴	بیباک	میر بخش علی	۱۱۳	جانی	بیگم جان	۱۵۲	حسن	غلام حسن
۸۵	بے جان	شیو سنگھ	۱۱۴	جذب	عزت اللہ خاں	۱۵۳	حسن	خواجہ حسن
۸۶	بے خود	نران داس	۱۱۵	جراح	غلام ناصر	۱۵۴	حسن	ابوالحسن
۸۷	بے خواب	-	۱۱۶	جرات	قلندر بخش	۱۵۵	حسن	حسن علی خاں
۸۸	بیدار	میر محمدی	۱۱۷	جعفری	باقر علی	۱۵۶	حسن	مرزا حسن
۸۹	بیان	خواجہ حسن اللہ	۱۱۸	جلال	-	۱۵۷	حسین	غلام حسین
۹۰	پیام	شرف الدین علی خاں	۱۱۹	جنون	نجف علی خاں	۱۵۸	حشمت	مختتم علی خاں
۹۱	تابان	عبدالحی	۱۲۰	جنون	فخر الاسلام	۱۵۹	حشمت	میر محمد علی
۹۲	تاب	مہتاب رائے	۱۲۱	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۶۰	حضور	بالمکند
۹۳	تپش	محمد اسماعیل	۱۲۲	جوہر	احمد علی	۱۶۱	حفیظ	محمد حفیظ
۹۴	تجلی	محمد حسین	۱۲۳	جوش	محمد عابد	۱۶۲	حقیقت	شاہ حسین
۹۵	تجلی	شاہ تجلی	۱۲۴	جوش	محمد روشن	۱۶۳	حکیم	محمد اشرف خاں

۱۵۴	حکیم	محمد پناہ	۱۸۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۱۱۲	رجا	-
۱۵۵	حقیر	امام الدین	۱۸۴	درو	خواجہ میر درد	۱۱۳	رسا	-
۱۵۶	حیرت	مراد علی	۱۸۵	دریغ	زین العابدین	۱۱۴	رسا	علیم اللہ
۱۵۷	حیرت	- غلام فخر الدین	۱۸۶	دریش	شاہ علی	۱۱۵	رستم	رستم علی خاں
۱۵۸	حیرت	اجود صیاہ پشاد	۱۸۷	دل شمس الدین		۱۱۶	رسوا	آفتاب رائے
۱۵۹	حیران	حیدر علی	۱۸۸	دل	زور آور خاں	۱۱۷	رضا	-
۱۶۰	حیدر	حام الدین	۱۸۹	دل	آزاد خاں	۱۱۸	رضا	رضا علی
۱۶۱	حیدر	حیدر علی خاں	۱۹۰	دل	دیہی پرشاد	۱۱۹	رضا	حمید الدین
۱۶۲	حیف	چراغ علی	۱۹۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۲۰	رضا	میر محمد رضا
۱۶۳	خاکسار	محمد یار	۱۹۲	دلبر	ولیر شاہ	۱۲۱	رضا	مرزا جیوں
۱۶۴	خاکی	حیدر بیگ	۱۹۳	دلسوز	خیراتی خاں	۱۲۲	رضا	میر محمدی
۱۶۵	خادم	-	۱۹۴	دلگیر	حمایت علی خاں	۱۲۳	رضی	رضی خاں
۱۶۶	خادم	-	۱۹۵	دولہن بیگم		۱۲۴	رضی	رضی خاں
۱۶۷	خادم	خادم علی خاں	۱۹۶	دوست		۱۲۵	رغبت	ابوالمعانی
۱۶۸	خان	محمدی خاں	۱۹۷	دیوانہ	محمد علی خاں	۱۲۶	رغبت	-
۱۶۹	خان	اشرف خاں	۱۹۸	دیوانہ	سرپ سنگھ	۱۲۷	رفیق	اسد بیگ
۱۷۰	خرد	فخر الدین خاں	۱۹۹	ذاکر	احمد بیگ	۱۲۸	رفیق	امین اللہ
۱۷۱	خستہ	محمد عبدالزمان	۲۰۰	ذره	نام ناتھ	۱۲۹	رفاقت	مرزا مکین
۱۷۲	خجیت	غلام قطب	۲۰۱	ذکا	ذکا اللہ خاں	۱۳۰	رفیع	رفیع الدین
۱۷۳	خوشنود	-	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۳۱	رقت	مرزا قاسم علی
۱۷۴	خلق	میر احسن	۲۰۳	ذوقا	ذوقا شاہ	۱۳۲	رنگین	سعادت یار خاں
۱۷۵	خلیق	میر مستحسن	۲۰۴	ذوقی	ذوقی رام	۱۳۳	رنگین	پورن لعل
۱۷۶	خندان		۲۰۵	ذوقی	شاہ ذوقی	۱۳۴	رند	گنگا پرشاد
۱۷۷	خود غرض		۲۰۶	راقم	غلام محمد	۱۳۵	رند	ہریان خاں
۱۷۸	خیال	غلام حسن خاں	۲۰۷	راقم	بندرا بن	۱۳۶	رنج	میر محمد نصیر
۱۷۹	درغ	میر عہدی	۲۰۸	راغب	سبحان علی بیگ	۱۳۷	ردنی	غلام حیدر
۱۸۰	داما	دارا بخت	۲۰۹	راخت	روث احمد	۱۳۸	روشن	
۱۸۱	دانا	فضل علی	۲۱۰	راسخ	غلام علی	۱۳۹	روشن	روشن شاہ
۱۸۲	داور	-	۲۱۱	راجہ	راجہ بہادر	۱۴۰	زار	برہان الدین

۲۴۱	زار	میر منظر علی	۲۴۰	سوزاں	احمد علی	۲۹۹	شفیع	محمد شفیع
۲۴۲	زار	میر جیون	۲۴۱	سہراب	سہراب بیگ	۳۰۰	شفیق	منظر علی خاں
۲۴۳	زکی	شیخ مہدی علی	۲۴۲	سیادت	مجاہد الدین	۳۰۱	شکوہ	محمد رضا
۲۴۴	زکی	جعفر علی خاں	۲۴۳	سید	غلام رسول	۳۰۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۲۴۵	زماں	سید محمد زماں	۲۴۴	سید	قطب علی	۳۰۳	شکیبا	غلام حسین
۲۴۶	زینت	-	۲۴۵	سید	غالب علی خاں	۳۰۴	شکر	راد ہاشم
۲۴۷	ساقی	محمد جان بیگ	۲۴۶	شاد	اللہ یار بیگ	۳۰۵	شگفتہ	بیدار بخت
۲۴۸	سائل	محمد یار بیگ	۲۴۷	شاد	سکندر آبادی	۳۰۶	شگفتہ	مرزا سیف الدین
۲۴۹	سامان	محمد ناصر	۲۴۸	شاد	-	۳۰۷	شگفتہ	برہہ سنگھ
۲۵۰	سبحان	عبد السبحان	۲۴۹	شاد	احمد حسین	۳۰۸	شوق	الہی بخش
۲۵۱	سبقت	مرزا مغل	۲۵۰	شاداب	خوشوقت رائے	۳۰۹	شوق	جواہر بیگ
۲۵۲	سجاد	میر سجاد	۲۵۱	شاداں	رجب علی	۳۱۰	شوق	قدرت اللہ
۲۵۳	سحن	محمد حسین	۲۵۲	شاگر	شاگر علی	۳۱۱	شوق	دہلوی
۲۵۴	سحنور	دیوان سنگھ	۲۵۳	شاگر	محمد شاگر	۳۱۲	شوق	حسن خاں
۲۵۵	سر سبز	زین العابدین	۲۵۴	شاہ	سعد اللہ	۳۱۳	شوق	بھوگی لعل
۲۵۶	سراج	سراج الدین	۲۵۵	شائق	محمد ہاشم	۳۱۴	شوق	روشن لال
۲۵۷	سراج	-	۲۵۶	شائق	میر حاجی	۳۱۵	شوق	محمد بخش
۲۵۸	سرور	میر محمد خاں	۲۵۷	شائق	پیر محمد	۳۱۶	شوق	غلام رسول
۲۵۹	سرور	رجب علی بیگ	۲۵۸	شائق	محمد نذیر الدین	۳۱۷	شوکت	حنیف علی
۲۶۰	سعادت	سعادت علی	۲۵۹	شرف	مرزا شرف الدین	۳۱۸	شور	محمود بیگ
۲۶۱	سعید	سعید الدین خاں	۲۶۰	شرف	شیخ شرف الدین	۳۱۹	شورش	غلام احمد
۲۶۲	سکندر	محمد علی	۲۶۱	شرف	میر محمدی	۳۲۰	شورش	غلام حسین
۲۶۳	سلطان	ایزد بخش	۲۶۲	شریف	مرزا شریف بیگ	۳۲۱	شہرت	-
۲۶۴	سلطان	نہر اللہ خاں	۲۶۳	شرافت	اشرف علی	۳۲۲	شہرت	امیر بخش
۲۶۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۶۴	شہر	مرزا جعفر	۳۲۳	شہامت	شہامت علی خاں
۲۶۶	سلیمان	-	۲۶۵	شہر	مرزا صادق	۳۲۴	شہید	-
۲۶۷	سلام	نجم الدین علی	۲۶۶	شہر	مرزا ابراہیم	۳۲۵	شہیدی	کرامت علی خاں
۲۶۸	سودا	محمد رفیع	۲۶۷	شعلہ	امرنا تھ	۳۲۶	شیدا	مراد آبادی
۲۶۹	سوز	محمد مہر	۲۶۸	شفا	حکیم یار علی	۳۲۷	شیدا	خواجہ بیگنا

۳۳۸	شیدا	نواب معین الدین خاں	طالب	طالب حسین	۳۹۶	عبدالواسع
۳۳۹	شیفتہ	-	طالب	-	۳۹۷	عزت
۳۴۰	شیفتہ	عبدالصمد	طالب	میر طالب	۳۹۸	عزیز
۳۴۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	طالب	حافظ طالب	۳۹۹	عزیز
۳۴۲	صاحب	ظفر یاب خاں	طرب	جنولال	۴۰۰	عزیز
۳۴۳	صاحب	-	طفل	عبدالمقدر خاں	۴۰۱	عزیز
۳۴۴	صاحب	امتہ الفاطمہ	طور	-	۴۰۲	عکری
۳۴۵	صاحبقران	انام علی	طوماس	(فرنگی زادہ)	۴۰۳	عشاق
۳۴۶	صادق	صادق علی	ظاہر	میر محمدی	۴۰۴	عشقی
۳۴۷	صادق	میر جعفر خاں	ظفر	ابوظفر	۴۰۵	عشق
۳۴۸	صادق	صادق علی خاں	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۴۰۶	عشق
۳۴۹	صابر	صابر شاہ	عالی	-	۴۰۷	عشق
۳۵۰	صالح	نظام الدین	عالی جاہ	-	۴۰۸	عشرت
۳۵۱	صبا	کاجی مل	عارف	محمد عارف	۴۰۹	عظیم
۳۵۲	صبا	-	عارف	میر عارف علی	۴۱۰	عظیم
۳۵۳	صبا	راجہ شنکر	عاجز	الفت خاں	۴۱۱	عظمت
۳۵۴	صبر	غلام حسین	عاجز	زور آور سنگھ	۴۱۲	علی
۳۵۵	صدق	-	عاصی	امداد حسین	۴۱۳	عنایت
۳۵۶	صبا	منولال	عاصی	-	۴۱۴	عیش
۳۵۷	صفا	-	عاصمی	برہان الدین	۴۱۵	عیشی
۳۵۸	صفدر	صفدر علی	عاقل	عاقل شاہ	۴۱۶	عیاش
۳۵۹	صفدری	صادق علی	عاشق	-	۴۱۷	غالب
۳۶۰	صفت	کریم الدین	عاشق	سجولال ناتھ پنڈت	۴۱۸	غالب
۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ	عاشق	رام سکھ	۴۱۹	غالب
۳۶۲	ضمیر	شیخ مداری	عاشق	مہدی علی خاں	۴۲۰	غافل
۳۶۳	ضمیر	گنگا داس	عاشق	بنی بخش	۴۲۱	غافل
۳۶۴	ضیا	میرضیاء الدین	عاشق	مولوی حلال الدین	۴۲۲	غریب
۳۶۵	ضیا	مرزا ضیا بخت	عاشقی	آغا حسین	۴۲۳	غریب
۳۶۶	ضیا	ضیاء الدین	عشرت	میرضیاء الدین	۴۲۴	غضنفر

۴۲۵	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۴۵۴	فراق	پریم کشور	۴۸۳	قیس	احمد علی بیگ
۴۲۶	غلامی	شاہ غلام محمد	۴۵۵	فریاد	میر ببر علی	۴۸۴	کامل	ہندت ٹھاکر
۴۲۷	غملین	میر سید علی	۴۵۶	فصیح	مرزا جعفر علی	۴۸۵	کبیر	حکیم کبیر علی
۴۲۸	غنی	-	۴۵۷	فضل	فضل مولا خاں	۴۸۶	کریم	کریم اللہ
۴۲۹	غنی	عبد الغنی	۴۵۸	فخاں	اشرف علی فضاں	۴۸۷	کرم	شیخ غلام ضامن
۴۳۰	غواص	-	۴۵۹	فقیر	فقیر اللہ	۴۸۸	کرم	حیدر علی
۴۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۴۶۰	فقیر	غلام الدین	۴۸۹	گرجار	سنگی بیگ
۴۳۲	فارغ	-	۴۶۱	فکار	میر حسین	۴۹۰	گریبان	میر محمد علی
۴۳۳	فارغ	ابریوی	۴۶۲	فکار	قطب علی	۴۹۱	گستاخ	مرزا علی
۴۳۴	فارغ	لکندر سنگھ	۴۶۳	فیض	گریاکشن	۴۹۲	کلو	میر کلو
۴۳۵	فدا	محمد علی	۴۶۴	فیض	میر فیض علی	۴۹۳	کلیم	کلیم اللہ
۴۳۶	فدا	عبد الصمد	۴۶۵	قائم	محمد ضیا الدین	۴۹۴	کلیم	میر محمد حسین
۴۳۷	فدا	فدا حسین	۴۶۶	قاسم	سید قاسم علی	۴۹۵	کمال	شاہ کمال الدین
۴۳۸	فدا	امام الدین	۴۶۷	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں	۴۹۶	گمان	-
۴۳۹	فدا	پچھی رام	۴۶۸	قاسم	قاسم علی	۴۹۷	گنا بیگم	-
۴۴۰	فدا	عاقبت محمد خاں	۴۶۹	قاصر	بیر علی بیگ	۴۹۸	کوچک	شہزادہ وجیہ الدین
۴۴۱	فدا	عظیم بیگ	۴۷۰	قابل	مرزا علی بخت	۴۹۹	کوثر	ہدی علی خاں
۴۴۲	فدوی	لکندر بقال	۴۷۱	قبول	غنی بیگ	۵۰۰	گویا	حیات اللہ
۴۴۳	فدوی	فضل علی	۴۷۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۵۰۱	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۴۴۴	فدوی	محمد حسن لاہوری	۴۷۳	قدت	مولوی قدرت اللہ امپوی	۵۰۲	لطیف	شمس الدین
۴۴۵	فدوی	مرزا محمد علی	۴۷۴	قدرت	قدرت اللہ	۵۰۳	لطیف	میر لطیف علی
۴۴۶	فراع	محمد ذراغ	۴۷۵	قربان	میر محمدی	۵۰۴	لطف	مرزا علی
۴۴۷	فراع	-	۴۷۶	قربان	قربان علی	۵۰۵	مایل	میر محمدی
۴۴۸	فرخ	فرخ علی	۴۷۷	قرار	میر حسین علی	۵۰۶	مایل	محمد یار بیگ
۴۴۹	فرخ	فرخ بخش	۴۷۸	قرین	-	۵۰۷	مایل	کاظم علی
۴۵۰	فرخت	امیر علی	۴۷۹	قسمت	شمس الدولہ	۵۰۸	ماہر	فخر الدین
۴۵۱	فروغ	میر روشن	۴۸۰	تندر نظر	-	۵۰۹	مبتلا	مرزا کاظم بیگ
۴۵۲	فریاد	-	۴۸۱	قمر	قمر الدین	۵۱۰	مبتلا	-
۴۵۳	فراق	ثنا اللہ خاں	۴۸۲	قمر	قمر طالع	۵۱۱	مبتلا	-
						۵۱۲	مبتلا	-
						۵۱۳	محبوب	غلام حیدر بیگ

۵۱۴	مجنوں	-	۵۴۳	مسرور	پیر بخش	۵۴۲	موج	خدا بخش
۵۱۵	مجنوں	-	۵۴۴	مسرور	سنگی بیگ	۵۴۳	مولیٰ	سعادت علی
۵۱۶	مجرم	میر فتح علی	۵۴۵	مسرور	شرف الدین	۵۴۴	مومن	محمد مومن خاں
۵۱۷	مجرم	رحمت اللہ	۵۴۶	مسکین	سید عبدالواحد خاں	۵۴۵	مہر	رجب بیگ
۵۱۸	مجبور	حق رسا	۵۴۷	مسرت	وزیر علی	۵۴۶	مہر	مہر چند
۵۱۹	مخزوں	میر ناصر خاں	۵۴۸	مستند	یار علی خاں	۵۴۷	مہلت	مرزا علی
۵۲۰	مخزوں	عالم شاہ	۵۴۹	مسرح	براتی	۵۴۸	منیر	محمد تقی
۵۲۱	محو	حسین علی خاں	۵۵۰	مشیر	قطب الدین	۵۴۹	تاجی	محمد شاکر
۵۲۲	محو	عظیم اللہ	۵۵۱	مشتاق	عبداللہ خاں	۵۵۰	نالاں	محمد عسکری
۵۲۳	محب	دلی اللہ	۵۵۲	مشتاق	تلج الدین	۵۵۱	نالاں -	-
۵۲۴	محببت	میر بہادر علی	۵۵۳	مشتاق	محمد داصل	۵۵۲	نادم -	-
۵۲۵	محببت	نواب محبت خاں	۵۵۴	مشہور	-	۵۵۳	ناصر	ناصر جنگ
۵۲۶	محنّت	مرزا حسین علی	۵۵۵	مصدر	ماشار اللہ خاں	۵۵۴	نادر	گلکاسٹکھ
۵۲۷	محشر	اکرام اللہ خاں	۵۵۶	مصفیٰ	غلام بہدانی	۵۵۵	نادر	محمد عارف
۵۲۸	محشر	مرزا علی نقی	۵۵۷	مضمون	-	۵۵۶	نازک	زینت
۵۲۹	محسن	میر محسن	۵۵۸	مضمون	شرف الدین	۵۵۷	ناظم	-
۵۳۰	محترم	محترم علی	۵۵۹	منظر	کنور حسین	۵۵۸	نامی	رجب علی بیگ
۵۳۱	محمود	محمود خاں	۵۶۰	منظر	درگاہ پرشاد	۵۵۹	نامی	حسام الدین
۵۳۲	مخلص	میر باقر	۵۶۱	منظر	مرزا منظر جان جاناں	۵۶۰	نامی	-
۵۳۳	مخلص	مخلص علی خاں	۵۶۲	منظر	منظر علی خاں	۵۶۱	ناسخ	امام بخش
۵۳۴	مدحت	لکھنوی	۵۶۳	معقول	-	۵۶۲	نثار	میر عبدالرسول
۵۳۵	مدہوش	-	۵۶۴	معنی	محمد امین	۵۶۳	نثار	نثار علی
۵۳۶	مرزا	آقا مرزا	۵۶۵	معین	معین الدین خاں	۵۶۴	نثار	محمد امان
۵۳۷	مرزا	-	۵۶۶	معروف	ابلی بخش	۵۶۵	نحف	نحف علی
۵۳۸	مرزا	ہدایت اللہ	۵۶۷	مغل	مغل علی	۵۶۶	نجات	زین العابدین
۵۳۹	مرزا	-	۵۶۸	منہوم	میر شہباز علی	۵۶۷	نذرت	مرزا مغل
۵۴۰	مردت	صغیر علی	۵۶۹	مفتوں	مرزا کریم بخش	۵۶۸	ندیم	مرزا ارجمند
۵۴۱	مرہون	مرزا علی رضا	۵۷۰	مفلس	محب علی	۵۶۹	نرسبت	رجب
۵۴۲	مزل	مزل شاہ	۵۷۱	موزوں	چمک سنگھ	۵۷۰	نسیم	گلزار علی

۶۰۱	نسیم	کدار ناتھ	۶۱۶	وحشت	ابوالحسن	۶۳۱	ہاشمی	-
۶۰۲	نشاط	الہی بخش	۶۱۷	واقف	-	۶۳۲	ہدایت	ہدایت خاں
۶۰۳	نشاط	بہت سنگھ	۶۱۸	والہ	-	۶۳۳	ہرچند	ہرچند کشور
۶۰۴	نصیر	شاہ نصیر الدین	۶۱۹	والہ	مرحمت خاں	۶۳۴	ہمد	عبداللہ خاں
۶۰۵	نظیر	ولی محمد اکبر آبادی	۶۲۰	وحشت	غلام علی خاں	۶۳۵	ہمزہ	شاہ ہمزہ
۶۰۶	نظیر	گنبت رائے	۶۲۱	وحدت	جمعیت رائے	۶۳۶	ہمت	-
۶۰۷	نظیر	نیازی	۶۲۲	وزیر	خواجہ وزیر	۶۳۷	ہوش	غلام مرتضیٰ
۶۰۸	نظام	غازی الدین خاں	۶۲۳	وزیر	وزیر علی	۶۳۸	ہوش	شمس الدین
۶۰۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۶۲۴	وسعت	مستقیم خاں	۶۳۹	ہوش	مرزا محمد تقی خاں
۶۱۰	نیاز	نیاز احمد صوفی	۶۲۵	وصال	نصر اللہ خاں	۶۴۰	یاد	غلام حسین
۶۱۱	نیاز	میر محمد نام	۶۲۵	ولا	منظر علی خاں	۶۴۱	یاس	خیر الدین
۶۱۲	واصف	حسن بخش خاں	۶۲۷	ولی	-	۶۴۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۱۳	واصل	محمد واصل	۶۲۸	ولی	مرزا ولی دہلوی	۶۴۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۶۱۴	وجیبہ	وجیبہ الدین	۶۲۹	ہادی	محمد جواد علی خاں	۶۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۶۱۵	وحشت	-	۶۳۰	ہاشمی	میر محمد ہاشم			

مذہبِ عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا تیا ز فتحپوری کی معرکہ الاراء تصنیف جس میں مذاہبِ عالم کی ابتداء، مذہب کا فلسفہ و ارتقاء، مذہب کی حقیقت، مذہب کا مستقبل، مذہب سے بغاوت کے اسباب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔

قیمت: فی جلد ایک روپیہ ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

تاریخ ادب ہندوستانی

مصنف

گارساں دتاسی مشہور فرانسیسی مستشرق۔ ۲۰ جنوری ۱۸۶۳ء میں پیدا ہوئے ابتدائی تعلیم پارسینہ میں ختم کر کے پیر گئے۔ وہاں عربی، فارسی اور ترکی زبانوں سے واقفیت پیدا کی۔ ۱۸۸۲ء میں ہندوستانی زبانوں کے مطالعہ کے لئے انگلستان گئے۔

گارساں دتاسی کبھی ہندوستان نہیں آئے۔ انھوں نے اردو ہندوستانی کے متعلق ساری معلومات یورپ میں رہ کر حاصل کیں۔ وہ دراصل ایک سچے اسکالر تھے۔ انھیں ہندوستانی زبان سے شغف تھا اور وہ اپنا سارا وقت اسی کی تحقیق و تکمیل میں صرف کرتے تھے۔ ۱۹۰۸ء میں ان کا انتقال ہوا ہے

گارساں دتاسی نے اردو ہندوستانی سے متعلق سیکڑوں چھوٹی بڑی کتابیں فرانسیسی زبان میں تالیف تصنیف اور ترجمہ کی ہیں لیکن جن چیزوں نے اسے اردو تاریخ میں نمایاں جگہ دی ہے وہ اس کے خطبات اور زیر نظر کتاب تاریخ ادب ہندوستان ہے۔ خطبات انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام شائع ہو چکے ہیں۔

تاریخ ادب ہندوستانی تین جلدوں پر مشتمل ہے۔ پہلی جلد اول ۱۸۳۹ء میں رایل ایشیائی سوسائٹی آف انڈیا گرینڈ برٹن اینڈ آئرلینڈ کے زیر اہتمام اور دوسری جلد ۱۸۴۶ء میں شائع ہوئی۔

گارساں دتاسی نے کام جاری رکھا اور ان جلدوں کے مواد میں برابر اضافہ کرتے رہے۔ یہاں تک کہ ۱۸۵۱ء اور ۱۸۵۶ء کے درمیان انھوں نے اپنی تاریخ کا دوسرا ایڈیشن تین جلدوں میں شائع کیا۔ پہلی دو جلدیں ۱۸۵۱ء میں اور تیسری جلد ۱۸۵۶ء میں پیرس سے طبع ہو کر منظر عام پر آئی۔ ہر جلد میں تقریباً چھ سو صفحات ہیں۔ یہ جلدیں پنجاب پبلک لائبریری کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

۱۸۶۳ء میں جب تاریخ ادب ہندوستانی کی پہلی جلد شائع ہوئی تو مولوی کریم الدین اور فیلیں صاحب کی مشرک کوششوں سے ۱۸۶۸ء میں دہلی سے اس کا اردو ترجمہ "طبقات الشعراء" کے نام سے شائع ہوا لیکن یہ نقلی ترجمہ نہیں ہے۔ بلکہ کریم الدین صاحب اور فیلیں صاحب نے اس میں اضافے بھی کئے ہیں۔ اس کا مفصل ذکر الگ کیا گیا ہے۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو دکن کے کتب خانے میں موجود ہے۔

گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کی تینوں جلدیں اردو میں منتقل کی جا چکی ہیں۔ فرانسیسی خاتون بلیان نذر نے ڈاکٹر ابوالکلیت صدیقی کی نگرانی میں سفیدی حواسی و مقدمہ کے ساتھ ان جلدوں کا ترجمہ کر کے کراچی یونیورسٹی سے تین سال ہوئے پی ایچ ڈی کی ڈگری حاصل کی۔ اس کا غیر مطبوعہ نسخہ ڈاکٹر ابوالکلیت صدیقی کے ذاتی کتب خانے میں محفوظ ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ فرانسیسی میں ہے جبے بلیان نذر نے اردو میں منتقل کر دیا ہے۔ طویل دیباچہ کے علاوہ تقریباً تین ہزار

شعراء مصنفین کا ذکر ہمیں آیا ہے۔ جس میں دو ہزار آٹھ سو آٹھ مصنفین و شعراء اردو سے تعلق رکھتے ہیں۔ سلیبان نذر دے اسی حق کا ترجمہ کیا ہے۔

گارساں دہاسی نے اس کا نام تاریخ ادب ہندوستانی رکھا ہے لیکن حقیقتاً اسے تذکرہ خیال کرنا چاہیے۔ اس لئے کہ دیباچہ کے سوا چوری کتاب قدیم تذکروں کے طرز پر لکھی گئی ہے بلکہ یوں کہنا چاہیے اکثر پرانے تذکروں ہی کی مدد سے حالات و اشعار جمع کروئے ہیں دیباچہ میں اردو کی ساخت، مزاج اور رسم الخط پر بحث کی گئی ہے۔ اصناف سخن علم بیان و بدلیع پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ مسعود - یسلیبان سے لیکر غالب کے عہد تک کی آٹھ سو سالہ ادبی رفتار کا جائزہ دیا گیا ہے۔ اردو میں مستنقذ تعلیمات اور شاعرانہ عہد و ملامت کی تشریح بھی کی گئی ہے۔ اس کے بعد تذکرہ نگاری کے انداز میں ہر شاعر اور ادیب کے مختصر حالات اور نمونہ کلام درج ہے۔

اس تذکرے کے ذریعے بے شمار ایسی تفصیلات، اخبارات، تالیفات، رسائل، قلمی مخطوطات، کلیات و رد وادین اور تراجم و منتخبات کا سراغ مل جاتا ہے جو کہ اور جگہ نظر نہیں آتے۔ گویا یہ تذکرہ ایک طرح کا ادبی لغت ہے جس میں اردو زبان و بیان کی ارتقائی منزلوں کے ساتھ ساتھ چھوٹے بڑے ہر قسم کے ادیب و شاعر کا نام مل جاتا ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ گارساں کے بہت بیانات غلط ہیں۔ چونکہ انھوں نے یورپ میں بیٹھ کر صرف اخبارات و رسائل و اصحاب سے مراسلات کے ذریعے سارا مواد جمع کیا ہے اس لئے اس میں رطب و یابس سبھی سمجھنے سے بھر جی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔ اس تذکرے نے اردو میں ادبی تاریخ و تحقیق کے کام کو آگے بڑھانے اور پھر پورے باہر اردو کو روشناس کرانے میں بڑی مدد کی ہے۔

فہرست شعراء و مصنفین

نمبر شمار	تخلّص و نام	نمبر شمار	تخلّص و نام	نمبر شمار	تخلّص و نام
۱	آباد	۱۲	ابوالحسنین محمد	۲۲	احمد و صیاد پشاد پنڈت
۲	ایچری	۱۳	ابوالفضل	۲۳	احسان حاکم عبدالرحمن خان
۳	ابراہیم	۱۴	العباس	۲۵	احسان میر شمس الدین
۴	ابراہیم	۱۵	ابجائی نام	۲۶	احسان میر غلام علی حمید آبادی
۵	ابراہیم	۱۶	اتحاد	۲۷	احسان علی حکیم
۶	ابراہیم خان	۱۷	آتش	۲۸	احسن شاہ احسن اللہ
۷	امرو	۱۸	آتش	۲۹	احسن محمد
۸	ابن خان	۱۹	آتش	۳۰	احسن محمد مرلا
۹	ابوالجبال	۲۰	آل	۳۱	احسن مرزا
۱۰	ابوالحسن	۲۱	اثر	۳۲	احسن مرزا محمد علی دہلوی
۱۱	ابوالحسن	۲۲	اثر	۳۳	احسن مہال احسن اللہ

۳۳	احسن اللہ محمد	۶۲	احمد علی حافظ خان	۹۳	آرشد	سراج الدین علی خاں
۳۵	احسن اللہ خاں دہلوی	۶۵	احمد علی خاں مرزا	۹۴	آرشد	مرزا احمد علی لکھنوی
۳۶	اختر	۶۶	احمد علی سید	۹۵	ارسی	مولوی محمد
۳۷	احمد	۶۷	احمد علی مراد علی	۹۶	ارشاد	الوار علی بیگ
۳۸	احمد	۶۸	احمد علی شیر علی پوری	۹۷	ایمان	مرزا شاہ علی
۳۹	احمد	۶۹	احمد گرجانی یا پرجانی	۹۸	ایمان	نواب محمد علی بیگ
۴۰	احمد	۷۰	احمد راز	۹۹	آزاد	بوریا علی
۴۱	احمد	۷۱	احمد وہاب	۱۰۰	آزاد	خواجہ زین العابدین
۴۲	احمد	۷۲	احمد علی خواجہ احمد علی	۱۰۱	آزاد	شیخ اسد اللہ
۴۳	احمد	۷۳	احمد علی شیخ احمد وارث	۱۰۲	آزاد	شیخ امیر الدین بریلوی
۴۴	احمد	۷۴	احمد علی نظام الدین	۱۰۳	آزاد	شیخ عبداللہ لکھنوی
۴۵	احمد	۷۵	احمد علی منصور ناصر الدین سلطان	۱۰۴	آزاد	محمد فاضل
۴۶	احمد	۷۶	احمد علی قاضی محمد صادق خاں	۱۰۵	آزاد	غلام علی
۴۷	احمد	۷۷	احمد علی مرزا اکبر علی	۱۰۶	آزاد	میر غلام علی خاں بکرامی
۴۸	احمد	۷۸	احمد علی میاں حیدری	۱۰۷	آزاد	میر فقیر اللہ
۴۹	احمد	۷۹	احمد علی لالہ سکھ چند	۱۰۸	آزاد	میر محمد امیر الدین
۵۰	احمد	۸۰	احمد علی شیخ غلام بکرامی	۱۰۹	آزاد	میر ظفر علی
۵۱	احمد	۸۱	احمد علی شیخ یزدان بخش	۱۱۰	آزاد	آمام
۵۲	احمد	۸۲	احمد علی غلام محمد الدین	۱۱۱	آزاد	مولوی اور مفتی مسد الدین خاں
۵۳	احمد	۸۳	احمد علی مرزا باقر لکھنوی	۱۱۲	آزاد	مرزا القاسم لکھنوی
۵۴	احمد	۸۴	احمد علی ادھم	۱۱۳	آزاد	شیخ محمد بخش بریلوی
۵۵	احمد	۸۵	احمد علی لاہوری	۱۱۴	اسحاق	محمد
۵۶	احمد	۸۶	احمد علی خیل اللہ	۱۱۵	اسحاق	مرزا علی خاں لکھنوی
۵۷	احمد	۸۷	احمد علی سید پریم ناتھ	۱۱۶	اسد	میر اقصی
۵۸	احمد	۸۸	احمد علی غلام علی خاں	۱۱۷	اسد	لالہ کوت سنگھ
۵۹	احمد	۸۹	احمد علی مسکن لال	۱۱۸	اسد	اسد اللہ خاں نواب
۶۰	احمد	۹۰	احمد علی مولوی عبید الحفیظ	۱۱۹	اسد	اسد علی خاں
۶۱	احمد	۹۱	احمد علی خاں	۱۲۰	اسد	اسرار لکھنوی
۶۲	احمد	۹۲	احمد علی مرزا	۱۲۱	اسد	مرزا اسماعیل

۱۲۲	اسفان	۱۵۱	آشفقت	سید منور علی خان	۱۸۰	اعجاز	نواب احمد علی خان بکھری
۱۲۳	اسفر	۱۵۲	اشک	محمد غلیل علی خان	۱۸۱	اعجاز	شیخ کرامت علی
۱۲۴	اسفل	۱۵۳	اشک	رامپوری	۱۸۲	اعزاز	میر باقر علی بکھری
۱۲۵	اسلام	۱۵۴	اشک	مولوی ہادی علی بکھری	۱۸۳	اعظم	محمد
۱۲۶	اسماعیل	۱۵۵	اشک	سید علی حسن بکھری	۱۸۴	اعظم	مشتہ محمد
۱۲۷	اسماعیل	۱۵۶	اشکن	مرزا غلام محی الدین	۱۸۵	اعظم	مرزا اعظم علی بیگ
۱۲۸	اسماعیل خان محمد	۱۵۷	اشکن	میر وارث علی	۱۸۶	اعظم	منشی علی
۱۲۹	اسی	۱۵۸	آشنا	میر زین العابدین	۱۸۷	اعظم	مرزا اعظم شاہ
۱۳۰	اسیر	۱۵۹	آشنا	مناشنگہ دہلوی	۱۸۸	اعلیٰ	میر علی دہلوی
۱۳۱	اسیر	۱۶۰	آشنا	حکیم میر علی	۱۸۹	آغا	سید آغا علی بکھری
۱۳۲	اسیر	۱۶۱	آشنا	مرزا اجن	۱۹۰	آغا	حسن بکھری
۱۳۳	اسیر	۱۶۲	آشنا	سید محمد بکھری	۱۹۱	آغاز	
۱۳۴	اشتر	۱۶۳	آشوب	میر ادا علی خان دہلوی	۱۹۲	آفاق	میر حسن علی بکھری
۱۳۵	اشتیاق	۱۶۴	اصالت	سید فضل علی بکھری	۱۹۳	آفاق	شاہ عالم ثانی
۱۳۶	اشرف	۱۶۵	آصف		۱۹۴	آفتاب	سید قلندر بخش
۱۳۷	اشرف	۱۶۶	اصغر	میر میرا صغر علی	۱۹۵	آفریں	نواب احمد یار خان
۱۳۸	اشرف	۱۶۷	اصغر	راے کومت سنگھ	۱۹۶	انسر	نصرت خان
۱۳۹	اشرف	۱۶۸	اصغر	علی اصغر خان	۱۹۷	انسر	غلام اشرف
۱۴۰	اشرف	۱۶۹	اصغر	میر اصغر علی	۱۹۸	انسر	مرزا حفصہ بیگ
۱۴۱	اشرف	۱۷۰	اصغر	میر احمد علی	۱۹۹	انسر	مرزا انوار علی بیگ بکھری
۱۴۲	اشرف	۱۷۱	اصغر حسین	سید	۲۰۰	انسر	میر شاہ علی
۱۴۳	اشرف	۱۷۲	اصغر علی		۲۰۱	انوس	منشی ردت علی
۱۴۴	اشرف	۱۷۳	اضطرب		۲۰۲	انوس	شاہ نعیم
۱۴۵	اشرف	۱۷۴	اصغری	محمد طاہر الدین	۲۰۳	انوس	آغا حمید علی
۱۴۶	اشرف علی	۱۷۵	اظہر	شیخ عابد علی	۲۰۴	انوس	منشی اسد اللہ حسن پورانی
۱۴۷	اشرف	۱۷۶	اظہر	خواجہ دہلوی	۲۰۵	افضل	کمال شاہ محمد الہ آبادی
۱۴۸	اشرف	۱۷۷	اظہر	سید علی حسین	۲۰۶	افضل	محمد
۱۴۹	اشرف	۱۷۸	اظہر	شیخ ادریس علی کرامت علی	۲۰۷	افضل	شاہ غلام اعظم
۱۵۰	آشفقت	۱۷۹	اظہر	میر غلام علی دہلوی	۲۰۸	افضل	

۲۰۹	افضل	علی میر	۲۳۸	امیر صاحب	میاں بابر	۲۶۷	امیر	نواب محمد یار خان
۲۱۰	افغان	امام علی لکھنوی	۲۳۹	ابن سنجش	مولوی	۲۶۸	امیر	امیر الدولہ محمد رفیع دہلوی
۲۱۱	انگاہ	میر جنوں	۲۴۰	ابن سنجش	انصاری	۲۶۹	امیر	شیخ امیر سنجش
۲۱۲	اکبر	نواب محمد اکبر خان	۲۴۱	امام		۲۷۰	امیر	شیخ امیر سنجش
۲۱۳	اکبر	محمد قاسم	۲۴۲	امام الدین حکیم		۲۷۱	امیر	شیخ امیر الدین
۲۱۴	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی	۲۴۳	امام الدین	مولوی	۲۷۲	امیر	شیخ امیر علی
۲۱۵	اکبر	غشی مرزا احمد علی الدہلوی	۲۴۴	امام الدین	نواب	۲۷۳	امیر	امیر الدولہ دہلوی
۲۱۶	نواب اکبر خان بہادر دہلوی		۲۴۵	امام الدین علی	سید دہلوی	۲۷۴	امیر	شیخ محمد امیر
۲۱۷	اکبر	حاجن شاہ	۲۴۶	امام سنجش	کشمیری	۲۷۵	امیر	نشی احمد لکھنوی
۲۱۸	اکبر	علی مولوی	۲۴۷	امام سنجش	صاحب خان	۲۷۶	امیر	محمد
۲۱۹	اکبر	علی دیوان ہرناتھ	۲۴۸	امام علی		۲۷۷	امیر احمد	محمد
۲۲۰	اکرام	حکیم اکرام اللہ خان دہلوی	۲۴۹	امان	خواجہ امام سنجش	۲۷۸	امیر الدین	شیخ
۲۲۱	اکرام	خواجہ محمد دہلوی	۲۵۰	امان	خواجہ بدر الدین دہلوی	۲۷۹	امیر علی	سید
۲۲۲	اکرام	علی مولوی	۲۵۱	امانت	سیّد احسن موسوی دہلوی	۲۸۰	امین	خواجہ محمد امین الدین
۲۲۳	آگاہ	میر حسن علی	۲۵۲	امانت رائے		۲۸۱	امین	میر علی
۲۲۴	آگاہ	نور خان	۲۵۳	امان	خواجہ امان سنجش	۲۸۲	امین	محمد امین
۲۲۵	آگاہ	محمد صلاح دہلوی	۲۵۴	امان	شیخ دہلوی	۲۸۳	امین	میر محمد
۲۲۶	افت	رائے سنگھ سنگھ	۲۵۵	امجد	مولوی محمد دہلوی	۲۸۴	امین	مرزا محمد اسماعیل دہلوی
۲۲۷	افت		۲۵۶	امجد	میر حسن علی خان	۲۸۵	امین	امین الدین خاں
۲۲۸	افت	محمد	۲۵۷	امجد	علی خاں نواب	۲۸۶	امین چند	منشی
۲۲۹	افت	شاہ الفت حسین	۲۵۸	امجد علی	سید	۲۸۷	امین خان	خواجہ
۲۳۰	الم	محمد علی	۲۵۹	امجد سنگھ	راؤ	۲۸۸	امین خان	علی خاں دہلوی
۲۳۱	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۰	امین	دہلوی	۲۸۹	انجام	نواب محمد الملک امیر خان
۲۳۲	الم	آغا مہدی لکھنوی	۲۶۱	امین	رشن بیگ دہلوی	۲۹۰	انجام	وزیر علی
۲۳۳	الم	میر صاحب دہلوی	۲۶۲	امید	علی نواب خان	۲۹۱	اندرمان	منشی
۲۳۴	الم	آغا مہدی دہلوی	۲۶۳	امید	مرزا محمد رضا قزلباش	۲۹۲	اندرہ	سید حسین خان دہلوی
۲۳۵	الہا		۲۶۴	امید	حیدر آبادی	۲۹۳	اندرہ	مرزا عبد الغفور بیگ
۲۳۶	الہام	شیخ شرف الدین بادشاہ	۲۶۵	امید	مولوی شریعت علی عادل پوری	۲۹۴	السن	امیر السد اللہ یار خان
۲۳۷	الہام	فتائل بیگ	۲۶۶	امید	سنگھ	۲۹۵	السن	میر الہا لب لکھنوی

۲۹۶	الشیخ	سید قلوب کھنوی	۳۲۵	ابتری داس	۲۵۳	سہا بنجہ	سہا بنجہ شاہ
۲۹۷	انیس	سید محمد مرزا	۳۲۶	ایجاد	۲۵۳	مولوی عبدالمجید	
۲۹۸	انیس	بیر علی کھنوی	۳۲۷	ایما	۲۵۵	بھیر پرشاد	
۲۹۹	انشا	حکیم میر انشا اللہ خان	۳۲۸	ایمان	۲۵۶	بیان	
۳۰۰	انصاف	شیخ محمد ہدی	۳۲۹	ایمان	۲۵۷	میان	احسن امڈ
۳۰۱	انصاف	عبد الرحمن خاں		(رہ)	۲۵۸	بیبک	میر سنج علی
۳۰۲	انصاف		۳۳۰	باسط خاں	۲۵۹	بیبک	بہادر سنگھ دہلوی
۳۰۳	الوزار		۳۳۱	باسط خاں	۲۶۰	بتیاب	پنڈت ہتھاب رائے دہلوی
۳۰۴	الوزار	آفتاب رائے	۳۳۲	باہن	۲۶۱	بتیاب	سنتوک رائے
۳۰۵	الوزار	غلام علی	۳۳۳	باقر	۲۶۲	بتیاب	سید کلب علی
۳۰۶	الوزار	سید مہدی حسن کھنوی	۳۳۴	باقر	۲۶۳	بتیاب	شاہ محمد علی آبادی
۳۰۷	الوزار	محمد	۳۳۵	باقر	۲۶۴	بتیاب	سیوک رام
۳۰۸	الوزار	ولی محمد خان	۳۳۶	باقر	۳۳۵	بتیاب	شیخ خیر الدین
۳۰۹	انیس	امیرالدورہ زینش خان	۳۳۷	لبق	۳۳۶	بتیاب	شیخ ولی اللہ
۳۱۰	انیس	حمید الرحمن	۳۳۸	بلاق	۳۳۷	بتیاب	عباس علی خاں
۳۱۱	آدارہ	میر محمد کاسم	۳۳۹	بلدی بخش	۳۳۸	بتیاب	محمد اسماعیل دہلوی
۳۱۲	آوازی	ابن نشاطی	۳۴۰	بلدیہ	۳۳۹	بتیاب	مرزا گلہ پور
۳۱۳	ادب اش	شیخ امیر زمان کھنوی	۳۴۱	بندرا بن	۳۴۰	بتیاب	میردن دہلوی
۳۱۴	ادب اش	عبداللہ	۳۴۲	بندگی	۳۴۱	بتیاب	قواب احمد بخش خان
۳۱۵	ادب اش	مرزا علی حسین کھنوی	۳۴۳	بندہ مل	۳۴۲	بے جانی	راجہ زور آور خان
۳۱۶	ادب اش	مولوی امان الدین	۳۴۴	بہمنی دھرم پنڈت	۳۴۳	بے جانی	شیر سنگھ
۳۱۷	ادب اش	میر محمد جان	۳۴۵	بوٹا مل	۳۴۴	بے جانی	عزیز خان
۳۱۸	ادب اش		۳۴۶	بہادر	۳۴۵	بہادر	پنڈت راجہ رام
۳۱۹	ادب اش	میر اولاد علی	۳۴۷	بہادر	۳۴۶	بے خبر	لکھنوی
۳۲۰	اولیہ	میر	۳۴۸	بہادر	۳۴۷	بے خبر	محمد بیگ خیر آبادی
۳۲۱	اولیہ	میر	۳۴۹	بہادر	۳۴۸	بے خراب	
۳۲۲	اولیہ	شیخ غلام علی الدین	۳۵۰	بہادر سنگھ دہلوی	۳۴۹	بہادر	لارڈ رائے داس
۳۲۳	اولیہ	میر اکبر علی خاں کھنوی	۳۵۱	بہادر	۳۵۰	بہادر	سید اد میر ہادی علی
۳۲۴	اولیہ	میر مہدی	۳۵۲	بہادر ملال پنڈت	۳۵۱	بہادر	ہدایت علی دہلوی

۳۸۳	بیدار	منشی بے سمن لال	۳۱۱	پروانہ	سید پروانہ علی شاہ مراد آباد	۳۳۹	محسن	سید بامیر محمد عطاء حسین خاں
۳۸۴	بیدار	میر محمد علی بامیر محمد علی	۳۱۲	پروانہ	راجہ یار رائے جوت سنگھ گھنٹا	۳۴۰	سکین الدین سیخ	سکین الدین سیخ
۳۸۵	بیدل	خواجہ غلام حسین	۳۱۳	پریاداس	دلہری	۳۴۱	نعل	نکھوی
۳۸۶	بیدل	محمد بخش اللہ	۳۱۴	پریشان	میر محمد واجد	۳۴۲	تخیر	میل غلام معطف
۳۸۷	بیدل	مرزا عبد القادر	۳۱۵	پریشان	میر محمد واجد	۳۴۳	تخیر	دلہری
۳۸۸	بیم	حافظ قندر بخش	۳۱۶	پریم ناتھ	رائے	۳۴۴	تخیر	مرزا محمد بیگ لکھنوی
۳۸۹	بیریل		۳۱۷	پذیر	سید شاعر علی	۳۴۵	تذیر	مرزا اسکندر قدر لکھنوی
۳۹۰	بیرنگ	دلدار علی خان	۳۱۸	چاہ علی	منشی میر	۳۴۶	تراب	نواب مرزا ابو تراباں بہار لکھنوی
۳۹۱	بے زار	حسین بخش	۳۱۹	پنچھن	شاہ دلہری	۳۴۷	تراب	مولوی شاہ تراب علی
۳۹۲	بے صبر	منشی کند	۳۲۰	کچھن لال	لالہ	۳۴۸	تر	
۳۹۳	بے قرار	سید کالم حسین دلہری	۳۲۱	پیام لال	منشی یالانہ	۳۴۹	ترسان	میر بہادر علی لکھنوی
۳۹۴	بے قید	سید ضامن علی خان	۳۲۲	پیام	شرف الدین علی خاں	۳۵۰	ترقی	میر محمد تقی خاں
۳۹۵	بیکس	سید میراٹم بخش	۳۲۳	پیر		۳۵۱	ترقی	دزیرا آصف الدولہ
۳۹۶	بیکس	مرزا محمد عظیم آبادی			(ت)	۳۵۲	تبریزی	مولوی میر محمد علی
۳۹۷	بے کل	سید عبد الوہاب	۳۲۴	تاب	تاب رائے	۳۵۳	تخیر	شاہزادہ علی وقار
۳۹۸	بیمار		۳۲۵	تابان	میر عبد الحق دلہری	۳۵۴	تکین	پنڈت گنگا داس کشمیری
۳۹۹	بے لٹا		۳۲۶	تاشیر	لار کھنیا لال فرخ آبادی	۳۵۵	تکین	میر حسین دلہری
۴۰۰	بے لڑا	مقبول شاہ	۳۲۷	تارک	زاہد بیگ دلہری	۳۵۶	تکین	میر سعادت علی
۴۰۱	بہی نرائن		۳۲۸	تاتا	ابو الحسن	۳۵۷	تسلیم	محمد اکبر خان افغانی
۴۰۲	بہوش	شیخ دیدار بخش	۳۲۹	تائب	حافظ عبد اللہ	۳۵۸	تسلیم	شیخ میراٹم فیض آبادی
۴۰۳	بہوش	منشی گردیل	۳۳۰	تپان	مرزا بیگ خان	۳۵۹	تسلیم	منشی محمد انور حسین
۴۰۴	بہوش	منشی میر عبد الرشید خاں	۳۳۱	تپش	مرزا محمد اسماعیل	۳۶۰	تسلیم	میر شجاعت علی دلہری
		(پ)	۳۳۲	تپش	میر محمد اسماعیل	۳۶۱	تسلیم	
۴۰۵	پاکباز	میاں بامیر مصباح الدین	۳۳۳	تجربہ		۳۶۲	تقدیر	تقدیر حسین لکھنوی
۴۰۶	پتھر سنگھ		۳۳۴	تجربہ	میر عبد اللہ	۳۶۳	تقدیر	ذکی الدولہ میر تقی علی
۴۰۷	پر بھو داس	دلہ	۳۳۵	تجلی	میر حسن دلہری	۳۶۴	تقدیر	سید رحب علی دلہری
۴۰۸	پر بھو	دیال	۳۳۶	تجلی	شاہ تجلی علی حیدر آبادی	۳۶۵	تقدیر	میرادر سید احسان حسین
۴۰۹	پر بھو دیال		۳۳۷	تجلی	میر محمد حسین	۳۶۶	تقدیر	
۴۱۰	پر سن کمار تر	بالہ	۳۳۸	تجلی	محمد عظیم بیگ لکھنوی	۳۶۷	تقانی	میر شمس الدین

۴۶۸	تقش	راجہ تقش حسین غلام علی	۴۹۷	توقیر	عبدالغادر	۵۲۴	جرات
۴۶۹	تقش	سید مرزا لکھنوی	۴۹۸	توقیر	شیخ احسان اللہ	۵۲۵	جرات
۴۷۰	تقش	مولوی یامیر سید محمد	۴۹۹	تقش	تقاس جان دہلوی	۵۲۶	جرات
۴۷۱	تقش	منشی ہرگپال سکند آبادی	۵۰۰	تقش	مقامی سیر شاہ امام بخش	۵۲۷	جرات
۴۷۲	تقش	محمد تقی خاں	۵۰۱	تقش	(مٹ)	۵۲۸	جرات
۴۷۳	تقش	سید اورنگیال محمد دہلوی	۵۰۲	تقش	ثابت اسالت خاں	۵۲۹	جرات
۴۷۴	تقش	حافظ	۵۰۳	تقش	دکنی حیدر آبادی	۵۳۰	جرات
۴۷۵	تقش	بادری	۵۰۴	تقش	شجاعت اللہ خاں	۵۳۱	جرات
۴۷۶	تقش	لالا	۵۰۵	تقش	مرزا امیر الدین بہادر	۵۳۲	جرات
۴۷۷	تقش	تاک چند	۵۰۶	تقش	مرزا مہدی لکھنوی	۵۳۳	جرات
۴۷۸	تقش	بجٹ پال پنڈت	۵۰۷	تقش	سید شمس الدین دہلوی	۵۳۴	جرات
۴۷۹	تقش	میر نثار علی	۵۰۸	تقش	میاں شہاب الدین	۵۳۵	جرات
۴۸۰	تقش	میر سراج الدین	۵۰۹	تقش	میر غالب الدین	۵۳۶	جرات
۴۸۱	تقش	میاں یامیر صلاح الدین	۵۱۰	تقش	درویش علی	۵۳۷	جرات
۴۸۲	تقش	محمد یوسف	۵۱۱	تقش	مرزا محمود دق دہلوی	۵۳۸	جرات
۴۸۳	تقش	میر سراج الدین	۵۱۲	تقش	منشی غلام محمد دم	۵۳۹	جرات
۴۸۴	تقش	محمد اسد علی	۵۱۳	تقش	سید ابوتراب لکھنوی	۵۴۰	جرات
۴۸۵	تقش	محمد اسحاق	۵۱۴	تقش	مردا علی لکھنوی	۵۴۱	جرات
۴۸۶	تقش	مرزا مغل خان یا خان	۵۱۵	تقش	قاضی نثار اللہ خان فرخ آبادی	۵۴۲	جرات
۴۸۷	تقش	خواجہ محمد علی عظیم آبادی	۵۱۶	تقش	میر شمس الدین عظیم آبادی	۵۴۳	جرات
۴۸۸	تقش	عباس علی	۵۱۷	تقش	(ج)	۵۴۴	جرات
۴۸۹	تقش	منشی کالی رائے	۵۱۸	تقش	کنز رسین	۵۴۵	جرات
۴۹۰	تقش	میر کاظم حسین	۵۱۹	تقش	جان عالم خان	۵۴۶	جرات
۴۹۱	تقش	محمد عیسیٰ	۵۲۰	تقش	جان علی شاہ	۵۴۷	جرات
۴۹۲	تقش	سید اللہ خان	۵۲۱	تقش	میر یاد علی جان صاحب	۵۴۸	جرات
۴۹۳	تقش	شیخ عرض علی	۵۲۲	تقش	عاسی یا جگت ملک محمد	۵۴۹	جرات
۴۹۴	تقش	منشی اور سید کفایت علی	۵۲۳	تقش	سید میر عزت اللہ خان	۵۵۰	جرات
۴۹۵	تقش	سید اکرام علی فتح پوری	۵۲۴	تقش	ابو عبد اللہ محمد	۵۵۱	جرات
۴۹۶	تقش	لالہ نرائن داس فرخ آبادی	۵۲۵	تقش		۵۵۲	جرات

۵۵۳	حبیب	مرزا حبیب بیگ	۵۸۲	جواہر	چندت بیانا تھکونوی	۶۰	چندر لیکار شاد
۵۵۴	عکب پر شاد	منشی	۵۸۳	جواہر	دیوانی سنگھ	۶۱	چوگان
۵۵۵	حبیب الدین		۵۸۴	جواہر	مرزا احمد علی خان	۶۱۲	چوگان
۵۵۶	حبیب	علی بادی مکھنوی	۵۸۵	جواہر	منشی شیو رام	۶۱۳	چھنا
۵۵۷	حبیب	چندر پر شاد مکھنوی	۵۸۶	جواہر	منشی لالہ جواہر سنگھ		
۵۵۸	حبیب	شیخ شاہ غلام تھنوی	۵۸۷	جواہر	اندر حبیب	۶۱۴	حاتم
۵۵۹	حبیب	شیخ محمد ذریعہ الاسلام دہلوی	۵۸۸	جواہر	مولوی آیت اللہ	۶۱۵	حاتم
۵۶۰	حبیب	محمد حبیب	۵۸۹	جواہر	راجہ محمد حسین علی خان	۶۱۶	حاتم
۵۶۱	حبیب	مرزا حبیب علی خان	۵۹۰	جواہر	شیخ علی حسین	۶۱۷	حافظ
۵۶۲	حبیب	مرزا فضل فیض علی کھنوی	۵۹۱	جواہر	مرزا جواہر حبیب شاہ	۶۱۸	حافظ
۵۶۳	حبیب	میر محمد بی	۵۹۲	جواہر	میر جہانگیر بیگ دہلوی	۶۱۹	حافظ
۵۶۴	حبیب	نواب محمد علی خان	۵۹۳	جواہر	لالہ حبیب	۶۲۰	حافظ
۵۶۵	جواہر شاد	جواہر شاد	۵۹۴	جواہر	جے دیال سنگھ	۶۲۱	حافظ
۵۶۶	جواہر شکر		۵۹۵	جواہر	جے گوپال	۶۲۲	حافظ
۵۶۷	جوان	شیخ محبوب اشرف دہلوی	۵۹۶	جواہر	غلام	۶۲۳	حافظ
۵۶۸	جوان	مرزا کاظم علی دہلوی	۵۹۷	جواہر	حبیب بیگم نواب	۶۲۴	حاکم
۵۶۹	جوان	مرزا انیس بیگ	۵۹۸	جواہر	مولانا محمد	۶۲۵	حاکم
۵۷۰	جواہر	میاں مکھنوی	۵۹۹	جواہر	داس لالہ	۶۲۶	حاکم
۵۷۱	جواہر	سنگھ	۶۰۰	جواہر	(ج)	۶۲۷	حاکم
۵۷۲	جواہر لال	حکیم	۶۰۱	جواہر	سراج ثانی	۶۲۸	حبیب
۵۷۳	جواب	رائے ہر داب رام	۶۰۲	جواہر	شاہ	۶۲۹	حبیب
۵۷۴	جوش	رحیم اللہ	۶۰۳	جواہر	چرکین	۶۳۰	حبیب
۵۷۵	جوش	محمد نظام الدین	۶۰۴	جواہر	چرخ لال	۶۳۱	حبیب
۵۷۶	جوش	مرزا شیخ دنیا ز احمد	۶۰۵	جواہر	چرخ	۶۳۲	حبیب
۵۷۷	جوش	نواب احمد حسین خان بہار	۶۰۶	جواہر	چرخ	۶۳۳	حبیب
۵۷۸	جوش	شیخ محمد رشید	۶۰۷	جواہر	چرخ	۶۳۴	حبیب
۵۷۹	جوان		۶۰۸	جواہر	چرخ	۶۳۵	حبیب
۵۸۰	جوان	میر حسن یاحسن علی خان	۶۰۹	جواہر	چرخ	۶۳۶	حبیب
۵۸۱	جوان	میر بہادر علی شاہ دہلوی	۶۱۰	جواہر	چرخ	۶۳۷	حبیب

۶۳۸	حزین	میر محمد باقر دہلوی	۶۹۷	حسین	منشی سید غلام حسین	۶۹۶	حکیم	میر محمد علی بکھنوی
۶۳۹	حزین	میر خجستہ بخت بہادر	۶۹۸	حسین	میر بہادر علی	۶۹۷	حکیم	میر محمد ابراہیم بکھنوی
۶۴۰	حزین	میر بہادر علی	۶۹۹	حسین	حکیم میر حسین	۶۹۸	حکیم	محمد شرف خان دہوی
۶۴۱	حسام	نواب حسام الدین بکھنوی	۷۰۰	حسین	نواب غلام حسین خاں	۶۹۹	حکیم	شاہزادہ مرزا محمد سید الدین بہادر
۶۴۲	حسام	چودھری حسام الدین علی	۷۰۱	حسین	احسن الدولہ محمد علی	۷۰۰	حملیت	حیدر آبادی
۶۴۳	حسرت	مرزا جعفر علی	۷۰۲	حسین	حکیم تصدق حسین	۷۰۱	حمزہ	شاہ
۶۴۴	حسرت	میر محمد حیات	۷۰۳	حسین	سید	۷۰۲	حمزہ	شیخ علی
۶۴۵	حسرت	میاں رسول بخش بدایونی	۷۰۴	حسین	حسین بخش نمان	۷۰۳	حمید	میر
۶۴۶	حسرت	خیر الدین محمد الہ آبادی	۷۰۵	حسین	حسین علی سید	۷۰۴	حمید الدین	سید میاں
۶۴۷	حسرت	انگلی	۷۰۶	حسین	حسین علی خاں مرزا پوری	۷۰۵	حمید یاری	
۶۴۸	حسن	خواجہ دہلوی	۷۰۷	حسینی		۷۰۶	خا	عبد الکریم خان بکھنوی
۶۴۹	حسن	سید مجیب الدین یا مویا	۷۰۸	حسین	امجد حسین علی خان بہادر	۷۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین
۶۵۰	حسن	میر غلام یا میر حسن دہلوی	۷۰۹	حشم	ہری سنگھ پرشاد	۷۰۸	حیات	حافظ محمد
۶۵۱	حسن	میر محمد دہوی	۷۱۰	حشمت	محترم علی خان دہلوی	۷۰۹	حیات	محمد
۶۵۲	حسن	محمد ابراہیم	۷۱۱	حشمت	مرزا فخر الدین	۷۱۰	حیات علی	سید شکوہ آبادی
۶۵۳	حسن	مرزا محمد حسن یا مرزا حسن	۷۱۲	حشمت	میر محمد علی خان کشمیری	۷۱۱	حیدر	غلام حیدر
۶۵۴	حسن	میر حسن علی خان کشمیری	۷۱۳	حضور	شیخ غلام سیدی	۷۱۲	حیدر	میر شاہ حیدر دکنی
۶۵۵	حسن	جمال الدین	۷۱۴	حضور	لالہ بالکمند دہلوی	۷۱۳	حیدر	میر حیدر علی خان
۶۵۶	حسن	حافظ محمد	۷۱۵	حضور	منشی میاں عبد البصیر	۷۱۴	حیدر	حسام الدین
۶۵۷	حسن	انند لال دہلوی علی بہادر بکھنوی	۷۱۶	حضور	مولوی منظر علی	۷۱۵	حیدر	سید کمال الدین بکھنوی
۶۵۸	حسن	نواب مرزا حسین	۷۱۷	حفیظہ	محمد	۷۱۶	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی
۶۵۹	حسین	سید محمد بکھنوی	۷۱۸	حفیظہ احمد خاں		۷۱۷	حیدر	میر حیدر علی
۶۶۰	حسن	احمد	۷۱۹	حقیر	میر غلام الدین دہوی	۷۱۸	حیدر	حیدر بخش جوہوری
۶۶۱	حسن	علی دہلوی	۷۲۰	حقیر	میر نسیب بخش	۷۱۹	حیدر	میر مراد علی
۶۶۲	حسن	علی خان محمد	۷۲۱	حقیر	شیخ سہیل میر بخش	۷۲۰	حیدر	امیر نواب محمد علی خان بہادر
۶۶۳	حسن	رضوی میر بکھنوی	۷۲۲	حقیقت	سید نور میر شاہ حسین خان	۷۲۱	حیدر	جنگ بہادر
۶۶۴	حسن	قیام الدین میر حیدری علی بہادر	۷۲۳	حکیم نہال الدین		۷۲۲	حیدری	شیخ غلام علی دہلوی
۶۶۵	حسن	میر غلام حسن	۷۲۴	حکیم	چند منشی	۷۲۳	حیدری	منشی یا میر سید محمد حیدر بخش
۶۶۶	حسین	سید	۷۲۵	حکیم	حکیم رائے	۷۲۴	حیدری	مرزا علی حسین

۴۲۵	حیران	میر حیدر علی دہلوی	۴۵۳	خاق	مرزا اطہر علی	۴۸۲	خود غرضی
۴۲۶	حیران	حافظ لقیاء اللہ	۴۵۴	خاق	کرامت اللہ خان	۴۸۳	خورشید علی
۴۲۷	حیران	لالہ جگن ناتھ	۴۵۵	خاق	عبد الخالق	۴۸۴	خورشید
۴۲۸	حیران	میر منو	۴۵۶	خاق	شیخ خالق بخش	۴۸۵	خوشدل
۴۲۹	حیران	مرزا علی حسین	۴۵۷	خان	اشرف خان دہلوی	۴۸۶	خوشدل
۴۳۰	حیرت	میر مراد علی	۴۵۸	خان	محمد	۴۸۷	خوشدل
۴۳۱	حیرت	غلام فخر الدین خان	۴۵۹	خاندان	سید محمد خان	۴۸۸	خوش دل یا خوش حافظ غلام محمد
۴۳۲	حیرت	پندت احمد دھیان پور شاہ	۴۶۰	خاندان	محمد اکبر	۴۸۹	خوف
۴۳۳	حیرت	خواجہ کلن	۴۶۱	خان	فرحت علی لکھنوی	۴۹۰	خیال
۴۳۴	حیرت	شیخ رحم علی	۴۶۲	خادر	نواب فخر الدین خان	۴۹۱	خیال
۴۳۵	حیرت	میر محمد حسین	۴۶۳	خدمت	محمد عبداللہ خان	۴۹۲	خیر
۴۳۶	حیرت	میر سیدین	۴۶۴	خرد	مرزا احمد لکھنوی	۴۹۳	دارہ
۴۳۷	حیرت	جعفر علی	۴۶۵	خرسند	مرزا امجد لکھنوی	۴۹۴	داغ
۴۳۸	حیف	میر جواد علی جوہر پور	۴۶۶	خستہ	راے چند رائے	۴۹۵	داغ
۴۳۹	حیف	موتی لال	۴۶۷	خستہ	میر حسن	۴۹۶	دانا
۴۴۰	حیف	شیخ محمد جانی	۴۶۸	خسرو	میر مستحسن لکھنوی	۴۹۷	دانا
۴۴۱	خادم	خادم حسین خان	۴۶۹	خطا	سید ابراہیم علی	۴۹۸	داور
۴۴۲	خادم	نواب خادم حسین خان	۴۷۰	خفنی	شیخ محمد خلیل لکھنوی	۴۹۹	دامم
۴۴۳	خادم	خادم علی خان	۴۷۱	خلق	میر دوست علی	۵۰۰	داد
۴۴۴	خادم	سید حیدر علی	۴۷۲	خلیق	نواب شرف الدین محمد علی	۵۰۱	دبیر
۴۴۵	خادم	فضلہ	۴۷۳	خلیل	غلام حسین خان	۵۰۲	درخشان
۴۴۶	خادم علی	شیخ	۴۷۴	خلیل	منشی تحف علی بناری	۵۰۳	درخشان
۴۴۷	خامس		۴۷۵	خلیل	خواجہ سلطان	۵۰۴	درو
۴۴۸	خاکسار	شاہ محمد یار	۴۷۶	خلیل	خواجہ سلطان	۵۰۵	درو
۴۴۹	خاکسار	غلام محی الدین خان	۴۷۷	خیل	میر کریم اللہ	۵۰۶	دردمند
۴۵۰	خاکسار	میر سجاد علی	۴۷۸	خیل	محمد فقیہ صاحب	۵۰۷	دردمند
۴۵۱	خاکسار	غلام حیدر بیگ	۴۷۹	خواجہ	میر شاہ علی	۵۰۸	درویش
۴۵۲	خالد	بدر النساء بیگم	۴۸۰	خوجہ	پندت رتن ناتھ	۵۰۹	دریا

۸۱۰	در بنج	میرزا بن عبدین		(خ)	۸۶۵	راجہ کرشن بہادر بہار راجہ
۸۱۱	دل	آزاد خان	۸۳۸	ذکر	۸۶۶	راجہ
۸۱۲	دل	پنڈت دیوی یادوی	۸۳۹	ذکر	۸۶۷	رحمت بھگونت راجہ کاکوروی
۸۱۳	دل	زور اور خان	۸۴۰	ذکر	۸۶۸	رحمت مرزا محمد بیگ صاحب دہلی
۸۱۴	دس	شاہ فتح محمد	۸۴۱	ذکر	۸۶۹	ساز مرزا یعقوب علی بیگ
۸۱۵	دل	شیخ محمد عابد	۸۴۲	ذبیح	۸۷۰	راسخ شیخ غلام علی خان
۸۱۶	دس	غلام مصطفیٰ خان دہلی	۸۴۳	ذکر	۸۷۱	راسخ خواجہ حمدی خان
۸۱۷	دل	بدھورام فرخ آبادی	۸۴۴	ذکر	۸۷۲	راسخ طالب حسین
۸۱۸	دل	موری شمس الدین دہلی	۸۴۵	ذکر	۸۷۳	راسخ عنایت اللہ خان
۸۱۹	دس	میر محمدی	۸۴۶	ذکر	۸۷۴	راسخ نواب ظفر یاب خان
۸۲۰	دل	نواب محمد الملک	۸۴۷	ذکر	۸۷۵	راسخ فقیر محمد فاروقی
۸۲۱	دیر		۸۴۸	ذکر	۸۷۶	راعنب جانکی پرشار
۸۲۲	دل خوش	کنور بہادر سنگھ	۸۴۹	ذکر	۸۷۷	راعنب محمد جعفر خان دہلی
۸۲۳	دس سوز	خیراتی خان	۸۵۰	ذکر	۸۷۸	راعنب مرزا سلیمان علی بیگ
۸۲۴	دیگر	میں چنگن مان	۸۵۱	ذکر	۸۷۹	راقم خلیفہ غلام محمد دہلی
۸۲۵	دہن	بیگم	۸۵۲	ذکر	۸۸۰	راقم نندراون گوہر دہلی
۸۲۶	دیر	شاہ عظیم آبادی	۸۵۳	ذکر	۸۸۱	رام پرشار پنڈت
۸۲۷	دلیل	منشی کھاس خان	۸۵۴	ذکر	۸۸۲	رام پرشار و صوبہ دار
۸۲۸	ذکر سنگھ		۸۵۵	ذکر	۸۸۳	رام چند یارام چند بالو دہلی
۸۲۹	دوست		۸۵۶	ذکر	۸۸۴	رام سون دس
۸۳۰	دوست	دوست محمد سکندر آبادی	۸۵۷	ذکر	۸۸۵	رام شکر
۸۳۱	دوست	شیخ غلام حیدر	۸۵۸	ذکر	۸۸۶	رام کشن پنڈت
۸۳۲	دیدار		۸۵۹	ذکر	۸۸۷	رام کشن پنڈت
۸۳۳	دیدار	علی شاہ	۸۶۰	ذکر	۸۸۸	راوی مصاحب علی
۸۳۴	دیوان	چند منشی اور حکم	۸۶۱	ذکر	۸۸۹	رائی یارائے مرزا یعقوب بیگ
۸۳۵	دیوانہ	رائے سوب سنگھ سنگھ	۸۶۲	ذکر	۸۹۰	ربط
۸۳۶	دیوانہ	گرو بخش رائے		(ر)	۸۹۱	رتن بابا
۸۳۷	دیوانہ	مرزا محمد علی خان	۸۶۳	راجہ بہادر	۸۹۲	رجب علی منشی
		۸۶۴	راجہ رام منشی	۸۹۳	رجب مرزا علی بیگ

۸۹۴	رحیب	مولانا محمد رحیب علی خاں	۹۲۳	وقت	مرزا قاسم علی بھٹری	۹۵۲	رواق
۸۹۵	رحمان		۹۲۴	رقیب	رؤف احمد	۹۵۳	رواق
۸۹۶	رحمان	علی خاں	۹۲۵	رقیب	مرزا بیگ دہلوی	۹۵۴	رواق
۸۹۷	رحمت	گنگا پرث	۹۲۶	رقیب	میر علی	۹۵۵	ربا
۸۹۸	رحمت	رحمت اللہ خان	۹۲۷	رکن الدولہ دہلوی		۹۵۶	ربا
۸۹۹	رحمت اللہ		۹۲۸	رمن	مرزا محمد سلطان	۹۵۷	ربا
۹۰۰	رحم		۹۲۹	رمن	حکیم محمد نعیم الدین	۹۵۸	ربا
۹۰۱	رحم	رحیم بخش دہلوی	۹۳۰	رمن	میر محمد نصیر	۹۵۹	ریاضت اسلام علی
۹۰۲	رحم	عبدالرحیم خاں	۹۳۱	رند	رائے حکیم نرائن	۹۶۰	ریاضت اللہ
۹۰۳	رحم	میر محمد علی	۹۳۲	رند	شاہ اور میر عمر علی دہلوی	۹۶۱	ریحان
۹۰۴	رحم خان		۹۳۳	رند	منشی گنگا پرشاد		(ف)
۹۰۵	رخشان	خیرات علی خاں	۹۳۴	رند	مہربان خاں	۹۶۲	زار
۹۰۶	رخشان	محمد چاند	۹۳۵	رند	نواب محمد علی خاں لہوری	۹۶۳	زاری
۹۰۷	رخمت	میر قدرت اللہ	۹۳۶	رند	نواب سید محمد خاں	۹۶۴	زار
۹۰۸	رسا	شیخ اور میاں محمد بخش	۹۳۷	رنگین		۹۶۵	زار
۹۰۹	رسا	لالہ امیر پرشاد	۹۳۸	رنگین	امن بیگ	۹۶۶	زار
۹۱۰	رفعت	غلام جیلانی	۹۳۹	رنگین	پون لال	۹۶۷	زار
۹۱۱	رفعت	محمد عباس خاں انصاری	۹۴۰	رنگین	سعادت یار خاں	۹۶۸	زار
۹۱۲	رفعت	مرزا پیاری	۹۴۱	رنگین	میر ربیہاں	۹۶۹	زار
۹۱۳	رفعت	مہر علی	۹۴۲	رنگین	میر اکبر علی	۹۷۰	زار
۹۱۴	رفعت	میاں رؤف احمد	۹۴۳	رنگین	لالہ داس رائے	۹۷۱	زار
۹۱۵	رفیق	رفیع الدین خاں	۹۴۴	رداں	سید جعفر علی	۹۷۲	زار
۹۱۶	رفیع	مولانا شاہ محمد رفیع الدین دہلوی	۹۴۵	روح اللہ	محمد عنایت احمد	۹۷۳	زلفی یازلی
۹۱۷	رفیع الدین		۹۴۶	روحی		۹۷۴	زخمی
۹۱۸	رفیق	محمد کابلی	۹۴۷	زور و	سہائی بابو	۹۷۵	زرق
۹۱۹	رفیق	مرزا سربگ دہلوی	۹۴۸	رشد	پرسن	۹۷۶	زرد
۹۲۰	رفیق	اسد بیگ	۹۴۹	رشد	خواجہ حسن علی	۹۷۷	زشت
۹۲۱	رفیق	امین اللہ	۹۵۰	رشد	شاہ	۹۷۸	زالال
۹۲۲	رفعت	رستم علی	۹۵۱	روشن	میر حسین علی	۹۷۹	زمان

۹۸۰	زندہ	یازندہ دل ہر سہا	۱۰۰۹	سپاہی	لکھنوی	۱۰۳۸	سراج	سراج الدین علی
۹۸۱	زور	مرزا داد و بیگ	۱۰۱۰	سپاہی	میر امام بخش	۱۰۳۹	سراج	سید حمزہ علی
۹۸۲	زبرہ	امراؤ جان	۱۰۱۱	سپر	شتاب یا شہاب خاں	۱۰۴۰	سراج	شیخ امان علی
۹۸۳	زبرہ	نصیب	۱۰۱۲	سپر	میر محمد	۱۰۴۱	سراج	مولوی احمد
۹۸۴	زکیاں	دکنی	۱۰۱۳	ستار	عبدالستار	۱۰۴۲	سراج الدین	
۹۸۵	زیرک	لادہ پھمن ڈرائن	۱۰۱۴	سجاد	شیخ نواز علی	۱۰۴۳	سردار	مرزا لکھنوی
۹۸۶	زین العابدین	منشی اور سید مد آسی	۱۰۱۵	سجاد	میر	۱۰۴۴	سر سبز	مرزا زین العابدین
۹۸۷	زینت	منشی امیر علی	۱۰۱۶	سجاد	میر علی	۱۰۴۵	سرشار	لالا ملک چند
۹۸۸	(دس)		۱۰۱۷	سجاد	میر محمد اکبر آبادی	۱۰۴۶	سرعت	
۹۸۹	سابق	پیر محمد	۱۰۱۸	سجیان	عبدالسجیان	۱۰۴۷	سرفراز محمد خاں دہلوی	
۹۹۰	سابق	محمد نادر الدین	۱۰۱۹	سجیان بخش	مولوی	۱۰۴۸	سرمد دہلوی	
۹۹۱	سابق	محمد ہاشم	۱۰۲۰	سحاب	محمد اللہ یار	۱۰۴۹	سرمد	محمد
۹۹۲	سابق	میر حاجی	۱۰۲۱	سحر	ابو دھیا پر شاد	۱۰۵۰	سردپ	زائن پندت
۹۹۳	ساحل	مرزا اکبر علی	۱۰۲۲	سحر	شیخ امان قملی	۱۰۵۱	سرور	حمایت اللہ دہلوی
۹۹۴	ساقی	دکنی	۱۰۲۳	سحر	محمد عیسیٰ خاں	۱۰۵۲	سرور	سید کاظم حسین لکھنوی
۹۹۵	ساقی	مرزا محمد خاں بیگ	۱۰۲۴	سحر	میر نصیر علی	۱۰۵۳	سرور	شیخ محمد امیر اللہ
۹۹۶	سالک	مرزا قربان علی بیگ خاں	۱۰۲۵	سحنا	شیخ سخاوت علی	۱۰۵۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں دہلوی
۹۹۷	سالک	ارشاد علی	۱۰۲۶	سحن		۱۰۵۵	سرور	مرزا سیدہ سجات بہادر
۹۹۸	سالک		۱۰۲۷	سحن	رام دیال	۱۰۵۶	سرور	مرزا حبیب علی بیگ
۹۹۹	سالم	غلام مصطفیٰ	۱۰۲۸	سحن	سید فخر الدین حسین	۱۰۵۷	سرور	میر فیض علی
۱۰۰۰	سامان	میر نصیر جو خوری	۱۰۲۹	سحن	مرزا محمد حسین خاں	۱۰۵۸	سرور	میر محمد خاں اعظم الدہلوی
۱۰۰۱	سانکی	حکیم عبدالحق	۱۰۳۰	سحن	میر یورش علی	۱۰۵۹	سرور	ولایت علی
۱۰۰۲	سانکی	اسد اللہ حیدر آبادی	۱۰۳۱	سحنان	محمد علی	۱۰۶۰	سرور	ولایت علی لکھنوی
۱۰۰۳	سانکی	مرزا محمد یار بیگ	۱۰۳۲	سحنور	لالہ دیوالی سنگھ	۱۰۶۱	سعادت	میاں یا میر سعادت علی
۱۰۰۴	سایہ	سید کاظم حسین	۱۰۳۳	سدا	سکھ لال منشی آگر دی	۱۰۶۲	سعادت	
۱۰۰۵	سرد		۱۰۳۴	سید الدین خاں	مولوی	۱۰۶۳	سعادت	علی منشی اور سید
۱۰۰۶	سبزوری	میر ابوالقاسم	۱۰۳۵	سراج	اورنگ آبادی	۱۰۶۴	سعادت	یار خاں مولوی منشی محمد
۱۰۰۷	سبقت	مرزا منظر	۱۰۳۶	سلطان	خواجہ سلطان	۱۰۶۵	سعدی	شیخ مصلح الدین شیرازی
۱۰۰۸	سپاہی	شاہ قلی خان	۱۰۳۷	سراج	سراج الدین پانی پتی	۱۰۶۶	سعید	سعید الدین خاں

۱۰۶۷	سعید	شیخ محمد سعید خاں	۱۰۹۶	سلیمان	دہلوی	۱۱۱۲۵	سید احمد خاں مراد آبادی
۱۰۶۸	سعید	قاضی محمد	۱۰۹۷	سلیمان	مرزا محمد سلیمان شکوہ	۱۱۱۲۶	سید الدین
۱۰۶۹	سعید	مرزا آغا نجف لکھنوی	۱۰۹۸	سلیمان	میر مراد علی دہلوی	۱۱۱۲۷	سید علی
۱۰۷۰	سعید الدین	محمد	۱۰۹۹	سلیمان خاں	دہلوی	۱۱۱۲۸	سید محمد صاحب منشی اور مولوی
۱۰۷۱	سفر شاہ		۱۱۰۰	سنبل	شاہ مراد	۱۱۱۲۹	سید مرزا احمد عباس
۱۰۷۲	سفیر	خواجہ پاشا لکھنوی	۱۱۰۱	سنجر	محمد یعقوب علی غازی پوری	۱۱۱۳۰	سیف مرزا سیف علی دہلوی
۱۰۷۳	سقاٹ	عبد الرحمن	۱۱۰۲	سینٹ	سید عبدالستار	۱۱۱۳۱	سیف مرزا محمد حسین
۱۰۷۴	سکندر	خلیفہ محمد علی	۱۱۰۳	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۱۱۳۲	سیف مرزا محفل
۱۰۷۵	سکندر لال		۱۱۰۴	سودا	منشی جیون لال	۱۱۱۳۳	سیفی مولوی میر وارث علی
۱۰۷۶	سلام	میاں نجم الدین علی خاں	۱۱۰۵	سورج بہن چنڈت		۱۱۱۳۴	سیوا
۱۰۷۷	سلامت	مولوی شاہ محمد سلامت	۱۱۰۶	سورج مل منشی		۱۱۱۳۵	سیو کو
۱۰۷۸	سلامت	منشی سلامت علی غازی پوری	۱۱۰۷	سوز	سید اور میر جہدی	۱۱۱۳۶	شا
۱۰۷۹	سلامت	میر سلامت علی	۱۱۰۸	سوز	مولوی عبدالکریم دہلوی	۱۱۱۳۷	شاد اللہ باری قیامی
۱۰۸۰	سلطان	خواجہ سلطان خاں	۱۱۰۹	سوزن	شیخ شمس الدین	۱۱۱۳۸	شاد راجہ درگا پرشاد
۱۰۸۱	سلطان	بیگم	۱۱۱۰	سو میرے		۱۱۱۳۹	شاد رائے دیو پرشاد حیدر آبادی
۱۰۸۲	سلطان	خواجہ باب علی عظیم آبادی	۱۱۱۱	سویڈہ	میر رحمت اللہ	۱۱۱۴۰	شاد شیخ فضل علی
۱۰۸۳	سلطان	سید میر زاد علی	۱۱۱۲	سہراب	مرزا سہراب بیگ دہلوی	۱۱۱۴۱	شاد سید تفضل حسین جوہپوری
۱۰۸۴	سلطان	قلی بیگ	۱۱۱۳	ستیاج	میاں داد خاں اورنگ آبادی	۱۱۱۴۲	شاد شیخ محمد جان لکھنوی
۱۰۸۵	سلطان	مولوی سلطان خاں	۱۱۱۴	سیادت	غلام رسول	۱۱۱۴۳	شاد میر احمد حسین
۱۰۸۶	سلطان	مرزا محمد انور بخش شاہ جہاں پوری	۱۱۱۵	سیادت	میر مجاہد الدین بیگم ادنیٰ پوری	۱۱۱۴۴	شاد میر محمد یار خاں بریلوی
۱۰۸۷	سلطان	نواب نذر خان افغانی	۱۱۱۶	سید امام الدین دہلوی		۱۱۱۴۵	شاد
۱۰۸۸	سلطان	خانی	۱۱۱۷	سید آغا لکھنوی		۱۱۱۴۶	شاداب لالہ خوش وقت رائے
۱۰۸۹	سلیمان	میر محمد صالح کمبہ	۱۱۱۸	سید امداد علی لکھنوی		۱۱۱۴۷	شادال راجہ یار کچھو دلال
۱۰۹۰	سلیم	سلیم خاں	۱۱۱۹	سید	میر غالب علی خاں	۱۱۱۴۸	شادال قطب الدین علی خاں
۱۰۹۱	سلیم	شیخ	۱۱۲۰	سید	میر غلام رسول	۱۱۱۴۹	شادال لالہ بان لال
۱۰۹۲	سلیم	میر سلامت علی بنارسی	۱۱۲۱	سید	میر یار مرزا قطب الدین علی	۱۱۱۵۰	شادال میر رجب علی
۱۰۹۳	سلیم	میر عباس لکھنوی	۱۱۲۲	سید	میر یادگار علی	۱۱۱۵۱	شاعر لالہ متھرا داسی امتھن لال
۱۰۹۴	سلیم	میر محمد	۱۱۲۳	سید	نواب نظام الدین لکھنوی	۱۱۱۵۲	شاعر بسم اللہ لکھنوی
۱۰۹۵	سلیم اللہ	محمد	۱۱۲۴	سید	احمد	۱۱۱۵۳	شاعر میر کمال الدین حسین

۱۱۵۴	شاغل	اشرف حسین لکھنوی	۱۱۸۳	شرف	میر عین شاہ الدین	۱۲۱۶	شفا	حکیم یار علی دہلوی
۱۱۵۵	شاگر		۱۱۸۳	شرف		۱۲۱۳	شفیق	مرزا علی جان لکھنوی
۱۱۵۶	شاگرد	شاہ شاکر علی	۱۱۸۵	شرف	اشرف علی	۱۲۱۴	نواب محمد سعید الدین خان	
۱۱۵۷	شاگر	محمد	۱۱۸۶	شرف	دکنی	۱۲۱۵	شفیع	امین الدین دہلوی
۱۱۵۸	شام سرد		۱۱۸۷	شرف	سید سید حسین یا غا حاکم	۱۲۱۶	شفیع	میر محمد
۱۱۵۹	شاہ احمد	سٹاری	۱۱۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۱۲۱۷	شفیق	منظہر علی خاں
۱۱۶۰	شاہ	سعد الممد	۱۱۸۹	شرف	مرزا اشرف الدین یا کھنوی	۱۲۱۸	شفیق	نواب خواجہ نور الدین خاں
۱۱۶۱	شاہ	میر شاہ علی خاں بھٹی	۱۱۹۰	شرف	میر مہدی	۱۲۱۹	شکوہ	دارلم کر کش
۱۱۶۲	شاہی	شاہ قلی خاں بھٹی	۱۱۹۱	شرف	میر محمد یا محمدی	۱۲۲۰	شکوہ	محمد مرزا سید رتہ دی
۱۱۶۳	شاہی	شاہزادہ مرزا امیر الدین بھٹی	۱۱۹۲	شرف	بردر سید غلام عباس لکھنوی	۱۲۲۱	شکوہ	مرزا احمد رضا لکھنوی
۱۱۶۴	شاہ	خواجہ شفیع الدین بھٹی	۱۱۹۳	شرف	نواب مرزا بدولہ مرزا بھٹی	۱۲۲۲	شکل	منشی خواجہ سنگھ
۱۱۶۵	شاہ	رائے میر سنگھ	۱۱۹۴	شرم	جانب شاہ ابن ابیکم صاحبہ	۱۲۲۳	شکیمہ	شیخ غلام حسین دہلوی
۱۱۶۶	شاہ	مادہ فتح چن لکھنوی	۱۱۹۵	شری یا شری	سندھ پٹت	۱۲۲۴	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۱۶۷	شاہ	محمد با ششم	۱۱۹۶	شری یا سری	شاد منشی اور پٹت	۱۲۲۵	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت یا میر بخت
۱۱۶۸	شاہ	مولوی رفیع الدین بھٹی	۱۱۹۷	شری	دس بابو	۱۲۲۶	شگفتہ	نواب مرزا اسف علی لکھنوی
۱۱۶۹	شاہ	میں میر محمد	۱۱۹۸	شریمہ	اکبر جان دہلوی	۱۲۲۷	شمس	شمس الدین یا شمس الدین
۱۱۷۰	شاہ	میر جی دہلوی	۱۱۹۹	شریف	مرزا محمد	۱۲۲۸	شمس	شیخ علی محمد بریلوی
۱۱۷۱	شاہ	میر محمد علی	۱۲۰۰	شریف	مرزا محمد بیگ	۱۲۲۹	شمس	مولوی خاں
۱۱۷۲	شاہ	کسیں لال	۱۲۰۱	شریف	مولوی	۱۲۳۰	شمس	میر آغا محبوب علی
۱۱۷۳	شاہ	منشی طوط رام	۱۲۰۲	شریف حسن	سید	۱۲۳۱	شمس	میر شمس الدین علی علی لکھنوی
۱۱۷۴	شاہ	شیخ عتیش بہادر علی لکھنوی	۱۲۰۳	شمار	اختر رامپوری	۱۲۳۲	شمس الدین	
۱۱۷۵	شاہ	مولوی	۱۲۰۴	شمار		۱۲۳۳	شمشاد	میر احمد علی
۱۱۷۶	شاہ	نواب شجاع قلی خاں	۱۲۰۵	شمار		۱۲۳۴	شمس خاں	منشی
۱۱۷۷	شاہ	مرزا دد میر شرف علی	۱۲۰۶	شمار	پٹت امر ناتھ	۱۲۳۵	شمس	
۱۱۷۸	شاہ	عبد المنصور خان	۱۲۰۷	شمار	عبد الرؤف	۱۲۳۶	شمیم	سید غالب علی بنارس
۱۱۷۹	شاہ	مرزا برہم بیگ لکھنوی	۱۲۰۸	شمار	میل شہزادہ احمد رامپوری	۱۲۳۷	شمیم	عباس مرزا لکھنوی
۱۱۸۰	شاہ	مرزا آقا حسین	۱۲۰۹	شمار		۱۲۳۸	شمار	صاحب مرزا
۱۱۸۱	شاہ	مرزا جہانگیر	۱۲۱۰	شمار	حکیم محمد حسن دہلوی	۱۲۳۹	شمار	سردار
۱۱۸۲	شاہ	مرزا صدق علی	۱۲۱۱	شمار		۱۲۴۰	شمار	بکھر پانی پتی

۲۳	شہ	خواجہ عظیم خان	۱۲۷۲	شہادت	خواجہ عظیم خان	۱۳۰۱	صاحب	۱	امیر مرزا لکھنوی
۲۳۲	شور	شیخ محمد علی الدین خان	۱۲۷۳	شہرت	امیر مرزا علی خاں	۱۳۰۲	صاحب	۲	شاہ
۱۲۳۳	شور	مرزا محمود بیگ	۱۲۷۴	شہرت	امیر بخش خاں	۱۳۰۳	صاحب	۳	مرزا خدا بخش
۱۲۳۴	شورش	غلام احمد	۱۲۷۵	شہرت	مرزا حاجی بیگ	۱۳۰۴	صاحب	۴	امت اسحاق بیگ
۱۲۳۵	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی	۱۲۷۶	شہرت	مرزا محمد علی دہلوی	۱۳۰۵	صاحب	۵	میرا علی
۱۲۳۶	شورش	میر مہدی	۱۲۷۷	شہرت	مولوی عباس علی	۱۳۰۶	صاحب	۶	سید امام علی
۱۲۳۷	شورش	نصیر حسین	۱۲۷۸	شہرت	مولوی غلام حسین غازی پوری	۱۳۰۷	صادق	۷	حکیم سید محمد
۱۲۳۸	شوری		۱۲۷۹	شہرت		۱۳۰۸	صادق	۸	دادار محمد حسین
۱۲۳۹	شوق	کھوگل لال	۱۲۸۰	شہرت	غلام محمد	۱۳۰۹	صادق	۹	صادق علی شاہ
۱۲۴۰	شوق	تہمتن بیگ بہادر	۱۲۸۱	شہرت	مولوی غلام حسین غازی پوری	۱۳۱۰	صادق	۱۰	مرزا محمد
۱۲۴۱	شوق	جوہر بیگ لکھنوی	۱۲۸۲	شہرت	مولوی محمد بخش	۱۳۱۱	صادق	۱۱	میاں صادق علی
۱۲۴۲	شوق	حافظ مرزا غلام رسول دہلوی	۱۲۸۳	شہرت	کریم علی خاں	۱۳۱۲	صادق	۱۲	میر جعفر خاں دہلوی
۱۲۴۳	شوق	حکیم نقدی حسین خاں لکھنوی	۱۲۸۴	شہرت	امیر نواب مرزا علی	۱۳۱۳	صادق	۱۳	میر صادق علی
۱۲۴۴	شوق	دہلوی	۱۲۸۵	شہرت	خواجہ بیگنا	۱۳۱۴	صادق	۱۴	
۱۲۴۵	شوق	دولت رائے	۱۲۸۶	شہرت	شاہزادہ مرزا قمر الدین	۱۳۱۵	صادق	۱۵	نانا بوردہ سنگھ
۱۲۴۶	شوق	روشن لال	-	شہرت	بامزاکر یا کلر	۱۳۱۶	صادق	۱۶	میر تہر علی بہادر
۱۲۴۷	شوق	شیخ سید میر علی ضامن لکھنوی	۱۲۸۷	شہرت	محمد رفیع خاں	۱۳۱۷	صادق	۱۷	-
۱۲۴۸	شوق	سہالی بخش	۱۲۸۸	شہرت	مراد آبادی	۱۳۱۸	صادق	۱۸	صالح محمد
۱۲۴۹	شوق	شرگول یا لاکا جی	۱۲۸۹	شہرت	مولوی امانت اللہ	۱۳۱۹	صادق	۱۹	نظام الدین بگڑی
۱۲۵۰	شوق	فیض علی	۱۲۹۰	شہرت	میر فتح علی	۱۳۲۰	صبا	۲۰	نانا کنھی مل
۱۲۵۱	شوق	مرزا خدا را بیگ	۱۲۹۱	شہرت	نواب محمد حسن خاں	۱۳۲۱	صبا	۲۱	مرزا راجہ شکر ناتھ
۱۲۵۲	شوق	مولوی قسطنطین اللہ	۱۲۹۲	شہرت	نواب معین الدین خاں	۱۳۲۲	صبا	۲۲	میر وزیر علی لکھنوی
۱۲۵۳	شوق	میاں نور حسین علی	۱۲۹۳	شہرت	بلکہ طوالت لکھنوی	۱۳۲۳	صبا	۲۳	-
۱۲۵۴	شوق	میاں اور شیخ محمد بخش	۱۲۹۴	شہرت	احمد خان	۱۳۲۴	صبا	۲۴	مرزا غلام حسین خاں
۱۲۵۵	شوق	محمد رفیع	۱۲۹۵	شہرت	حافظ عبد الصمد	۱۳۲۵	صبا	۲۵	میر اسد
۱۲۵۶	شوکت		۱۲۹۶	شہرت	سید اللہ بخش	۱۳۲۶	صبا	۲۶	میر محمد علی فیض آبادی
۱۲۵۷	شوکت	محمد صلیب علی	۱۲۹۷	شہرت	میر محمدی	۱۳۲۷	صبا	۲۷	مرزا بخش علی خاں لکھنوی
۱۲۵۸	شوکت	مولوی سیب علی	۱۲۹۸	شہرت	نواب مصطفیٰ علی بہادر	۱۳۲۸	صبا	۲۸	محمد حسن نانا لکھنوی
۱۲۵۹	شوکت	میر حسین علی دہلوی	۱۲۹۹	شہرت	نوائے ہند	۱۳۲۹	صبا	۲۹	میر صدر الدین لکھنوی
۱۲۶۰	شوکت	شہاب الدین احمد بن عمر	۱۳۰۰	شہرت	میر حسن	۱۳۳۰	صبا	۳۰	

۱۳۳۰	صدق	بشوات علی	۱۳۵۹	صنيط	محمد معلق حسين شاه	۱۳۸۸	طالب	میر طالب علی الہ آبادی
۱۳۳۱	صدق	محمد صدیق حیدر آبادی	۱۳۶۰	صنيط	سید آغا جان	۱۳۸۹	طالب	مرزا ابو طالب حیدر آبادی
۱۳۳۲	صفا	ماسے منوال	۱۳۶۱	صنيط	میر حسن شاہ	۱۳۹۰	طالب	طالب حسین خاں
۱۳۳۳	صفا	مرزا شمس	۱۳۶۲	صنيط	لوازش علی خاں دہلوی	۱۳۹۱	طالب	راہہ طالب علی خاں
۱۳۳۴	صفت	مذہب علی خاں	۱۳۶۳	صنيط	مولوی غلام رسول	۱۳۹۲	طالب	محمد عباس لکھنوی
۱۳۳۵	صفدر	میر صفدر علی	۱۳۶۴	صنيط	غلام عباس	۱۳۹۳	طالب	میاں طالب علی خاں لکھنوی
۱۳۳۶	صفدر	سید اور میر فرزند علی خاں	۱۳۶۵	ضمیر	پندت نرائن داس	۱۳۹۴	طالب	عاشور بیگ خاں
۱۳۳۷	صفدر علی		۱۳۶۶	ضمیر	ٹھاکر داس لکھنوی	۱۳۹۵	طالب	شیر محمد خاں
۱۳۳۸	صفدر علی مولوی اور سید جلیلی		۱۳۶۷	ضمیر	شیخ مدرس اکبر آبادی	۱۳۹۶	طالب	شاہ طالب علی
۱۳۳۹	صفدری	میر صادق علی	۱۳۶۸	ضمیر	سید پریت علی خاں لکھنوی	۱۳۹۷	طالب	رامپوری
۱۳۴۰	صفدری	سید رآبادی	۱۳۶۹	ضمیر	نانا گنگا داس	۱۳۹۸	طالع	نانا ہندو لال حیدر آبادی
۱۳۴۱	صفدری		۱۳۷۰	ضمیر	میر ظفر حسین لکھنوی	۱۳۹۹	ظاہر	مرزا بندہ حسن
۱۳۴۲	صفی	سید حسین حسین	۱۳۷۱	ضمیر	نادر الدین	۱۴۰۰	ظاہر	محمد
۱۳۴۳	صغیر	شیخ حیدر علی لکھنوی	۱۳۷۲	ضیاء		۱۴۰۱	طبی	
۱۳۴۴	صغیر	جان خان	۱۳۷۳	ضیاء	احمد لکھنوی	۱۴۰۲	طیب	سید شاہ لاہوری
۱۳۴۵	صالح	شیخ محمد	۱۳۷۴	ضیاء	سید محمد میر لکھنوی	۱۴۰۳	طیب	مرزا ولی محمد دہلوی
۱۳۴۶	صالح	شیخ صالح محمد عثمانی	۱۳۷۵	ضیاء	شیخ علی اللہ دہلوی	۱۴۰۴	طیب	حکیم محمد حسن خان فرخ آبادی
۱۳۴۷	صمد	میاں عبدالصمد حیدر آبادی	۱۳۷۶	ضیاء	لالہ نجی مل کانپوری	۱۴۰۵	طیبی	-
۱۳۴۸	صمصام	نواب الیمیر صمصام اللہ	۱۳۷۷	ضیاء	ضیاء الدین	۱۴۰۶	طیش	میر درد علی دہلوی
۱۳۴۹	صنعت	مغل خاں	۱۳۷۸	ضیاء	مرزا ضیاء بخت بہادر	۱۴۰۷	طرار	گودھری لال
۱۳۵۰	صنعت	میاں کریم الدین	۱۳۷۹	ضیاء	میاں یامیر ضیاء الدین لکھنوی	۱۴۰۸	طرب	جھنولال
۱۳۵۱	صواب	شیخ محمد شرف غازی پوری	۱۳۸۰	ضیاء	منشی وارث علی	۱۴۰۹	طرزی	میر رام علی دہلوی
۱۳۵۲	صونی		۱۳۸۱	ضیاء	ولی اللہ	۱۴۱۰	طنف	مرزا عبدالعزیز
۱۳۵۳	صولت	خواجہ محمد لکھنوی	۱۳۸۲	ضیاء الدین	مولوی محمد	۱۴۱۱	طلب	شیخ طلب علی
۱۳۵۴	صہبائی	مولوی منشی امام بخش	۱۳۸۳	ضیائی	میر بدر الدین لکھنوی	۱۴۱۲	طلب	شاہ مشتاق
۱۳۵۵	ضیاء	مرزا غلام حسن	۱۳۸۴	ضیائی	نظام الدین الدین لکھنوی	۱۴۱۳	طور	مرزا احمد رضا
۱۳۵۶	صید	دہلوی	۱۳۸۵	ضیفم	مولوی اکرم احمد مجیدی	۱۴۱۴	طوفان	میر حسین یا میر محمد لکھنوی
۱۳۵۷	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۳۸۶	ضیفم	مولوی ظفر علی لکھنوی	۱۴۱۵	طوفان	میر لوازش علی
۱۳۵۸	ضامن	غلام	۱۳۸۷	طالب	للاجی رام جلال آبادی	۱۴۱۶	طوبی	-

ظاہر	میر محمد دہلوی	۱۳۱۷	عابد	عابد الدین علی خاں اکبر آبادی	۱۳۷۵	عاشق	مشیر الدلہ محمد علی
ظاہر	میر لطف علی	۱۳۱۸	عابد	محمد	۱۳۷۶	عاشق	شیخ محمد خاں
ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۳۱۹	عابد	موسین رام	۱۳۷۷	عاشق	آغا حسین قلی خاں
ظاہر الدین منشی		۱۳۲۰	عابد	میر غلام حیدر خاں دہلوی	۱۳۷۸	عاشق	نواب علی خاں
ظریف	نانا بینی پرشاد لکھنوی	۱۳۲۱	عارف		۱۳۷۹	عاصم	منشی عبداللہ
ظریف	خدادادی خاں	۱۳۲۲	عارف	نواب زین العابدین	۱۳۸۰	عاصم	محمد علی خاں لکھنوی
ظفر	سراج الدین محمد بشارت شاہ	۱۳۲۳	عارف	شاہ حسین	۱۳۸۱	عاصم	
ظفر	میاں ظفر علی	۱۳۲۴	عارف	میر جمال الدین	۱۳۸۲	عاصی	
ظفر	نواب نصیر الدین محمد حسین خاں	۱۳۲۵	عارف	میر عارف علی	۱۳۸۳	عاصی	نور محمد
ظہور	محمد شاہ	۱۳۲۶	عارف	محمد اکبر آبادی	۱۳۸۴	عاصی	منشی امداد حسین
ظہور	منشی ادرش خاں ظہور محمد علی	۱۳۲۷	عارف	عرفت میر جمال الدین	۱۳۸۵	عاصی	عبد الرحمن
ظہور	مرزا علی دہلوی	۱۳۲۸	عاشق	پنڈت بھولانا ناتھ	۱۳۸۶	عاصی	منشی صدر الدین
ظہور	لالہ شیو سنگھ	۱۳۲۹	عاشق	شیخ نبی بخش	۱۳۸۷	عاصی	کرم علی
ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۱۳۳۰	عاشق	مولوی جلال الدین دہلوی	۱۳۸۸	عاصی	کلیم سید احمد
ظہور	بدیع الدین حیدر	۱۳۳۱	عاشق	رکن الدین	۱۳۸۹	عاقل	طفیل شاہ فقیر
ظہور	منشی ظہور علی	۱۳۳۲	عاشق	محمد علی	۱۳۹۰	عاقل	رائے سنگھ
ظہور	ظہور اللہ	۱۳۳۳	عاشق	محمد خاں	۱۳۹۱	عاکف	
ظہور الحسن شیخ محمد		۱۳۳۴	عاشق	راجہ کلیاں سنگھ	۱۳۹۲	عالم علی	
ظہیر	ظہیر الدین	۱۳۳۵	عاشق	منشی عجائب رائے	۱۳۹۳	عالی مرزا	
ظہیر	نصیر الدین	۱۳۳۶	عاشق	میر برہان الدین	۱۳۹۴	عالی	خواجہ عبداللہ لکھنوی
ظہیر خاں محمد		۱۳۳۷	عاشق	مرزا امجد علی خاں	۱۳۹۵	عالی	شاہ ابوالمہانی
عابد		۱۳۳۸	عاشق	رام سنگھ	۱۳۹۶	عبادت	مرزا عابد علی بیگ لکھنوی
عابد	نواب محمد زین العابدین خاں	۱۳۳۹	عاشق	میر یحییٰ	۱۳۹۷	عباس	نواب آصف الدلہ مرزا عباس
عابد علی	ذوالفقار حیدری	۱۳۴۰	عاشق	محمد رضا لکھنوی	۱۳۹۸	عباس	مرزا عباس علی بیگ
عابدی		۱۳۴۱	عاشق	سید ہدایت علی دہلوی	۱۳۹۹	عباس	میر
عابد علی		۱۳۴۲	عاشق	سعد اللہ خاں	۱۴۰۰	عباس	
عاجز		۱۳۴۳	عاشق	سید الہ علیہ محمد علی خاں	۱۴۰۱	عباس	
عاجز	الفت خاں افغانی	۱۳۴۴	عاشق	امیر نواب مرزا والہ جان بیگ	۱۴۰۲	عباس	
عاجز	زور آور سنگھ	۱۳۴۵	عاشق	سدا سنگھ	۱۴۰۳	عبد	مرزا عبداللہ

۱۵۰۴	عبد	میاں عبد اللہ شاہ	۱۵۳۳	عبد الواسع ہانسوی	۱۵۶۲	عسکری	حسن غالب علی
۱۵۰۵	عبد السلام	لکھنوی	۱۵۳۴	عبد الوہاب خاں عبد الصمد	۱۵۶۳	عسکری	خود محمد عسکری بیگ
۱۵۰۶	عبد اللہ		۱۵۳۵	عبرت	۱۵۶۴	عشاق	جیون مل
۱۵۰۷	عبد البقا		۱۵۳۶	عبرت	۱۵۶۵	عشاق	شیخ احمد غش بہاری
۱۵۰۸	عبد الجبار		۱۵۳۷	عبرت	۱۵۶۶	عشرت	میر غلام علی
۱۵۰۹	عبد الحق	مولوی سید	۱۵۳۸	عبد اللہ	۱۵۶۷	عشرت	شیخ غلام بنگالی
۱۵۱۰	عبد الحق	قاضی محمد	۱۵۳۹	عجائب رائے منشی	۱۵۶۸	عشرت	مرزا اکبر علی لکھنوی
۱۵۱۱	عبد الحق	شاہ	۱۵۴۰	عدم	۱۵۶۹	عشرت	پنڈت بھولا ناتھ
۱۵۱۲	عبد الحلیم	منشی	۱۵۴۱	عرش	۱۵۷۰	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی
۱۵۱۳	عبد الرحمن	مولوی	۱۵۴۲	عرفان علی منشی	۱۵۷۱	عشق	میر زین الدین دہلوی
۱۵۱۴	عبد الرزاق	قادر شاہ	۱۵۴۳	عرفان	۱۵۷۲	عشق	میر محمد علی سید حیدر آبادی
۱۵۱۵	عبد الرحیم		۱۵۴۴	عروج	۱۵۷۳	عشق	شیخ غلام محی الدین قریبی
۱۵۱۶	عبد الرحیم	مولوی	۱۵۴۵	عزت	۱۵۷۴	عشق	سید حسین مرزا لکھنوی
۱۵۱۷	عبد السلام	مولوی لکھنوی	۱۵۴۶	عزت	۱۵۷۵	عشق	آغا رضی لکھنوی
۱۵۱۸	عبد الغفور	سید	۱۵۴۷	عزت	۱۵۷۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ
۱۵۱۹	عبد القادر	مولانا دہلوی	۱۵۴۸	عزت	۱۵۷۷	عشق	عبد الوہاب بلگرامی
۱۵۲۰	عبد القادر		۱۵۴۹	عزیز	۱۵۷۸	عشق	مراد آبادی
۱۵۲۱	عبد الکریم		۱۵۵۰	عزیز	۱۵۷۹	عشق	دکنی
۱۵۲۲	عبد اللہ		۱۵۵۱	عزیز	۱۵۸۰	عشق	میاں رحمت اللہ
۱۵۲۳	عبد اللہ		۱۵۵۲	عزیز	۱۵۸۱	عشق	شیخ اور میاں الہی بخش
۱۵۲۴	عبد اللہ	شیخ	۱۵۵۳	عزیز	۱۵۸۲	عطا	محمد علی اللہ
۱۵۲۵	عبد اللہ	سید	۱۵۵۴	عزیز	۱۵۸۳	عطا	منشی عطا حسین
۱۵۲۶	عبد اللہ	محمد	۱۵۵۵	عزیز	۱۵۸۴	عطارو	شہاب شاہ
۱۵۲۷	عبد اللہ		۱۵۵۶	عزیز	۱۵۸۵	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۵۲۸	عبد اللہ	بن اسلام	۱۵۵۷	عزیز	۱۵۸۶	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۵۲۹	عبد الطیف	خاں مولوی	۱۵۵۸	عزیز	۱۵۸۷	عظمت	شیخ عظمت اللہ
۱۵۳۰	عبد المجید	حکیم مولوی	۱۵۵۹	عزیز	۱۵۸۸	عظیم	-
۱۵۳۱	عبد اسمیع		۱۵۶۰	عسکری	۱۵۸۹	عظیم	مرزا محمد
۱۵۳۲	عبد الوہاب		۱۵۶۱	عسکری	۱۵۹۰	عظیم	منشی احمد

۱۵۹۱	عظیم	میر	۱۹۲۰	عمر	معتبر خاں	۱۹۲۹	غافل	لالہ منور خاں
۱۵۹۲	عظیم	محمد عظیم بیگ	۱۹۲۱	عواں	محمد	۱۹۵۰	غافل	لالہ سندھ لال
۱۵۹۳	عظیم بخش		۱۹۲۲	عنایت علی خاں		۱۹۵۱	غالب	نواب اسد اللہ
۱۵۹۴	عقیدت		۱۹۲۳	عنایت شیخ نظام الدین		۱۹۵۲	غالب	اسد اللہ خاں
۱۵۹۵	علم	محمد علی	۱۹۲۴	عنایت حسین		۱۹۵۳	غالب	
۱۵۹۶	علوی خاں		۱۹۲۵	عنایت اللہ		۱۹۵۴	غالب	نواب مرزا امین علی
۱۵۹۷	علی	نواب علی	۱۹۲۶	عنایت الرحمن خاں		۱۹۵۵	غالب	مکرم الدولہ
۱۵۹۸	علی	منشی سید بہادر	۱۹۲۷	عنایت حسین		۱۹۵۶	غالب	لالہ موہن لال
۱۵۹۹	علی	حسن دکنی	۱۹۲۸	عیاش	غلام جیلانی خاں	۱۹۵۷	غالب	انوار علی
۱۶۰۰	علی	سید حافظ	۱۹۲۹	عیاش	خیالی رام	۱۹۵۸	غالب	علی خاں
۱۶۰۱	علی	میر حسن لکھنوی	۱۹۳۰	عیاش	میر یعقوب لکھنوی	۱۹۵۹	غریب	مراد آبادی
۱۶۰۲	علی	مرزا لکھنوی	۱۹۳۱	عیاش	نواب شہر یار مرزا	۱۹۶۰	غنی	مرزا عباس
۱۶۰۳	علی	مرزا قلی	۱۹۳۲	عیاش	مرزا عباس علی	۱۹۶۱	غواص	
۱۶۰۴	علی	مرزا محمد علی خاں	۱۹۳۳	عیال	مرزا ہاشم علی	۱۹۶۲	غواصی یا غواص - مولانا	
۱۶۰۵	علی	حکیم محمد	۱۹۳۴	عیال	-	۱۹۶۳	غوث	
۱۶۰۶	علی	محمد خاں اعظم الدولہ	۱۹۳۵	عیش	محمد عسکری	۱۹۶۴	غوثی	محمد غوث
۱۶۰۷	علی حسین سید		۱۹۳۶	عیش	حسن رضوی	۱۹۶۵	غیاث	سید محمد
۱۶۰۸	علی بخش مولوی		۱۹۳۷	عیش	امیر خاں	۱۹۶۶	غیرت	-
۱۶۰۹	علی جات		۱۹۳۸	عیش	میر علی حسین	۱۹۶۷	غیرت	لکھنوی
۱۶۱۰	علی جاہ		۱۹۳۹	عیش	نواب محمد مرزا	۱۹۶۸	غیرت	کلب علی
۱۶۱۱	علی حیدر نصیر الدین		۱۹۴۰	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی	۱۹۶۹	فارغ	-
۱۶۱۲	علی خاں دہلوی		۱۹۴۱	عیش	مولوی ذرا علی	۱۹۷۰	فارغ	-
۱۶۱۳	علی محمد		۱۹۴۲	عیش	طلب علی خاں	۱۹۷۱	فارغ شاہ	
۱۶۱۴	علیم	علیم اللہ شاہ	۱۹۴۳	عیش	شیخ محی الدین	۱۹۷۲	فارغ میر احمد خاں	
۱۶۱۵	عماد	غازی الدین	۱۹۴۴	غازی	نواب غازی الدین	۱۹۷۳	فاروقی	فقیر احمد
۱۶۱۶	عماد الدین		۱۹۴۵	فاضل	رائے بختاؤرسنگھ	۱۹۷۴	فاضل خاں	
۱۶۱۷	عمدہ آمنہ		۱۹۴۶	فاضل	مرزا منٹ لکھنوی	۱۹۷۵	فاضل شاہ دہلوی	
۱۶۱۸	عمدہ	میر جعفر علی	۱۹۴۷	فاضل	میر احمد علی	۱۹۷۶	فاضل محمد - حیدر آبادی	
۱۶۱۹	عمدہ	لالہ سیتا رام	۱۹۴۸	فاضل	شیخ محمد مسعود خاں	۱۹۷۷	فائز	صدر الدین محمد

۱۶۷۸	فائز	-	۱۷۰۷	خدوی	محمد حسن	۱۷۳۶	فرقتی	-
۱۶۷۹	فائز	مسحیح	۱۷۰۸	خدوی	مرزا اجٹی	۱۷۳۷	فردغ	شاہ زادہ مرزا محمد عمر سلطان
۱۶۸۰	فتح	فتح علی	۱۷۰۹	خدوی	مرزا عظیم بیگ	۱۷۳۸	فردغ	عنایت علی خاں
۱۶۸۱	فتح	مرزا فتح علی خاں	۱۷۱۰	خدوی	لاہوری	۱۷۳۹	فردغ	میر شہار الدین حسین خاں
۱۶۸۲	فتح	میر فتح علی	۱۷۱۱	فراغ	مولوی میر محمد	۱۷۴۰	فردغ	میر روشن علی خاں
۱۶۸۳	فتح اللہ	امیر شیرازی	۱۷۱۲	فراغ	میر عہدی حسن	۱۷۴۱	فردغ	میر علی اکبر
۱۶۸۴	فتح الملک	مرزا محمد سلطان شاہ	۱۷۱۳	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۱۷۴۲	فردغ	خواجہ غلام مصطفیٰ
۱۶۸۵	فتوت	مرزا غلام حیدر	۱۷۱۴	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۷۴۳	فرباد	میر سیر علی
۱۶۸۶	فخر	-	۱۷۱۵	فراق	مرزا اقبال بیگ	۱۷۴۴	فرباد	لالہ صاحب رائے
۱۶۸۷	فخر	مرزا فخر الدین حسین خاں	۱۷۱۶	فراق	میر مرتضیٰ علی خاں	۱۷۴۵	فرباد	مرزا مغل بیگ
۱۶۸۸	فخر	میاں فخر الدین یا میر فخر علی	۱۷۱۷	فراقی	-	۱۷۴۶	فرید بخش	-
۱۶۸۹	فخر	میر فخر الدین	۱۷۱۸	فراقی	کنور پریم کشور	۱۷۴۷	فرید الدین - محمد	-
۱۶۹۰	فخر الدین	منشی	۱۷۱۹	فرح	فرح بخش	۱۷۴۸	فسوں	مرزا مانجھی
۱۶۹۱	فخری	-	۱۷۲۰	فرحت	پنڈت کداری ناتھ کنی	۱۷۴۹	فصاد	-
۱۶۹۲	فدا	پنڈت دیارام	۱۷۲۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۷۵۰	فصیح	مرزا منور علی
۱۶۹۳	فدا	پنڈت کشن رام	۱۷۲۲	فرحت	عظیم آبادی	۱۷۵۱	فضا	کدین پرشاد
۱۶۹۴	فدا	سید میر انام الدین	۱۷۲۳	فرحت	منشی سفینہ کدیال	۱۷۵۲	فضا	مرزا محمد حسن کھنوی
۱۶۹۵	فدا	سید محمد علی فدا شاہ	۱۷۲۴	فرحت	میر امیر علی	۱۷۵۳	فضائل	علی خاں
۱۶۹۶	فدا	شیخ فدا حسین	۱۷۲۵	فرحت	فرحت علی سید	۱۷۵۴	فضل	عظیم منشی محمد
۱۶۹۷	فدا	علی منشی	۱۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی	۱۷۵۵	فضل	میر فضل مجبولی خاں
۱۶۹۸	فدا	غلام علی خاں	۱۷۲۷	فرخ	کرامت اللہ خاں	۱۷۵۶	فضل علی	-
۱۶۹۹	فدا	فدا حسین	۱۷۲۸	فرخندہ	علی	۱۷۵۷	فضلی	شاہ افضل الدین خاں
۱۷۰۰	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۱۷۲۹	فرد	مولوی وحید الدین خاں	۱۷۵۸	فضلی	فضل علی
۱۷۰۱	فدا	مرزا فدا علی بیگ	۱۷۳۰	فرزند	احمد	۱۷۵۹	فطرت	مرزا محمد
۱۷۰۲	فدا	مولوی محمد اسماعیل	۱۷۳۱	فرزند علی سید	-	۱۷۶۰	فغان	امیرت علی خاں
۱۷۰۳	فدا	میر عبدالصمد	۱۷۳۲	فرسو یا فرانسو	-	۱۷۶۱	فغان	میر شمس الدین
۱۷۰۴	فدوی	سید احمد میر فضل علی	۱۷۳۳	فرحت	مرزا الفت بیگ الہ آبادی	۱۷۶۲	فقیر	محمد شمس الدین
۱۷۰۵	فدوی	فیض اللہ بیگ	۱۷۳۴	فرقت	پنڈت دیبا پرشاد	۱۷۶۳	فقیر	میر بخش خاں
۱۷۰۶	فدوی	محمد علی	۱۷۳۵	فرقت	عطا اللہ خاں	۱۷۶۴	فقیر	محمد خاں بہادر

فقیر	محمد حسین	۱۷۹۳	قادر	میر عبد القادر	۱۸۲۳	قرار	شیخ خاں محمد
فقیر	مولوی فقیر اللہ	۱۷۹۵	قادر	شاہ محمد	۱۸۲۴	قرار	میر حسین علی
فقیر	مولوی میر دا	۱۷۹۶	قادر	بخش	۱۸۲۵	قرار	ہندہ علی خاں
فقیر	میر فقیر اللہ	۱۷۹۷	قادر حسن		۱۸۲۶	قرار	میر محمد حسین
فکر	میر احمد علی	۱۷۹۸	قادر یار		۱۸۲۷	قربان	میر جیون
فکار	پنڈت دیاشنکر	۱۷۹۹	قاسم	سید عبد القاسم	۱۸۲۸	قربان	میر قربان علی
فکار	میر قطب علی بیگ	۱۸۰۰	قاسم	حکیم قدر یا قدرت اللہ	۱۸۲۹	قربان	میر محمد
فکار	میر حسین	۱۸۰۱	قاسم	سید قاسم علی خاں	۱۸۳۰	قربان علی	
فلک	میر بہادر علی	۱۸۰۲	قاسم	میر قاسم علی خاں	۱۸۳۱	قرین	
فنا	شیخ بابر	۱۸۰۳	قاسم	سکئی	۱۸۳۲	قرین	شیخ الہی بخش
فوق	میر حسن	۱۸۰۴	قاسم علی		۱۸۳۳		محمد جعفر علی خاں
فہیم	پنڈت سندر لعل	۱۸۰۵	قاصر	مرزا بابر علی بیگ	۱۸۳۴	قسمت	نواب ٹمس الدولہ
فیاض	عبدالرزاق بیگ	۱۸۰۶	قاضی	عبد الفتح	۱۸۳۵	تقد	نحس مرزا دکنی
فیاض	میر ولی	۱۸۰۷	قالج		۱۸۳۶	قطب	شاہ عبد اللہ
فیاض الحق		۱۸۰۸	قایل		۱۸۳۷	قطب الدین مولوی	
فیروز شاہ		۱۸۰۹	قائل	سید علی	۱۸۳۸	قلق	
فیض	ظفر باب الدولہ	۱۸۱۰	قائم	شیخ قائم علی	۱۸۳۹	قلق	میاں عبد الولی شاہ
فیض	کریم کرشن	۱۸۱۱	قائم	شیخ قیام الدین علی	۱۸۴۰	قلق	آفتاب الدولہ
فیض	کریم بخش	۱۸۱۲	قبول	جمعدار مقبول مرزا امیر علی	۱۸۴۱	قلق	بیرا مجید علی
فیض	مرزا علی رضا خاں	۱۸۱۳	قبول	عبد الغنی بیگ	۱۸۴۲	قلق	حکیم مولا بخش
فیض	مولوی میر ٹمس الدین	۱۸۱۴	قبول	محمد	۱۸۴۳	قلق	خواجہ محمد
فیض الحسن		۱۸۱۵	قتیل	مرزا محمد حسین	۱۸۴۴	قلی	قطب شاہ
فیض الکریم مولوی		۱۸۱۶	قدر	محمد	۱۸۴۵	قلندر	لالہ بدیع سنگھ
فیض الدولہ محمد		۱۸۱۷	قدرت	منشی محمد قدرت اللہ خاں	۱۸۴۶	قلندر	شاہ غلام قلندر
فیضی		۱۸۱۸	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۸۴۷	قلندر	قلندہ بخش
قابل	مرزا علی بخت	۱۸۱۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۱۸۴۸	قلندر	حسین سید
قادر	مولوی عبد القادر آبادی	۱۸۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۸۴۹	قمر	قمر الدین احمد
قادر	مرزا سنوار علی	۱۸۲۱	قدس	سید محمد رضا	۱۸۵۰	قمر	مرزا قمر طالع
قادر	میر قادر علی	۱۸۲۲	قدسی	سید محمد اکبر پاشا	۱۸۵۱	قمر	حکیم قمر الدین علی خاں

۱۸۵۶	قمر	منشی قمر الدین گل خان	۱۸۸۱	کامل	شیخ جمال الدین	۱۹۱۰	کلیم	شیخ اور میر محمد حسین
۱۸۵۳	قمر	جعفر علی خان بہادر	۱۸۸۳	کامل	شیخ لطیف اللہ	۱۹۱۱	کمال	میر کمال علی
۱۸۵۴	قمر	مرزا باقر حسین	۱۸۸۳	کامل	شیخ احمد علی	۱۹۱۲	کمال	قاضی محمد
۱۸۵۵	قمر	مرزا قمر الدین خان	۱۸۸۴	کامل	مولوی محمد رشید	۱۹۱۳	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۱۸۵۶	قمر	شیخ جعفر علی	۱۸۸۵	کامل	-	۱۹۱۴	کمر	شاہ
۱۸۵۷	قمر	مرزا محمد بیگ	۱۸۸۶	کبیر	حکیم کبیر شیخ انصاری	۱۹۱۵	کمر	مرزا خیر اللہ بیگ
۱۸۵۸	قناعت	مرزا محمد بیگ	۱۸۸۷	کدنا تھ	پنڈت	۱۹۱۶	کمر	مولوی نفایت علی
۱۸۵۹	قناعت	مرزا نظام نصیر الدین	۱۸۸۸	کرامت	میر کرامت علی	۱۹۱۷	کم گو	مرزا حبیب اللہ بیگ
۱۸۶۰	قوت	مرزا احمد علی	۱۸۸۹	کرامت علی	-	۱۹۱۸	کون سنگھ	-
۱۸۶۱	قیس	نواب بادی علی خان	۱۸۹۰	کرم	شیخ غلام ضامن	۱۹۱۹	کندن لال	-
۱۸۶۲	قیس	حکیم باقر	۱۸۹۱	کرما	میاں غلام کریم شاہ	۱۹۲۰	کنور بیاد	-
۱۸۶۳	قیس	شیخ کاظم علی	۱۸۹۲	کریم	شیخ کریم اللہ خان	۱۹۲۱	کھنیا لال - پنڈت اور منشی لال	-
۱۸۶۴	قیس	مرزا علی بیگ	۱۸۹۳	کریم	عبدالکریم	۱۹۲۲	کوثر	مرزا مہدی علی خان
۱۸۶۵	قیصر	مرزا محمد خورشید خان	۱۸۹۴	کریم اللہ	مولوی محمد	۱۹۲۳	کوچک	مرزا وجہ یاد حید محمد
۱۸۶۶	سکاسی داس میر - بابو	-	۱۸۹۵	کریم الہی	-	۱۹۲۴	کوکت	رہبر مکنڈر اسے
۱۸۶۷	کاشی دیال	-	۱۸۹۶	کریم الدین	میر کریم الدین	۱۹۲۵	کھان سنگھ	-
۱۸۶۸	کاشف	میر محمد حسین خان	۱۸۹۷	کریم الدین	مولوی محمد	۱۹۲۶	کیدار ناتھ گھوس بابو	-
۱۸۶۹	کاشف	شیخ کاشف علی	۱۸۹۸	کریم بخش	مولوی محمد	۱۹۲۷	کیف	شیخ فضل احمد
۱۸۷۰	کاشی	ناتھ وال	۱۸۹۹	کریم حسین	مولوی سید	۱۹۲۸	کیفی	میر ہدایت علی
۱۸۷۱	کاشی	ناتھ پنڈت	۱۹۰۰	کریم خاں	-	۱۹۲۹	کیوان	شیخ بدلی - بلگرامی
۱۸۷۲	کاظم	منشی کاظم الدین	۱۹۰۱	کریم داد خان	-	۱۹۳۰	کیوان	مرزا علی حسین
۱۸۷۳	کافر	میر علی نقی	۱۹۰۲	گشن راؤ	-	۱۹۳۱	گداز	-
۱۸۷۴	کافی	-	۱۹۰۳	گستن نرائن	-	۱۹۳۲	گرامی	مرزا
۱۸۷۵	کمال ست	-	۱۹۰۴	گلشن غلام نبی خان	-	۱۹۳۳	گرامی	میر گھاسی
۱۸۷۶	کمالی یرشاد	-	۱۹۰۵	کھال پیار سے لال	-	۱۹۳۴	گرداب	رام چرن
۱۸۷۷	کالچرن بابو	-	۱۹۰۶	کلب حسین خان مرزا	-	۱۹۳۵	گردیزی	فتح علی خان حسینی
۱۸۷۸	کالی کرشنا - راجہ	-	۱۹۰۷	کلو جعفر میر	-	۱۹۳۶	گرنٹار	مرزا سنگین بیگ
۱۸۷۹	کامل	پنڈت کھنڈا کر داس	۱۹۰۸	کلیاں رائے منشی	-	۱۹۳۷	گرم	محمد مظہر خان
۱۸۸۰	کامل	مرزا بیگ	۱۹۰۹	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۹۳۸	گرم	مرزا حیدر علی بیگ

۱۹۳۹	گرباں	میر علی امجد	۱۹۶۸	لین	میر لائق علی	۱۹۹۷	بتلا	میر امین
۱۹۴۰	گرباں	میر محمد علی	۱۹۶۹	نجم پشاد	نجم پشاد	۱۹۹۸	مبین	-
۱۹۴۱	گرباں	میر حسام الدین علی	۱۹۷۰	نجم سنگھ کنور	نجم سنگھ کنور	۱۹۹۹	متین	-
۱۹۴۲	گرباں	بھوانی سنگھ بہادر	۱۹۷۱	سان	میر کلیم اللہ	۲۰۰۰	محبور	رائے خوشمال سنگھ
۱۹۴۳	گرباں	نظام علی الدین خاں	۱۹۷۲	لطافت	سید حسن مولوی	۲۰۰۱	محبور	مولوی عصمت علی
۱۹۴۴	گرباں	سید محمد حسین گھنوی	۱۹۷۳	لطفت	مرزا علی دہلوی	۲۰۰۲	محبور	میاں حق رسا
۱۹۴۵	گستاخ	مرزا علی بیگ	۱۹۷۴	لطفت	الحق	۲۰۰۳	محبور	نواب اقبال الدولہ
۱۹۴۶	گلشن	امیر سنگھ	۱۹۷۵	لطفت اللہ	مرزا	۲۰۰۴	محبوب	ذیلور میر نظام حیدر بیگ مولوی
۱۹۴۷	گلشن	شاہ یامیاں گلشن صاحب	۱۹۷۶	لطیف	میر لطیف علی	۲۰۰۵	مجرم	رحمت اللہ
۱۹۴۸	گلشن	علی خاں	۱۹۷۷	لطیف	میر شمس الدین	۲۰۰۶	مجرم	شیخ غلام حسین
۱۹۴۹	گنا	یا کنا بیگم	۱۹۷۸	لعل	میر فتح علی	۲۰۰۷	مجرم	میر فتح علی
۱۹۵۰	گنڈل لال		۱۹۷۹	لکنت	محمد شیر خاں	۲۰۰۸	مجرم	میر فتح علی
۱۹۵۱	گنڈا مل		۱۹۸۰	ماہ		۲۰۰۹	مجرم	غلام سرور
۱۹۵۲	گنگا پرشاد		۱۹۸۱	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ	۲۰۱۰	مجنوں	منشی کرشن چند
۱۹۵۳	گنگا دھرم		۱۹۸۲	ماہ	میر محمد علی خاں	۲۰۱۱	مجنوں	سید انعام حسین
۱۹۵۴	گنیش یا گنیشی لال		۱۹۸۳	ماہ	میر اور میاں نضر الدین	۲۰۱۲	مجنوں	عظیم آبادی
۱۹۵۵	گویا مونی مولوی شیخ احمد علی		۱۹۸۴	ماہر	سید کاظم علی	۲۰۱۳	مجنوں	میر حمایت علی
۱۹۵۶	گویا مونی مولانا عبدالعلی محمد		۱۹۸۵	ماہر	شاہ میان اور میر مہدی	۲۰۱۴	مجید	شہ
۱۹۵۷	گویا مونی شکر منشی		۱۹۸۶	ماہر	لالہ لتا پرشاد	۲۰۱۵	مجید	شیخ قادر علی
۱۹۵۸	گوری	دت پنڈت	۱۹۸۷	ماہر	مرزا آغا بیگ	۲۰۱۶	مجید	مجید الدین خاں
۱۹۵۹	گوری دس		۱۹۸۸	ماہر	منشی چنی لال	۲۰۱۷	مجید	مولوی سراج الدین
۱۹۶۰	گوہر	خورشید علی خاں بہادر	۱۹۸۹	ماہر	میر مہدی	۲۰۱۸	مجید	منشی سائیکا پرشاد
۱۹۶۱	گوہری	بدایونی	۱۹۹۰	ماہر	میر بہار علی	۲۰۱۹	محب	شیخ ولی اللہ
۱۹۶۲	گویا	نواب فقیر محمد خاں	۱۹۹۱	ماہر	مبارز خاں	۲۰۲۰	محب	سید ذی اللہ محبت
۱۹۶۳	گویا	شیخ حیات الفرج آبادی	۱۹۹۲	ماہر	سید مبارک علی	۲۰۲۱	محب	علی
۱۹۶۴	گھاسی	میر	۱۹۹۳	مبارز	مراد علی خاں	۲۰۲۲	محب	نواب محبت اللہ خاں
۱۹۶۵	گھٹا	محمد اعظم	۱۹۹۴	مبارک	مرزا ناظم	۲۰۲۳	محبوب	علی مولوی
۱۹۶۶	گیسودار	عبداللہ حسین	۱۹۹۵	بتلا		۲۰۲۴	محبوب	میر غلام حیدری
۱۹۶۷	لالہ		۱۹۹۶	بتلا		۲۰۲۵	محبوب	خواجہ محمد علی خاں

۲۰۳۶	مختتم	سید مختتم لکھنوی	۲۰۵۵	محمد حسین	محمد عبد الرحمن	۲۰۸۴
۲۰۳۷	محمود	خواجہ نبی بخش	۲۰۵۶	محمد حسین مولوی	مختار	۲۰۸۵
۲۰۳۸	محمود	ہادی حسن	۲۰۵۷	محمد حسین خاں	مخدوم	۲۰۸۶
۲۰۳۹	محمود		۲۰۵۸	محمد خاں	مخلص	۲۰۸۷
۲۰۴۰	محمود	خلیفہ حافظ اللہ	۲۰۵۹	محمد خاں فقیر	مخلص	۲۰۸۸
۲۰۴۱	محمود	سید اور میر نصیر خاں	۲۰۶۰	محمد خاں نواب	مخلص	۲۰۸۹
۲۰۴۲	محمود	عالم شاہ سیرازادہ	۲۰۶۱	محمد سید	مخلص	۲۰۹۰
۲۰۴۳	محمود	مولوی سید محمد حسین	۲۰۶۲	محمد شاہ	مخلص	۲۰۹۱
۲۰۴۴	محمود	محمد تقی خاں	۲۰۶۳	محمد شفیع	محمود	۲۰۹۲
۲۰۴۵	محسن	خواجہ	۲۰۶۴	محمد صادق حکیم ادیب	محمود	۲۰۹۳
۲۰۴۶	محسن	سید محسن علی	۲۰۶۵	محمد عباس	مدحت	۲۰۹۴
۲۰۴۷	محسن	محمد حیدر آبادی	۲۰۶۶	محمد عبد اللہ خاں	مدعا	۲۰۹۵
۲۰۴۸	محسن	میر حسن خاں	۲۰۶۷	محمد علی	مدھوا	۲۰۹۶
۲۰۴۹	محسن	میر محمد	۲۰۶۸	محمد علی منشی	مدھوش	۲۰۹۷
۲۰۵۰	محسن	حکیم محمد بخش	۲۰۶۹	محمد عیسیٰ خواجہ	منصب	۲۰۹۸
۲۰۵۱	محشر	اکرام اللہ خاں	۲۰۷۰	محمد مرزا	مراد	۲۰۹۹
۲۰۵۲	محشر	مرزا علی نقی بیگ	۲۰۷۱	محمد مہدی داغ	مراد	۲۱۰۰
۲۰۵۳	محمود	سید محفوظ علی خاں	۲۰۷۲	محمد میر - سید	مرتضیٰ	۲۱۰۱
۲۰۵۴	محمی		۲۰۷۳	محمد یحییٰ	مرحوم	۲۱۰۲
۲۰۵۵	محکم		۲۰۷۴	محمد ہادی	مرداں	۲۱۰۳
۲۰۵۶	محمد سید		۲۰۷۵	محمد سید حافظ محمد خاں	مرزا	۲۱۰۴
۲۰۵۷	محمد عظیم		۲۰۷۶	محمد زار دکنی	مرزا	۲۱۰۵
۲۰۵۸	محمد ابراہیم		۲۰۷۷	محمد بیگ	مرزا	۲۱۰۶
۲۰۵۹	محمد اسماعیل		۲۰۷۸	محسن حکیم محمد حسن خاں	مرزا	۲۱۰۷
۲۰۶۰	محمد اکبر		۲۰۷۹	محنت مرزا حسین علی بیگ	مرزا	۲۱۰۸
۲۰۶۱	محمد بخش		۲۰۸۰	محمد رحیم علی خاں	مرزا	۲۱۰۹
۲۰۶۲	محمد بن خواجہ		۲۰۸۱	محمد شیخ عظیم اللہ	مرزا	۲۱۱۰
۲۰۶۳	محمد تقی		۲۰۸۲	محمد شیخ فیض الدین	مرزا	۲۱۱۱
۲۰۶۴	محمد جان منشی		۲۰۸۳	محمد فیض حسین علی خاں	مرزا	۲۱۱۲

۲۱۱۳	مرزا خاں	۲۱۲۶	سرور	نواب غلام حسین	۲۱۴۱	مشتاق	مرزا ابراہیم
۲۱۱۴	مرزائی محمد علی خاں	۲۱۲۷	سرور	گردھاری لال	۲۱۴۲	مشتاق	میر حسن دہلوی
۲۱۱۵	مروت پنڈت ہنس کرن	۲۱۲۸	مسعود	ابوالخیر	۲۱۴۳	مشتاق	سالار بخش
۲۱۱۶	مروت صغیر علی	۲۱۲۹	مسکن	عبدالوحید خاں	۲۱۴۴	مشتاق	عنایت علی
۲۱۱۷	مروت میر محمد علی	۲۱۳۰	مسکن	لالہ بخت مل	۲۱۴۵	مشرقی	کامران بخش
۲۱۱۸	مرہون مرزا علی رضا	۲۱۳۱	مسکن	مرزا کلو بیگ	۲۱۴۶	مشرقی	لالہ سیال چند
۲۱۱۹	مرزے جالکی پرشاد	۲۱۳۲	مسکن	میر عبداللہ	۲۱۴۷	مشفق	محمد جان
۲۱۲۰	مرید	۲۱۳۳	مسلم	فرزند علی	۲۱۴۸	مشفق	احمد بیگ
۲۱۲۱	مرید حسین خاں	۲۱۳۴	مسلمان	لالہ بختادرسنگھ	۲۱۴۹	مشک	محمد حسن خاں
۲۱۲۲	مزل شاہ محمد	۲۱۳۵	مسما	سید کرم علی	۲۱۵۰	مشکل	امین الدین
۲۱۲۳	مسافر عبداللہ خاں	۲۱۳۶	مسج	محمد علی لکھنوی	۲۱۵۱	مشہور	بریلوی
۲۱۲۴	مسافر میر یابند	۲۱۳۷	مسج	مسج عبداللہ بیگ	۲۱۵۲	مشہور	محمد حسن
۲۱۲۵	مسافر میر قمر الدین	۲۱۳۸	مسج	مرزا ابراہیم	۲۱۵۳	مشیر	قطب الدین
۲۱۲۶	مست	۲۱۳۹	مسج	میر یاشم علی	۲۱۵۴	مشیر	عنایت حسن
۲۱۲۷	مست	۲۱۴۰	مسج	محمد مسج خاں	۲۱۵۵	مشیر	گوہر علی
۲۱۲۸	مست اشرف علی	۲۱۴۱	مسج	الدین خاں	۲۱۵۶	مصغی	غلام ہمدانی
۲۱۲۹	مست علی رضا	۲۱۴۲	مسج	اللہ خاں	۲۱۵۷	مصدر	شاد اللہ
۲۱۳۰	مست میر فضل علی	۲۱۴۳	مسیحا	حکیم محمد علی	۲۱۵۸	مصطفیٰ	خاں
۲۱۳۱	مست لالہ رتن لال	۲۱۴۴	مشتاق	محمد عبید الرحمن	۲۱۵۹	مصیبت	غلام قطب الدین
۲۱۳۲	مستان شاہ	۲۱۴۵	مشتاق	جل رام	۲۱۶۰	مضطر	دوانقار علی
۲۱۳۳	مستد یار علی	۲۱۴۶	مشتاق	تاج الدین	۲۱۶۱	مضطر	میر حسن علی لکھنوی
۲۱۳۴	مست حکیم حاجی امیر احمد	۲۱۴۷	مشتاق	حسین بخش	۲۱۶۲	مضطر	لالہ کنور سین
۲۱۳۵	مست شکر	۲۱۴۸	مشتاق	حسین مشتاق	۲۱۶۳	مضطر	اسد اللہ خاں
۲۱۳۶	مست شیخ وزیر علی	۲۱۴۹	مشتاق	شاد اللہ	۲۱۶۴	مضطر	مرزا خسرو شکوہ آبادی
۲۱۳۷	مسور سید محمد علی	۲۱۵۰	مشتاق	عبداللہ خاں	۲۱۶۵	مضطر	مرزا سنگین
۲۱۳۸	مسور شرف الدین	۲۱۵۱	مشتاق	غلام علی	۲۱۶۶	مضطر	مرزا مظفر خاں
۲۱۳۹	مسور پیر بخش	۲۱۵۲	مشتاق	قربان علی بیگ	۲۱۶۷	مضطر	ہزاری لال
۲۱۴۰	مسور محمد بخش اللہ	۲۱۵۳	مشتاق	محمد علی خاں	۲۱۶۸	مضطر	علی اکبر بیگ
۲۱۴۱	مسور اصغر علی	۲۱۵۴	مشتاق	محمد واصل	۲۱۶۹	مضطر	لالہ درگا پرشاد

۲۲۰۰	مضطرب میاں محمد حاجی	۲۲۲۹	مغموم میر شیت علی	۲۲۵۸	طلال محمد رضا خاں
۲۲۰۱	مضمون امام الدین	۲۲۳۰	مغموم لالہ رام	۲۲۵۹	طلال مرزا محمد زمان
۲۲۰۲	مضمون میاں شرف الدین	۲۲۳۱	مفتی محمد امین	۲۲۶۰	ملوک
۲۲۰۳	مضیع اللہ خاں	۲۲۳۲	مفتوں پنڈت موہی رام	۲۲۶۱	ملول ایشری پرشاد
۲۲۰۴	مظفر حسین منشی	۲۲۳۳	مفتوں ہادی علی	۲۲۶۲	ملول شرف الدین
۲۲۰۵	مظفر مظفر علی خاں	۲۲۳۴	مفتوں شیخ عبدالرحیم	۲۲۶۳	ممتاز فتح علی
۲۲۰۶	مظفر منشی حسین خاں	۲۲۳۵	مفتوں کاظم علی	۲۲۶۴	ممتاز مرزا ناسم
۲۲۰۷	مظفر میر نکھو خاں	۲۲۳۶	مفتوں ماسٹر گیتی	۲۲۶۵	ممتاز حافظ نور محمد
۲۲۰۸	مظفر الدین	۲۲۳۷	مفتوں ابراہیم بیگ	۲۲۶۶	ممتاز احسن اللہ
۲۲۰۹	مظلوم شاہ	۲۲۳۸	مفتوں کریم بخش	۲۲۶۷	ممتاز الدین
۲۲۱۰	مظہر لام پوری	۲۲۳۹	مفتوں بدر الدین	۲۲۶۸	ممتاز علی
۲۲۱۱	مظہر مرزا جان جاناں	۲۲۴۰	مفتوں علی بخش	۲۲۶۹	ملوک علی
۲۲۱۲	مظہر منجھو خاں	۲۲۴۱	مفتی میر مفتی	۲۲۷۰	ممنون امانت علی
۲۲۱۳	مظہر محمد اسحق	۲۲۴۲	مفلس محب علی	۲۲۷۱	ممنون نظام الدین
۲۲۱۴	مظہر میر حسن علی	۲۲۴۳	مقبول میر اکبر علی	۲۲۷۲	من بھول پنڈت
۲۲۱۵	مظہری محبوب علی	۲۲۴۴	مقبول محمد ابراہیم	۲۲۷۳	منتظر اسد اللہ
۲۲۱۶	معجز منشی مرزا محمد رفقا	۲۲۴۵	مقبول مقبول احمد	۲۲۷۴	منتظر لام الدین
۲۲۱۷	معروف احسن اللہ	۲۲۴۶	مقبول ابراہیم بیگ	۲۲۷۵	منتظر خواجہ بخش اللہ
۲۲۱۸	معروف الہی بخش	۲۲۴۷	مقدور محمد ابراہیم	۲۲۷۶	منتظر خواجہ عبداللہ خاں
۲۲۱۹	معروف نواب خاں بہادر	۲۲۴۸	مقرب علی سید	۲۲۷۷	منتظر نواز اسلام
۲۲۲۰	معشوق علی	۲۲۴۹	مقصود محمد مقصود	۲۲۷۸	منشی احمد مسیتا بیگ
۲۲۲۱	معظم محمد معظم مراد آبادی	۲۲۵۰	مقیم محمد مقیم خاں	۲۲۷۹	منشی صاحب بلگرامی
۲۲۲۲	معقول	۲۲۵۱	مکرم مرزا دہلوی	۲۲۸۰	منشی شیخ غلام علی
۲۲۲۳	معنی محمد امین	۲۲۵۲	مکندرام پنڈت	۲۲۸۱	منشی عجائب رائے
۲۲۲۴	معین معین الدین	۲۲۵۳	مکند لال	۲۲۸۲	منشی غلام احمد قادری
۲۲۲۵	معین شیخ معین الدین	۲۲۵۴	مکھن لال	۲۲۸۳	منشی مول چند
۲۲۲۶	مغل مرزا	۲۲۵۵	مکو شیخ نادر	۲۲۸۴	منشی میر محمد حسین
۲۲۲۷	مغل مرزا مغل علی خاں	۲۲۵۶	مگن لال الہ آبادی	۲۲۸۵	منصب غلام قطب الدین
۲۲۲۸	مغموم مرزا اسحاق	۲۲۵۷	ملال	۲۲۸۶	منصب علی خاں

۲۲۸۶	منصور علی سبزواری	۲۳۱۶	موزوں خواجہ علی خاں	۲۳۲۵	میر محمد تقی
۲۲۸۸	منتظر خواجہ بخش اللہ	۲۳۱۷	موزوں میر لواب لکھنوی	۲۳۲۶	میران سبزواری
۲۲۸۹	منظور احمد	۲۳۱۸	موسوی میر معز الدین	۲۳۲۷	میران میر خاں
۲۲۹۰	منظور بابو خاں	۲۳۱۹	مومن حکیم مومن خاں	۲۳۲۸	میران میر عسکری
۲۲۹۱	منظور غلام محمد علی	۲۳۲۰	مونس سعادت علی	۲۳۲۹	میون شیخ دینی محمد
۲۲۹۲	منعم راغب علی	۲۳۲۱	مونس میر لواب	۲۳۳۰	مہدی علی خاں
۲۲۹۳	منعم قاضی نور الحسن	۲۳۲۲	مہا باج راجہ ہنس بکے	۲۳۳۱	میوار رام
۲۲۹۴	منعم محمد خاں	۲۳۲۳	مہجور شیخ محمد بخش	۲۳۳۲	ناتوان جان محمد
۲۲۹۵	منعم مولوی اسد اللہ	۲۳۲۴	مہجور لواب اقبال الدولہ	۲۳۳۳	ناجی محمد شاکر
۲۲۹۶	منعم مومن لال	۲۳۲۵	مہدی امیر	۲۳۳۴	نادر کلب حسین خاں
۲۲۹۷	منعم	۲۳۲۶	مہدی حسین خاں	۲۳۳۵	نادر شیخ امام الدین
۲۲۹۸	منور میر منور علی	۲۳۲۷	مہدی علی خاں بہادر	۲۳۳۶	نادر شیخ غلام رسول
۲۲۹۹	منوہر منشی اسد اللہ	۲۳۲۸	مہدی لواب جلال الدولہ	۲۳۳۷	نادر لالہ گنگا سنگھ
۲۳۰۰	منیر خواجہ آفتاب خاں	۲۳۲۹	مہر بیدار بخت	۲۳۳۸	نادر مرزا مصطفیٰ علی حیدر
۲۳۰۱	منیر سید میر اسماعیل	۲۳۳۰	مہر راحت بیگ	۲۳۳۹	نادر سید نجم الدین
۲۳۰۲	منیر منیر الدین	۲۳۳۱	مہر لالہ مہر چند	۲۳۴۰	نادر محمد عارف علی
۲۳۰۳	منیر قطام الدین	۲۳۳۲	مہر محمد عبداللہ	۲۳۴۱	نادر دہلوی
۲۳۰۴	منیر دجیبہ الدین	۲۳۳۳	مہر مرزا احاطم علی بیگ	۲۳۴۲	ناراش الہی بخش
۲۳۰۵	موتی	۲۳۳۴	مہر مرزا محمد رضا	۲۳۴۳	نازک زینت جان
۲۳۰۶	موتی لال پنڈت	۲۳۳۵	مہر امین الدولہ	۲۳۴۴	نازنین مرزا علی بیگ
۲۳۰۷	موج خدا بخش	۲۳۳۶	مہر لواب منصور خاں	۲۳۴۵	ناسخ امام بخش
۲۳۰۸	موج کاظم حسین	۲۳۳۷	مہلت مرزا علی	۲۳۴۶	ناصر امیر خاں
۲۳۰۹	موجی موجی رام	۲۳۳۸	مہمان	۲۳۴۷	ناصر سعادت خاں
۲۳۱۰	موزوں لالہ چتر سنگھ	۲۳۳۹	میر اولاد علی	۲۳۴۸	ناصر سید میر محمد
۲۳۱۱	موزوں لالہ بہاں چند	۲۳۴۰	میر محمد میر علی	۲۳۴۹	ناصر یوسف مرزا
۲۳۱۲	موزوں مرزا قادر بخش	۲۳۴۱	میر محمد	۲۳۵۰	ناصر محمد ابو الفضل
۲۳۱۳	موزوں رام نرائن	۲۳۴۲	میر آغا	۲۳۵۱	ناصر میر ناصر علی
۲۳۱۴	موزوں رحم علی	۲۳۴۳	میر اللہ	۲۳۵۲	ناصر ناصر میاں
۲۳۱۵	موزوں فرزند علی	۲۳۴۴	میر علی	۲۳۵۳	ناصر میر ناصر علی فتح پوری

۲۳۷۴	ناصر	نواب ناصر جنگ	۲۳۸۳	نثار	محمد امان	۲۳۳۲	نذیر احمد منشی محمد
۲۳۷۵	ناصر	خان محمد	۲۳۸۴	نثار		۲۳۳۳	نشاخ مولوی عبدالغفور نساج
۲۳۷۶	ناصر	علی شاہ	۲۳۸۵	نثار	علی بیگ مرزا	۲۳۳۴	نسان حسن علی خاں
۲۳۷۷	ناصر	علی عظیم آبادی	۲۳۸۶	نجات	سید کلب علی مرزا	۲۳۳۵	نسبت مرزا احمد علی
۲۳۷۸	ناصر	علی محمد	۲۳۸۷	نجات	شیخ حسن رضا	۲۳۳۶	نسیم برج ناکھ
۲۳۷۹	ناطق	شیخ احمد شاہ	۲۳۸۸	نجات	میرزین العابدین	۲۳۳۷	نسیم پٹت یا سنگھ یاد یا شکر
۲۳۸۰	ناظر	شیخ امیر اللہ	۲۳۸۹	نجد	مرزا محمد عبس	۲۳۳۸	نسیم گلزار علی
۲۳۸۱	ناظم	پٹت غنیو پرشاد	۲۳۹۰	نخبت	شاہ محمد علی	۲۳۳۹	نسیم مرزا راجہ کدرا ناکھ
۲۳۸۲	ناظم	میرناظم علی	۲۳۹۱	نخبت	علی خواجہ نخبت علی	۲۳۴۰	نسیم نواب محمد حسین علی سلطان
۲۳۸۳	نالاں	-	۲۳۹۲	نخبت	میر نخبت علی	۲۳۴۱	نشاط رائے نیک پرشاد
۲۳۸۴	نالاں	عبدالقادر	۲۳۹۳	نخبت علی خاں		۲۳۴۲	نشاط لالیشری سنگھ
۲۳۸۵	نالاں	مرزا محمد جان	۲۳۹۴	نجم	قاضی نجم الدین	۲۳۴۳	نشاط مولوی الہی بخش
۲۳۸۶	نالاں	مرزا محمد عسکری خاں	۲۳۹۵	نجم	مولوی نجم الدین اختر	۲۳۴۴	نشر میرامداد حسین
۲۳۸۷	نالاں	سید احمد علی	۲۳۹۶	نجم	نجم الدولہ سید محمد رضا خاں	۲۳۴۵	نصرت لال گوندہ رائے
۲۳۸۸	نالاں	میر اورمیاں وارث علی	۲۳۹۷	نجیب	میر بہادر علی	۲۳۴۶	نصرت علی
۲۳۸۹	نامی	-	۲۳۹۸	نخبت	لالہ کھپت رائے	۲۳۴۷	نصرتی
۲۳۹۰	نامی	متھن لال	۲۳۹۹	نخبت	سید برکت علی	۲۳۴۸	نصیر سید نصر الدین غوشی
۲۳۹۱	نامی	سید اور میر آقا حسن	۲۴۰۰	نرا	دکنی	۲۳۴۹	نصیر شاہ محمد نصیر الدین
۲۳۹۲	نامی	شیخ نظام الدین	۲۴۰۱	ندرت	محمد بھٹی علی خاں	۲۳۵۰	نصیر محمد لکنوی
۲۳۹۳	نامی	نواب میر حسام الدین	۲۴۰۲	ندرت	مرزا مغل	۲۳۵۱	نصیر اللہ خاں
۲۳۹۴	نامی	محمد شاکر	۲۴۰۳	ندیم	شیخ علی قلی	۲۳۵۲	نصیر الدین مولوی
۲۳۹۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ	۲۴۰۴	ندیم	محمد قاسم رحیلوی	۲۳۵۳	نصیر الدین
۲۳۹۶	نامی	نواب سعید الدین	۲۴۰۵	ندیم	مولوی رجب اللہ	۲۳۵۴	نظام شیخ محمد نظام الدین
۲۳۹۷	نبی	بخش خاں نواب	۲۴۰۶	ندیم	میر محمد شفیق	۲۳۵۵	نظام نواب غازی الدین خاں
۲۳۹۸	نثار	حکیم محمد نیاہ خاں	۲۴۰۷	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۳۵۶	نظام الدین
۲۳۹۹	نثار	سدا حکم	۲۴۰۸	نزار	سید قاسم علی	۲۳۵۷	نظام الدین منشی
۲۴۰۰	نثار	شیخ محمد امین	۲۴۰۹	نذارت	رام حمد	۲۳۵۸	نظامی سید نظام الدین احمد
۲۴۰۱	نثار	شیخ محمد قاسم	۲۴۱۰	نزهت	میاں مرزا ارجمند	۲۳۵۹	نظامی شیخ نظام الدین
۲۴۰۲	نثار	مولوی نثار احمد	۲۴۱۱	نزهت	میرا رام الدین	۲۳۶۰	نظیر

۲۵۴۸	وحید	مولوی عبدالرؤف	۲۵۴۴	ولی	مرحمت خاں	۲۶۰۶	ہر دیو سنگھ
۲۵۴۹	وحید	منشی سرفراز علی خاں	۲۵۴۸	ولی	شاہ محمد ولی اللہ	۲۶۰۷	پرنسپل منشی
۲۵۵۰	وحید علی		۲۵۴۹	ولی اللہ شاہ دہلوی		۲۶۰۸	ہر سکھ رائے منشی
۲۵۵۱	وحیدی	دکنی	۲۵۸۰	دباب		۲۶۰۹	مولادوریش
۲۵۵۲	ودار	مرزا دور	۲۵۸۱	دہمی	منشی اور بابو شیو پرشاد	۲۶۱۰	مرزا محمد
۲۵۵۳	ودار	سلیمان علی خاں	۲۵۸۲	دہم	میر محمد علی	۲۶۱۱	امیر علی خاں
۲۵۵۴	وزیر	شیخ وزیر علی	۲۵۸۳	ہاتھ	مرزا محمد	۲۶۱۲	مولوی نور حسین
۲۵۵۵	وزیر	خواجہ وزیر	۲۵۸۴	ہاتھ	یا ہاتھی	۲۶۱۳	علی خاں
۲۵۵۶	وزیر علی	میر اور منشی	۲۵۸۵	ہادی	دہلوی	۲۶۱۴	ہمت احمد
۲۵۵۷	وزیر خاں محمد		۲۵۸۶	ہادی	میر محمد جواد سید	۲۶۱۵	محمد
۲۵۵۸	وزیری	نواب وزیر علی خاں	۲۵۸۷	ہادی	دکنی	۲۶۱۶	میر محفوظ علی
۲۵۵۹	دست	مستقیم خاں	۲۵۸۸	ہادی	حسین خاں سید	۲۶۱۷	راکے گلاب چند
۲۵۶۰	وصال	حکیم نصر اللہ خاں	۲۵۸۹	ہاشم	حکیم باقر علی	۲۶۱۸	میر عزیز الدین سید
۲۵۶۱	وصف	میر محمد علی	۲۵۹۰	ہاشم	دکنی	۲۶۱۹	ملاور علی خاں
۲۵۶۲	وصل	میر احمد علی	۲۵۹۱	ہاشم	حاجی محمد	۲۶۲۰	گوکل چند
۲۵۶۳	وصل	مرزا اسحاق	۲۵۹۲	ہاشم	خواجہ محمد	۲۶۲۱	میاں
۲۵۶۴	وفا	مولوی عبدالولی	۲۵۹۳	ہاشمی	عبدالواسع	۲۶۲۲	محمد داور حیدر آبادی
۲۵۶۵	وفا	حیدر علی	۲۵۹۴	ہاشمی	میر	۲۶۲۳	
۲۵۶۶	وفا	راجہ نول رائے	۲۵۹۵	ہاجر	مولوی غلام امام خاں	۲۶۲۴	وارث علی خاں
۲۵۶۷	ولایت	علی غازی پوری	۲۵۹۶	ہاجر	مرزا اصغر حسین	۲۶۲۵	منو مان داس بابو
۲۵۶۸	ولایت	نواب ولایت علی خاں	۲۵۹۷	ہدایت	علی مولوی	۲۶۲۶	نواب مرزا محمد تقی خاں
۲۵۶۹	ولایت	میر ولایت اللہ خاں	۲۵۹۸	ہدایت	علی	۲۶۲۷	غلام مصطفیٰ
۲۵۷۰	ولی	حکیم شیخ ولی محمد	۲۵۹۹	ہدایت	میر ہدایت اللہ	۲۶۲۸	میر شمس الدین
۲۵۷۱	ولی	علی محمد خاں	۲۶۰۰	ہدایت	میرن یا شیر ہدایت اللہ	۲۶۲۹	نواب مرزا اتقی خاں
۲۵۷۲	ولی	محمد اکبر	۲۶۰۱	ہزیر	حسین سید	۲۶۳۰	ہوشیار
۲۵۷۳	ولی اللہ سید		۲۶۰۲	ہر چند	گھوس	۲۶۳۱	منشی کیول رام
۲۵۷۴	ولی	سید محمد مولی	۲۶۰۳	ہر چند	کشور دہلوی	۲۶۳۲	میر محمد اعظم
۲۵۷۵	ولی	منشی محمد	۲۶۰۴	ہر چند	رائے	۲۶۳۳	مہنگا یا ہنگا خاں
۲۵۷۶	ولی	مرزا محمد دہلوی	۲۶۰۵	ہرداس سنگھ		۲۶۳۴	میر غلام حسین

۲۶۳۵	یار	یہ محمد حسین	۲۶۳۶	یکمائی	غلام محی الدین	۲۶۵۷	یوسف
۲۶۳۶	یار	شاہ محمد زمان	۲۶۳۷	یعقوب	میر یعقوب علی	۲۶۵۸	یوسف
۲۶۳۷	یار	میر محمد دہلوی	۲۶۳۸	یقین	سید محمد حسین	۲۶۵۹	یوسف
۲۶۳۸	یار	میر حیدر علی	۲۶۳۹	یقین	میاں انعام اللہ	۲۶۶۰	یوسف
۲۶۳۹	یاس	میاں بنو حیدر آبادی	۲۶۴۰	یکتا	خواجہ معین الدین خاں	۲۶۶۱	یوسف
۲۶۴۰	یاس	حکیم اکرام اللہ	۲۶۴۱	یکدل	میر عزت اللہ	۲۶۶۲	یوسف
۲۶۴۱	یاس	حسن علی خاں	۲۶۴۲	یکدل	دلدار خاں	۲۶۶۳	یوسف
۲۶۴۲	یاس	خیر الدین	۲۶۴۳	یک رنگ	مصطفیٰ قلی خاں	۲۶۶۴	یوسف
۲۶۴۳	یاس	شیخ امجد علی	۲۶۴۴	یک رنگ	لالہ بش داس	۲۶۶۵	یوسف
۲۶۴۴	یاس	مرزا یاد رکشت بہادر	۲۶۴۵	یکسو	لالہ فتح چند	۲۶۶۶	یوسف
۲۶۴۵	یاس	منشی یکمائی خاں	۲۶۴۶	یکرو	میاں عبدالوہاب	۲۶۶۷	یوسف

تاریخ کے گمشدہ اوراق

حضرت نیاز کے چوبیس افسانوں کا مجموعہ تاریخ و انشا کے لطیف کے امتزاج کا بلند ترین معیار قائم کرتے ہیں۔ ان افسانوں کے مطالعے سے واضح ہو گا کہ تاریخ کے بھولے ہوئے اوراق میں کتنی دلکش حقیقت پوشیدہ ہیں جنہیں حضرت نیاز کی انشاء نے اور زیادہ دلکش بنا دیا ہے۔

قیمت - ۲ روپے

ادارہ ادب عالیہ - نگار پاکستان ۳۲ گارڈن مارکیٹ
کراچی ۳

انتخاب دواوین

مصنف امام بخش صہبائی۔ دہلی کالج میں فارسی کے پروفیسر اور غالب، مومن، ذوق اور سرسید وغیرہ کے معاصر تھے۔ فارسی کے زبردست عالم خیال کئے جاتے تھے، سرسید کی آثار الصنادید کے مسودہ کی اصلاح و ترتیب انہیں کی تھی۔ علم بیان و معانی اور قواعد کی مشہور کتاب حدائق البلاغت کا اردو ترجمہ بھی انہوں نے کیا تھا۔

عبدتشفیق و طباعت

دہلی کالج کے پرنسپل پو ترس کی فرمائش پر صہبائی نے مسشہء میں اردو کے معروف و ممتاز شعرا کا یہ انتخاب کیا تھا۔ جو نگار ساس دتاسی کے بیان کے مطابق مسشہء میں شائع ہو گیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ لیاقت بخش لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے

خصوصیات اردو زبان و ادب کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں کلیات و دواوین کو سامنے رکھ متنازع شعرا کا معتد بہ کلام جمع کر دیا گیا ہے، شعرا کا انتخاب ہندیت پاکیزہ ہے اور مولف کے ذوق سلیم پر دلالت کرتا ہے۔ دلی سے لے کر معاصر تک کا انتخاب انھوں نے بڑی جانفشانی سے کیا ہے۔ اور اس انتخاب میں تمام اصناف سخن کو ملحوظ رکھا ہے دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح انھوں نے صرف غزل کے شعرا نہیں دیئے بلکہ اس صنف کا انتخاب بھی دیا ہے جس میں کون شاعر حصہ و حصیت رکھتا ہے۔ کسی کے کلام کا انتخاب دس بارہ صفحات سے کم میں نہیں ہے۔ ہر صفحہ میں ۲۰ اشعار ہیں۔ شعرا کے حالات بھی درج ہیں لیکن بہت مختصر نصف صفحہ سے زائد کسی کے متعلق نہیں لکھا۔ معاصر شعرا مثلاً غالب، اذوق و زوہن جن سے وہ بخوبی واقف تھے۔ ان پر بھی صرف چند سطریں لکھی ہیں۔ اس کے کران کا اصل مقصد شعرا کا تذکرہ نہیں بلکہ متنازع شعرا کے کلام کا انتخاب تھا۔

تخاب کلام اور حقائق زندگی سے قطع نظر اس کتاب کا حوصلہ نہایت بیش قیمت ہے وہ اس کا دیباچہ ہے۔ یہ دیباچہ رد و ردی ہے در س میں صہبائی نے شکر کی تعریف، تاریخ، وزن، قافیہ، ردیف، عروض اور اصناف سخن پر جہان نیک و مانہ روشنائیوں سے۔ اصناف سخن پر خصوصاً بحث کی ہے۔ ہر صنف کے مخصوص و مفید اوزار و میٹھورتھرا و کلام کے نمونے درج کئے گئے ہیں۔ غالباً ان امور پر اردو زبان میں صہبائی سے پہلے کسی اور شخص نے روشنی نہیں ڈالی۔

بعد کے کثر تذکرہ نگار دہانے تخاب دوادیں سے مدد لی ہے کریم الدین نے گلہ سہ زاریناں، کے نام سے جو تذکرہ لکھا ہے اس میں شہر کے حالات کثر لفظ بہ لفظ اسی تذکرے سے چلے گئے ہیں لیکن انہوں نے صہبائی یا ان کے اتحاب کا کہیں ذکر نہیں کیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	علی - قمش لی الله گجراتی	۴	میر تقی میر	۷	شاه نصیر	۱۰	منشی مول چند
۲	درد - خواجہ میر درد	۵	جرات	۸	ممنون	۱۱	ذوق
۳	سودا - رفیع الدین	۶	میر حسن	۹	ناسخ	۱۲	مومن

مدح الشعراء

مصنف | نواب عنایت حسین خاں ابن علی ابراہیم خیل مصنف گلزار ابراہیم -

عہد تصنیف و طباعت | دیپاچہ سے پتہ چلتا ہے کہ اس تذکرے کی ترتیب کے وقت لکھنؤ میں نصیر الدین حیدر - انگلستان میں ملکہ وکٹوریہ اور دہلی میں اکبر شاہ ثانی حکمران تھے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے تحقیق سے

بتایا ہے کہ ^{۱۳۶۶ھ} ۱۹۴۷ء تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں اس لئے یہ تذکرہ اسی سال یا اس سن کے بعد مرتب ہوا ہے۔

اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود ہے۔

خصوصیت | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۷۹ ریختہ گو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی بہت مختصر ہیں اور نمونہ کلام کو خود مصنف نے محسن، مدس، مریع یا مثلث کر کے پیش کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آصف	۱۰	امداد	۱۹	جیل
۲	امیر	۱۱	افش	۲۰	حسن
۳	انشا	۱۲	افسر	۲۱	خسر
۴	آتش	۱۳	انور	۲۲	درد
۵	اصغر	۱۴	الہ	۲۳	ذاکر
۶	اجمل	۱۵	افضل	۲۴	رسم
۷	اعلیٰ	۱۶	بیباک	۲۵	راسخ
۸	-	۱۷	بہل	۲۶	سلامت
۹	اخلاص	۱۸	بیخود	۲۷	سرور

۱۷ دستہ الفصاحت - مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی -

۲۸	شوق	میر رضی الدین	۴۲	علی اصغر	مرزا علی اصغر	۵۶	ماہ	میرن
۲۹	شاعر	میر بہادر حسین	۴۳	غریب		۵۷	لالہ محبوب سنگھ
۳۰	شیفۃ	مرزا محمد شیفۃ	۴۴	قمر	قمر الدین علی خاں	۵۸	محمد حسین	میر محمد حسین عرف امیر نواب
۳۱	شوریں	مرزا باقر علی شوق	۴۵	قتیل	مرزا احمد حسن	۵۹	منظوم	منظوم شاہ
۳۲	شور	(انٹیمش بدایافت نرسیدہ)	۴۶	گریاں	شیخ تصدق حسین	۶۰	موزوں	
۳۳		۴۷	کلیم	کلیم اللہ	۶۱	مہجور	ناظر احمد خاں
۳۴	شفقت	مرزا احمد علی خاں	۴۸	لطف	لطف علی	۶۲	منشی	
۳۵	شہید	مولوی غلام امام شہید	۴۹	معصوفی	شیخ غلام بہدائی	۶۳	مومن علی	شیخ مومن علی
۳۶	شوق		۵۰	میر	محمد تقی	۶۴	نصیر	نصیر الدین اللہ اللہ اللہ علی آباد
۳۷	شور	میر گلہ	۵۱	محیط	منشی رام جس	۶۵	ناصر	ناصر الدین سید محمد ناصر خاں
۳۸	ضیا	میر ضیاء الدین	۵۲	مہدی	بہدی علی خاں عرف میر نواب	۶۶	نمود	مرزا اسکندر شکوہ
۳۹	طیش	مرزا جہان	۵۳	مہدی	مرزا احمد مہدی خاں	۶۷	نہج
۴۰	...	لالہ شید سنگھ	۵۴	مرزا	مرزا ابو علی خاں	۶۸	وصل	میر احمد علی
۴۱	علی قد	میرزا عافی قدر بہادر	۵۵	مشتاق	نواب ناصر الدین ظفر اللہ خاں	۶۹	یقین	انعام اللہ خاں

۱۔ اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے اس طرح شعرا کی تعداد ۹۸ رہتی ہے۔

۲۔ مداح، شعرا کی تفصیلات کے لئے میں مگر می اکبر علی خاں صاحب کا شکر گزار ہوں افریقان۔

شبستان کا قطرہ گوہرین

مولانا نیاز فتحپوری کے بہترین افسانوں کا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت خیالات اور پاکیزگی کے بہترین شاہکار پیش کئے گئے ہیں۔ ہر افسانہ اپنی جگہ معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔ قیمت: ایک روپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ
کراچی ۷

بہارِ بے خزاں

مصنف | تخلص سحر، نام احمد حسین مصنف نے خود اپنا حال بھی اس تذکرے میں لکھ دیا ہے اور نوٹہ کلام بھی درج ہے۔ مثلاً ۷۰
ملوۂ جہتاب کا عالم نمایاں ہے یہاں شمع بے فالوس ہے وہ سیم تن عریاں نہیں
اس تذکرہ کے علاوہ سحر نے ”طور معنی“ کے نام سے بھی فارسی شعراء کا ایک تذکرہ لکھا تھا۔ اس تذکرے میں انہوں نے متعدد فارسی
تذکرہوں سے مدد لی تھی اور صرف ایرانی شعراء کا ذکر کیا تھا

عبد تصنیف و تالیف | یہ تذکرہ ۱۱۳۵ھ مطابق ۱۷۲۲ء میں لکھا گیا ہے۔ یہ وہ زمانہ ہے جب دہلی میں بہادر شاہ ظفر اور لکھنؤ میں محمد علی شاہ
حکمران تھے۔ تذکرہ اب تک غیر مطبوع ہے اور اس کا ایک تھی نسخہ ندوۃ العلماء لکھنؤ کے کتب خانے میں موجود ہے
یہ نسخہ مولوی عبد اھی مصنف تذکرہ گل رعنا کی ملکیت تھا جسے ان کے بیٹے مولانا عبد العلی ندوی نے عاریضہ کتب خانے کو دیدیا ہے۔
فہرست کتب میں اس کا نمبر ۳۳۲ ہے۔ اس کے ساتھ مصنف کا دوسرا تذکرہ ”طور معنی“ بھی ملاحظہ ہے۔

بہارِ بے خزاں کے خطوط میں ۸۰ x ۶۰ سائز کے تقریباً ۹۴ صفحات ہیں۔ رسم الخط اچھا نہیں ہے پھر بھی پڑھنے میں آجاتا ہے۔ شروع کے ۴
اور آخر کے ۴ صفحے دوسرے کاغذ پر ہیں لیکن پوری کتاب کاغذ ایک ہی ہے۔ کاتب کا نام اور سن کتابت البتہ لکھ نہیں ہے۔
خطوط کے ایک ماسٹیر پر کفایت علی۔ کافی کا یہ اریخی قطعہ لکھا ہے۔

یادگارِ شاعرانِ کشورِ ہندوستان
یہ عجب گلزارِ زیبا ہے بہارِ بے خزاں

آذی مصرعے سے اس کا سال تصنیف ۱۱۳۵ھ لکھا ہے۔

خصوصیات | برصغیر کے ریختہ گو شعراء کا تذکرہ ہے اور حسب دستور زمانہ فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ ابتدا میں مختصر سا مقدمہ ہے۔ بعد ازاں طبعاً
حروف تہجی سوانح حیات کے ساتھ ہر شاعر کا نوٹہ کلام درج ہے۔ اس میں خواجہ میر تقی میر کے لکھنؤ، موتی، ناسخ اور غالب کے عہد
تک کے معروف شاعروں کا ذکر ہے۔ اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ مصنف نے مرثیہ منتخب یا اپنے پسندیدہ شاعروں کا تذکرہ مرتب کیا ہے۔
تذکرہ نگار چونکہ اردو کے ممتاز شاعروں کا ہم عصر ہے اور اس کے بیان میں اعتدال و توازن بھی پایا جاتا ہے اس لئے شعراء کے سوانح کے سلسلے میں یہ
تذکرہ بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ میر کے سلسلے میں سب سے پہلے یہ انکشاف

”کہ بشیر خویش یا پری تم لے کر از عزیزانش بود در سیرہ تعشق طبع و میل فاطر داشتہ۔ آخر عشق

او خامہ مشک پیدا کردہ۔“

اسی تذکرہ نے کیا ہے اور کٹر خواجہ احمد فاروقی صاحب نے ”میر تقی میر حیات اور شاعری“ میں سلسلہ معاشقہ اسی سے استعارہ کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش خواجہ حیدر علی	۲۹	رغبت میر	۵۷	قاسم علی خاں
۲	اسد مرزا فوشہ اسد اللہ خاں	۳۰	رقت مرزا قاسم علی	۵۸	کلیم شیخ کلیم اللہ
۳	انٹ انٹ اللہ خاں	۳۱	زنگین سعادت یار خاں ؟	۵۹	کرم شیخ غلام خاں
۴	آرزو مولوی عبدالدین خاں	۳۲	روشن روشن شاہ	۶۰	گویا فقیر محمد
۵	احسان حافظ عبدالرحمن خاں	۳۳	سرور اعظم الدولہ	۶۱	حن بیگم
۶	احسن مرزا احسن علی	۳۴	سعادت سعادت علی	۶۲	طاف مرزا علی
۷	امکان x	۳۵	سعید سعید الدین خاں	۶۳	جر نواب امین الدولہ
۸	امین امین الدین	۳۶	سلیمان مرزا سلیمان شکوہ	۶۴	مزدوں میرزا صرفاں
۹	بقا محمد بقا اللہ	۳۷	سودا مرزا رفیع	۶۵	مجت نواب
۱۰	انوار انوار حسین	۳۸	سحر احمد حسین (کاتب الحروف)	۶۶	سرور x
۱۱	بیدار میر محمد	۳۹	شہیدی کرامت علی	۶۷	مفتون منشی اصغر علی
۱۲	برق مرزا محمد رضا	۴۰	نیفتہ نواب مصطفیٰ خاں	۶۸	مست مولوی فضل رسول بدایونی
۱۳	تسکین میر حسن	۴۱	شرہ x	۶۹	ملنس مہدی
۱۴	تن x	۴۲	مناجیب امرا غلام ؟	۷۰	منون سید الدین
۱۵	ثابت مرزا فخر الدین ؟	۴۳	ظفر مرزا ابو ظفر بادشاہ	۷۱	منظر نور الاسلام ؟
۱۶	جرات x	۴۴	ظہر x	۷۲	منت میر قمر الدین
۱۷	جانی x	۴۵	عاشق آغا حسین علی خاں	۷۳	مقصود نامعلوم
۱۸	جناب جناب بیگم	۴۶	عشق حکیم عرب اللہ خاں ؟	۷۴	مشاق عبداللہ خاں
۱۹	جون x	۴۷	عشق شیخ غلام محمد	۷۵	موتین سمن خاں
۲۰	حسن سیر	۴۸	عیشی طالب علی خاں	۷۶	مصحفی غلام مہدانی
۲۱	حشر رسول بخش	۴۹	غریب x	۷۷	معروف الہی بخش خاں
۲۲	حسین x	۵۰	غافل x	۷۸	میر محمد نفی
۲۳	حیل شامیان دی شاگرد آتش	۵۱	فضل فضل مولانا خاں	۷۹	ناسخ شیخ اہم بخش
۲۴	خادم خادم حسین	۵۲	نصیح مرزا جعفر علی	۸۰	نیاز مولوی نیاز احمد
۲۵	خاتن عبدالخالق	۵۳	فتان اشرف خاں	۸۱	وحشت غلام علی خاں
۲۶	درد خواجہ میر درد	۵۴	فرح فرح علی	۸۲	دزر خواجہ دزر
۲۷	ذوق محمد ابراہیم	۵۵	قام قیام الدین	۸۳	پریشان غلام مرثی
۲۸	ذکی مہدی علی	۵۶	قدرت قدرت اللہ	۸۴	پاس خیر الدین
				۸۵	پژادی x

گلدستہ نازنیناں

مصنف | منشی کریم الدین ابن سراج الدین پانی پتی جنہوں نے فیلین صاحب کے ساتھ مل کر ۱۸۳۸ء میں گارساں داسی کی تیار کی ادب ہندستان جلد اول کا آزاد اردو ترجمہ کیا اور طبقات شعرائے ہند نام رکھا

عہد تصنیف و طباعت | کریم الدین نے دیباچہ میں لکھا ہے کہ "ماہ ذی الحجہ ۱۲۶۸ھ مطابق دسمبر ۱۸۵۲ء میں تمام ہوا اور ماہ صفر ۱۲۶۹ھ مطابق ماہ فروری ۱۸۵۳ء میں چھپنا شروع ہو گیا اور نام

اس کا گلدستہ نازنیناں رکھا گیا۔ لیکن کتاب کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۱ھ یعنی سال طباعت تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں۔ کتاب کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور زین العابدین عارف کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے بھی اس کا اتمام اور اشاعت دونوں کا سال ۱۲۶۱ھ ظاہر ہوتا ہے۔

گلدستہ نازنیناں غالباً پہلی بار ۱۲۶۱ھ میں مطبع رفاه عام سے شائع ہوا۔ آغاز کتاب سے پہلے شاہ ظفران کے دیباچہ اور مرزے کے کلام کا انتخاب ہے جو ۲۰ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات | گلدستہ نازنیناں "اردو میں ہے۔ مصنف نے دیباچہ میں یہ دعویٰ کیا ہے کہ انھوں نے اس تذکرے کو عروض و قواعد کے اہم مباحث اور تاریخ شعرا و اصناف سخن کا تذکرہ کر کے ہر طرح جامع بنانے کی کوشش کی ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ مصنف نے ایسا ہی کیا ہے۔ ابتدائی چھ صفحوں میں انھوں نے تاریخ شعریہ و دشمنی ڈالی ہے۔ لیکن بہت سرسری۔ دوسرے مسائل یعنی علم بیان و عروض کو انھوں نے کہیں نہیں چھیڑا۔ شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ دواوین کے دلوں انتخابات البتہ درج کردئے ہیں۔

کریم الدین نے اس طرف اشارہ تو نہیں کیا لیکن مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ "گلدستہ نازنیناں" کو انھوں نے صہبائی کے "انتخاب دواوین" کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ صہبائی ہی کی تقلید میں انھوں نے شعرا کے حالات و انتخابات کلام کے ساتھ علم عروض و قواعد سے بحث کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ لیکن وہ اسے نہ کر سکے۔ آغاز شاعری سے متعلق بھی انھوں نے جو کچھ لکھا ہے وہ انتخاب دواوین سے ماخوذ ہے۔ یہی نہیں بعض شعرا کے اکثر حالات حرف بہ حرف صہبائی کے انتخاب سے نقل کئے گئے ہیں۔ فرق یہ ہے کہ صہبائی نے صرف بارہ ممتاز شاعروں کا انتخاب کلام دیا ہے اور کریم الدین نے تقریباً اڑتیس کا۔

حالات زندگی نہایت مختصر ہیں کلام کے انتخابات البتہ صہبائی کے طرز پر خاصے طویل ہیں۔ اس انتخاب میں صرف غزل کے اشعار نہیں بلکہ قصائد، مثنویات اور رباعیات سبھی شامل ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	خواجہ میر درد	۱۴	تسکین	۲۷	دولہن بیگم
۲	میر تقی میر	۱۵	شیفۃ	۲۸	جینا بیگم
۳	سودا	۱۶	ممنون	۲۹	جانی
۴	مومن	۱۷	قاسم	۳۰	زینت
۵	ذوق	۱۸	عشق	۳۱	صاحب جی
۶	جرات	۱۹	ہدایت	۳۲	نزاگت
۷	انشاء	۲۰	نصیر	۳۳	دلبر
۸	معروف	۲۱	دلی	۳۴	جان
۹	اسد	۲۲	نظیر	۳۵	ماہ
۱۰	عایت	۲۳	احسان	۳۶	چرکین
۱۱	آتش	۲۴	حاتم	۳۷	ظفر
۱۲	ناسخ	۲۵	نگہت
۱۳	مصطفیٰ	۲۶	انیم

نقاب اٹھ جانے کے بعد

مولانا نیاز فتحپوری کے تین افسانوں کا مجموعہ جس میں بتایا گیا ہے کہ ہمارے ملک کے
بادیانِ حریفیت اور علمائے کرام کی زندگی کیا ہے اور ان کا وجود ہماری معاشرت
واجتماعی حیات کے لئے کس درجہ سم قاتل ثابت ہوتا رہا ہے۔ زبان، پلاٹ اور انشأ
کے لحاظ سے جو مرتبہ ان افسانوں کا ہے وہ دیکھنے سے تعلق رکھتا ہے۔ قیمت: ۷۵ روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

گلستانِ بے خزاں

مصنف | حکیم میر قطب الدین باطن، مرید مولوی غلام نصیر الدین عرف کاہے میاں شاہجہاں آبادی۔ باطن کے والد کا نام حکیم محمد ظاہر تھا اور وہ محلہ تاج گنج آگرہ میں رہتے تھے۔ باطن نے عربی فارسی کی تعلیم نظیر اکبر آبادی سے حاصل کی تھی اور شعر و سخن میں بھی انھیں سے مشورہ کرتے تھے۔

باطن نے تذکرے میں اپنے حالات بھی درج کئے ہیں اور ان کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ انھیں اشعار جمع کرنے کا شوق ترکین سے تھا۔ چار دوا دین، ایک مثنوی اور "اعجازِ رقم" (ختمہ بر مثنوی میر حسن) کے علاوہ گلستانِ بے خزاں ان سے یہ کار ہے۔ باطن نے تقریباً ۳۵-۳۶ سال کی عمر میں یہ تذکرہ ہزبانِ اردو لکھا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں قطعات تاریخِ نابین درج ہیں۔ ان سے ۱۲۹۵ھ نکلے ہیں۔ لیکن باطن نے ایک تاریخ اس طور پر بھی درج کی ہے۔

خاتمہ نے جب دیا جواب سوال
منصفانِ زمانہ کہنے لگے
بہل فکر پھر تو اسے باطن
نام تاریخی اس شگوفے کا
رو برو کھ کے گلشنِ بے خزاں
ہے گلستانِ بے خزاں میں بہار
چھپایا یہ کھول کر شمسار
"نغمہ" عندلیب کہ لے یار

"نغمہ عندلیب" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۱ھ نکلتا ہے۔ غالباً یہ سال آغاز ہے حقیقتہً یہ تذکرہ ۱۲۶۵ھ میں مکمل ہوا اور ماہِ جمادی الاول ۱۲۹۸ھ مطابق جون ۱۸۸۵ء میں پہلی بار مطبعِ نول کشور سے شائع ہوا ہے۔ شروع میں ۳ صفحات دیباچہ ہے۔ اصل تذکرہ ۲۸۸ صفحات پر ختم ہو جاتا ہے لیکن آخری چند صفحات میں تقریظِ قصائد و تاریخ ہیں اور اس طرح اس کے صفحات ۲۹۶ تک پہنچ جاتے ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور شیفۃ کے گلشنِ بے خار کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ دیباچہ میں بے طش لکھا ہے کہ "گلشنِ بے خار تاسیفِ خوابِ مصنفِ خاں متخلص بشیفتہ جوادل سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ حضرت میں نوازی ہر ریفۃ۔ سب کو حقارت سے یاد کیا۔ اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت لہجہ آمیز ہے۔۔۔ اور عبارت تذکرہ کی رد مثل کہ آدھا تیر آدھا بٹیر، تذکرہ اردو عبارت فارسی یہ ان کی اور ان کے استاد کی عقل کا پھیر ہے۔۔۔ پس جن عصابوں کو گمانِ احقر کی غلطی یہ تہ گلشنِ بے خار کو ملا انداز فرمایا راست و دروغ واضح ہو جائے گا۔ ایسی ایسی بے انصافیاں جب لفظ آئیں تو عاصی حکیم قدس الدین متخلص بہ بالکل نے

اس کا تاریخی نام نغمہ عندلیب ہے جس سے ۱۲۶۱ھ نکلے ہیں۔ آخری صفحات میں باطن نے لکھا ہے کہ ۱۲۶۵ھ سال آغازِ تصنیف کا ہے۔ گلستانِ بے خزاں ۱۲۶۵ھ میں مکمل ہوا۔ دوسرے مصرع سے بھی ۱۲۶۱ھ نکلے ہیں۔ لیکن گلدی تاریخ در بیج الاول ۱۲۶۵ھ ہے جیسا کہ باطن نے دیباچے میں لکھا ہے۔

ایک تذکرہ بہ جواب گلشن بے خار یہ عبارت اردو زبان جمع کیا جس کا نام رکھا "گلستان بے خزاں" شیفۃ سے باطن کی محاسن کا اصل سبب یہ تھا کہ شیفۃ نے گلشن بے خار میں باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے متعلق لکھ دیا تھا کہ "اُن کے اشعار بازاری لوگوں کی زبان پر جاری ہیں۔ ان اشعار کی بنا پر نظیر شاعروں میں شمار ہونے کے لائق نہیں۔"

باطن نے اپنے تذکرے میں اس کا انتقام لے لیا اور شیفۃ کے احباب، استاد اور محدثین کو جی کھول کر گالیاں دیں، شیفۃ نے مومن اور آزرہ کی بڑی تعریفیں کی تھیں۔ دونوں کے کلام میں باطن نے معائب نکالے اور آزرہ کے اشعار پر اصلاحیں دیں۔ اس انتقامی جذبے کا یہ اثر ہوا کہ "گلستان بے خزاں" کی تحریر میں توازن اعتدال باقی نہ رہا۔ تذکرہ مخالفین کی ہجو اور موافقین کی مدح کا مجموعہ بن گیا۔ اپنے استاد نظیر اکبر آبادی کی تعریف میں انھوں نے بڑی مبالغہ آمیزی سے کام لیا اور ان کا ذکر بیس صفحات میں کیا۔ لیکن اس سے بڑا فائدہ یہ ہوا ہے کہ "نظیر اکبر آبادی" رفتہ رفتہ منظر عام پر آ گئے اور آج ان کا نام تیرد فالتب کے ساتھ لیا جاتا ہے۔ فکر کی بلندی نہ سہی لیکن سماجی زندگی اور مقامی آب و ہوا کی عکاسی کے لحاظ سے واقعی اردو کا کوئی شاعر ان کی ہمسری کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ شیفۃ نے نظیر کے ساتھ واقعی زیادتی کی تھی اور یہ شیفۃ ہی کی تنقیدی رائے کا اثر تھا کہ نظیر بہت دنوں تک گم نام رہے۔ باطن نے انھیں اچھالا اور اس طرح کہ عام دفاص دونوں ان کی طرف متوجہ ہوئے اور آج نظیر کو جو قبول عام حاصل ہوا ہے وہ تفصیل کا محتاج نہیں رہا ہمارے نزدیک باطن کے تذکرے کا بڑا حاصل یہ ہے کہ اس کی بدولت ایک وقت زدہ شاعر کو ادبی تاریخ میں مناسب جگہ مل گئی۔

یوں باطن کے تذکرے کا انداز ضاعمانہ ہے انھوں نے عموماً عبارت آرائی اور بے جا تعریف و تنقیص میں زور قلم صرف کیا ہے۔ حالات البتہ قدرے تفصیلی ہیں اور معاصرین کے متعلق بعض اہم معلومات فراہم کرتے ہیں لیکن سب سے طویل ذکر نظیر اکبر آبادی کا ہے۔ انتخاب کلام میں البتہ بڑے اختصار سے کام لیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	محمد احمد سیگ	۷	آزاد امیر الدین	۱۳	ایم لہ
۲	محمد احمد غلام احمد	۸	آزاد فقیر اللہ	۱۴	ادب اس
۳	آزاد نعم الدین	۹	آزاد فقیر اللہ	۱۵	اشفاق
۴	افض میر علی خان	۱۰	آزاد لالہ رام سنگھ	۱۶	اوسین
۵	اسفند احمد بکلمی	۱۱	آشوب امداد علی	۱۷	استغفہ
۶	آرام پریم ناتھ	۱۲	آشفہ عظیم الدین	۱۸	انشا

۱۹	آصف	آصف الدولہ	۲۸	اسم	محمد علی	۷۷	آتش	حیدر علی
۲۰	انجام	امیر خاں	۲۹	اسعد	اسعد بخت	۷۸	آباد	-
۲۱	آفتاب	شاہ عالم	۵۰	ابہام	شرف الدین	۷۹	اشکی	غلام محی الدین
۲۲	آفرین	قلندر بخش	۵۱	اکبر	اکبر خاں	۸۰	اعظم	میر اعظم علی
۲۳	انتظار	-	۵۲	اسد	میرامانی	۸۱	اشیم	محمد علی
۲۴	انیس	امیر الدولہ	۵۳	اسیر	-	۸۲	احمد	غلام محی الدین
۲۵	آفاق	فرید الدین	۵۴	اسلام	شیخ الاسلام	۸۳	ادب	محی الدین
۲۶	انور	ولی محمد خاں	۵۵	اشفاق	-	۸۴	بخشی	حسین بخش
۲۷	آگاہ	حسن علی	۵۶	اشرف	محمد اشرف	۸۵	بیدا	میر محمدی
۲۸	امانت	امانت رائے	۵۷	اطہر	محی الدین	۸۶	بقا	محمد بقا
۲۹	آگاہ	-	۵۸	اعظم	اعظم خاں	۸۷	برکت	برکت اللہ
۳۰	امی	روشن بیگ	۵۹	افسوس	میر شیر علی	۸۸	بیان	خواجہ احسن اللہ
۳۱	امی	عبد الجلیل	۶۰	اختر	-	۸۹	برشتہ	مشرقت
۳۲	امجد	امجد	۶۱	آزاد	اسد اللہ	۹۰	برکت	برکت علی
۳۳	اثر	علی حسین علی	۶۲	ارشاد	الور علی	۹۱	بخواب	-
۳۴	احسان	-	۶۳	ادتاد	محمد بخش	۹۲	بیخود	نرائن داس
۳۵	امانی	میرامانی	۶۴	امیر	اعظم علی	۹۳	بیجان	شہجو ناتھ
۳۶	احسان	عبد الرحمن	۶۵	آرام	کھن لال	۹۴	بزار	حسین بخش
۳۷	امین	محمد اسماعیل	۶۶	آزردہ	صدر الدین	۹۵	بے باک	نجف علی
۳۸	امین	امین الدین	۶۷	احسن	-	۹۶	بسمی	حیار علی
۳۹	احسن	مرزا احسن	۶۸	انسر	غلام اشرف	۹۷	بیتاب	عباس علی خاں
۴۰	امین	محمد امین	۶۹	الفت	-	۹۸	بشیر	بشارت علی خاں
۴۱	احسن	حسن اللہ خاں	۷۰	امیر	علی محمد خاں	۹۹	بیتاب	-
۴۲	امیر	-	۷۱	امین	امین الدین	۱۰۰	بیتاب	سیوک رام
۴۳	احقر	جواد علی	۷۲	امانی	-	۱۰۱	بیتاب	خدادردی خاں
۴۴	امیر	امیر الدولہ ظفر بخش	۷۳	احقر	-	۱۰۲	بہادر	بینی بہادر
۴۵	اختر	اکبر علی	۷۴	افسوس	-	۱۰۳	بیتاب	-
۴۶	الفت	منگل سین	۷۵	انصاف	عبد الرحمن	۱۰۴	بشیر	محمد علی
۴۷	ارمان	-	۷۶	اسیر	نگلزار علی	۱۰۵	باطن	قطب الدین

۱۰۶	بہار	۱۳۵	تسکین	میر حسین	۱۶۴	جوہر	احمد علی
۱۰۷	بہجت	۱۳۶	تسکین	سعادت علی	۱۶۵	جراح	غلام ناصر
۱۰۸	پیام	۱۳۷	تجلی	میر غلام علی	۱۶۶	جوشش	محمد عارف
۱۰۹	پردانہ	۱۳۸	تنہا	کفایت علی	۱۶۷	جینا	جینا بیگم
۱۱۰	پردانہ	۱۳۹	تپش	مدد علی	۱۶۸	جولان	الف شاہ
۱۱۱	لسیطہ	۱۴۰	تمکین	محمد یوسف	۱۶۹	چرکیں	-
۱۱۲	بیدل	۱۴۱	شنا	شہناز اللہ	۱۷۰	جان	جان صاحب
۱۱۳	بحر	۱۴۲	ثروت	سید درویش	۱۷۱	جوش	نیاز احمد
۱۱۴	برق	۱۴۳	ثابت	میرزا الدین	۱۷۲	جان	جان صاحبہ
۱۱۵	پذیر	۱۴۴	شنا	شمس الدین	۱۷۳	حقیر	بنی بخش
۱۱۶	نصویر	۱۴۵	ثاقب	-	۱۷۴	حسرت	ذوقی رام
۱۱۷	تراب	۱۴۶	ثابت	اجابت علی	۱۷۵	حسن	میر غلام حسن
۱۱۸	تمکین	۱۴۷	جرات	قلندر بخش	۱۷۶	حسرت	-
۱۱۹	نسلی	۱۴۸	جنون	مرزا نجف علی	۱۷۷	حسرت	جعفر علی
۱۲۰	تنہا	۱۴۹	جعفر	باقی علی	۱۷۸	حجام	عنایت اللہ
۱۲۱	تاباں	۱۵۰	جام	کنور حسین	۱۷۹	حسین	نواب غلام حسین
۱۲۲	تما	۱۵۱	جانی	بیگم جان	۱۸۰	حیف	چراغ علی
۱۲۳	ترقی	۱۵۲	چھمن	چھمن ناتھ	۱۸۱	حاتم	ظہور الدین
۱۲۴	تاب	۱۵۳	جان	جان علی	۱۸۲	حشمت	مختتم علی
۱۲۵	تجتر	۱۵۴	جہاندار	جہاندار شاہ	۱۸۳	حیدر	حیدر علی
۱۲۶	تمکین	۱۵۵	جہانگیر	مرزا جہانگیر	۱۸۴	حافظ	محمد اشرف
۱۲۷	تجلی	۱۵۶	جلال	-	۱۸۵	حیدر	حسام الدین
۱۲۸	تپش	۱۵۷	جولان	میر حسن علی خاں	۱۸۶	حشمت	میر محمد علی
۱۲۹	تپش	۱۵۸	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۸۷	حالی	محب علی
۱۳۰	تعلش	۱۵۹	جنون	فخر الاسلام	۱۸۸	حبیب	-
۱۳۱	تجس	۱۶۰	جوشش	محمد روشن	۱۸۹	حضور	بالمکند
۱۳۲	تجلی	۱۶۱	جوان	نجم بیگم	۱۹۰	حیراں	حیدر علی
۱۳۳	تصور	۱۶۲	جوش	حکیم اللہ	۱۹۱	حیرت	اجود سیار پشاد
۱۳۴	تجلی	۱۶۳	دب	میر بھکاری	۱۹۲	حزین	-

۱۹۳	حفیظ	محمد حفیظ	۲۲۲	خال	محمدی خاں	۲۵۱	ذکا	لالہ خوب چند
۱۹۴	حکیم	محمد اشرف	۲۲۳	خاکسار	میر محمد یار	۲۵۲	ذوق	ذوقی شاہ
۱۹۵	حقیقت	میر شاہ حسین	۲۲۴	خادم		۲۵۳	ذاکر	مرزا احمد بیگ
۱۹۶	حیرت	فخر الدین	۲۲۵	خستہ	عبد اللہ خاں	۲۵۴	ذوقا	ذوقا
۱۹۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۲۲۶	خلق	جادو نرائن	۲۵۵	ذکار	ذکار اللہ خاں
۱۹۸	حیرت	میر مراد علی	۲۲۷	خوشنود		۲۵۶	ذوقی	ذوقی
۱۹۹	حقیر	انام الدین	۲۲۸	درد	خواجہ محمد	۲۵۷	راسخ	ظفر باب خاں
۲۰۰	حسن	خواجہ حسن	۲۲۹	در دلش	میر شاہ علی	۲۵۸	راجہ	ہزاراجہ بلونت سنگھ
۲۰۱	حسن	ابوالحسن	۲۳۰	درغ	میر محمدی	۲۵۹	بہادر	
۲۰۲	حسن	مرزا حسن	۲۳۱	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۶۰	رقت	
۲۰۳	حسین	غلام حسین	۲۳۲	دانا	میر فضل علی	۲۶۱	رسا	
۲۰۴	حسن	حسن علی خاں	۲۳۳	دریغ	نرین العابدین	۲۶۲	رضا	
۲۰۵	حکیم	ہمال الدین	۲۳۴	دارا	دارا بخت	۲۶۳	رستم	سید رستم علی خاں
۲۰۶	حیا	رحیم الدین	۲۳۵	داؤد		۲۶۴	رسوا	لالہ آفتاب رائے
۲۰۷	حزین	بہادر علی	۲۳۶	دخوش	لالہ بہادر سنگھ	۲۶۵	رسا	علیم اللہ
۲۰۸	حشمت	فخر الدین	۲۳۷	در دمنہ	کریم الدین خاں	۲۶۶	رسم	غلام محمد
۲۰۹	خائق	عبد الخالق	۲۳۸	دل	آزاد جاں	۲۶۷	رضا	سید محمدی
۲۱۰	خائق	خائق بخش	۲۳۹	دل	شمس الدین	۲۶۸	رضا	میر رضا علی
۲۱۱	خلیل	ابراہیم علی	۲۴۰	دلسوز	خیراتی خاں	۲۶۹	رضا	میر محمد رضا
۲۱۲	خندان		۲۴۱	دواہن بیگم	بہو بیگم	۲۷۰	رضا	مرزا جیون
۲۱۳	خیال	غلام حسن	۲۴۲	دل	زود آفد خاں	۲۷۱	رضی	سید اللہ ولی بیگی خاں
۲۱۴	خاکی	حیدر بیگ	۲۴۳	دل		۲۷۲	راقم	لالہ ہزاراں
۲۱۵	خادم		۲۴۴	دلگیر	میر حمایت اللہ	۲۷۳	رضی	مرزا رضی خاں
۲۱۶	خلق	میر حسن	۲۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۲۷۴	راغب	ذکار علی بیگ
۲۱۷	خلیق	میر حسن	۲۴۶	دوست		۲۷۵	رغبت	
۲۱۸	خادم	خادم علی	۲۴۷	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۲۷۶	راقت	رؤف
۲۱۹	خان	اشرف خاں	۲۴۸	داغ	میاں بدایت علی	۲۷۷	رفیق	امین اللہ
۲۲۰	خستہ	غلام قطب	۲۴۹	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۷۸	راسخ	غلام علی
۲۲۱	خرد	فخر الدین	۲۵۰	ذوہ	لال رام ناتھ	۲۷۹	رفافت	مرزا مکین

۲۸۰	رغبت	سید عبدالغنی	۳۰۸	سامی	مرزا محمد جاہ بیگ	۳۳۷	سرعت	
۲۸۱	روشن	روشن شاہ	۳۰۹	سبحان	عبدالسبحان	۳۳۸	سعید	سعید الدین خاں
۲۸۲	رفیع	رفیع الدین	۳۱۰	سبقت	مرزا منٹو	۳۳۹	سلطان	سلطان خاں
۲۸۳	رنگین	لالہ پورن لعل	۳۱۱	سحن	حکیم مرزا محمد حسین	۳۴۰	شار	
۲۸۴	رفعت	مرزا قاسم علی بیگ	۳۱۲	سر سبز	مرزا زین العابدین	۳۴۱	شاداب	خوشوقت رائے
۲۸۵	رونق	میر غلام حیدر خاں	۳۱۳	سجاد	میر سجاد	۳۴۲	شاد	اللہ یار بیگ
۲۸۶	زند	مہربان خاں	۳۱۴	سختور	لالہ دیوالی سنگھ	۳۴۳	شاد	
۲۸۷	رضا	حمید الدین	۳۱۵	سراج	سراج الدین علی	۳۴۴	شاد	احمد حسین
۲۸۸	زند	لالہ گنگا پرشاد	۳۱۶	سرور	اعظم الدولہ میر محمد خاں	۳۴۵	شاداں	رجب علی
۲۸۹	رنج	میر محمد نصیر	۳۱۷	سراج		۳۴۶	شاگر	شاگر علی
۲۹۰	راز	حیدر آبادی	۳۱۸	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۳۴۷	شاہ	سعد اللہ
۲۹۱	رنگین	سعادت یار خاں	۳۱۹	سلطان	مرزا یزدنجش	۳۴۸	شاگر	محمد شاگر
۲۹۲	رضا	شیخ حسن رضا	۳۲۰	سعید	سعید الدین خاں	۳۴۹	شائق	محمد ہاشم
۲۹۳	رمز	محمد سلطان	۳۲۱	سکندر	محمد علی	۳۵۰	شائق	میر حاجی
			۳۲۲	سعادت	سعادت علی	۳۵۱	شائق	نذیر الدین
۲۹۴	رفعت	مرزا پیار علی	۳۲۳	سلطان	نظر اللہ خاں	۳۵۲	شرف	شرف الدین
۲۹۵	رسا	مرزا کریم الدین علی	۳۲۴	سلیمان		۳۵۳	شرف	میر مہدی
۲۹۶	رہا	سید عالم علی	۳۲۵	سلام	نجم الدین	۳۵۴	شرف	شمس الدین
۲۹۷	زہر	مرزا پیرتاد	۳۲۶	سرعت		۳۵۵	شریف	شریف بیگ
۲۹۸	ربا	غلام محمد خاں	۳۲۷	سلیمان	سلیمان شکوہ	۳۵۶	شریر	مرزا صادق
۲۹۹	زکی	شیخ مہدی علی	۳۲۸	سودا	محمد رفیع	۳۵۷	شرافت	شرافت علی
۳۰۰	زار	میر مظہر علی	۳۲۹	سوز	محمد میر	۳۵۸	شرر	جعفر علی
۳۰۱	زینت		۳۳۰	سہراب	سہراب بیگ	۳۵۹	شرر	ابراہیم بیگ
۳۰۲	زار	میر ربان الدین	۳۳۱	سید	غلام رسول	۳۶۰	شعلہ	لالہ امرناہ
۳۰۳	زار	میر دیوان علی	۳۳۲	سوزاں	احمد علی خاں	۳۶۱	شفیع	محمد شفیع
۳۰۴	زبان	سید محمد زباں	۳۳۳	سید	قطب علی	۳۶۲	شفا	حکیم یار علی
۳۰۵	زک	جعفر علی خاں	۳۳۴	سیادت	مجاہد الدین	۳۶۳	شفیق	منظہر علی
۳۰۶	زخم	نہم اللہ خاں	۳۳۵	سید	غالب علی خاں	۳۶۴	شکوہ	شکوہ علی
۳۰۷	ساز	میر محمد ناصر	۳۳۶	سحر	محمد یعقوب علی خاں	۳۶۵	شکوہ	محمد رضا

۳۶۶	شکر	رادھا کرشن	۳۹۵	شیدا	خواجہ بیگنا	۲۲۴	صفا	منولعل
۳۶۷	تکیبا	غلام حسین	۳۹۶	شیفتہ	عبدالصمد	۲۲۵	صفا	
۳۶۸	شگفتہ	بیدار بخت	۳۹۷	شیفتہ	محمد مصطفیٰ خاں	۲۲۶	صفت	کریم اللہ خاں
۳۶۹	شگفتہ	بدیع شکر	۳۹۸	شیفتہ	احمد خاں	۲۲۷	صافی	بہد حسین
۳۷۰	شگفتہ	مرزا یوسف علی	۳۹۹	شاد	تفضل حسین	۲۲۸	صابر	مرزا صابر
۳۷۱	شوق	امبی بخش	۴۰۰	شہرت	مرزا حاجی	۲۲۹	صفا	مرزا شفیق
۳۷۲	شوق	محمد بخش	۴۰۱	شہر	غیاث الدین	۲۳۰	صغیر	جان خاں
۳۷۳	شوق	جوہر بیگ	۴۰۲	شور	جارج بنس	۲۳۱	صدق	محمد صدیق
۳۷۴	شوق	قدرت اللہ	۴۰۳	شمس	ولی اللہ	۲۳۲	صمد	عبدالصمد
۳۷۵	شوق		۴۰۴	شاد	رام پرشاد	۲۳۳	صبا	وزیر علی
۳۷۶	شوق	حسن خاں	۴۰۵	شکر	محمد مرزا	۲۳۴	ضیا	ضیاء الدین
۳۷۷	شوق	ردشن علی	۴۰۶	شاد	دی پرشاد	۲۳۵	ضبط	میر حسن شاہ
۳۷۸	شوق	غلام رسول	۴۰۷	شاگر	ظریاب خاں	۲۳۶	ضیا	میر ضیاء الدین
۳۷۹	شور	محمد بیگ	۴۰۸	صاحب	ظریاب خاں	۲۳۷	ضمیر	شیخ مداری
۳۸۰	شوق	حنیف علی	۴۰۹	صاحب	امت الفاطمہ	۲۳۸	ضیا	مرزا ضیا بخت
۳۸۱	شوق	لالہ بھوکے لال	۴۱۰	صاحب		۲۳۹	ضمیر	لالہ گنگا داس
۳۸۲	شور	غلام احمد	۴۱۱	صاحب	امام علی	۴۴۰	ضمیم	غضنفر علی
۳۸۳	شہرت	امیر بخش	۴۱۲	صادق	صادق علی خاں	۴۴۱	طفل	مرزا مقتدر
۳۸۴	شورش	غلام حسین	۴۱۳	صادق	صادق علی خاں	۴۴۲	طالب	طالب حسین
۳۸۵	شہامت	شہامت علی	۴۱۴	صابر	صابر شاہ	۴۴۳	طرہ	طرہ باز خاں
۳۸۶	شہرت		۴۱۵	صادق	جعفر علی	۴۴۴	طرب	لالہ جنولعل
۳۸۷	شہید		۴۱۶	صانع	نظام الدین	۴۴۵	طالب	
۳۸۸	شیدا		۴۱۷	صبا	-	۴۴۶	طالب	حافظ طالب
۳۸۹	شیفتہ		۴۱۸	صبا	کاجی علی	۴۴۷	طالب	طالب علی
۳۹۰	شہر		۴۱۹	صبا	شکر ناکھ	۴۴۸	طور	
۳۹۱	شفق		۴۲۰	صفدری	میر صادق علی	۴۴۹	طوماس	
۳۹۲	شعوری		۴۲۱	صبر	غلام حسین	۴۵۰	طالب	شیر محمد خاں
۳۹۳	شہیدی	کرامت علی	۴۲۲	صفدر	صفدر علی	۴۵۱	طالع	لالہ بندولعل
۳۹۴	شیدا	معین الدین	۴۲۳	صدق	-	۴۵۲	ظفر	بہادر شاہ ظفر

۴۶۳	ظاہر	حکیم میر محمدی	۴۹۲	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۵۲۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۴۶۴	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۴۹۳	عشقی	-	۵۲۲	غازی	-
۴۶۵	عاجز	لالہ زور آور سنگھ	۴۹۴	عشق	شاہ رکن الدین محمد	۵۲۳	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۶۶	عالی	-	۴۹۵	عشرت	میر غلام علی	۵۲۴	غلام	راجہ گوپال
۴۶۷	عارف	محمد عارف	۴۹۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۵۲۵	غافل	لالہ رائے سنگھ
۴۶۸	عاجز	میر عارف علی	۴۹۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۵۲۶	غافل	لالہ بخت آور
۴۶۹	عاصی	امداد حسین	۴۹۸	عنایت	عنایت علی	۵۲۷	غریب	-
۴۷۰	عاجز	افت خاں	۴۹۹	علی	مرزا علی قلی	۵۲۸	غملین	میر سید علی
۴۷۱	عاشق	عاشق علی خاں	۵۰۰	عیش	مرزا حسین رضا خاں	۵۲۹	غنی	-
۴۷۲	عاشق	عاشق علی خاں	۵۰۱	عیش	محمد علی خاں	۵۳۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۴۷۳	عاشق	عاشق علی خاں	۵۰۲	عیاش	لالہ خیالی رام	۵۳۱	غنی	شیخ عبدالغنی
۴۷۴	عاشق	عاشق علی خاں	۵۰۳	عیاش	میر یعقوب	۵۳۲	غواص	-
۴۷۵	عاشق	عاشق علی خاں	۵۰۴	عیشی	طالب علی	۵۳۳	غریب	-
۴۷۶	عاشق	لالہ رام سنگھ	۵۰۵	عجز	لالہ سندھ لعل	۵۳۴	غملین	عبداللہ
۴۷۷	عاشق	بجٹی بھولا ناتھ	۵۰۶	عاجز	میر فیض علی	۵۳۵	غیر	میر حسین تسکین
۴۷۸	عاشق	بنی بخش	۵۰۷	عاصی	نواب غلام حسین خاں	۵۳۶	فدا	سید محمد علی
۴۷۹	عاشق	مولوی جلال الدین	۵۰۸	عاصی	منشی صدر الدین	۵۳۷	فدا	خدا شاہ
۴۸۰	عاشق	مرزا آغا حسین علی خاں	۵۰۹	عیار	دلدار علی	۵۳۸	فارغ	میر احمد خاں
۴۸۱	عاشق	عبد الواسع	۵۱۰	عظیم	-	۵۳۹	فائز	-
۴۸۲	عبرت	میر ضیاء الدین	۵۱۱	عارف	نواب زین العابدین	۵۴۰	فارغ	-
۴۸۳	عزت	سید عبدالولی	۵۱۲	عزیز	یوسف علی خاں	۵۴۱	فارغ	لالہ بالکند
۴۸۴	عزیز	عزیز اللہ	۵۱۳	عیش	حکیم آغا خان	۵۴۲	فارغ	فارغ شاہ
۴۸۵	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۱۴	عصر	سیاں احمد علی	۵۴۳	فدا	میر عبدالصمد
۴۸۶	عزیز	لالہ بھکاری لعل	۵۱۵	عظیم	محمد غوث	۵۴۴	فدا	مرزا عظیم بیگ
۴۸۷	عزیز	لالہ بہاراج سنگھ	۵۱۶	عنایت	میر قمر الدین حیدر آبادی	۵۴۵	فدا	فدا حسین
۴۸۸	عزیز	مرزا عسکری	۵۱۷	عاجز	لالہ پیاسے لعل	۵۴۶	فدا	عاقبت محمد خاں
۴۸۹	عشق	شیخ غلام محی الدین	۵۱۸	غالب	مکرم الدولہ	۵۴۷	فدا	امام الدین
۴۹۰	عشاق	-	۵۱۹	غالب	غالب علی خاں	۵۴۸	فدوی	لالہ پچھی رام
۴۹۱	عشاق	-	۵۲۰	غالب	اسد اللہ خاں	۵۴۹	فدوی	-

۵۵۰	فردی	مرزا محمد علی	۵۷۹	فیض	حافظ شمس الدین جلیلی	۴۰۸	کریم	کریم اللہ خاں
۵۵۱	فردی	میر فضل	۵۸۰	قاسم	شیخ محمد قیام الدین	۴۰۹	کرم	غلام ضامن
۵۵۲	فردی	محمد محسن	۵۸۱	قاسم	قاسم علی	۴۱۰	گرم	حیدر علی
۵۵۳	فیرسو	فیرو سو	۵۸۲	قاسم	میر قدرت اللہ	۴۱۱	گرفتار	مرزا سنگی بیگ
۵۵۴	فراغ	محمد فراغ	۵۸۳	قاسم	میر قاسم علی	۴۱۲	گریبان	میر محمدی
۵۵۵	فرخ	میر فرخ علی	۵۸۴	قاصر	مرزا میر علی	۴۱۳	گستاخ	مرزا علی
۵۵۶	فرحت	میر علی	۵۸۵	قبول	مرزا علی	۴۱۴	کلو	میر کلو
۵۵۷	فرخ		۵۸۶	قابل	مرزا علی بخت	۴۱۵	کلیم	کلیم اللہ
۵۵۸	فروغ	میر روشن علی	۵۸۷	قدست	شاہ قدرت اللہ	۴۱۶	کلیم	محمد حسین
۵۵۹	فریاد		۵۸۸	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۴۱۷	کمال	شاہ کمال الدین
۵۶۰	فراق	حکیم شہار اللہ	۵۸۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۴۱۸	گمان	
۵۶۱	لہر	حکیم سید فرخ الدین	۵۹۰	قربان	میر محمدی	۴۱۹	گنا	گنا بیگم
۵۶۲	فریاد	میر سیر علی	۵۹۱	قربان	میر محمدی	۴۲۰	کوچک	مرزا وحید الدین
۵۶۳	فرائی	لالہ پریم کشور	۵۹۲	قربان	میر قربان علی	۴۲۱	کوثر	ہدی علی خاں
۵۶۴	فصیح	مرزا جعفر علی	۵۹۳	قراء	جان محمد	۴۲۲	گویا	شیخ ہدایت اللہ
۵۶۵	فضل	فضل مولیٰ خاں	۵۹۴	قرار	میر حسین	۴۲۳	گویا	فقیر محمد خاں
۵۶۶	فقیر	میر فقیر اللہ	۵۹۵	قریں	-	۴۲۴	کمر	کمر شاہ
۵۶۷	فخاں	اشرف خاں	۵۹۶	قلندر	-	۴۲۵	کافی	کفایت علی
۵۶۸	نگار	میر حسین	۵۹۷	قسمت	شمس الدولہ	۴۲۶	کوکب	مکندر اسے
۵۶۹	فقیر	میر شمس الدین	۵۹۸	قمر	قمر الدین	۴۲۷	لطیف	شمس الدین
۵۷۰	قکار	مرزا قطب علی	۵۹۹	قمر	قمر بیگ	۴۲۸	لطیف	لطیف علی
۵۷۱	فیض	میشن کریاکشن	۶۰۰	قیس	احمد علی	۴۲۹	لطیف	مرزا علی
۵۷۲	فیض	میر فیض	۶۰۱	قلق	-	۶۳۰	لالہ	لالہ آنندی پرشاد
۵۷۳	فطرت	حکیم الیس	۶۰۲	قوت	-	۶۳۱	لہر	بیدار بخش
۵۷۴	فرسا		۶۰۳	قناعت	مرزا منجھ	۶۳۲	مائل	میر محمدی
۵۷۵	فرا	پندت دیاندریاں	۶۰۴	قصد	حسن مرزا	۶۳۳	مائل	محمد یار بیگ
۵۷۶	فاضل	شاہ محمد فاضل	۶۰۵	کامل	نٹھا گرداس	۶۳۴	مائل	کاظم علی
۵۷۷	فسوں	مشہور مرزا منجھ	۶۰۶	کامل	مرزا کامل	۶۳۵	ماہر	فخر الدین
۵۷۸	فاضل	محمد فاضل جیٹ آبادی	۶۰۷	کبیر	کبیر علی	۶۳۶	بتلا	کاظم علی

۴۳۷	بتلا	-	۶۲۶	مرحوم	مرزا علی	۶۹۵	محل	محل علی
۴۳۸	محبوب	غلام حیدر بیگ	۶۲۷	مزل	مزل شاد	۶۹۶	مقوم	مشیت علی
۴۳۹	مجنوں	-	۶۲۸	مسرور	شیخ پیر بخش	۶۹۷	مفتون	کریم بخش
۴۴۰	مجنوں	-	۶۲۹	مسرور	موا سنگی	۶۹۸	مفلس	محب علی
۴۴۱	مجرم	فتح علی	۶۳۰	مسرور	شرف الدین	۶۹۹	مقبول	-
۴۴۲	مجرم	رحمت اللہ	۶۳۱	مسکین	سید عبدالواحد	۷۰۰	مقتول	ابراہیم بیگ
۴۴۳	مجبور	حق رساں	۶۳۲	مسرت	شیخ وزیر علی	۷۰۱	مقصود	-
۴۴۴	مخزوں	میرزا صر خاں	۶۳۳	مستند	یار علی خاں	۷۰۲	مطلال	-
۴۴۵	مخزوں	عالم شاہ	۶۳۴	مسیح	میاں براتی	۷۰۳	مطلول	شرف الدین
۴۴۶	محو	حسین علی خاں	۶۳۵	مشیر	قطب الدین	۷۰۴	مملو	-
۴۴۷	محو	عظیم اللہ	۶۳۶	مشتاق	عبداللہ خاں	۷۰۵	ممتا	-
۴۴۸	محب	شیخ ولی اللہ	۶۳۷	مشتاق	تاج الدین	۷۰۶	ممنون	امانت علی
۴۴۹	محبت	بہادر علی	۶۳۸	مشتاق	محمد واصل	۷۰۷	ممنون	نظام الدین
۴۵۰	محبت	نواب محبت خاں	۶۳۹	مشہور	-	۷۰۸	مینیر	وجہ الدین
۴۵۱	مخنت	مرزا حسین علی	۶۴۰	مصدر	ماشاللہ	۷۰۹	مینیر	خواجہ آفتاب خاں
۴۵۲	محرر	اکرام اللہ	۶۴۱	معصنی	غلام بہرائی	۷۱۰	منشی	میر محمد حسین
۴۵۳	محرر	مرزا علی نقی	۶۴۲	مضمون	-	۷۱۱	منشی	مول چند
۴۵۴	محسن	میر محسن	۶۴۳	مضطر	کنور حسین	۷۱۲	منتظر	لور الاسلام
۴۵۵	محترم	محترم علی خاں	۶۴۴	مضطر	مرزا سنگی	۷۱۳	منتظر	شیخ امام الدین
۴۵۶	محمود	محمد خاں	۶۴۵	مضطر	درگا پرشاد	۷۱۴	منم	نور الحق
۴۵۷	مخلص	میر باقر	۶۴۶	مضطر	محمد حاجی	۷۱۵	منصف	منصف علی
۴۵۸	مخلص	مخلص علی خاں	۶۴۷	منظر	مرزا جان جاناں	۷۱۶	منت	قمر الدین
۴۵۹	مدحت	-	۶۴۸	منظفر	منظفر علی	۷۱۷	موزوں	میر فرزند علی
۴۶۰	مدحوش	-	۶۴۹	معقول	-	۷۱۸	موزوں	چتر سنگھ
۴۶۱	مرزا	آغا مرزا	۶۵۰	معنی	محمد امین	۷۱۹	موج	خدا بخش
۴۶۲	مرزا	مرزا انصاف	۶۵۱	معین	معین الدین	۷۲۰	مونس	سعادت علی
۴۶۳	مرزا	ہدایت اللہ	۶۵۲	معروف	الہی بخش	۷۲۱	مہر	مرزا رجب بیگ
۴۶۴	مرزا	-	۶۵۳	مومن	مومن خاں	۷۲۲	مہر	مہر چند
۴۶۵	مدت	صفیر علی	۶۵۴	میر	محمد تقی	۷۲۳	مہلت	مرزا علی

۷۲۴	میر	مرزا حاتم علی	۷۵۳	نادر	محمد عارف	۷۸۲	نیاز	نیاز احمد
۷۲۵	مسح	مسح اللہ	۷۵۴	نازک	زینت بیگم	۷۸۳	ناصر	-
۷۲۶	میر	نواب منصور خاں	۷۵۵	ناظم	-	۷۸۴	نسیم	-
۷۲۷	مفتوں	-	۷۵۶	نامی	رجب بیگ	۷۸۵	نجف	سید برکت علی
۷۲۸	ماہ	عنایت علی	۷۵۷	نامی	حسام الدین حیدر خاں	۷۸۶	نسیم	-
۷۲۹	منیر	منیر الدین	۷۵۸	نامی	-	۷۸۷	نظیر	سید ولی محمد
۷۳۰	منیر	اسماعیل حسین	۷۵۹	ناسخ	امام بخش	۷۸۸	نذا	-
۷۳۱	مشفق	مرزا احمد بیگ	۷۶۰	نثار	عبدالرسول	۷۸۹	نگہت	نیاز علی
۷۳۲	مشکل	امین الدین	۷۶۱	نثار	نثار علی	۷۹۰	نادر	کلب حسین خاں
۷۳۳	مرح	-	۷۶۲	نشار	محمد امان	۷۹۱	نشاط	تلجا پرشاد
۷۳۴	معزز	-	۷۶۳	نجف	میر نجف علی	۷۹۲	نیک	میر جعفر علی
۷۳۵	مسح	محمد مسیح خاں	۷۶۴	نجات	-	۷۹۳	واقف	-
۷۳۶	منتظر	اسد اللہ	۷۶۵	ندرت	مغل بیگ	۷۹۴	والہ	-
۷۳۷	منیر	-	۷۶۶	ندیم	مردا علی	۷۹۵	دالہ	مرحمت علی خاں
۷۳۸	موزوں	قادر بخش	۷۶۷	نزدہت	مرزا ارجمند	۷۹۶	داصف	حسن بخش خاں
۷۳۹	مسرور	غلام حسین	۷۶۸	نزاکت	رجو	۷۹۷	داصل	محمد داصل
۷۴۰	مثیر	عنایت حسین خاں	۷۶۹	نسیم	گلزار علی	۷۹۸	دجیب	دجیب الدین خاں
۷۴۱	مشتاق	غلام علی	۷۷۰	نسیم	کدار ناتھ	۷۹۹	دشت	-
۷۴۲	مفسطر	محمد اسد اللہ	۷۷۱	نشاط	الہی بخش	۸۰۰	دشت	میر ابوالحسن
۷۴۳	محسن	-	۷۷۲	نشاط	ایشری سنگھ	۸۰۱	دشت	غلام علی خاں
۷۴۴	مست	رتن لعل	۷۷۳	نصیر	شاہ نصیر الدین	۸۰۲	دھرت	لالہ جمعیت رائے
۷۴۵	مسرور	گردھاری لعل	۷۷۴	نظیر	لالہ گنپت رائے	۸۰۳	وزیر	خواجہ وزیر
۷۴۶	محسن	محمد محسن	۷۷۵	نظیر	-	۸۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۷۴۷	ناجی	محمد شاکر	۷۷۶	نظام	غازی الدین خاں	۸۰۵	وسعت	مستقیم خاں
۷۴۸	نالاں	محمد عسکری	۷۷۷	نغمی	نعمت اللہ	۸۰۶	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۷۴۹	نالان	-	۷۷۸	نگہت	نذر علی بیگ	۸۰۷	والہ	منظہر علی خاں
۷۵۰	نادم	-	۷۷۹	نوا	ظہور اللہ خاں	۸۰۸	ولی	مرزا ولی محمد دہلوی
۷۵۱	ناصر	نواب ناصر جنگ	۷۸۰	نوازش	نوازش حسین	۸۰۹	ولی	حاجی ولی
۷۵۲	نادر	گنگا پرشاد	۷۸۱	نیاز	محمد میر	۸۱۰	وحید	وحید الدین

۸۱۱	دفا	حیدر علی	۸۲۰	ہمت	-	۸۲۹	یاس	خیر الدین
۸۱۲	دحید	عبدالرؤف	۸۲۱	ہوش	غلام مرتضیٰ	۸۳۰	یقین	انعام اللہ خاں
۸۱۳	ہادی	جواد علی	۸۲۲	ہوش	شمس الدین	۸۳۱	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۸۱۴	پاشمی	محمد ہاشم	۸۲۳	ہوس	مرزا محمد تقی	۸۳۲	یاس	اکرام اللہ
۸۱۵	پاشمی	-	۸۲۴	ہدایت	ہدایت علی	۸۳۳	یوسف	یوسف علی
۸۱۶	ہدایت	ہدایت خاں	۸۲۵	ہادی	میر ہادی	۸۳۴	یاس	میاں بنو
۸۱۷	ہرچند	لارہ ہرچند کشور	۸۲۶	ہوشیار	کرامت علی	۸۳۵	یوسف	امجد علی خاں
۸۱۸	ہمد	عبداللہ خاں	۸۲۷	ہجر	امام خاں			
۸۱۹	ہمزہ	-	۸۲۸	یاد	غلام حسین			

مذاکرات نیاز

یعنی نیاز کی ڈائری — جو ادب و تنقید عالیہ کا عجیب و غریب
مجموعہ ہے۔ ایک بار اس کو شروع کر دینا گویا اخیر تک پڑھ لینا ہے

یہ جدید ایڈیشن ہے جس میں صحت و

نفاست کاغذ و طباعت کا خاص اہتمام کیا گیا ہے

قیمت :- دو روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

خوش معرکہ زیبا

مصنف | سعادت خاں ناصر

سعادت خاں ناصر نے دیباچہ میں بیان کیا ہے کہ دو سال کی مدت میں انہوں نے بتذکرہ
عہد تصنیف و طباعت | مکمل کیا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ انہوں نے اسے ۱۲۶۰ھ میں شروع

کر دیا تھا اس لئے کہ خانہ میں دئے ہوئے قطعات تاریخ سے اسکے تکرار کا خیال ۱۲۶۲ھ نکلتا ہے۔
خانہ پرچہ حضرت سید کے قطعات تاریخی شامل ہیں ان میں میر شائق۔ میر علی اوسط رشک۔ میر مظفر علی اسیر
اصغر علی نسیم اور کرامت علی اظہر وغیرہ کے نام شامل ہیں۔ شائق نے۔

تالیف کام شعرا نے ہند

ع رشک نے۔

ع حیدر۔ و کلام شاعران ہند است

ع سے اور خود مصنف نے۔

ع یادگار سخنوں راں جہاں

ع سے اس کی تاریخ تصنیف ۱۲۶۲ھ نکالی ہے۔ رشک کے دوسرے قطعہ کا ایک شعر یہ ہے۔

اسے رشک پسند آئی اس نسخے کی زیبائی

تاریخ ہی پائی۔ خوش معرکہ زیبا

اس سے پتہ چلتا ہے تذکرہ کا نام تاریخی ہے اور رشک کے مصرع سے اخذ کیا گیا ہے۔

اسیر۔ اظہر اور نسیم کے قطعات فارسی میں ہیں اور ان سے بھی ۱۲۶۲ھ ہی نکلتا ہے۔

بانگلی پھر پٹنہ میں اس کا ایک قلمی نسخہ محفوظ ہے جو دوم جمادی الثانی ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۶ء کا لکھا ہوا ہے اس کی

ایک نقل انجن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں بھی محفوظ ہے۔ یہ تذکرہ ہنوز غیر مطبوعہ ہے۔

خوش معرکہ زیبا سے پہلے اردو زبان میں ریختہ گو شعرا کا اتنا ضخیم تذکرہ نظر نہیں آتا۔ اس سے قبل

خصوصیات | اردو میں صرف تین تذکرے ملتے ہیں۔

۱۔ "گلشن ہند" مرقوم ۱۲۱۵ھ۔ از علی لطفت

۲۔ "انتخاب وادین" مرقوم ۱۲۶۰ھ۔ از صہبائی

۳۔ "گلرستہ نازیناں" مرقوم ۱۲۶۱ھ۔ از کریم الدین

گلشن ہند میں اگرچہ علی لطف نے اضافہ بھی کیا ہے۔ لیکن اصل اوہ فارسی کلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ ہے۔
 - انتخاب دواوین "جیسا کہ نام سے ظاہر ہے تذکرہ نہیں بلکہ چند مشہور شعرا کے کلام کا انتخاب ہے، مختصر سوانح کی نسبت
 سے اس کا شمار تذکرے میں ہوتا ہے۔ مگر تہ نازیناں کا نیا حصہ چونکہ لفظاً و معناً، انتخاب دواوین کی نقل ہے۔ اس لئے اسے
 "انتخاب" سے الگ چیز خیال کرنا مناسب نہیں۔ ایسی صورت میں صرف "خوش معرکہ زیبا" رہ چکا ہے جو اصل اردو
 میں قدیم تذکروں کے طرز پر لکھا گیا ہے۔

ایک چیز اور اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتی ہے۔ اس میں شعراء کا ذکر بطحاظ حروف تہجی یا بلحاظ ابجد نہیں آیا،
 بلکہ مصنف نے شاعر کے ساتھ اس کے شاگردوں کا ذکر بھی ضروری خیال کیا ہے اور پورے تذکرے کو اسی انداز پر مرتب
 کیا ہے۔ جیسا کہ دیباچہ میں خود مصنف نے بیان کیا ہے۔

"ایک مدت سے یہ خیال تھا کہ تذکرہ شعرائے ہند کا ترتیب دے، مگر بسبب عدم دریافت
 احوال قدما ارادہ صورت پذیر نہ ہوتا تھا۔ ان روزوں تذکرہ تالیف کیا ہوا میاں مصطفیٰ کا
 دستیاب ہوا تقاضائے شوق نے ہمت کو کام فرمایا اور برخلافت میاں صاحب کہ ان کا تذکرہ
 عبارت فارسی میں ہے۔ فقیر نے ہندی میں لکھا، دو رنگی سے یک رنگی بہتر اور قید حروف تہجی
 اس لئے نہ رکھی کہ جس استاد کا جو شاگرد ہو نام اس کا پائے نام اس کے لکھا جائے کہ عبارت
 ہندی اور طرز اسامی شعرا ایجاد میرا ہوا۔ اور وہ شاعر جن کی استاد کی اور شاگردی نامعلوم اور نام و
 نشان غیر معلوم ہو، خاتمہ ان پر کیا جائے۔ شروع اس کا مرزا سودا سے کرتا ہوں کہ اول تو وہ بزرگ
 موجد ریختہ گوئی کا ہے دوسرے سلسلہ اس ہیچداں کی شاگردی کا اس سے ملتا ہے۔"

تذکرے سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف کے سامنے اردو تذکرے کا کوئی نمونہ نہ تھا ہاں فارسی زبان
 کے چار تذکرے، تذکرہ ہندی (مصطفیٰ)۔ ریاض الفضا (مصطفیٰ)۔ عمدہ منتخب (سرور) اور گلشن بے خار (شیفتہ)
 ضروران کے سامنے تھے اور اپنے معاصرین سے قبل کے شعرا کے بعض حالات انھیں سے ماخوذ ہیں۔ لیکن ناصر
 نے سوانح اور انتخاب کلام میں چھان بین سے بھی کام لیا ہے۔ اور کلیتہً ان تذکروں پر بھروسہ نہیں کیا۔
 چنانچہ دوسرے تذکروں کی بہ نسبت اس میں سوانح بھی تفصیلی ہیں اور انتخابات کلام بھی طویل ہیں۔ انتخاب کلام
 میں غزل کے اشعار کے ساتھ مختلف اصناف کے اقتباس بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔

اس تذکرے سے اردو شعرا کے متعلق بعض نئی باتیں سامنے آتی ہیں۔ مثلاً میر حسن کے معاشقہ کا سراغ
 ہیں اسی سے ملتا ہے۔

ناصر کا بیان ہے۔

"میر حسن ولد میر غلام حسین ضامک بہت اس کی شعر و سخن میں وسیع شاگرد در شد
 مرزا رفیع سودا، دوزخ سالگی میں شاہجہاں آباد سے لکھنؤ آیا۔ نواب سالار جنگ
 کے بیٹے سردار جنگ تھے، ان کی سرکار میں نوکر اور معزز و محترم رہا۔ بہ سبب
 تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت بوزل
 تھی بیاس خاطر معشوقہ، مشغولی بے نظیر تصنیف کی۔ یہ تلامذہ کہ اس میں ہے شنیدہ نہیں

دیدہ ہے۔ الحق مثنوی نہیں کارنامہ اور شاعری پر حجت۔ اس قدر زمانے میں اس کی شہرت کہ ہر صنیع و شریف کو اشعار اس کے یادگار۔

نواب قاسم علی خاں بہادر نے جب مثنوی ان سے سنی فرمایا۔ مجھے دو کہ میں تمھاری طرف سے حضور نواب آصف الدولہ بہادر کے لئے جاؤں۔ مصنف نے یہ خیال کر کے مبادا اور کسی کے نام سے حضور میں گزرتے دینے سے انکار کر دیا۔ بعد چندے خیر حسن صاحب مع مثنوی اور کسی قریب سے حضور میں پہنچے۔ نواب سابق الذکر کا فائدہ رفتہ سے آزدگی رکھتے تھے نواب صاحب سے تعریف میں بول اسٹھے۔ یہ جو کہتے ہیں۔ ع

گر اک دن دوشائے دیئے سات سے

تو حضور نے تو ہزار ہا دوشائے آن حاضر میں بخش دیئے ہیں۔ شاعری میں مبالغہ ہوتا ہے کہ یہاں بیاں واقع بھی نہیں، نواب نامدار کا دل اس کے سینے سے اچھا ہوا۔

یہ فقط نظم نصیبی میر موصوف کی تھی کہ اس حاتم دوراں کی سخاوت سے ناکام رہے یہ بھی خوب لطیف ہے کہ جب مرزا رفیع سودا نے وہ مثنوی سنی نہایت خوش ہوئے اور عین بشارت میں فرمایا تم نے یہ مثنوی ایسی کہی ہے کہ میر غلام حسین کے بیٹے معلوم نہیں ہوتے، یعنی نگران کے ہو۔ اس مثنوی کے سوا اور بھی مثنوی رموز العارفین، اور تیسری مثنوی چھڑیوں کے احوال میں ہے۔ (خوش معرکہ زیبا قلمی ص ۲۲)

فہرست شعراء۔

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	سودا	۱۵	رفعت	۲۹	نادر
۲	شوی	۱۶	صنعت	۳۰	احقر
۳	شہید	۱۷	طالب	۳۱	خلق
۴	باشقی	۱۸	غفلت	۳۲	حجام
۵	شاین	۱۹	کرم	۳۳	رضا
۶	فدا	۲۰	ماہر	۳۴	سایں
۷	ممتاز	۲۱	چیرت	۳۵	اسد
۸	معین	۲۲	خسیدی	۳۶	مجدوب
۹	قائم	۲۳	لطف	۳۷	ماہر
۱۰	کلیم	۲۴	عشرت	۳۸	ذاکر
۱۱	بے تاب	۲۵	آزاد	۳۹	احس
۱۲	کبیر	۲۶	شوکت	۴۰	نذیب
۱۳	پردانہ	۲۷	زکی	۴۱	ضیا
۱۴	شوق	۲۸	میر حسن	۴۲	ناصر

۴۳	تائب	میرن	۴۲	آبرو	شاہ مبارک	۱۰۱	عسکری	مرزا
۴۴	جبرج	شیخ میر علی	۴۳	فندی	میر محمد حسن	۱۰۲	درد	خواجہ میر درد
۴۵	کاشف	فیض کاشف علی	۴۴	ثاقب	شیخ شہاب الدین	۱۰۳	اثر	میر محمد
۴۶	طیش		۴۵	ناجی	محمد شاکر	۱۰۴	رنج	میر محمد ظہیر
۴۷	مغوم	کتو خاں	۴۶	سکندر	محمد علی	۱۰۵	الم	صاحب میر
۴۸	فاطر	میر بخش خاں	۴۷	احسان	حافظ عبدالرحمن	۱۰۶	طیش	مرزا جان
۴۹	ناصر	سعادت علی خاں	۴۸	میر	محمد تقی	۱۰۷	جہایت	ہدایت خاں
۵۰	شوق	میرزا امیر علی خاں میر	۴۹	فیض	میر	۱۰۸	محشر	مرزا علی نقی
۵۱	حسن	نواب ہمدی حسن خاں	۵۰	تجلی	میاں حاجی	۱۰۹	حضور	لالہ بال محمد
۵۲	حاتم	ظہور الدین شاہ	۵۱	ضیاء	میر ضیاء الدین	۱۱۰	فراق	شنا اللہ خاں
۵۳	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۵۲	مجنوں		۱۱۱	وصال	نصر اللہ
۵۴	اکبر	شیخ پیکو	۵۳	مشتاق	عبداللہ خاں	۱۱۲	بیدار	میر محمدی
۵۵	گلین	سعادت یار خاں	۵۴	دشت	باقر علی خاں	۱۱۳	مشیدا	
۵۶	خان		۵۵	شکیبا	شیخ غلام حسین	۱۱۴	مقبول	مقبول علی خاں
۵۷	منیر	خواجہ آفتاب خاں	۵۶	جان	میر جان علی	۱۱۵	قاصر	مرزا پیر علی بیگ
۵۸	بقا	شیخ نقالہ	۵۷	برشتہ	آغا	۱۱۶	قربان	میر محمدی
۵۹	نوا	ظہور اللہ	۵۸	مرزا	آغا مرزا	۱۱۷	حکیم	محمد شاہ علی خاں
۶۰	نثار	شیخ محمد امان	۵۹	فقیر	میر شمس الدین	۱۱۸	عشق	میر غریب اللہ خاں
۶۱	منظہر	جان جاناں	۶۰	موندوں	میر فرزند علی	۱۱۹	مسرور	مرزا سنگی بیگ
۶۲	یقین	انعام اللہ خاں	۶۱	منت	میر قمر الدین	۱۲۰	مسرت	شیخ وزیر علی
۶۳	یک رنگ	منصف علی خاں	۶۲	عمنون	میر نظام الدین	۱۲۱	تجتر	مصطفیٰ خاں
۶۴	حشمت	مختتم علی خاں	۶۳	مرہون	مرزا رضا علی	۱۲۲	رفیق	مرزا اسد بیگ
۶۵	تاباں	میر عبدالحی	۶۴	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۱۲۳	شہرت	امیر بخش
۶۶	نریم	مرزا علی نقی	۶۵	بشر	میر شانت علی	۱۲۴	قدت	مولوی قدرت اللہ
۶۷	نفاں	کوکہ خاں	۶۶	منظفر	منظفر علی خاں	۱۲۵	مائل	میر محمدی
۶۸	صابر	صاحب علی شاہ	۶۷	آشوب	میر مراد علی	۱۲۶	آشفہ	عظیم الدین خاں
۶۹	فندی لاہوری		۶۸	جھڑی	میر باقر علی	۱۲۷	شیفتہ	حافظ عبدالصمد
۷۰	سرور	میر محمد خاں اعظم الدولہ	۶۹	تسکین	میر سعادت علی	۱۲۸	شگفتہ	بدیع سنگھ
۷۱	بہار	ٹیک چند	۷۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۲۹	نصیر	میاں نصیر الدین عرفیہ خاں کوٹو

۱۳۰	میر	وجہ الدین	۱۵۹	یاس	خیر الدین	۱۸۸	ترقی	آغا محمد تقی
۱۳۱	دریغ	رضی علی خاں	۱۶۰	اکبر	اکبر خاں	۱۸۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۳۲	دفا	مرزا عبد العلی	۱۶۱	شیفتہ	مصطفیٰ خاں	۱۹۰	داغ	میر مہدی
۱۳۳	منشی	لالہ مول پند	۱۶۲	مذا	شیخ فدا حسین	۱۹۱	عیش	مرزا حسین رضا
۱۳۴	اظہر	شیخ کریمت علی	۱۶۳	سنویش	شیخ احمد	۱۹۲	ہوش	
۱۳۵	ضمیر	گنگا داس	۱۶۴	بیتاب	عباس علی خاں	۱۹۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۳۶	دکا	خوب چند	۱۶۵	کرم	شیخ غلام صفا من	۱۹۴	شعد	شیخ محمد سلیمان
۱۳۷	اسیر	...	۱۶۶	مسکین		۱۹۵	رائغب	مرزا کریم بیگ
۱۳۸	معرفت	الہی بخش	۱۶۷	عظمت	میر عظمت اللہ خاں	۱۹۶	دل گیر	شعبیر میاں
۱۳۹	طوباس	خاں صاحب فرنگی	۱۶۸	تسکین	میر حسین	۱۹۷	سرور	رجب علی
۱۴۰	اعظم	اعظم خاں	۱۶۹	نسیم	اصغر علی خاں	۱۹۸	سہا	احمد علی
۱۴۱	امیر	امیر الدولہ	۱۷۰	شرف	شرف علی	۱۹۹	اظہر	شیخ اظہر علی
۱۴۲	امی	روشن بیگ	۱۷۱	شمیم	میر محمد حسین	۲۰۰	مخلص	مہدی حسن
۱۴۳	منعم	مومن لال	۱۷۲	خالب	اسد اللہ خاں	۲۰۱	عسکر	مولوی عسکری
۱۴۴	مشیر	شیخ قطب الدین	۱۷۳	افکار	میر حسین	۲۰۲	الطاف	کلب حسین خاں
۱۴۵	سہراب	سہراب بیگ	۱۷۴	نظیر	شیخ ولی محمد	۲۰۳	شرد	مرزا ابراہیم بیگ
۱۴۶	نکبت	سید نظیر علی	۱۷۵	ضمیر	میاں مداری	۲۰۴	ذکا	مرزا محمد دم بخش
۱۴۷	مشات	میاں	۱۷۶	عشق	شاہ رکن الدین عت شاکھ پشا	۲۰۵	دیوانہ	سرپ سنگھ
۱۴۸	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۷	فدوی	مرزا محمد علی عت مرزا پیکو	۲۰۶	حیران	میر حیدر علی
۱۴۹	صاحب	منظر الدل نظریاب خاں	۱۷۸	مستند	یار علی خاں	۲۰۷	افسوس	شیر علی
۱۵۰	شوق	شیخ غلام رسول	۱۷۹	محترم	محترم علی خاں	۲۰۸	جیف	سید چورغ علی
۱۵۱	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۸۰	طلول	عارف اللہ شاہ	۲۰۹	تاسف	میر حسین علی
۱۵۲	ظفر	بہادر شاہ	۱۸۱	قرار	جان محمد	۲۱۰	حسرت	مرزا جعفر علی
۱۵۳	قابل	مرزا عالی بخت	۱۸۲	لطف	مرزا علی	۲۱۱	ارمان	مرزا باقر علی
۱۵۴	عالی	(شاہزادہ دلی)	۱۸۳	آشفقت	مرزا رضا علی	۲۱۲	رقت	مرزا قاسم علی
۱۵۵	دارا	مرزا دارا بخت	۱۸۴	برشتہ	میاں شرف	۲۱۳	رسم	مرزا امام بخش
۱۵۶	طالب	(پنڈت کشمیری)	۱۸۵	سوند	میر محمد	۲۱۴	روح	میر شجاع الدین
۱۵۷	مومن	مومن خاں	۱۸۶	رند	ہریان خاں	۲۱۵	قسمت	قلی خاں
۱۵۸	وحشت	سید غلام علی خاں	۱۸۷	آسفت	نواب آصف الدولہ	۲۱۶	وحشت

۲۱۷	جرات	قلندر بخش	۲۴۶	مصدر	میر ماشا اللہ خاں	۲۷۵	مخلوق	سید احسان علی
۲۱۸	قوت	میاں احمد علی	۲۴۷	انشا	انشا اللہ خاں	۲۷۶	مونس	میر لوہاب
۲۱۹	حقیقت	منشی میر حسین شاہ	۲۴۸	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۷۷	شریف	لالہ سید ذوال
۲۲۰	سجقت	مرزا مغل	۲۴۹	صادق	مرزا صادق علی	۲۷۸	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۲۲۱	شہرت	۲۵۰	طالب	طالب حسین خاں	۲۷۹	عبرت	نواب حسن علی خاں
۲۲۲	غضنفر	غضنفر علی خاں	۲۵۱	عیشی	طالب علی خاں	۲۸۰	کمال	شیخ جمال الدین
۲۲۳	غیرت		۲۵۲	انصیح	شاگرد عیشی	۲۸۱	فرد	مولوی جمیل الدین عت خدا بخش
۲۲۴	قیس	مرزا صدایک	۲۵۳	تکدر	مرزا قادر علی	۲۸۲	ممنون	قاضی محمد علی
۲۲۵	کمال	شیخ کمال الدین	۲۵۴	ہلال	مرزا محمد	۲۸۳	خادم	شیخ خادم علی
۲۲۶	محبت	مرزا حسین علی	۲۵۵	ذکی	نواب بہادر مرزا احمد ذکی	۲۸۴	اندوہ	علی حسین خاں
۲۲۷	ایل	مرزا محمد یار یک	۲۵۶	فرد	بہادر مرزا	۲۸۵	الہی	الہی بخش
۲۲۸	لطیف	مرزا لطیف علی	۲۵۷	عاشق	اعلیٰ جاہ چھوٹے صاحب	۲۸۶	امیر	مرزا امیر
۲۲۹	مروت	میر صغیر علی	۲۵۸	شیدا	والا جاہ منجھلے صاحب	۲۸۷	شکیب	اصغر علی
۲۳۰	رفاقت	مرزا مکین	۲۵۹	مصغنی	شیخ غلام محمدانی	۲۸۸	ادیب	گور بخش
۲۳۱	اختر	میر اکبر علی	۲۶۰	بیباک	میر نجف علی	۲۸۹	بریاں	منظفر علی خاں
۲۳۲	محبت	نواب محبت خاں	۲۶۱	جوش	شیخ رحیم اللہ	۲۹۰	عیش	میر محمد یعقوب
۲۳۳	مہر	منصور خاں	۲۶۲	جوان	نعیم بیگ	۲۹۱	خانی	شیخ مغل
۲۳۴	نصوہ	سید احسان علی	۲۶۳	صہر	مرزا نین العابدین عت مرزا میر	۲۹۲	فریاد	مرزا مغل
۲۳۵	تہن	محمد عظیم	۲۶۴	صیا	ساجد مومل	۲۹۳	ظہور	منشی ظہور محمد
۲۳۶	رند	نارنگہ پر شاد	۲۶۵	مقبول	مرزا ابراہیم بیگ	۲۹۴	بندہ	میر حیدر علی
۲۳۷	حسن	خواجه حسن	۲۶۶	منظفر	کوز سین	۲۹۵	پیام	شرف الدین علی خاں
۲۳۸	مضطرب	مرزا علی	۲۶۷	مضطرب	درگاہ پر شاد	۲۹۶	حسام	شیخ ولایت علی
۲۳۹	بہجت	کھن لال کالیستند	۲۶۸	منتظر	نورالاسلام	۲۹۷	حباب	لطف علی بیگ
۲۴۰	منظر	مرزا منظر	۲۶۹	گرم	مرزا حیدر علی	۲۹۸	رعنا	شیخ عبدالرحیم
۲۴۱	قتیل	محمد حسن	۲۷۰	تنہا	محمد عیشی	۲۹۹	نیبا	میاں عبدالرحیم
۲۴۲	نمر	نور الدین خاں عت مرزا	۲۷۱	پردانہ	راجہ جونت سنگھ	۳۰۰	نلال	میر دوست علی
۲۴۳	صادق	فرد علی بیگ	۲۷۲	نسلی	لالہ نیکارام	۳۰۱	حریف	لالہ حبیبی لال
۲۴۴	سید	میر محمد علی	۲۷۳	ادباش	شیخ امیر الزماں	۳۰۲	ظریف	لاہری پر شاد
۲۴۵	تکین	راجہ جوالا پر شاد	۲۷۴	خلیق	میر مستحسن	۳۰۳	عشاق	شاہ مظہر حق

۳۰۴	عارف	میر عارف علی	۳۳۴	قلزم	شیخ علی بخش	۳۶۳	منظوم	منظوم شاہ
۳۰۵	سپند	مرزا الطیف علی بیگ	۳۳۵	ساحل	گوہر علی	۳۶۴	موجی	لالہ موجی رام
۳۰۶	سایمان	خواجہ محمد حسین	۳۳۶	شجر	لالہ کرداس	۳۶۵	ریحان	لالہ دیا کشن
۳۰۷	نگاہ	شیخ حیدر علی	۳۳۷	رسا	فیض محمد بخش	۳۶۶	نہمیر	میر مظفر حسین
۳۰۸	نہج	شیخ عبدالکرم	۳۳۸	شور	مرزا آغا علی	۳۶۷	حسن	میر اکبر علی خاں
۳۰۹	یاس	میر الہی بخش	۳۳۹	ذوق	شیخ عبداللہ	۳۶۸	منیر	مرزا اکبر علی خاں
۳۱۰	نظر	مرزا علی	۳۴۰	فاکر	شیخ بشارت اللہ	۳۶۹	دبیر	مرزا
۳۱۱	طپان	مرزا رمضان بیگ	۳۴۱	مہدی	مہدی علی خاں بہادر	۳۷۰	امیر	میر مظفر علی
۳۱۲	شفیق	بندے علی	۳۴۲	حاذق	حکیم شاہ عالم خاں	۳۷۱	موزوں	میر نواب
۳۱۳	وحشی	شیخ کرم علی	۳۴۳	واحد	شیخ محمد بخش	۳۷۲	عالی	میر بندہ حسین
۳۱۴	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۳۴۴	کیواں	مرزا منٹ	۳۷۳	درخشاں	میر علی جان
۳۱۵	اقبال	اقبال اللہ بہادر	۳۴۵	اظہر	شیخ امین احمد	۳۷۴	ابر	شیخ رضا علی
۳۱۶	انبر بر شاد		۳۴۶	مسور	شیخ پیر بخش	۳۷۵	نازش	میر الہی بخش
۳۱۷	غافل	منور خاں	۳۴۷	بہتر	میر اشرف علی	۳۷۶	حنا	عبدالکرم خاں
۳۱۸	شمیم	شیخ محمد صابر	۳۴۸	انہار	محمد دارش	۳۷۷	عزیز	شیخ تفضل حسین
۳۱۹	محمود	محمد جعفر	۳۴۹	شادان	شیخ نبی بخش	۳۷۸	کاظم	سکظم علی خاں
۳۲۰	نزار	خواجہ محمد اکرم	۳۵۰	بارش	شیخ غلام حیدر	۳۷۹	آتش	حیدر علی
۳۲۱	نالاں	مرزا محمد خاں	۳۵۱	شفیق	مرزا بندہ علی	۳۸۰	صدر	میر صد الدین
۳۲۲	نادان	میر شیر علی	۳۵۲	شر	مرزا علی	۳۸۱	فقیر	میر کمال الدین
۳۲۳	شاد	شیخ فضل علی	۳۵۳	ہنر	مرزا منٹ	۳۸۲	ساکر	میر مصطفیٰ بخش
۳۲۴	تہا	پیردن داس	۳۵۴	ہلال		۳۸۳	عارف	میر جمال الدین
۳۲۵	خان	اشرف علی خاں	۳۵۵	جاہ	محمد ابراہیم	۳۸۴	رند	سید محمد خاں
۳۲۶	آشفقہ	محمد بادی علی خاں	۳۵۶	عدل	شیخ فضل رحمان	۳۸۵	افضل	حسن یار خاں
۳۲۷	مشفق	شیخ محمد خاں	۳۵۷	شعور	شیخ عبدالرودت	۳۸۶	ناصر	مرزا امیر
۳۲۸	واصف	حیدر حسن	۳۵۸	لینق	محمد ظہور الدین	۳۸۷	واہب	ہدایت حیدر
۳۲۹	فزا	شیخ محمد بخش	۳۵۹	سہل	مولوی احمد علی	۳۸۸	بسمل	مرزا عنایت
۳۳۰	باغ	امام علی	۳۶۰	دحید	محمد وحید الدین	۳۸۹	بالی	علی رضا خاں
۳۳۱	منصف	شیخ قادر علی	۳۶۱	امیر	محمد رضا	۳۹۰	شنادور	صاحب مرزا
۳۳۲	جہیل	امیر علی خاں	۳۶۲	تہنا	شیخ غیاث الدین	۳۹۱	شہر	مرزا آغا حسن

۳۹۲	شجر	میر علی حسین	۴۲۱	سرور	ولایت حسین	۴۵۰	ضبط	نواز علی خاں
۳۹۳	سید	میر عنایت حسین	۴۲۲	سجن	لالہ رام دیال	۴۵۱	اعجاز	لواب اصغر علی خاں
۳۹۴	امیر	امیر مرزا	۴۲۳	نمود	میر مہدی حسن	۴۵۲	سرودش	شیخ مراد علی
۳۹۵	ردیق	شیخ ردیق علی	۴۲۴	اعظم	میر اعظم شاہ	۴۵۳	نصیح	مرزا جعفر علی
۳۹۶	گلشن	راجہ جیالال	۴۲۵	نور الدین	مرزا	۴۵۴	طال	محمد رمضان خاں
۳۹۷	خلیل	میر ہدایت علی	۴۲۶	بہایوں بخت	مرزا	۴۵۵	ثاقب	مرزا مہدی
۳۹۸	خلیل	میر دوست علی	۴۲۷	حیدر	مرزا	۴۵۶	آزاد	سید علی حسین
۳۹۹	شمسی	لواب محمد علی خاں عرف شیخ لواب	۴۲۸	ظفر	شیخ ظفر علی	۴۵۷	سحر	سید نصر
۴۰۰	امیر	لالہ شازی لال	۴۲۹	یوسف	یوسف خاں	۴۵۸	انس	مرزا محمد
۴۰۱	ظہور	جنگل کشور	۴۳۰	اصغر	علی اصغر خاں	۴۵۹	قدس	مرزا محمد و خانوں حسین
۴۰۲	شائق	لالہ سیوہ رام	۴۳۱	عالی	خواجہ عبداللہ	۴۶۰	آباد	مدی حسن خاں
۴۰۳	نسیم	دیاشنکر	۴۳۲	صولت	خواجہ محمد	۴۶۱	صحبت	بخشش علی خاں
۴۰۴	عشق	آغا رضا	۴۳۳	عاشور علی خاں	لواب	۴۶۲	ہشیار	میر محمد علی
۴۰۵	ادب	مرزا علی حسین	۴۳۴	اسحاق	مرزا اسحاق	۴۶۳	گویا	فقیر محمد خاں
۴۰۶	نصرت	مرزا محمد جعفر	۴۳۵	جلا	مرزا د احمد علی خاں	۴۶۴	فراق	خواجہ بیاد حسین
۴۰۷	منہتی	مرزا مستیا	۴۳۶	طاہر	مرزا بندہ حسن	۴۶۵	صبر	میر اسد
۴۰۸	شرف	سید باقر علی آغا ججو	۴۳۷	الم	آغا مہدی	۴۶۶	شائق	لالہ فتح چند
۴۰۹	آزاد	شاہ مرزا	۴۳۸	گل	لواب امیر مرزا خاں	۴۶۷	شائق	میر محمد
۴۱۰	صبا	میر ذبیہ	۴۳۹	ممتاز	کالکا دین	۴۶۸	حبیب	میر لواب
۴۱۱	کیف	شیخ فضل احمد	۴۴۰	جان	میر یار علی	۴۶۹	سیفی	میر وارث علی
۴۱۲	سیاح	میر محمد رضا	۴۴۱	دانا	بخشن لال	۴۷۰	اسد	اسد اللہ خاں
۴۱۳	جرا	میر مہدی حسن	۴۴۲	عبور	منشی رحمت اللہ	۴۷۱	فرخ	گرامت اللہ خاں
۴۱۴	فوق	بندہ حسن	۴۴۳	چرکین	شیخ باقر علی	۴۷۲	جوش	میر وارث علی
۴۱۵	شمیم	مرزا	۴۴۴	صاحبقران	سید امام علی	۴۷۳	نادر	کلب حسین خاں
۴۱۶	عدم	د احمد علی خاں	۴۴۵	اسرار	مرزا بندہ علی عرف مرزا بندہ	۴۷۴	مسجوا	محمد علی خاں
۴۱۷	وصف	میر محمود علی	۴۴۶	ناسخ	فیض امام بخش	۴۷۵	معجز	میر محمد رضا
۴۱۸	قدر	میر نصیر الدین	۴۴۷	اثر	لواب حسین علی خاں	۴۷۶	خضر	مرزا سعید علی برک
۴۱۹	وحید	سرفراز علی خاں	۴۴۸	تدبیر	مرزا محمد باقر عرف مرزا مغل	۴۷۷	فکر	شیخ ذوالفقار علی
۴۲۰	ازل	آغا حسن	۴۴۹	ہاتف	مرزا حیدر علی	۴۷۸	شہید	مولوی محمد بخش

۲۷۹	یوسف	یوسف بیگ	۵۰۸	عشق	علی اشرف خاں	۵۳۷	سپر	میر محمدی
۲۸۰	داعد	پنڈت سنگم لال	۵۰۹	طوفان	میر نواز ش علی	۵۳۸	طوبی	میر سیتا
۲۸۱	کوثر	مرزا مہدی	۵۱۰	دریا	رتن ناتھ پنڈت	۵۳۹	میر عباس	
۲۸۲	نادی	خواجہ مصاحب علی	۵۱۱	عیش	غشی ابو محمد	۵۴۰	مجرم	قادر علی
۲۸۳	قبول	مرزا مہدی	۵۱۲	شاد	فضل امام خاں	۵۴۱	خطا	علی بیگ
۲۸۴	ثبات	مرزا محمد محسن	۵۱۳	بہار	مرزا علی	۵۴۲	آشنا	سید محمد
۲۸۵	ندیم	میر محمد شفیع	۵۱۴	محرور	شیخ ہادی حسن	۵۴۳	یوسف	(شاگرد آشنا)
۲۸۶	شجر	اجودھیا پر شاد	۵۱۵	عشتی	شیخ الہی بخش	۵۴۴	عرش	میر حسن عسکری عرف میر گل
۲۸۷	حشم	میر امیر علی	۵۱۶	خاف	لالہ کنیا لال	۵۴۵	ناصر	سید ابو محمد
۲۸۸	نادر	مرزا عسکری	۵۱۷	محسن	میر محسن علی	۵۴۶	الشیخ	سید ابوتراب عرف منجھو
۲۸۹	حافظ	رخصت نایب شاگرد ناسخ	۵۱۸	صادق	صادق حسین خاں	۵۴۷	انقب	میر ابو طالب
۲۹۰	رشک	میر علی ادب	۵۱۹	ہلال	امیر علی خاں	۵۴۸	قرار	بندہ علی خاں
۲۹۱	شوق	میر علی ضامن	۵۲۰	سجاد	سید سجاد علی	۵۴۹	برق	مرزا محمد رضا
۲۹۲	مہر	سید آقا علی خاں	۵۲۱	افضل	شاہ غلام اعظم	۵۵۰	حیدر	مرزا احمد خاں بہادر
۲۹۳	سید	سید علی خاں ملاز جنگ	۵۲۲	سعادت	سعادت خاں	۵۵۱	فلک	میر بہادر حسین
۲۹۴	آرزو	مرزا علی محمد	۵۲۳	مہنون	میر مہدی	۵۵۲	علی	مرزا علی رضا
۲۹۵	رسا	میر علی احمد	۵۲۴	شوق	میر رضی	۵۵۳	ساحر	
۲۹۶	تنویر	سید کاظم حسین	۵۲۵	الور	علی مرزا	۵۵۴	طور	مرزا محمد رضا
۲۹۷	منیر	میر اسماعیل حسین	۵۲۶	شرف	شیخ شرف الدین	۵۵۵	طوفان	میر علی حسین
۲۹۸	صغیر	مرزا مغل	۵۲۷	موج	میر کاظم حسین	۵۵۶	نور	میر ذریعہ
۲۹۹	فہیم	پنڈت سندھ لال	۵۲۸	متین	میر بہادر علی	۵۵۷	جری	مرزا سرفراز علی
۵۰۰	غنی	فتی محمد	۵۲۹	ذره	شکر لال	۵۵۸	سحاب	اللہ یار خاں
۵۰۱	مہرورج	غلام سعید	۵۳۰	محبت	شیو پر شاد پنڈت	۵۵۹	نفی	علی نقی خاں عرف پائی
۵۰۲	فریاد	میر محمد باقر	۵۳۱	نمود	مرزا آسمان قدر	۵۶۰	حکیم	میر محمد علی
۵۰۳	اوج	میر محمود خاں	۵۳۲	کیوان	مرزا علی حسین	۵۶۱	شفا	مرزا کریم بیگ
۵۰۴	سامل	سید اکبر علی	۵۳۳	وزیر	خواجہ	۵۶۲	خورشید	خوش دلت علی خاں
۵۰۵	قابل	سید علی جان	۵۳۴	تفت	خواجہ اسد	۵۶۳	سحر	شیخ احسان علی
۵۰۶	غروج	نشی احمد حسن	۵۳۵	بے خود	میر ہادی علی	۵۶۴	حسام	محمد تقی خاں بہادر
۵۰۷	عاجز	شیخ عبداللہ	۵۳۶	ایجاد	شیخ بہادر علی	۵۶۵	ہمتا	محمد زائد اللہ مرزا حسین علی

۵۶۶	قمر	سید ابوتراب	۵۹۵	جوشش	محمد روشن	۶۲۷	سلطان	خواجہ سلطان جاہ
۵۶۷	بکر	شیخ امداد علی	۵۹۶	جوان	مرزا کاظم علی	۶۲۵	ساقی	مرزا محمد جان
۵۶۸	گرداب	(شاگرد بکر)	۵۹۷	جہاندار	شہزادہ جہاندار شاہ	۶۲۶	ستار	عبدالستار
۵۶۹	شفیق	مرزا علی جان	۵۹۸	حسین	سید غلام حسین	۶۲۷	سجاد	
۵۷۰	سالم	میر عسکری	۵۹۹	حشمت	محمد علی	۶۲۸	سیف	مرزا مغل
۵۷۱	تجیر	مرزا محمد بیگ	۶۰۰	حدت	نواب ابراہیم خاں	۶۲۹	شیر	مرزا ابراہیم
۵۷۲	شاد	میر عباس	۶۰۱	حزین		۶۳۰	شرف	میر محمدی
۵۷۳	آفتاب	شاہ عالم علی گوہر	۶۰۲	جیری	میر مراد علی	۶۳۱	شیر	خواجہ عصم علی
۵۷۴	اختر	داجد علی شاہ	۶۰۳	خاکسار	میر محمد یار	۶۳۲	شایق	رائے امر سنگھ
۵۷۵	امداد	امداد علی خاں	۶۰۴	خستہ	عبداللہ خاں	۶۳۳	شائق	امین الدین
۵۷۶	امید	قزلباش خاں	۶۰۵	خیال	میر غلام حسین	۶۳۴	شایق	نظر الدین
۵۷۷	ایشم	میر محمد علی	۶۰۶	خادم	خادم علی خاں	۶۳۵	شاگر	شاگر علی
۵۷۸	ایمان	شیر محمد خاں	۶۰۷	دوست	شیخ غلام	۶۳۶	محمد شاگر	
۵۷۹	اعلیٰ	مولوی اعلا	۶۰۸	دانا	فیض فضل علی	۶۳۷	شور	محمد بیگ
۵۸۰	بادشاہ	نصیر الدین حیدر	۶۰۹	دل	محمد عابد	۶۳۸	شمش الدین شمس	
۵۸۱	بیدل	مرزا عبدالقادر	۶۱۰	ذوق		۶۳۹	شادان	شیخ قطب
۵۸۲	برکت	برکت علی خاں	۶۱۱	ذوقی	شاہ	۶۴۰	شادان	رائے چند لال
۵۸۳	یتاب	شاہ علیم اللہ	۶۱۲	ذوق	منشی آسار ام	۶۴۱	صواب	شیخ محمد شرف
۵۸۴	یتاب	سلوک رائے	۶۱۳	رضی	سیف الدین رضی شاہ	۶۴۲	صابر	میر حسین
۵۸۵	بہمن		۶۱۴	رموا	آفتاب رائے	۶۴۳	صدقہ	
۵۸۶	پاک باز	میر صلاح الدین	۶۱۵	راحم	میر محمد علی	۶۴۴	صفدری	میر عبداللہ
۵۸۷	تراب	تراب شاہ	۶۱۶	روا	مرزا محمد نعفی	۶۴۵	صفا	
۵۸۸	تنا	خواجہ ابجد علی	۶۱۷	رند	حمزہ علی	۶۴۶	ضاحک	میر غلام حسین
۵۸۹	تمکین	میر صلاح الدین	۶۱۸	راغب	جعفر خاں	۶۴۷	طیب	حکیم سید شاہ
۵۹۰	تنا	محمد اسحاق	۶۱۹	راسخ	غلام علی خاں	۶۴۸	طالع	شمس الدین
۵۹۱	ثابت	شجاعت خاں	۶۲۰	زار	میر مظہر علی	۶۴۹	ظاہر	محمد خاں
۵۹۲	ثابت	اصالت خاں	۶۲۱	زکی	جعفر علی خاں	۶۵۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ
۵۹۳	ثابت	امانت علی	۶۲۲	سراج	سراج الدین	۶۵۱	ظہور	سیوا سنگھ
۵۹۴	تبروت	میر شیر علی	۶۲۳	سلطان	میرزا انور بخش بھادر	۶۵۲	ظاہر	شیخ ظہور اللہ

۶۶۳	عاشق	مہدی علی خاں	۶۸۶	قربان	میر محمدی	۷۰۹	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں
۶۶۴	عارف	محمد (رفوگر)	۶۸۷	قدر		۷۱۰	سید ناصر علی خاں بہادر	
۶۶۵	عاشق	اعظم خاں	۶۸۸	قندر		۷۱۱	نالاں	شیخ محمد وارث
۶۶۶	عاشق	سید ہدایت علی	۶۸۹	کام	مرزا کامل بیگ	۷۱۲	ولی	
۶۶۷	عاشق	سید غیاث الدین	۶۹۰	گہر	مرزا امداد علی	۷۱۳	ولی	
۶۶۸	عشق	میرزین الدین	۶۹۱	کیفی	میر ہدایت علی	۷۱۴	وجیبہ	نواب وجیبہ الدین
۶۶۹	عشقی	(مراد آباری)	۶۹۲	لطف	میر شمس الدین	۷۱۵	وحید	حکیم محمد وحید اللہ خاں
۶۷۰	عشقی	قاسم علی	۶۹۳	مخلص	مرزا ثنا	۷۱۶	والہ	مرحمت خاں
۶۷۱	عازم	(قوم کالیست)	۶۹۴	مقصود		۷۱۷	ہادی	میر محمد ہادی
۶۷۲	عاقلی شاہ		۶۹۵	محب	شیخ ولی اللہ	۷۱۸	یک رو	
۶۷۳	عاسی	خواجہ برہان الدین	۶۹۶	مایل	ہدایت علی	۷۱۹	پار	میر احمد
۶۷۴	غازی الدین حیدر		۶۹۷	مہدی	نواب مہدی علی خاں	۷۲۰	شیخ	(شاہ جہاں آباد)
۶۷۵	غالب	مکرم الدین بیدار بیگ خان	۶۹۸	مہرورج	منشی حکیم چند	۷۲۱	نوجہ میاں منم	
۶۷۶	غلامی	شاہ غلام	۶۹۹	مرزا	احترام اللہ نواب	۷۲۲	ولہن بیگم صاحبہ	
۶۷۷	غنی	شیخ محمد	۷۰۰	مستان	مرزا احسن	۷۲۳	جانی	بیگم جان
۶۷۸	غبار النش		۷۰۱	مشتاق	مرزا ابراہیم بیگ	۷۲۴	جینا بیگم صاحبہ	
۶۷۹	غریب	شیخ نصیر الدین احمد	۷۰۲	منعم	قاضی نور الحق	۷۲۵	گنا بیگم صاحبہ	
۶۸۰	فراقی	پریم کشور	۷۰۳	شاہ منزل		۷۲۶	رینت	مسماۃ نازک
۶۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۷۰۴	منقظ	خواجہ بخش	۷۲۷	موتی طوائف	
۶۸۲	فرانی	مرزا مفتی علی خاں	۷۰۵	مقبول		۷۲۸	دبیر	پھوٹی بیگم صاحبہ
۶۸۳	فارس		۷۰۶	مجرم	سبحان علی خاں	۷۲۹	صاحب	فاطمہ بیگم
۶۸۴	فدا	میر امام الدین	۷۰۷	مسیح	حکیم محمد علی	۷۳۰	نزاکت	محبوطات
۶۸۵	قربان	میر فرمان علی	۷۰۸	نقی	نقی علی خاں	۷۳۱	شیریں	بیگم طوائف

ہندوستان میں ترسیل زر کا پتہ

علی شیر خاں محلہ کھترانہ کلاں۔ رائے بریلی یو۔ پی

(۵) رسالہ عروض (۱۶) رسالہ فرائض (۷) مددۃ الابرار -

چند تصنیف و طباعت | تذکرے کے آخری صفحہ میں لکھا ہے کہ
تمام ہوا تذکرہ طبقات الشعراء ہند مولفہ مولوی کریم الدین ۱۸۴۷ء
ظاہر ہے کہ "۱۸۴۷ء" میں تذکرہ مکمل ہوا ہے۔

یہ تذکرہ مطبع العلوم مدرہ دہلی سے سید اشرف علی کے زیر اہتمام ۱۳۱۶ھ میں بڑی سائز پر شائع ہوا۔ اس کے نسخے اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہیں اور اس کے سرورق پر یہ عبارت درج ہے:-

"تاریخ شعرا کا مشرقین صاحب بہادر اور مولوی کریم الدین نے شمار سادہ نامی کی تاریخ ۱۸۴۸ء عیسوی میں ترجمہ کیا اور نو سو چوبیس شاعرین اور دو گروہ کے اشعار اور حال بھی دو ادوین مختلفہ میں سے منتخب کر کے اس میں مندرج کیا گیا۔ اس تذکرے سے یہ اشتباہ ہوتا ہے کہ اس تذکرہ کے مکملہ سال ۱۸۴۸ء ہے۔ لیکن یہ درست نہیں ہے۔ جیسا کہ اختصار اور بعض اندرونی اندراجات سے پتہ چلتا ہے کریم الدین نے اسے ۱۸۴۷ء کے آخری ایام میں مکمل کیا اور اگلے سال ۱۸۴۸ء میں یہ چھپنا شروع ہو گیا۔ اس طرح ۱۸۴۷ء کو سال تصنیف اور ۱۸۴۸ء کو سال طباعت خیال کرنا چاہئے۔

ابن ترقی اردو کراچی اور اردو ترقی بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں مطبوعہ نسخے موجود ہیں اور لمبی اس وقت میرے سامنے موجود ہیں اس میں ۵۰۲ صفحات ہیں۔

تذکرہ اردو میں ہے اور بعض قدیم تذکروں خصوصاً نگارسان دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کو سامنے رکھ کر **خصوصیات** مرتب کیا گیا ہے۔ سرورق کی عبارت تو یہ پتہ چلتا ہے کہ یہ نگارسان کی تاریخ ادب کا صرف ترجمہ ہے۔ لیکن ایسا نہیں ہے۔ اشعار کے انتخاب اور اپنے معاصرین کے حالات میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔

کریم الدین کا دیباچہ اور مقدمہ جس میں اردو زبان کی پیدائش و قدامت اور رسم الخط کی بحث ہے اور تذکرہ تاریخ نگاری پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ حقیقتہً نگارسان دتاسی کے مقدمہ سے ماخوذ ہے اور اکثر جگہ لفظی ترجمہ ہے۔
کریم الدین نے اپنے تذکرے کو دو قسموں میں تقسیم کیا ہے اور ان کی تفصیل اس طور پر دی ہے۔
قسم اول۔ اس میں حال متقدمین کا ہے جو ہندی اکثر مصنف گزرے ہیں۔

قسم دوم۔ اس میں ان شعرا کا ذکر ہے جو بانی اردو کے تھے اور انھوں نے اس زبان اردو کی شیوع میں کوشش پیش کی ہے۔

قسم دوم کو ذیل کے چار طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے۔

طبقہ اول۔ اس میں اردو کے متقدمین شاعروں کا ذکر ہے۔

طبقہ دوم۔ میں بقول کریم الدین "ان کا ذکر ہے جو مصلح اردو اور خروج اس زبان کے تھے اور انھوں نے الفاظ کریمہ کا استعمال یکتلم زبان ریختہ سے موقوف کیا۔"

طبقہ سوم۔ اس میں وہ شاعر ہیں جو طبقہ دوم کے شاعر تھے ان کو الفاظ صحیح اور محاورات دلچسپ کے استعمال کرنے کا بہت شوق تھا۔

طبقہ چہارم۔ اس طبقہ میں وہ شاعر ہیں جو ہم عصر اس بندے کے ہیں اور ان سے ملاقات بندہ کی ہے یا اکثر جہان کو

دیکھا ہے یا آنکہ ان کا حال سنا ہے اور ملاقات نہیں ہوئی۔

جیسا کہ تاریخ ادب ہندوستانی مؤلفہ نگار سہ سی اور گلدستہ تازنیاں "کریم الدین کے ذکر میں تفصیل دی چکی ہے۔
"طبقات الشعراء" دراصل تصنیف نہیں بلکہ ترجمہ ہے صرف یہ کہ اس میں انھوں نے کہیں کہیں اضافے کئے ہیں، نگار سالانہ چونکہ یورپی مشرق
ہے اسلئے اس نے اپنا تذکرہ قدیم فارسی تذکرہ نگاری سے ہٹ کر تاریخ کی روش پر مرتب کیا تھا۔ اس کے مقدمہ و بیجاچہ میں زبان اور
سوسائٹی کا تعلق ادبی رفتار اور اردو کے رسم الخط اور دوسری خصوصیات سے بحث کی گئی ہے۔ بعد ازاں پانچ فارسی اور ۳۹ سہج بھاشا
کے شاعروں کا ذکر ہے۔ اس طرح اردو زبان و ادب کا ایک پس منظر سامنے آجاتا ہے۔ جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نہیں ملتا۔
اس کے بعد اردو شعراء مصنفین کا تذکرہ ہے اور اس میں شمالی ہندو دکن دونوں علاقوں کے افراد شامل ہیں۔

ہر چند کہ اس تذکرے میں بھی جنس وہی کمزوریاں پائی جاتی ہیں جن کی طرف نگار سالانہ اور کریم الدین نے اپنے دریا چوں
میں اشارے کئے ہیں، پھر بھی اس کا سوانحی اور تنقیدی سب و لہجہ عام تذکروں سے مختلف ہے۔ اس میں سیاسی و معاشی
ماحول کی تصویر بھی ہے، اور شعراء مصنفین کے متعلق بے لاگ سنجیدہ رائیں بھی۔ اس میں مبالغہ و تصنع، پاسداری و طعن و
تعلیف کا وہ انداز نہ کہیں نہیں ملتا جو قدیم تذکروں کی خصوصیت ہے۔ کریم الدین کے ترجموں اور اضافوں نے تعلی اور
تصنع کا دخل کہیں کہیں ضرور دیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	آتش خواجہ حیدر علی	۱۵	آگاہ میر حسن علی	۲۹	- ابو حنیفہ شاد کشمیری
۳	آرام خیر اللہ خاں	۱۶	آگاہ نور خاں	۳۰	احسان حافظ عبدالرحمن خاں
۳	آرام رائے پریم ناتھ کھنجر	۱۷	آوارہ میر محمد باغ	۳۱	احسان میر غلام علی
۴	آرام لکھن لال	۱۸	ابجدی	۳۲	احسن حسن اللہ خاں
۵	آرند سراج الدین علی خان	۱۹	ابراہیم علی شاہ سلطان بخاری	۳۳	احسن عبدالرحمان خاں
۶	آزاد فتح امیر الدین	۲۰	ابراہیم نواب علی ابراہیم خاں	۳۴	احسن مرزا حسن علی
۷	آزاد محمد فاضل	۲۱	ابرہہ فتح نجم الدین علی خاں	۳۵	احسن میاں حسن اللہ
۸	آزاد میر غلام علی خاں بکری	۲۲	نشاطی ابن قشطلی	۳۶	احقر مرزا احمد علی قزلباش
۹	آزاد میر نیر اللہ	۲۳	ابوالفضل شیخ ابوالفضل	۳۷	احمد احمد
۱۰	آزار میر نصیر علی	۲۴	اٹل میر عبد الباقین	۳۸	احمد اسماعیل قزلباش
۱۱	آرام آزاد	۲۵	اشر حسین علی خاں	۳۹	احمد احمد علی
۱۲	آرند رام سنگھ	۲۶	اشر میلان میر محمد میر	۴۰	احمد شیخ حافظ غلام احمد
۱۳	آندوم مفتی محمد عبدالرحمن خاں	۲۷	اتیم نواب علی خاں	۴۱	احمد نظام الدین پوری
۱۴	آگاہ محمد صلاح دہلوی	۲۸	اقبال ترخ شاہ محمد	۴۲	احمد مرزا احمد بیگ

۴۳	احمد	مولوی شیخ حفیظ الدین احمد	۷۲	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۱	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں
۴۴	احمد	محمد صہبام اللہ	۷۳	آشنا	حکیم میر علی سہارنپوری	۱۰۲	اکرم	خواجہ محمد اکرم دہلوی
۴۵	احمد	میر احمد علی	۷۴	آشنا	مرزا جگن	۱۰۳	الفت	
۴۶	احمد		۷۵	آشنا	مناشکھ کھتری	۱۰۴	الفت	منگل سین کالیستہ
۴۷	احمدی	شیخ احمد دہشت	۷۶	آشنا	میزین العابدین دہلوی	۱۰۵	الم	میر الم صاحب
۴۸	-	سید احمد خاں	۷۷	آشوب	میرامداد علی	۱۰۶	ابہام	شیخ خیر الدین معرف
۴۹	-	مولوی احمد علی	۷۸	اصغر	سید امجد علی اکبر آبادی	۱۰۷	ابہام	فضائل بیگ
۵۰	اختر	میر اکبر علی	۷۹	اصغر	میر اصغر علی مارہروی	۱۰۸	-	امام الدین سید
۵۱	اختر	-	۸۰	آصف	نواب آصف الدود	۱۰۹	امانی	میرامانی دہلوی
۵۲	اخگر	شکر چند دیوان مرزا خور	۸۱	اظہر	شیخ کرامت	۱۱۰	امجد	مولوی محمد امجد
۵۳	ادھم	عبد العلی	۸۲	اظہر	غلام محی الدین	۱۱۱	امیر	نواب محمد یار خاں
۵۴	ارمان	شاہ علی	۸۳	اظہر	میر غلام علی اظہر دہلوی	۱۱۲	امن	میرامان دہلوی
۵۵	ارمان	مجاہد جنگ	۸۴	اعظم	اعظم خاں دہلوی	۱۱۳	امی	روشن بیگ
۵۶	اسد	رائے کسرت سنگھ کھتری	۸۵	اعظم	محمد اعظم	۱۱۴	امید	قزلباش خاں
۵۷	اسد	میرامانی دہلوی	۸۶	اعلیٰ	میراعلیٰ	۱۱۵	امید	نام نامعلوم حید آبادی
۵۸	اسعد	مرزا اسعد بخت	۸۷	آفاق	میر فرید الدین	۱۱۶	امین	خواجہ محمد امین الدین خاں
۵۹	استقان	استقان	۸۸	آفتاب	ابو المنظر مجاہد الدین - شاہ	۱۱۷	امین	محمد مرزا سمیع
۶۰	اسلام	مسحح الاسلام	۸۹	افصح	شاہ فصیح	۱۱۸	امین	محمد امین دکنی
۶۱	اسماعیل	مولوی محمد اسماعیل	۹۰	آفرین	شیخ قلندر بخش	۱۱۹	امین	میر علی
۶۲	امیر	بلتیزاد	۹۱	افسر	غلام اشرف	۱۲۰	امین	نواب امین الدولہ معین اللہ
۶۳	اشتیاق	مولوی شاہ دلی اللہ	۹۲	افسردہ	-	۱۲۱	انتظار	نصرت علی خاں
۶۴	اشرف	-	۹۳	افسوس	مرزا غفور بیگ	۱۲۲	انجام	محمد الملک واسطی
۶۵	اشرف	حافظ اشرف	۹۴	افسوس	میر شیر علی	۱۲۳	الذبان	امیر اسد اللہ یاد خاں
۶۶	-	اشرف علی ہاشمی	۹۵	افضل	کمال شاہ محمد	۱۲۴	الثناء	حکیم اشیا اللہ خاں
۶۷	اترہ	محمد اشرف	۹۶	افغان	ہفت خاں	۱۲۵	النصر	محمد انور
۶۸	آشفہ	سید بخور علی	۹۷	افکار	میر جنون	۱۲۶	انکرا	شری انکرا پات
۶۹	آشفہ	غلام علی خاں مرزا خور	۹۸	اکرام	مولوی اکرام علی	۱۲۷	انور	غلام انور علی
۷۰	آشفہ	مرزا رضا علی بیگ	۹۹	اکبر	اکبر خاں	۱۲۸	انور	علی محمد خاں
۷۱	اشک	محمد خلیل علی خاں	۱۰۰	اکبر	حاجی شاہ اکبر سعید بیگ	۱۲۹	انیس	ایلیا سعید خاں

۱۳۰	آواری	۱۵۹	بسمل	مرزا بھجوبیک	۱۸۸	بیجان	عزیز خاں افغانی روپہ
۱۳۱	ادبائش	۱۶۰	بسمل	منالال کالیستہ	۱۸۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۱۳۲	اولاد	۱۶۱	بسمل	مولوی محمدی طلق بیک	۱۹۰	بیدار	شاہ محمدی اکبر آبادی
۱۳۳	ادبسی	۱۶۲	بشیر	میر شہادت علی دہلوی	۱۹۱	بیدل	مرزا عبدالقادر
۱۳۴	ایما	۱۶۳	لقا	محمد بقا اللہ	۱۹۲	بیدم	حافظ قندہ کنش پانی پتی
۱۳۵	ایمان	۱۶۴	گجھاری نعل	گجھاری نعل	۱۹۳	بیر بھان	بیر بھان
۱۳۶	بابا نعل گرد	۱۶۵	بلا بہادر	بلا بہادر	۱۹۴	بیرنگ	دلادر خاں
۱۳۷	باسط	۱۶۶	بلاقی	سید بلاقی دکنی	۱۹۵	بے قید	سید فضل علی خاں
۱۳۸	باقر	۱۶۷	بل رام	بل رام	۱۹۶	بیکل	سید عبدالوہاب دولت آبادی
۱۳۹	مانزید	۱۶۸	بہادر	بہادر سنگھ کالیستہ	۱۹۷	بینوا	معروف مقبول شاہ
۱۴۰	بیر	۱۶۹	بہادر	راجہ بینی بہادر	۱۹۸	بینی نرائن	بینی نرائن
۱۴۱	بیر علی	۱۷۰	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۹۹	بے ہوش	عبدالرشید
۱۴۲	بحر	۱۷۱	بہار	منشی ٹیک چند دہلوی	۲۰۰	پاکپاز	میاں صلاح الدین
۱۴۳	بختاور	۱۷۲	بہاری	بہاری لال	۲۰۱	پاکپاز	میر صلاح الدین معروف کھن میاں
۱۴۴	بخش	۱۷۳	بھاگوداس	بھاگوداس	۲۰۲	پرما	پرما گوالیاری
۱۴۵	بخشش	۱۷۴	بھاگتنداس	بھاگتنداس	۲۰۳	پردانہ	راجہ جسونت سنگھ کھن میاں
۱۴۶	بخشی	۱۷۵	بھرتری	بھرتری	۲۰۴	پردانہ	علی شاہ مراد آبادی
۱۴۷	بروج	۱۷۶	بھوتی	بھودیو کالیستہ	۲۰۵	پردانہ	محمد بیگ خیر آبادی
۱۴۸	برشتہ	۱۷۷	بہجت	عبدالحمید	۲۰۶	پریم	کسوار داس
۱۴۹	برق	۱۷۸	بھید	سید نواز علی خاں	۲۰۷	پہنچا	-
۱۵۰	برقا	۱۷۹	بیان	خواجہ احسن الدین خاں	۲۰۸	تاب	ہتاب رائے کشمیری
۱۵۱	برق	۱۸۰	بیباک	میر بخش علی	۲۰۹	تاباں	میر عبدالحمید
۱۵۲	برق	۱۸۱	بیٹاب	-	۲۱۰	تا شیر	میر صادق علی حیدر آبادی
۱۵۳	برکت	۱۸۲	بیٹاب	خدادیدی خاں	۲۱۱	تائب	عبداللہ
۱۵۴	برکت	۱۸۳	بیٹاب	سنتوک رائے	۲۱۲	تیش	مرزا محمد اسماعیل معروف مرزا بھان
۱۵۵	برمین	۱۸۴	بیٹاب	شاہ محمد عالم اللہ آبادی	۲۱۳	تجود	میر عبداللہ
۱۵۶	بسل	۱۸۵	بیٹاب	عباس علی خاں	۲۱۴	تجلی	شاہ تجلی علی حیدر آبادی
۱۵۷	بسل	۱۸۶	بیٹاب	محمد اسماعیل خاں دہلوی	۲۱۵	تجلی	میر محمد حسن معروف میر تجلی
۱۵۸	بسل	۱۸۷	بیجان	شیو سنگھ دہلوی	۲۱۶	تجلی	محمد عظیم بیگ

۲۱۷	تجلی	لکھنوی	۲۴۶	ثروت	مرزا احمد صادق مہمند	۲۷۵	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۱۸	تجلی	میر محمد عطاء حسین خوش کلام	۲۴۷	شیخ	میر شمس الدین کشمیری	۲۷۶	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۱۹	تجلی	غلام مصطفیٰ	۲۴۸	جان	جان عالم	۲۷۷	جوش	رحیم اللہ
۲۲۰	ترقی	مرزا محمد تقی فیض آبادی	۲۴۹	جان	جان علی شاہ جہاں آبادی	۲۷۸	جوش	مناز احمد
۲۲۱	تلی	فیکا نام	۲۵۰	جان صاحب	یار علی	۲۷۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی
۲۲۲	تکین	سعادت علی	۲۵۱	جان محمد	شاہ جان محمد	۲۸۰	جوشش	محمد مابد عظیم آبادی
۲۲۳	تکین	گنگا داس پنڈت	۲۵۲	جام	کور سین بدھوئی	۲۸۱	جذب	میر عزت اللہ خان میر پور
۲۲۴	تکین	میر حسین	۲۵۳	جانی	بیگم جان مشہور بہو بیگم	۲۸۲	جولان	میر بہادر سل شاہ دہلوی
۲۲۵	تصور	سید حیدر علی	۲۵۴	جان چندرا	جیپوری	۲۸۳	جولان	میر رمضان علی
۲۲۶	تعلیق	مولوی میر سید محمد قادری الجلیانی	۲۵۵	جاسی	ملک محمد جاسی داس	۲۸۴	جولان	میر حسن علی خاں
۲۲۷	تقی	نبیل محمد تقی	۲۵۶	جوارح	غلام ناصر کشمیری	۲۸۵	جوہر	جوہر منہ نعل مردوت شیوراک
۲۲۸	تلی	تلی داس	۲۵۷	جرات	قلندر بخش	۲۸۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۲۹	تکین	بخت مل پنڈت	۲۵۸	جرات	مرزا منگل	۲۸۷	جوہری	-
۲۳۰	تکین	محمد صلاح الدین	۲۵۹	جعفر	جعفر علی خاں	۲۸۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۲۳۱	تکین	محمد یوسف	۲۶۰	جعفری	-	۲۸۹	جہانگیر	میر جہانگیر لکھنوی
۲۳۲	تنہا	عباس علی خاں فضل	۲۶۱	جعفری	میر باقر علی	۲۹۰	جہنم	جہنم لال کالیستہ دہلوی
۲۳۳	تنہا	محمد اسماعیل خاں کشمیری	۲۶۲	جعفر	میر جعفر زکلی	۲۹۱	جینا	جینا بیگم
۲۳۴	تنہا	میر اسد علی دکنی	۲۶۳	جعفر شریف	لال میاں قریشی	۲۹۲	چاند	چاند
۲۳۵	تنہا	سعد اللہ خاں	۲۶۴	جگ جیون	جگ جیون داس جعفری	۲۹۳	چتر بھوج مصر	چتر بھوج مصر
۲۳۶	تنہا	شیخ عوض علی	۲۶۵	جلنو	میاں جلنو	۲۹۴	چنبھا	-
۲۳۷	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۶۶	جلال	-	۲۹۵	چیتا	چیتا بیگم
۲۳۸	تھانیری	شاہ امام بخش	۲۶۷	جلال	جمال الدین حسین	۲۹۶	چندرہ	مہلقا
۲۳۹	ٹپو	ٹیپو سلطان عرف ٹپو صاحب	۲۶۸	جلالی	علا جلال بلخی	۲۹۷	حاتم	شیخ ظہور الدین شاہ جہاں آبادی
۲۴۰	ثابت	اصالت خاں	۲۶۹	جنون	شاہ غلام میر تقی الزبیدی	۲۹۸	حافظ	محمد اشرف
۲۴۱	ثابت	شجاعت اللہ خاں لکھنوی	۲۷۰	جنون	میر فخر الاسلام شاہ جہاں آبادی	۲۹۹	حالی	میر محبوب علی
۲۴۲	ثابت	مرزا اصغر الدین	۲۷۱	جنون	مرزا نجف علی خاں جہاں آبادی	۳۰۰	حامد باری	-
۲۴۳	ثاقب	سید شمس الدین	۲۷۲	جنون	میر فضل علی	۳۰۱	حب	میر احمد علی فرید آبادی
۲۴۴	ثاقب	میر شہاب الدین	۲۷۳	جوان	مرزا اکرم علی دہلوی	۳۰۲	حبیب	-
۲۴۵	ثروت	میر دردیش علی	۲۷۴	جوان	محبوب اللہ	۳۰۳	حجام	عنایت اللہ معرفت شاہ جی

۳۰۴	حزین	باقر میر محمد باقر دہلوی	۳۳۳	حقیر	میر امام الدین بن میر کلو	۳۶۲	خاکسار	شیخ محمد یار عرت کلو
۳۰۵	حزین	شیخ محمد علی	۳۳۴	حقیقت	میر شاہ حسین	۳۶۳	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۰۶	حزین	صاحب عالم مزاجی	۳۳۵	حکیم	محمد پناہ خاں	۳۶۴	خان	اشرف علی خاں دہلوی
۳۰۷	حزین	میر بہادر علی	۳۳۶	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں	۳۶۵	خان	محمد خاں افغان
۳۰۸	حزین	میر محمد باقر	۳۳۷	حمایت	-	۳۶۶	خرد	نواب فخر الدین
۳۰۹	حسب	میر احمد علی فرید آبادی	۳۳۸	حمزہ	حمزہ علی	۳۶۷	خستہ	عبداللہ خاں عرف میاں
۳۱۰	حسیب	-	۳۳۹	حمید	میر حمید لکھنوی	۳۶۸	خستہ	میاں قطب بخش کشمیری
۳۱۱	حسن	-	۳۴۰	حیا	حافظ محمد	۳۶۹	خسرو	خواجہ ابوالحسن دہلوی
۳۱۲	-	مولوی حسن علی خاں	۳۴۱	حیا	مرزا رحیم الدین	۳۷۰	خشنود	-
۳۱۳	حسن	حسن علی خاں کشمیری	۳۴۲	حیدر	حسام الدین	۳۷۱	خلیق	میر احسن خلیف آبادی
۳۱۴	حسن	مرزا احسن	۳۴۳	حیدر	غلام حیدر	۳۷۲	خلیق	مرزا ظہور علی
۳۱۵	حسن	مولوی ابوالحسن	۳۴۴	حیدر	مرزا حیدر بیگ آبادی	۳۷۳	خلیق	میر مستحسن
۳۱۶	حسن	میر غلام حسن	۳۴۵	حیدر	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۷۴	خیل	محمد خلیل خاں فیض آبادی
۳۱۷	حسن علی	مولوی حسن علی خاں	۳۴۶	حیدر	میر حیدر علی خاں لاہوری	۳۷۵	خوش رس	حافظ غلام محمد
۳۱۸	حسن	میر محمد حسن دہلوی	۳۴۷	حیدر	حیدر شاہ دکنی	۳۷۶	-	خواجہ حسن دہلوی
۳۱۹	حسین	سید غلام حسین دہلوی	۳۴۸	حیدری	-	۳۷۷	خود غرض	-
۳۲۰	حسین	نواب غلام حسین خاں	۳۴۹	حیدری	منشی میر سید محمد بخش	۳۷۸	خیال	جے سنگھ رائے کالیستہ
۳۲۱	حسینی	حکیم میر حسین	۳۵۰	حیران	حافظ بقا اللہ	۳۷۹	خیال	غلام حسن خاں
۳۲۲	حسینی	ماسٹر حسینی	۳۵۱	حیران	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۸۰	خیال	غلام حسین خاں
۳۲۳	حسینی	میر بہادر علی	۳۵۲	حیرت	پندت اجودھیا شاہجہاں آبادی	۳۸۱	داغ	میر بہدی
۳۲۴	حسرت	جعفر علی خاں	۳۵۳	حیرت	غلام فخر الدین شاہجہاں آبادی	۳۸۲	دانا	میر فضل علی معوض شاہ دانا
۳۲۵	حسرت	ذوقی رام مہاجن	۳۵۴	حیرت	مراد علی مراد آبادی	۳۸۳	داؤد	مرزا داؤد بیگ داؤد
۳۲۶	حسرت	میر محمد حیات دہلوی	۳۵۵	حیف	چراغ علی	۳۸۴	داؤد	-
۳۲۷	حشمت	محمد علی خاں	۳۵۶	حیف	میر چراغ علی لکھنوی	۳۸۵	درد	خواجہ میر درد
۳۲۸	حشمت	مرزا فخر الدین	۳۵۷	خادم	خادم علی خاں فرخ آبادی	۳۸۶	درد	سید کریم اللہ خاں
۳۲۹	حشمت	میر محترم علی	۳۵۸	خادم	خادم علی خاں یحسین خاں	۳۸۷	درومند	میاں محمد نقیب
۳۳۰	حضور	شیخ غلام بخش غلامی	۳۵۹	خادم	فضلہ پانی پتی	۳۸۸	درویش	شاہ علی
۳۳۱	حضور	لالہ بال مکند	۳۶۰	خادم	میر وزیر علی	۳۸۹	دریغ	سید زین العابدین
۳۳۲	حفیظ	حافظہ حفیظہ دہلوی	۳۶۱	خاص	-	۳۹۰	دوست	غلام محمد بہاری

۳۹۱	دل	آزاد خاں	۳۲۰	لعل	فتح محمد ابراہیم دہلوی	۳۲۹	رسوا	آفتاب رائے کالیستہ
۳۹۲	دل	بینی پرشاد کالیستہ بنیادی	۳۲۱	ذوقا	ذوقا شاہ بنیادی	۳۵۰	رسوا	آفتاب رائے
۳۹۳	دل	دیی پرشاد مرشد آبادی	۳۲۲	ذوقی	ذوقی رام مراد آبادی	۳۵۱	رستمی	کمال خاں (دکھنی)
۳۹۴	دل	نور آدر خاں	۳۲۳	ذوقی	شاہ ذوقی لکھنوی	۳۵۲	رضا	-
۳۹۵	دل	شاہ فتح محمد	۳۲۴	راحت	-	۳۵۳	رضا	حمید الدین
۳۹۶	دل	فتح محمد عابد غلام آبادی	۳۲۵	راجہ	راجہ بہادر	۳۵۴	رضا	مرزا جیون
۳۹۷	دل	غلام مصطفیٰ خاں	۳۲۶	راج کرشن	مباراجہ راج کرشن بہادر	۳۵۵	رضا	مرزا علی رضا مانکپوری
۳۹۸	دل	مولوی شمس الدین بٹوکی	۳۲۷	راز	مرزا یعقوب علی بیگ	۳۵۶	رضا	مرزا محمد رضا لکھنوی
۳۹۹	دکھن	بہادر سنگھ کھتری	۳۲۸	راسخ	غلام علی عظیم آبادی	۳۵۷	رضا	مولوی عبدالرضا تھانوی
۴۰۰	دلسوز	خیرائی خاں	۳۲۹	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۳۵۸	رضا	میر رضا علی لکھنوی
۴۰۱	دیگر	میر حمایت اللہ خاں	۳۳۰	راغب	محمد جعفر خاں	۳۵۹	رضا	میر محمد علی معتمد میرٹھوی لکھنوی
۴۰۲	دلہن بیگم	نواب بہو بیگم	۳۳۱	رفت	رؤف احمد رامپوری	۳۶۰	رضا	میر محمدی سید لکھنوی
۴۰۳	ولیر	شاہ ولیر عظیم آبادی	۳۳۲	راقت	مرزا لکھنوی بیگ مرحوم	۳۶۱	رضی	سیف الدولہ سید رضا خاں بہادر
۴۰۴	دوست	-	۳۳۳	راقم	-	۳۶۲	رضی	مرزا رضی خاں منجم لکھنوی
۴۰۵	دوست	غلام محمد بھاری	۳۳۴	راقم	غلام محمد	۳۶۳	رفعت	میر ابو المعانی
۴۰۶	دولہ رام	دولہ رام	۳۳۵	رام چرن	-	۳۶۴	رفیع	رفیع الدین خاں
۴۰۷	دہرم نرائن	دہرم نرائن	۳۳۶	رام چند	ماسٹر رام چند کالیستہ	۳۶۵	رفعت	مرزا بیابان شاہ بنیادی
۴۰۸	دیدار	-	۳۳۷	رام راؤ	گرو رام راؤ	۳۶۶	رفیق	مرزا اسو بیگ
۴۰۹	دیوانہ	سرپ سنگھ	۳۳۸	رام کشن	پنڈت رام کشن کشمیری	۳۶۷	رقت	مرزا قاسم علی مشہدی کشمیری
۴۱۰	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں بناری	۳۳۹	رام موہن رائے	راجہ رام موہن رائے	۳۶۸	رمز	مرزا فخر الدین بہادر
۴۱۱	دیوانہ	-	۳۴۰	رجا	-	۳۶۹	سرخ	محمد میر محمد نصیر
۴۱۲	فاکر	مرزا احمد بیگ شاہجہاں آبادی	۳۴۱	رجب	رجب علی بیگ دہلوی	۳۷۰	رند	شاہ علی
۴۱۳	فردہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۳۴۲	رحمان	-	۳۷۱	رند	گنگا پرشاد لکھنوی
۴۱۴	فردہ	لالہ رحمتی داس چھابادی	۳۴۳	رحیم	-	۳۷۲	رند	مہربان خاں
۴۱۵	ذکا	غوب چند کالیستہ دہلوی	۳۴۴	رسا	مرزا بلخی	۳۷۳	رنگین	پورن لعل کالیستہ
۴۱۶	ذکا	ذکا اللہ خاں لکھنوی	۳۴۵	رسا	مولوی علیم اللہ	۳۷۴	رنگین	سعادت یار خاں
۴۱۷	ذکی	میاں محمد ذکی	۳۴۶	رسا	مرزا کریم الدین	۳۷۵	روشن	روشن شاہ
۴۱۸	ذکی	میر جعفر علی خاں	۳۴۷	رستم	سید رستم علی خاں	۳۷۶	روشن	-
۴۱۹	ذکی	میر عبدی علی مراد آبادی	۳۴۸	رسوا	-	۳۷۷	رونی	میر غلام حیدر عظیم آبادی

۴۷۸	دوق	میرزا الدین پانی پتی لغاری	۵۰۷	سرور	مرزا حبیب علی بیگ	۵۳۶	سیوا	سیوا دگنی
۴۷۹	زار	برہان الدین	۵۰۸	سرور	مرزا زینبہ بخت بہادر	۵۳۷	سیوانارین	سیوانارین - سیوانارین راجپوت
۴۸۰	زار	میر منظر علی	۵۰۹	سرور	میر فیض علی	۵۳۸	شاد	-
۴۸۱	زار	میر جیون کشمیری	۵۱۰	سرور	نواب میر محمد خاں بہادر	۵۳۹	شاد	اللہ یار بیگ
۴۸۲	زکی	میر مہدی علی مراد آبادی	۵۱۱	سعادت	سعادت علی امر دہوی	۵۴۰	شاد	-
۴۸۳	زمان	-	۵۱۲	سعدی	سعدی دگنی	۵۴۱	شاد	محمد میرزا خاں غوری میرٹھی
۴۸۴	زمان	سید محمد زمان امر دہوی	۵۱۳	سعید	قاضی سعید الدین خاں لکڑی	۵۴۲	شاد	میر احمد حسین
۴۸۵	نور	داؤد بیگ	۵۱۴	سعید	محمد سعید خاں حضرت سید	۵۴۳	شاداب	خوش وقت رائے خانہ پور
۴۸۶	زینت	زینت	۵۱۵	سعید	محمد سعید قاضی بدایونی	۵۴۴	شاداب	میر حبیب علی
۴۸۷	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۵۱۶	سکندر	خلیفہ محمد علی	۵۴۵	شاہر	-
۴۸۸	سامان	میر محمد ناصر جونیوری	۵۱۷	سلام	نجم الدین علی خاں اکبر آبادی	۵۴۶	شاہر	شاہ شاہ علی دہلی
۴۸۹	سائل	مرزا محمد یار بیگ	۵۱۸	سلطان	خواجہ سلطان خاں غلام آبادی	۵۴۷	شاہر	محمد شاہر
۴۹۰	سبحان	عبد السبحان	۵۱۹	سلطان	صاحب فام مرزا ایزد بخش	۵۴۸	شاہ	شاہ سعد اللہ
۴۹۱	سبحان بخش	مولوی سبحان بخش	۵۲۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۵۴۹	شایق	میر محمد
۴۹۲	سبقت	مرزا مغل	۵۲۱	سلیمان	-	۵۵۰	شایق	محمد تہ بیر الدین خاں
۴۹۳	سپاہی	-	۵۲۲	سلیمان	مرزا سلیمان شکو بہادر جنگ	۵۵۱	شایق	میر حاجی
۴۹۴	سپاہی	امام بخش	۵۲۳	سندرداس	سندرداس	۵۵۲	شایق	محمد ہاشم
۴۹۵	سپاہی	شاہ علی خاں	۵۲۴	سندرداس	جہا گادی سندرداس	۵۵۳	شرافت	مرزا اشرف علی
۴۹۶	سجاد	میر سجاد اکبر آبادی	۵۲۵	سہراب	سہراب بیگ شاہجہان آبادی	۵۵۴	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۴۹۷	سکر	محمد خلیل خاں دگنی	۵۲۶	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۵۵	شرر	مرزا جعفر دہوی
۴۹۸	سمن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری	۵۲۷	سورداس	سورداس	۵۵۶	شرر	مرزا صادق
۴۹۹	سختور	لالہ دلورے سنگھ	۵۲۸	سوز	محمد میر شاہجہاں آبادی	۵۵۷	شرر	مرزا غیاث الدین
۵۰۰	سراج	-	۵۲۹	سوزاں	شیخ شمس الدین دہوی	۵۵۸	شرٹ	شیخ شرف الدین
۵۰۱	سراج	سراج الدین علی	۵۳۰	سوزاں	مرزا احمد علی خاں	۵۵۹	شرٹ	میر مہدی
۵۰۲	سراج	شیخ سراج الدین پانی پتی	۵۳۱	سیادت	میر غلام رسول مراد آبادی	۵۶۰	شرٹ	مرزا شریف بیگ
۵۰۳	سر سبز	مرزا زین الدین خاں حضرت سید	۵۳۲	سید	میر غلام علی خاں صاحب سدا شہر	۵۶۱	شعلہ	امیر احمد کشمیری
۵۰۴	سرشار	لارہ تلوک چند کشمیری	۵۳۳	سید	میر قطب علی حضرت یقظ عالم	۵۶۲	شعوری	-
۵۰۵	سرید	محمد میر قاضی سرنگ پور	۵۳۴	سید احمد	سید احمد	۵۶۳	شفا	حکیم یاد علی
۵۰۶	سرور	حمایت اللہ خاں	۵۳۵	سیم چند	سیم چند پٹھری	۵۶۴	شفیع	محمد شفیع

شیخ مداری اکبر آبادی	ضمیر	۶۲۲	مولوی امانت اللہ بنگالی	شیدا	۵۹۴	منظر علی خاں	شفیق	۵۹۵
گنگا داس	ضمیر	۶۲۳	نواب معین الدین	شیدا	۵۹۵	محمد رضا لکھنوی	شکوہ	۵۹۶
مرزا ضیاء بخت	ضیا	۶۲۵	-	شیفتہ	۵۹۶	میر شکوہ علی	شکوہ	۵۹۷
حافظ طالب رامپوری	طالب	۶۲۶	حافظ عبدالعزیز	شیفتہ	۵۹۷	شیخ غلام حسین دہلوی	شکوبا	۵۹۸
شیر محمد خاں	طالب	۶۲۷	نواب مصطفیٰ خاں	شیفتہ	۵۹۸	بدھ سنگھ	شکفتہ	۵۹۹
طالب حسین	طالب	۶۲۸	مرزا صابر	صابر	۵۹۹	مرزا بیدار بخت بہادر خٹ	شکفتہ	۶۰۰
میر شمس الدین لکھنوی	طالع	۶۲۹	صابر شاہ دہلوی	صابر	۶۰۰	مرزا سیف علی شکفتہ بخت	شکفتہ	۶۰۱
طرہ باز خاں بناری	طرہ	۶۳۰	-	صاحب	۶۰۱	شمیر خاں	شمیر خاں	۶۰۲
-	طرہ	۶۳۱	است الفاطمہ بیگم	صاحب	۶۰۲	ہاکم قصاب پانی پتی	شور	۶۰۳
جان صاحب	طوماس	۶۳۲	نواب ظفر باب خاں بہاول	صاحب	۶۰۳	جارج پین	شور	۶۰۴
میر محمدی شاہ	ظاہر	۶۳۳	صاحب قراک سید امام علی بگرامی	صاحب	۶۰۴	شیخ محمد علی الدین مدنی	شور	۶۰۵
بہادر شاہ بادشاہی	ظفر	۶۳۴	صادق علی خاں	صادق	۶۰۵	مرزا محمود بیگ منٹھری	شور	۶۰۶
ظہور الشریک	ظہور	۶۳۵	صادق علی خاں عظیم آبادی	صادق	۶۰۶	غلام احمد	شورش	۶۰۷
الفت خاں	عاجز	۶۳۶	میر جعفر خاں	صادق	۶۰۷	میر غلام حسین عظیم آبادی	شورش	۶۰۸
زور آور سنگھ کھتری	عاجز	۶۳۷	نظام الدین بگرامی	صانع	۶۰۸	-	شوق	۶۰۹
-	عاشق	۶۳۸	-	صبا	۶۰۹	حسن خاں پٹھان	شوق	۶۱۰
رام سنگھ کھتری	عاشق	۶۳۹	کابھی مل	صبا	۶۱۰	مدشن لعل	شوق	۶۱۱
شیخ بی بخش اکبر آبادی	عاشق	۶۴۰	منوال کالیچھ لکھنوی	صبا	۶۱۱	ابھی بخش پٹنہ اکبر آبادی	شوق	۶۱۲
محمد علی مراد آبادی	عاشق	۶۴۱	میر وزیر علی	صبا	۶۱۲	غلام رسول شاہ جہان آبادی	شوق	۶۱۳
محمد علی خاں	عاشق	۶۴۲	مرزا غلام حسین کشمیری	صبر	۶۱۳	مولوی قدرت اللہ	شوق	۶۱۴
آغا حسین علی خاں	عاشقی	۶۴۳	نام آور خاں	صفا	۶۱۴	سیف علی بجنوری	شوک	۶۱۵
-	عاصی	۶۴۴	مرزا بخت	صفا	۶۱۵	شورائے	شیونرائے	۶۱۶
خواجہ برہان الدین دہلوی	عاصی	۶۴۵	میر صفدر علی سونی پتی	صفدر	۶۱۶	شاہ شہامت علی	شہامت	۶۱۷
منشی امداد حسین	عاصی	۶۴۶	میر صادق علی کوچک	صفدری	۶۱۷	-	شہرت	۶۱۸
محمد عارف کشمیری	عارف	۶۴۷	کریم الدین مراد آبادی	صحت	۶۱۸	مرزا حاجی بیگ	شہرت	۶۱۹
میر عارف علی اہل بکری	عارف	۶۴۸	صحت کیشوار	صورت	۶۱۹	-	شہید	۶۲۰
نواب زین العابدین	عاقل	۶۴۹	مولوی امام بخش	صہبائی	۶۲۰	کرامت علی لکھنوی	شہیدی	۶۲۱
عاقل شاہ فقیر	عاقل	۶۵۰	-	صید	۶۲۱	-	شیدا	۶۲۲
-	عالی	۶۵۱	میر حسن شاہ فقیر لکھنوی	ضبط	۶۲۲	مرزا بہنگا	شیدا	۶۲۳
-	عالی جاہ	۶۵۲	-	-	-	-	-	-

۶۵۶	عبدالواسع	—	۶۸۱	غالب	اسد اللہ خاں غفر اللہ عنہ	۷۱۰	فدا	امام الدین دہلوی
۶۵۷	عبرت	میر ضیاء الدین	۶۸۲	غالب	غالب علی خاں	۷۱۱	فدا	عاقبت محمود خاں
۶۵۸	عدم	داعد علی خاں لکھنوی	۶۸۳	غالب	مکرم اللہ بہادر بیگ خاں	۷۱۲	فدا	سید محمد علی مراد شاہ بہار
۶۵۹	عزت	سید عبدالولی	۶۸۴	غازی	—	۷۱۳	فدا	مرزا فدا حسین
۶۶۰	عزیزہ	—	۶۸۵	غافل	بختاوند شاہ مراد آبادی	۷۱۴	فدائی	مرزا عظیم بیگ
۶۶۱	عزیزہ	بکھاری لعل	۶۸۶	غافل	راے شاہ	۷۱۵	فدوی	محمد حسن لاہوری
۶۶۲	عزیزہ	عزیز اللہ دکنی	۶۸۷	غربت	—	۷۱۶	فدوی	محمد حسن لاہوری
۶۶۳	عزیزہ	ہب راج شاہ	۶۸۸	غریب	شیخ نصیر الدین گنیمری	۷۱۷	فدوی	مرزا محمد علی مراد شاہ بہار
۶۶۴	عسکری	مرزا عسکری	۶۸۹	غریب	محمد امن	۷۱۸	فدوی	میر فضل علی
۶۶۵	عشرت	غلام علی عشرت	۶۹۰	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۷۱۹	فرا سو	فرا سولہ خاں
۶۶۶	عشرت	میر غلام علی بریلوی	۶۹۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۷۲۰	فراغ	محمد فراغ شاہ جہان آبادی
۶۶۷	عشق	حکیم عزت اللہ	۶۹۲	م	راجہ گوپال ناتھ	۷۲۱	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں
۶۶۸	عشق	رکن الدین شاہ شاہگشا	۶۹۳	نگین	میر سید علی	۷۲۲	فراقی	پیریم کشور
۶۶۹	عشق	شیخ غلام محی الدین	۶۹۴	غنی	—	۷۲۳	فرحت	امیر علی دہلوی
۶۷۰	عشق	فقیر	۶۹۵	غنی	شیخ عبد الغنی سہا پوری	۷۲۴	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۶۷۱	عظیم	—	۶۹۶	غواص	مولانا غواص	۷۲۵	فرخ	فرخ بخش
۶۷۲	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۶۹۷	غیرت	—	۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی دہلوی
۶۷۳	عظمت	میر عظمت اللہ بریلوی	۶۹۸	فارغ	—	۷۲۷	فرصت	مرزا لعل بیگ الہ آبادی
۶۷۴	علی	علی محمد خاں مراد آبادی	۶۹۹	فارغ	فارغ شاہ بریلوی	۷۲۸	فروغ	میر علی اکبر
۶۷۵	علی	مرزا علی فلی دہلوی	۷۰۰	فارغ	مکند شاہ بریلوی	۷۲۹	فراد	میر میر علی فیض آبادی
۶۷۶	عنایت	عنایت علی خاں	۷۰۱	فارغ	میاں فارغ شاہ	۷۳۰	فریاد	لاہ صاحب رائے کالیہ
۶۷۷	عیاش	خیال راکر دہلوی	۷۰۲	فارغ	میر احمد خاں	۷۳۱	فسوں	مرزا سنجے
۶۷۸	عیاش	میر یعقوب لکھنوی	۷۰۳	فایز	صدر الدین محمد	۷۳۲	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی
۶۷۹	عید	میاں عبد اللہ شاہ بنگالی	۷۰۴	فایز	مسیح	۷۳۳	فضل	افضل دین خاں دکنی
۶۸۰	عیش	مرزا حسین رضا لکھنوی	۷۰۵	فایز	معین الدین	۷۳۴	فضل	فضل علی
۶۸۱	عیشی	طالب علی خاں لکھنوی	۷۰۶	فایز	میر فایز علی دہلوی	۷۳۵	فضل	شاہ فضل دکنی
۶۸۲	—	غلام احمد	۷۰۷	فتح اللہ	امیر فتح اللہ شیرازی	۷۳۶	فضل	فضل مول خاں لکھنوی
۶۸۳	—	غلام حسین خاں	۷۰۸	فتح علی	فتح علی خاں حینی گریزی	۷۳۷	فطرت	مرزا فطرت
۶۸۴	غالب	—	۷۰۹	فخر	میر فخر الدین لکھنوی	۷۳۸	فقاں	اشرف علی خاں

۴۳۹	نقیر	میر شمس الدین دہلوی	۴۶۸	نقیر	مرزا احمد الدین مرزا شاہ	۴۹۷	کیف	فضل احمد
۴۴۰	نقیر	میر فقیر اللہ	۴۶۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین	۴۹۸	گجراتی	شاہ علی
۴۴۱	نکار	میر حسن شاہ حیات آبادی	۴۷۰	کماست	مرزا محمد بیگ	۴۹۹	گرمی	مرزا اگرانی
۴۴۲	نکار	مرزا قطب علی بیگ دہلوی	۴۷۱	قیس	مرزا احمد علی بیگ	۵۰۰	گردناہ	-
۴۴۳	نیاض	مہر دلی	۴۷۲	کاظم	کاظم الدین منشی دکنی	۵۰۱	گرتار	سنگی بیگ دہلوی
۴۴۴	نہض	پنڈت کریم بخش کشمیری	۴۷۳	کافر	میر علی تقی دہلوی	۵۰۲	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۴۴۵	فیض	میر فیض علی	۴۷۴	ساکلی	شاہ ساکلی دہلوی	۵۰۳	گریبان	میر محمد علی لکھنوی
۴۴۶	قابلہ	مرزا علی محبت بادشاہ	۴۷۵	ساکلی کرشنا	راجہ کالی کرشنا بہادر	۵۰۴	گریبان	میر محمد علی لکھنوی
۴۴۷	نادر	سید حلیل قادر یا قادر دکنی	۴۷۶	کامل	پنڈت فتح کرداس کشمیری	۵۰۵	گستاخ	مرزا علی لکھنوی
۴۴۸	قادر	محمد قادر	۴۷۷	کامل	منہا کال بیگ	۵۰۶	گمان	-
۴۴۹	قاسم	حکیم نذر سائے قائم دہلوی	۴۷۸	کبیر	حکیم کبیر علی سبھل	۵۰۷	گنا بیگم	-
۴۵۰	قاسم	سید قاسم علی خاں	۴۷۹	کبیر	کبیر	۵۰۸	گنگا پتی	گنگا پتی
۴۵۱	ناصر	مرزا میر علی بیگ دہلوی	۴۸۰	کبیر سہولی	طیم شیخ عفری	۵۰۹	گنگا کادی	گنگا کادی
۴۵۲	قائم	شیخ محمد تیسام الدین چاند پور	۴۸۱	کرنا	کرنا کرشن پنڈت	۵۱۰	گوہند سنگھ	گوہند سنگھ
۴۵۳	قبول	عبد الغنی بیگ کشمیری	۴۸۲	کرشنا داس	کرشنا داس	۵۱۱	گوکل ناتھ	گوکل ناتھ
۴۵۴	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۴۸۳	کرشنا	پیش کرشنا جانیسی	۵۱۲	گویا	حسام الدولہ ذاب فقیر محمد خاں
۴۵۵	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۴۸۴	کرشنا	پاکشٹا بیلای	۵۱۳	گویا	شیخ حیات اللہ فرج آبادی
۴۵۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ رپور	۴۸۵	کرم	شیخ غلام صامس	۵۱۴	گھاسی	میر گھاسی دہلوی
۴۵۷	قربان	میر حبیب	۴۸۶	کرم	کریم اللہ خاں انعام	۵۱۵	لسان	میر کلیم اللہ
۴۵۸	قربان	میر فرمان علی عظیم آبادی	۴۸۷	کریم الدین	کریم الدین بانی پتی	۵۱۶	لطفت	مرزا علی لطفت
۴۵۹	قربان	میر محمدی	۴۸۸	کلیم	شیخ محمد حسین دہلوی	۵۱۷	لطیف	یزر لطیف علی
۴۶۰	قرار	جان محمد	۴۸۹	کمال	شاہ کمال الدین سین	۵۱۸	لال	لال کوی
۴۶۱	قرار	میر حسن علی	۴۹۰	کمال الدین	سید کمال الدین حیدر لکھنوی	۵۱۹	لال	لال کوی
۴۶۲	تسمت	شمس الدولہ خلق پور	۴۹۱	کمرین	سیاں کترین دہلوی	۵۲۰	ماہر	فخر الدین خاں
۴۶۳	قطب شاہ	قطب شاہ دکنی	۴۹۲	کوثر	محمدی علی خاں لکھنوی	۵۲۱	ماہ لقا	-
۴۶۴	قلق	سیاں عبد العزیز شاہ	۴۹۳	کوچک	شاہزادہ مرزا حبیب الدین	۵۲۲	مائل	محمد یار بیگ لکھنوی
۴۶۵	قلندر	مالیدہ سنگھ	۴۹۴	کھنڈ داس	کھنڈ داس	۵۲۳	ماکی	میر محمدی شاہ پھانپوری
۴۶۶	قلی	قلی قطب شاہ بادشاہ	۴۹۵	کیس دراز	عبد اللہ حسن	۵۲۴	مایل	سید کاظم علی خیر آبادی
۴۶۷	قمر	مرزا قمر طالع	۴۹۶	کیثوداس	کیثوداس	۵۲۵	مبتلا	-

۸۲۶	مبتدا	مرزا اکاظم علی بیگ	۸۵۵	محبوب	-	۸۸۳	مضطرب	محمد حاجی
۸۲۷	منفعت	منفعت علیخان پٹھان	۸۵۶	مرزا	-	۸۸۵	مصنوع	
۸۲۸	محبور	حق رسا	۸۵۷	مرزا	آقا میرزا	۸۸۶	مضنون	شرف الدین
۸۲۹	محبوب	مرزا غلام حیدر دہلوی	۸۵۸	مرزا	میر فضل اللہ عرف مرزا شینا	۸۸۷	مظہر	مرزا جبار جانانی
۸۳۰	محرم	دعوت اللہ اکبر آبادی	۸۵۹	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۸۸۸	معدود	الہی بخش خان
۸۳۱	محبوب	-	۸۶۰	مرزا	شجاع الدولہ محمد علی خاں	۸۸۹	معقول	-
۸۳۲	محبوب	شاہ محبوب	۸۶۱	مزل	مزل شاہ	۸۹۰	معین	شیخ معین الدین
۸۳۳	محبوب	منشی کرشنا یاگشن چندریگر	۸۶۲	مردت	جعفر علی	۸۹۱	مغل	مغل علی کشمیری
۸۳۴	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی	۸۶۳	مستند	یار علی خاں عظیم	۸۹۲	مفہوم	میر شیت علی
۸۳۵	محب	میر سیاد علی	۸۶۴	مست	طیغ دزیر علی دہلوی	۸۹۳	مغنی	محمد امین
۸۳۶	محب	نواب محبت خاں	۸۶۵	مست	شیخ میر بخش کالہوی	۸۹۴	مقبول	مقبول بی شاہ جبار
۸۳۷	محبوب	محبوب	۸۶۶	مسرور	شیخ محمد بخش اللہ باغی	۸۹۵	مقبول	مرزا ابراہیم بیگ
۸۳۸	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۸۶۷	مسرور	مرزا سنگی بیگ شاہ جبار	۸۹۶	مقصود	-
۸۳۹	محزون	عالم شاہ لہروی	۸۶۸	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر	۸۹۷	ملول	شاہ شرف الدین
۸۴۰	محزون	مولوی سید محمد حسین	۸۶۹	مسکین	سید عبداللہ مدظل	۸۹۸	ممتاز	-
۸۴۱	محزون	میرزا سراج	۸۷۰	مسکین	میر عبداللہ	۸۹۹	ملوک العلی	مولوی ملوک العلی
۸۴۲	محسن	میر حسن	۸۷۱	مسبح	ہمای کشمیری	۹۰۰	ممنون	سید قلام الدین سہتانی
۸۴۳	محسن	میر حسن	۸۷۲	مشاق	عبداللہ خاں افغان	۹۰۱	ممنون	میدانانت علی عظیم آبادی
۸۴۴	محب	ایضاً	۸۷۳	مشاق	حافظ علی الدین میرٹھی	۹۰۲	منت	میر فتح الدین
۸۴۵	محب	محب	۸۷۴	مشاق	غلام علی دہلوی	۹۰۳	منتظر	شیخ امام الدین ابراہیم
۸۴۶	محب	محب	۸۷۵	مشاق	محمد داصل بدایونی	۹۰۴	منتظر	میرزا نور اسلام
۸۴۷	محب	محب	۸۷۶	مشاق	-	۹۰۵	منتظر	نور اسلام
۸۴۸	محب	محب	۸۷۷	مشاق	-	۹۰۶	منتظر	مولچند
۸۴۹	محب	محب	۸۷۸	مشاق	-	۹۰۷	منتظر	میر محمد حسین تاج
۸۵۰	محب	محب	۸۷۹	مشاق	-	۹۰۸	منتظر	سید منظور علی بنواری
۸۵۱	محب	محب	۸۸۰	مشاق	-	۹۰۹	منتظر	حجج قادیان
۸۵۲	محب	محب	۸۸۱	مشاق	-	۹۱۰	منتظر	میرزا لال
۸۵۳	محب	محب	۸۸۲	مشاق	-	۹۱۱	منتظر	میرزا لال
۸۵۴	محب	محب	۸۸۳	مشاق	-	۹۱۲	منتظر	خواجہ آفتاب خان

۹۱۳	میر	وجہ الدین	۹۴۳	نامی	مرزا حبیب علی بیگ	۹۷۶	نیاز	مولوی نیاز احمد صوفی بڑی
۹۱۴	موتی رام	موتی رام	۹۴۵	نانک شاہ	نانک شاہ	۹۷۷	نیاز	میر محمد اکبر آبادی
۹۱۵	موتی لال	موتی لال	۹۴۶	نبی	میر غلام نبی بگرامی	۹۷۸	واقعہ	-
۹۱۶	موج	خلیفہ اکبر آبادی	۹۴۷	نثار	عبدالرسول اکبر آبادی	۹۷۹	وجہ	غالب وجہ الدین خاں بہادر
۹۱۷	موندل	چتر سنگھ کالیستہ دہلوی	۹۴۸	نثار	عبدالرسول اکبر آبادی	۹۸۰	وحدت	جمعیت کے کالیستہ میر
۹۱۸	موزل	مرزا قادر بخش دہلوی	۹۴۹	نثار	محمد امان	۹۸۱	وحشت	-
۹۱۹	موندل	میر فرزند علی	۹۵۰	نثار	نثار علی بگرامی	۹۸۲	وحشت	غلام علی خاں
۹۲۰	مومن	حکیم مومن خاں	۹۵۱	نثار	نثار علی شاہ بھیاں آبادی	۹۸۳	وزیر	خواجہ وزیر
۹۲۱	مولس	حکیم سید سعادت علی	۹۵۲	نجات	سید زین العابدین	۹۸۴	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۹۲۲	موجن ناوی بابا	موجن ناوی بابا	۹۵۳	نجف	نجف علی	۹۸۵	دفا	حیدر علی شاہ بھیاں باری
۹۲۳	مہر	رجب بیگ	۹۵۴	ندیم	مرزا معین الدین	۹۸۶	ولا	مرزا الطیف علی مرزا منظر علی
۹۲۴	مہر	مرزا محمد رضا خاں گھوڑی	۹۵۵	نڈا	مجتہد ثانی	۹۸۷	ولہاسواچی	ولہاسواچی
۹۲۵	مہر	منشی مہر چند فرخ آبادی	۹۵۶	نذات	مرزا راجہ کدرا ناگہ بہادر	۹۸۸	ولی	شمس ولی فٹہ
۹۲۶	مہلت	مرزا علی مہلت لکھنوی	۹۵۷	نشاط	ایشور سنگھ عرف بہت سنگھ کالیستہ	۹۸۹	ولی	مزا ولی محمد دہلوی
۹۲۷	میر لک	شیخ ولی محمد	۹۵۸	نشاط	مولوی الہی بخش	۹۹۰	بادی	سید محمد حماد
۹۲۸	میر	محمد تقی اکبر آبادی	۹۵۹	نصرتی	-	۹۹۱	ہاشمی	میر محمد ہاشم لکھنوی
۹۲۹	میر محمد حسین	میر محمد حسین منشی دہلوی	۹۶۰	نصیر	شاہ نصیر الدین	۹۹۲	ہدایت	میاں شیخ ہدایت الدین دہلوی
۹۳۰	میر محمد علی تریزی	میر محمد علی تریزی	۹۶۱	نظام	غالب علی الدین تریزی	۹۹۳	ہر چند	ہر چند کشور
۹۳۱	میکش	سید احمد حسین	۹۶۲	نظام	ذبیاری الملک غازی باری بہادر	۹۹۴	ہر دین	لالہ ہر دین سنگھ
۹۳۲	زہباجی	تاہباجی	۹۶۳	نظیر	-	۹۹۵	ہمد	عبداللہ خاں رامپور
۹۳۳	ناجی	محمد شاگرد دہلوی	۹۶۴	نظیر	سید محمد علی اورنگ آبادی	۹۹۶	ہوسن	مرزا محمد تقی خاں لکھنوی
۹۳۴	نادم	-	۹۶۵	نظیر	فتح ولی محمد اکبر آبادی	۹۹۷	ہوش	فتح محمد فرخ آبادی
۹۳۵	نادر	نادر لکھنوی	۹۶۶	نظیر	گہنت داسے	۹۹۸	بیگ	میر بیگ دہلوی
۹۳۶	نادر	میر محمد رفیع کنیری	۹۶۷	نند داس جیو	نند داس جیو	۹۹۹	یاد	یاد محمد حسین
۹۳۷	نادر	زینب	۹۶۸	نواد	کیشوا	۱۰۰۰	یاس	یاس محمد علی
۹۳۸	ناج	شیخ امام بخش لکھنوی	۹۶۹	نوریش	نوریش حسین خاں مرزا خاں	۱۰۰۱	نور	نور محمد علی
۹۳۹	ناصر	نوب ناصر جگ	۹۷۰	نور خاں	-	۱۰۰۲	نور	نور محمد حسین الدین خاں
۹۴۰	نال	-	۹۷۱	نور علی	سید نور علی	۱۰۰۳	یکریگ	نور محمد علی
۹۴۱	نال	محمد عسکری دہلوی	۹۷۲	نور محمد	ماسٹر نور محمد	۱۰۰۴	یوسف	یوسف علی
۹۴۲	نامی	-	۹۷۳	نوشہ	نوشہ دودا والی سامت جہاں	۱۰۰۵	-	-
۹۴۳	نامی	سازار الدین نوب نام الدین	۹۷۴	ہال چند	منشی ہال چند لاہوری	۱۰۰۶	-	-

سرایا سخن

مصنف اسد حسن علی امام نظامی تھے۔ لکھنؤ کا وطن تھا۔ بقول خود خواصہ وزیر کے تلامذہ میں تھے۔
 کا پیور کے قیام میں مصنف کی ملاقات امام بختس ناسخ اور شیخ الہی بختس عشقیت
 ہوئی۔ ایک دن بر سبیل تذکرہ، ناسخ کا یہ مصرعہ سامنے آیا۔

تہجد تصنیف و طاعت

حبیب کبھی پہا جڑاؤ اس نے زیور کان میں

محسن نے ناسخ سے عرصہ کیا کہ اگر اس انداز سے سارے اعضائے جسمانی پر اشعار ہو جائیں تو ایک دیوان مرتب
 رہا جائے۔ لیکن ناسخ کی زندگی بے وفاء کی اور محسن نے مختلف اردو کے شعرا کے کلام کی مدد سے اس کام کو مکمل کیا۔ دریا
 میں محسن سے "سرایا سخن" کے تذکرہ کا سال $\frac{1249}{1186}$ دیا ہے۔ یس چونکہ اس میں پورے دس سال صرف ہوئے اس لئے نظامی
 ہے اس کا آغاز ۱۲۵۹ھ کے قریب ہوا ہوگا۔

تذکرے کے آخر میں مرزا حاتم علی بیگ، افضل آبادی اور دوسرے شعرا کے جو قطعات تاریخ کے اتمام درج ہیں۔
 ان سے بھی سارے تصنیف ۱۲۶۱ھ نکلتا ہے۔ خود مصنف کے ایک قطعہ تاریخ سے بھی اس سال کی تائید ہوتی ہے۔
 جہاں تاریخ تذکرہ $\frac{1244}{1186}$ یعنی تصنیف کے آٹھ سال بعد شائع ہوا۔ اس سلسلے کے متعدد قطعات تاریخ تذکرے
 کے آخر میں درج ہیں جن میں غالب، اسیر اور نسیم وغیرہ جیسے ماکمال شاعروں کے قطعات شامل ہیں۔ دوسری تاریخ تذکرہ
 $\frac{1290}{1245}$ میں مطبع لڑن کشور لکھنؤ سے چھپا اور یہی میرے پیش نظر ہے۔ اس میں $\frac{29 \times 22}{2}$ کی تقطیع کے ۳۹۶
 صفحے ہیں۔ اس کے علاوہ آخر کے آٹھ صفحات میں شعرائے مذکورہ کی فہرست ہے۔

ردو فارسی کے تذکروں میں یہ سب سے عجیب و غریب تذکرہ ہے۔ اس میں شعرا کے حالات

خصوصیات

زندگی یا انتخاب کلام کو یکجا کرنے کی چنداں کوشش نہیں کی گئی۔ مصنف کا اصل مقصد تبیہ کہ خوا
 مدد دینا ہے جس میں غلط ہے۔ سارے اعضائے جسمانی کی ردیفوں پر شاعروں کا کلام جمع کرنا ہے۔ اس سلسلے میں مصنف نے
 قدمائے لے کر اپنے دور تک کے سارے شعرا کے کلام کی تہجان بین کی ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ بڑی محنت سے مختلف
 اعضا کی ردیف میں عدد ہا عز لیں جمع کی ہیں۔ سر سے لیکر اس میں تلوؤں تک مندرجہ ذیل اعضا کی ردیفیں بالترتیب اس
 طور پر آتی ہیں :-

سر، دماغ، بال، جھوٹی، رلف، کاکل، جبین، ابرو، آنکھیں، پلکیں، ناک، عارض، لب، دندان، ہڈیاں

دہن، دفتن، کان، کان کی لو، منہ، گلا گردن، دوش، ہاتھ، بازو، کہنیاں، کلائی، پہنچا، پھیلیاں، رنگیاں، گھنیاں پوریں، ناخن، سینہ، چھتیاں، بفل، پہلو، دل، روح، ہیٹ، ناف، پشت، کمر، کولے، سر، راس، زانو، ساق، پاؤں، ایڑیاں، تلوے۔

شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں دوچار سطروں سے زیادہ کسی کے متعلق نہیں ملتیں، لیکن شاعر کی ولدیت، سکونت اور تلمذ کا ذکر عموماً آگیا ہے۔ تذکرے کے آغاز میں مصنف نے سبب تصنیف اور اپنے حالات پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے اور اپنی محنت و تجسس کی قارئین سے داد چاہی ہے۔ بلحاظ موضوع یہ تذکرہ دنیائے ادب میں آپ اپنی مثال ہے اور لکھنوی مذاق شعر و سخن کی پوری نمائندگی کرتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احتر - حضرت سلطان علم	۲۰	آغا - آغا حسن	۳۹	معجز - مرزا محمد رضا
۲	محمد واجد علی شاہ بادشاہ	۲۱	انسج - سید البو تراب	۴۰	آزاد - غلام علی خاں
۳	آتش - خواجہ حیدر علی مرحوم	۲۲	احسن - مرزا احسن مرحوم	۴۱	اوج - مولوی امام الدین
۴	امانت - سید آغا حسن مرحوم	۲۳	احمدی - خواجہ احمد علی	۴۲	اعظم - مرزا اعظم بیگ
۵	اشک - مولوی ہادی علی صاحب مرحوم	۲۴	اظہر - مولوی کرامت علی	۴۳	اگلہ - میاں حیدری
۶	اعلیٰ - میرزا علی مرحوم دہلوی	۲۵	انجاز - نواب اصغر علی خاں	۴۴	انشا - میر انشا اللہ خاں
۷	اثر - نواب حسین علی خاں بہادر معفور	۲۶	اعزاز - میر باقر علی	۴۵	آزاد - محمد امیر الدین
۸	اسحاق - اسحاق علی خاں	۲۷	آشفہ - سید منور علی خاں	۴۶	آفاق - میر تقی الدین
۹	اوج - مرزا علی حسین	۲۸	اختر - میر اکبر علی مرحوم	۴۷	اعظم - مرزا اعظم شاہ
۱۰	اوج - میر محمود خاں	۲۹	اظہر - سید علی حسین	۴۸	صالت - سید فضل علی
۱۱	افضل - اسد الدولہ منشی	۳۰	افضل - جناب شاہ غلام عظیم	۴۹	اگلہ - نور خاں
۱۲	حسن یار خاں	۳۱	اظہر - میر غلام علی مرحوم	۵۰	امید - مولوی فرحت علی
۱۳	احمد - مولوی احمد خاں	۳۲	ایمان - سید محمد خاں مرحوم	۵۱	انسوس - میر شیر علی
۱۴	اشرف - منشی اشرف علی	۳۳	آبرو - شاہ مبارک مرحوم	۵۲	آرزو - مرزا محمد علی
۱۵	آباد - مہدی حسین خاں	۳۴	اختر - قاضی محمد صادق علی	۵۳	اسیر - میر گلزار علی
۱۶	آفاق - میر حسن علی	۳۵	اصغر - میراجد علی اکبر آبادی	۵۴	آہ - میر اکبر علی خاں
۱۷	انس - محمد مرزا	۳۶	امیر - منشی امیر احمد	۵۵	امی - روشن بیگ مرحوم
۱۸	اشراق - حکیم محمد رضا خاں	۳۷	اشک - سید علی حسن	۵۶	امین - خواجہ امین الدین
۱۹	آغا - نصر خاں	۳۸	اسیر - منشی مظفر علی	۵۷	اولیا - میر اولیا

۵۸	امرار - مرزا بندو	۸۷	بدر - سید آغا علی خاں	۱۱۶	نمر - سید ابوتراب
۵۹	اصغر - نواب اصغر علی خاں	۸۸	برکت - برکت اللہ خاں	۱۱۷	عاقب - مرزا عہدی
۶۰	احسان - حافظ عبد الرحمن خاں	۸۹	بیتاب - نواب احمد بخش خاں	۱۱۸	نمر - مرزا علی
۶۱	اندوہ - علی حسین خاں	۹۰	بسمل - محمدی بیگم	۱۱۹	جوش - میر وارث علی
۶۲	امامی - خواجہ امامی	۹۱	مرزا اللہ یار بیگ	۱۲۰	جوہر - منشی جواہر سنگھ
۶۳	آصف - نواب آصف الدولہ	۹۲	باطن - حکیم میر قطب الدین	۱۲۱	جلال - ضامن علی
۶۴	اکبر - نواب محمد اکبر خاں	۹۳	تنہا - محمد عیسیٰ مرحوم	۱۲۲	مالفاحب - میر یار علی
۶۵	اکرام - حکیم اکرام اللہ خاں	۹۴	تقی - محمد تقی خاں	۱۲۳	جری - مرزا سرفراز علی
۶۶	انوار - سید مہدی حسین	۹۵	تمنا - لا علم دہلوی	۱۲۴	جوش - نواب احمد حسن خاں
۶۷	آشفٹہ - مرزا رضا علی	۹۶	تسلیم - شیخ ام اللہ خوشنویس	۱۲۵	جنون - چندا پرشار
۶۸	اشراق - حکیم محمد رضا	۹۷	تسلی - لالہ ٹپکانام	۱۲۶	جنون - میر مہدی مرحوم
۶۹	انصاف - عبد الرحمن خاں	۹۸	تسلی - مشہود شاہ تجلی	۱۲۷	جرات - میاں قلندر بخش
۷۰	انجب - میر ابوطالب	۹۹	تاثیر - لالہ کنہیا لال	۱۲۸	جرات - میر محمد حسن
۷۱	اوصاف - فدا علم	۱۰۰	تسلی - میر شجاعت علی	۱۲۹	جلیس - محمد جلیس
۷۲	آشفٹہ - ہادی علی خاں	۱۰۱	تنہا - سید کفایت علی	۱۳۰	جعفر - میر جعفر معروف بہ زلی
۷۳	آشنا - سید محمد	۱۰۲	توقیر - لالہ تروین داس	۱۳۱	جویا - شیخ علی حسین
۷۴	بکر - شیخ امداد علی مرحوم	۱۰۳	تجلی - میر حسن عرف میر حاجی	۱۳۲	جلال - نواب مرزا واحد علی خاں
۷۵	برق - فتح الدولہ بخش الملک	۱۰۴	تصدق - تصدق حسین خاں	۱۳۳	جنت - علی ہادی
۷۶	محمد رضا خاں	۱۰۵	ترقی - نواب آغا تقی خاں بہادر	۱۳۴	چرکیں - شیخ باقر علی
۷۷	برشتہ - نخلص آقا حسین علی	۱۰۶	تسخیر - مرزا محمد سلیمان قدر بہادر	۱۳۵	جوہر - پٹت دینا ناتھ
۷۸	بہار - مرزا علی بہادر	۱۰۷	توقیر - عبدالقادر	۱۳۶	جوہر - محمد حسین علی خاں
۷۹	بنخود - سید ہادی علی	۱۰۸	تدبیر - مرزا محمد سکندر قدر بہادر	۱۳۷	جوشش - محمد روشن مرحوم
۸۰	باقر - نواب محمد باقر خاں	۱۰۹	تعلیق - سید مرزا	۱۳۸	جشنید - مرزا جمشید بیگ
۸۱	بسمل - میر جبار علی مرحوم	۱۱۰	توقیر - شیخ احسان اللہ	۱۳۹	جولان - لا علم کھنوی
۸۲	بیدار - میر محمدی	۱۱۱	تقی - نواب علی خاں بہادر	۱۴۰	جویا - محمد حسین علی خاں
۸۳	پروانہ - رائے نبوت رائے	۱۱۲	تسکین - میر حسین	۱۴۱	علیم - میر محمد علی برادر نبوتی مولف
۸۴	بقا - بقا اللہ	۱۱۳	تراب - مرزا ابوتراب خاں	۱۴۲	حصنور - بالکنند کہتری
۸۵	بیتاب - عباس علی خاں	۱۱۴	تاباں - میر عبدالحی	۱۴۳	حصین - محمد حسین علی خاں بہادر
۸۶	بسمل - پٹت سند لال	۱۱۵	توانا - سید اکرام علی	۱۴۴	حشم - حکیم باقر علی

۱۴۵	حضور - مفتی عبدالصبر	۱۷۴	حبیب - لا اعلم مراد آبادی	۲۰۳	زوق - محمد ابراہیم ملک اشعر
۱۴۶	حیدر - مرزا حیدر مرحوم	۱۷۵	علم - شاہزادہ مرزا محمد سعید اللہ خا	۲۰۴	خاقانی بہند -
۱۴۷	میشا پوری	۱۷۶	بہادر	۲۰۵	ذکر - میر جان مرحوم
۱۴۸	حسین - میر حسن مرحوم	۱۷۷	خاکسار - غلام محی الدین خا مرحوم	۲۰۶	ذره - لالہ شکر لال
۱۴۹	حسن - مہدی علی خاں بہادری جگ	۱۷۸	مختی - مرزا محمد معروف بہ سعید دیو	۲۰۷	ذکا - شیخ محمد مخدوم
۱۵۰	حنا - عبدالکریم خاں	۱۷۹	خورشید - خوشوقت علیخان	۲۰۸	ذکی - شیخ مہدی
۱۵۱	حسن - خواجہ حسن درویش	۱۸۰	خاکسار - میر سبحان علی مرحوم	۲۰۹	لا سح - نواب ظفر باب خاں
۱۵۲	حضور - مولوی مظہر علی	۱۸۱	خاکسار - میر محمد بار عرف میر کلو	۲۱۰	رضا - سید غلام رضا خاں طبا طبانی
۱۵۳	حسن - سید محمد حسن	۱۸۲	خان - اشرف خاں مرحوم	۲۱۱	رشک - میر علی اوسط مرحوم
۱۵۴	حاتم - شیخ ظہور الدین عرف حاتم شاہ	۱۸۳	خلیل - میر دوست علی	۲۱۲	رقت - مرزا رستم علی
۱۵۵	حضور - شیخ غلام محی الدین مرحوم تاجر	۱۸۴	ختہ - محمد عبداللہ عرف میر جیون	۲۱۳	راحم - میر محمد علی
۱۵۶	حقیقت - سید شاہ حسین پیر مولف	۱۸۵	خلیق - میر محسن مغفور	۲۱۴	رند - نواب سید محمد خاں مرحوم
۱۵۷	حسام - نواب حسام الدولہ محمد تقی علی خاں	۱۸۶	خلیل - علی ابراہیم خاں	۲۱۵	رسالہ - سلالہ انب پرشاد داستاگو
۱۵۸	حسین - نواب غلام حسین خاں	۱۸۷	خورشید - لا اعلم	۲۱۶	رحیم - عبدالرحیم خاں
۱۵۹	حکیم - حکیم محمد ابراہیم	۱۸۸	خاور - محمد اکبر	۲۱۷	رہا - میر رضی
۱۶۰	حسام - چودھری حسام علی	۱۸۹	خطا - مرزا نظر علی بیگ	۲۱۸	روشن - میر حسین علی
۱۶۱	حسرت - مرزا جعفر علی	۱۹۰	خسرو - مرزا محمد کبیر	۲۱۹	رنگین - سعادت یار خاں
۱۶۲	حسینی - مولوی حسین علی	۱۹۱	درد - خواجہ میر علیہ الرحمۃ	۲۲۰	رسا - میر علی احمد
۱۶۳	حیران - میر منور مرحوم	۱۹۲	دوست - شیخ غلام احمد	۲۲۱	رضوان - نواب واجد علی خاں بہادر
۱۶۴	حشم - حکیم باقر علی	۱۹۳	دبیر - مرزا سلامت علی مرثیہ گو	۲۲۲	رنگین - میر اکبر علی عرف میر سنگی
۱۶۵	حزین - میر بہادر علی	۱۹۴	دلگیر - شاعر معروف مرثیہ گو	۲۲۳	رحیم - رحیم بخش مرحوم
۱۶۶	حبیب - حبیب اللہ بیگ	۱۹۵	دریا - پنڈت رتن ناتھ	۲۲۴	رفیق - اسد بیگ مرحوم
۱۶۷	حسرت - میر محمد حیات	۱۹۶	فانا - روشن لال	۲۲۵	رفعت - غلام جیلانی مرحوم
۱۶۸	حزین - میر محمد باقر	۱۹۷	دقت - لا اعلم	۲۲۶	راجہ - مہاراجہ بلوان سنگھ
۱۶۹	حجام - عنایت اللہ	۱۹۸	دل - زور آور خاں	۲۲۷	رعنا - عبدالرحیم مرحوم
۱۷۰	حسنت - محمد علی	۱۹۹	دارا - ولیچہد اقل بادشاہ ظفر	۲۲۸	رقت - مرزا قاسم مرحوم
۱۷۱	حسن - نواب مرزا حسن بہادر	۲۰۰	دل - میر محمد عابد مرحوم	۲۲۹	رضا - غلام رضا خوشنویس
۱۷۲	حیبت - شیخ محمد حاجی	۲۰۱	درختاں - سید علی جان	۲۳۰	ریاضت - اسلام علی
۱۷۳	حسن - احمد حسن طالب علم	۲۰۲	ذکی - محمد ذکی خاں بہادر	۲۳۱	رحمت - پنڈت گنگا پرشاد

۲۳۲	رستم - نواب شرف الدین رستم علیخان	۲۹۱	سلیمان - سلیمان خان مرحوم	۲۹۰	شوق - حکیم تصدق حسین خان
۲۳۳	رشید - مرزا محمد ذکی	۲۹۲	سرور - شیخ پیر بخش	۲۹۱	شرر - عبدالغفور خان
۲۳۴	رسوخ - حسن مرزا	۲۹۳	سائل - حکیم عبدالحق	۲۹۲	شرر - مرزا آغا حسن
۲۳۵	رفعت - شیخ محمد رفیع	۲۹۴	سعادت - سعادت خان	۲۹۳	شیریں - بیگا طوایف
۲۳۶	راقم - لالہ ندرام	۲۹۵	سعیر - خواجہ بادشاہ	۲۹۴	شمشاد - میر احمد علی
۲۳۷	راغب - سبحان قلی بیگ	۲۹۶	سلیم - میر سلامت علی	۲۹۵	شہد - مولوی محمد بخش
۲۳۸	راوی - مصاحب علی	۲۹۷	سحر - میر ناصر علی	۲۹۶	شائق - لالہ فتح چند
۲۳۹	رخشاں - خیرات علی خان	۲۹۸	سحرا - شیخ سخاوت حسین	۲۹۷	شوق - رائے دولت رائے
۲۴۰	ربانی - شیخ عبداللہ	۲۹۹	سراج - سید قمر علی	۲۹۸	شوق - حکیم سید ضامن علی
۲۴۱	راحت - لالہ بہگونت رائے	۳۰۰	سید - نواب سید علیخان بہادر	۲۹۹	شوق - مولوی قدرت اللہ
۲۴۲	زکی - شیخ مہدی	۳۰۱	سرور - سید کاظم حسین رضوی	۳۰۰	شجاعت - شیخ بہادر علی
۲۴۳	زار - سید سلامت علی	۳۰۲	سیف - مرزا محمد حسین مرحوم	۳۰۱	شہیدی - کرامت علی خان
۲۴۴	زار - لالہ وہیت رائے	۳۰۳	سلطان - دختر نواب محمد الدولہ	۳۰۲	شرعا - میر بسیم اللہ
۲۴۵	زاہد - شاہزادہ مرزا الدین	۳۰۴	سرور - غلام مرتضیٰ خان	۳۰۳	شکوہ - میر شکوہ علی
۲۴۶	زار - منشی مینڈو لال	۳۰۵	سپر - شہاب خان	۳۰۴	شورش - میر غلام حسین مرحوم
۲۴۷	سلیمان - شاہزادہ مرزا سلیمان شکوہ بہادر	۳۰۶	سلیمان - لا اہلم	۳۰۵	شفا - حکیم یار علی
۲۴۸	سعید - مرزا آغا نجف	۳۰۷	سمن - ریم دیال گھڑی ساز	۳۰۶	شافل - شاگرد بسمل ساکن دہلی
۲۴۹	سلطان - راجہ طالب علیخان	۳۰۸	سلیم - میر عباس	۳۰۷	شفیق - خواجہ نور الدین خان
۲۵۰	سیفی - میر وارث علی	۳۰۹	سہقت - مرزا عباس	۳۰۸	شافل - اشرف حسین
۲۵۱	ساحل - مرزا اکبر علی	۳۱۰	سیاح - میاں داد خان	۳۰۹	شیدا - نواب محمد حسن خان
۲۵۲	سجاد - ولایت علی	۳۱۱	سیر - خواجہ بادشاہ	۳۱۰	شائق - خواجہ فیض الدین عرف حمید علی
۲۵۳	سالک - ارشاد علی شاہ	۳۱۲	سجاب - محمد اللہ یار خان	۳۱۱	شفیق - نواب محمد سعید الدین خان
۲۵۴	سلیم - میر عباس	۳۱۳	سردار - سردار مرزا	۳۱۲	شفیق - برادر حقیقی شفق
۲۵۵	سحر - شیخ امان علی	۳۱۴	شناور - صاحب مرزا مرحوم	۳۱۳	شوکت - میر حسن علی
۲۵۶	سجاد - میر علی سجاد متوطن کٹر	۳۱۵	شعور - شیخ عبدالرؤف مرحوم	۳۱۴	شفا - مرزا اکرم بیگ
۲۵۷	سپر - لا اہلم دہلوی	۳۱۶	شیدا - مرزا علیجاہ بہادر مرحوم	۳۱۵	شاعر - میر بسیم اللہ
۲۵۸	سحر - احمد بیہا پر شاد	۳۱۷	شرق - تخلص میر غلام عباس	۳۱۶	شوکت - مولوی باسط علی
۲۵۹	سرور - مرزا رجب علی بیگ	۳۱۸	شوق - سید ضامن علی	۳۱۷	شمیم - عباس مرزا عرف امراؤ مرزا
۲۶۰	سوز - میر محمدی		شرف - شیخ شرف الدین حسین	۳۱۸	شفیق - مرزا علی خان

۳۱۹	شاد - شیخ فضل علی مرحوم	۳۴۸	ضبط - نواز علی خاں	۳۷۷	عشق - شیخ الہی بخش
۳۲۰	شگفتہ - نواب سیف علی خاں بہادر	۳۴۹	ضبط - سید حسین شاہ	۳۷۸	عشق - سید حسین مرزا عرف آغا سید
۳۲۱	شامی - مرزا نور الدین بہادر	۳۵۰	ضحا - مولوی غلام رسول	۳۷۹	عرب - نواب حسن علی خاں
۳۲۲	شیفتہ - نواب حاجی محمد مصطفیٰ	۳۵۱	ضیا - سید محمد میر	۳۸۰	عزیز - راجہ یوسف علی خاں بہادر
۳۲۳	شکوہ - محمد رضا	۳۵۲	ضیائی - میر بدر الدین	۳۸۱	عباس - میر عباس
۳۲۴	شہرت - امیر بخش مرحوم	۳۵۳	ضمیر - میر مظفر حسین	۳۸۲	عروج - احمد حسن خاں
۳۲۵	شاد - شیخ محمد جان	۳۵۴	ضیاء - شیخ ولی اللہ	۳۸۳	علی - حکیم محمد علی مرحوم تاجر
۳۲۶	شرف - آغا ججو	۳۵۵	طالب - طالب علی خاں	۳۸۴	عاشق - مرزا والا جاہ بہادر مرحوم
۳۲۷	شمس - شیخ محمد مرحوم	۳۵۶	طوبی - سید علی حسین	۳۸۵	عشق - ایک شخص حاکم عظیم آباد
۳۲۸	شمس - میر آغا علی	۳۵۷	طپاں - مرزا احمد بیگ	۳۸۶	عاشق - سید ہدایت علی خاں
۳۲۹	صبر - میر اسد مرحوم	۳۵۸	طوقاں - میر نواز علی	۳۸۷	عالی - شاہ ابوالمعالی
۳۳۰	صحت - مرزا بخش علی خاں	۳۵۹	طیش - مرزا جان	۳۸۸	عسکری - عسکر علی خاں
۳۳۱	صفدر - میر فرزند حیدر	۳۶۰	طورہ - مرزا محمد رضا	۳۸۹	عاشق - سدا سکھ
۳۳۲	صولت - خواجہ محمد	۳۶۱	طالب - محمد عباس	۳۹۰	عشرت - میر غلام علی
۳۳۳	صبا - میروند میر	۳۶۲	طیب - حکیم محمد حسن خاں	۳۹۱	عبادت - مرزا عابد علی بیگ
۳۳۴	صاحبقران - سید امام علی	۳۶۳	طوقاں - میر حسین	۳۹۲	عیش - میر علی حسین
۳۳۵	صادق - حکیم سید محمد صادق	۳۶۴	ظفر - میان ظفر علی	۳۹۳	عاش - شیخ ابو محمد فاروقی
۳۳۶	صدر - میر صدر الدین	۳۶۵	ظاہر - مرزا بندہ حسن خاں	۳۹۴	عیشی - طالب علی خاں مرحوم
۳۳۷	صغیر - شیخ حیدر علی	۳۶۶	ظہور - منشی شیخ ظہور محمد	۳۹۵	عاشق - مولوی جلال الدین
۳۳۸	صدق - محمد بشارت علی	۳۶۷	ظفر - نواب نصیر الدولہ	۳۹۶	عاشق - شیخ نبی بخش مرحوم
۳۳۹	صابر - شاہزادہ مرزا قادر بخش	۳۶۸	ظفر - مرزا ابو ظفر سراج الدین	۳۹۷	عاشق - راجہ کلیان سنگھ
۳۴۰	صفاء - رائے منو لال	۳۶۹	محمد بہادر شاہ دہلی	۳۹۸	عشق - سید حسین مرزا مرتبہ گو
۳۴۱	صحت - محمد حسن خاں	۳۷۰	ظریف - لالہ بنتی پرشاد	۳۹۹	عابد - میر عابد علی کبیراں
۳۴۲	صادق - صادق علی	۳۷۱	عارف - میر جمال الدین مرحوم	۴۰۰	عزیز - مولوی عزیز الدین
۳۴۳	صابر - احمد مرزا	۳۷۲	عرش - میر کو سید حسن عسکری	۴۰۱	عاجز - لالہ موہن رام
۳۴۴	صبا - کانچی مل	۳۷۳	عرقاں - میر عباس دہلوی	۴۰۲	عیش - نواب محمد مرزا
۳۴۵	ضبط - سید آغا جان	۳۷۴	عاشق - محمد علی خاں شیر الدولہ	۴۰۳	عبیش - نواب شہر بادر مرزا
۳۴۶	ضاحک - میر غلام حسین مرحوم	۳۷۵	علی - مرزا محمد علی خاں	۴۰۴	علی - نواب علی بہادر
۳۴۷	ضاحک - شیخ غلام عباس	۳۷۶	عاشق - مہدی علی خاں	۴۰۵	عاصی - منشی صدر الدین

۴۰۶	عالی - خواجہ عبداللہ عرف غوجی	۴۳۵	فطرت - لا اعلم	۴۶۴	کاشت - شیخ کاشت علی
۴۰۷	غضنفر - غضنفر علی خاں مرحوم	۴۳۶	فصیح - مرزا جعفر علی	۴۶۵	کامل - شیخ جمال الدین
۴۰۸	غنی - غنی احمد	۴۳۷	فروع - شاہزادہ مرزا محمد عمر سلطان	۴۶۶	کامل - مولوی محمد مرشد
۴۰۹	غافل - منور خاں	۴۳۸	فرض - میر احسان علی خاں بہادر	۴۶۷	کامل - شیخ احمد علی
۴۱۰	غم - علی خاں ترکہ سوار سلطانی	۴۳۹	فضا - گوہند پرشاد	۴۶۸	کیوان - مرزا علی حسین
۴۱۱	غالب - انور علی	۴۴۰	قائز - کریم بخش	۴۶۹	کلیم - میر محمد حسین
۴۱۲	غنی - مرزا عباس	۴۴۱	قادر - مولوی عبدالقادر	۴۷۰	کیفت - شیخ فضل احمد
۴۱۳	غللی - غلام محمد	۴۴۲	قادر - میر قادر علی پیکیت	۴۷۱	کاشت - شیخ محمد حسین خاں
۴۱۴	فریاد - مرزا منگل بیگ مرحوم	۴۴۳	قیصر - مرزا محمد خورشید قدس بہادر	۴۷۲	گویا - شیخ ولایت علی
۴۱۵	فدا - شیخ فدا حسین	۴۴۴	قیس - شیخ کاظم علی قدوائی	۴۷۳	گویا - جام الدولہ فقیر محمد خاں مرحوم
۴۱۶	فہیم - پنڈت سندر لال	۴۴۵	قادر - مرزا سر فراز علی	۴۷۴	گریاں - سید محمد حسین
۴۱۷	فوق - میرود حسین	۴۴۶	قمر - محمد جعفر علی خاں بہادر	۴۷۵	گرواب - رام چرن
۴۱۸	فروع - خواجہ غلام محمد مصطفیٰ	۴۴۷	قلق - آفتاب الدولہ بہادر خواجہ	۴۷۶	گرم - مرزا حیدر علی مرحوم
۴۱۹	فروع - میر بہدی حسن	۴۴۸	قادر - شیخ قیام الدین سید عرف محمد قائم	۴۷۷	گہڑ - خورشید علی خاں بہادر
۴۲۰	فضا - مرزا محمد جعفر عرف نبی مرزا	۴۴۹	قرار - میر محمد حسن	۴۷۸	گوہر - احمد علی خاں
۴۲۱	فرحت - باشندہ عظیم آباد	۴۵۰	قمر - قمر الدین	۴۷۹	گنت - محمد بشیر خاں
۴۲۲	فدوی - فیض اللہ بیگ مرحوم	۴۵۱	قابل - سید علی جان	۴۸۰	لطافت - سید حسن
۴۲۳	فدوی - مرزا محمد علی عرف مرزا بچو	۴۵۲	قبول - کیاں مقبول الدولہ مرزا بہدی خاں	۴۸۱	میسما - حکیم محمد علی خاں
۴۲۴	فرحت - شیخ فرحت اللہ	۴۵۳	قمر - مرزا باقر حسین	۴۸۲	ملاں - محمد رضا خاں
۴۲۵	فنا - شیخ بر مرحوم	۴۵۴	قدی - سید محمد اکبر عرف شاہ محمد خاں	۴۸۳	مہجور - نواب اقبال الدولہ عرف حسین خاں
۴۲۶	فلک - میر بہادر علی عرف میرن صاحب	۴۵۵	قدوس - سید محمد رضا مرحوم	۴۸۴	محمّد - سید محمد علی مولف تذکرہ
۴۲۷	فخر - میر فخر الدین	۴۵۶	قاصر - مرزا ببر علی بیگ	۴۸۵	محر - سید اسماعیل حسین
۴۲۸	فراق - خواجہ بہادر حسین	۴۵۷	قسمت - نواب شمس الدولہ	۴۸۶	معروف - نواب الہی بخش خاں
۴۲۹	فرد - وحید الدین خاں	۴۵۸	قدت - شاہ قدرت اللہ	۴۸۷	میر - میر تقی
۴۳۰	فغاں - اشرف علی خاں	۴۵۹	قمر - افتخار الدولہ مرزا حاجی	۴۸۸	محب - شیخ ولی اللہ
۴۳۱	فروع - عنایت علی خاں	۴۶۰	قاسم - حکیم قدرت اللہ	۴۸۹	مہر - عبداللہ خاں
۴۳۲	فرحت - پنڈت کداری ناتھ	۴۶۱	قائم - شیخ قیام الدین	۴۹۰	مونس - میر نواب
۴۳۳	فرحت - پنڈت دیبی پرشاد	۴۶۲	قیس - نواب ہادی علی خاں	۴۹۱	موزوں - تخلص شاہزادہ مرزا قادر بخش
۴۳۴	فرخ - کرامت اللہ خاں	۴۶۳	کوثر - مرزا امجدی کیمندان	۴۹۲	ماہر - محمد میر عرف یوسف حسین

۴۹۳	مشتاق - مشتاق حسین	۵۲۲	مشتاق - میر سالار بخش	۵۵۱	مظلوم - مظلوم شاہ
۴۹۴	مختتم - سید مختتم علی	۵۲۳	مسرور - شیخ پیر بخش	۵۵۲	منشی - مرزا محمد ستیا بیگ
۴۹۵	مصطفیٰ - غلام ہمدانی	۵۲۴	مبارک - سید مبارک علی	۵۵۳	موجی - موجی رام
۴۹۶	منیلا - مراد علی خاں	۵۲۵	منظہر - مرزا احسان شاہ شہید	۵۵۴	محب - شیخ ولی اللہ
۴۹۷	موزوں - میر نواب	۵۲۶	مجدوب - مرزا غلام حیدر	۵۵۵	مقدور - میر محمد ابراہیم
۴۹۸	مانل - لالتا پرشاد	۵۲۷	مروت - پنڈت باس کرن	۵۵۶	مذنب - مرزا محمد حسن عرف چھوٹی مرزا
۴۹۹	مسیکن - سید عبدالواحد خاں	۵۲۸	محو - شیخ فیض الدین	۵۵۷	نادر - ڈپٹی کلک حسین خاں
۵۰۰	منت - میر قمر الدین	۵۲۹	مسلم - میر فرزند علی	۵۵۸	نسیم - اصغر علی خاں دہلوی
۵۰۱	مہر - نواب منصور خاں	۵۳۰	محمور - محمد جعفر مغفور	۵۵۹	نوا - ظہیر الرحمن مرحوم
۵۰۲	موج - میر کاظم حسین مرحوم	۵۳۱	مخوم - لالہ رام حسن	۵۶۰	ناصر - سعادت حسین
۵۰۳	موجد - شیخ قادر علی	۵۳۲	معنون - شیخ شرف الدین حسین مرحوم	۵۶۱	نصیر - مولوی میر ناصر علی
۵۰۴	مرتج - حاجی پرشاد	۵۳۳	مسرت - شیخ دزیر علی مرحوم	۵۶۲	نادر - بادشاہی احمدی
۵۰۵	مہر - مرزا احسان علی بیگ	۵۳۴	منشی - عجائب رام	۵۶۳	نازش - مولوی الہی بخش
۵۰۶	محبت - نواب محبت خاں	۵۳۵	محرور - ہادی حسن	۵۶۴	ناصر - میر ناصر علی
۵۰۷	مراد - مراد شاہ	۵۳۶	مرزا - مرزا علی رضا	۵۶۵	ناسخ - شیخ امام بخش
۵۰۸	محرور - میر ناصر خاں	۵۳۷	مجنوں - سید انعام حسین	۵۶۶	نقی - نقی علیاں عرف پیارا صاحب
۵۰۹	منتظر - نور السلام	۵۳۸	معروف - نواب خاں بہادر خاں	۵۶۷	ندیم - میر محمد شفیع
۵۱۰	مشک - نواب محمد حسن مرحوم	۵۳۹	ممنون - میر نظام الدین	۵۶۸	نالان - میر محمد وارث علی
۵۱۱	مضطرب - مرزا علی اکبر بیگ	۵۴۰	منظہر - نواب مرزا مظفر خاں	۵۶۹	نظام - غازی الدین خاں مرحوم
۵۱۲	مہر - سید آغا علی خاں امین الدولہ	۵۴۱	میر مرزا محمد ہمایوں قدر بہادر	۵۷۰	نامی - میر آغا حسن عرف حسین صاحب
۵۱۳	معصیب - حاجی شیخ غلام قطب الدین	۵۴۲	مخلص - میر جہدی حسن	۵۷۱	نواب - سید نظر الدین
۵۱۴	مجنوں - میر حمایت علی مرحوم	۵۴۳	مہجور - حکیم شیخ محمد بخش	۵۷۲	نعم - نعیم اللہ خاں دہلوی
۵۱۵	مشتاق - عبد اللہ خاں صاحب شائق علی بیگ	۵۴۴	معجز - منشی محمد رضا	۵۷۳	نور - میر وزیر نور
۵۱۶	موزوں - میر فرزند علی مرحوم	۵۴۵	مفتون - سید ہادی علی	۵۷۴	نوازش - نوازش حسین خاں
۵۱۷	منظور - بابو خاں دستار بند	۵۴۶	محبوب - نواب محل صاحبہ	۵۷۵	نظامی - شیخ نظام الدین
۵۱۸	معروف - نواب احمد بخش خاں	۵۴۷	مرزا - مرزا جہانگیر بیگ	۵۷۶	نظیر - گنپت رائے دہلوی
۵۱۹	میخ - سید ہاشم علی	۵۴۸	مشق - مرزا احمد بیگ	۵۷۷	نجد - مرزا محمد عباس
۵۲۰	مقبول - منشی چکے رائے	۵۴۹	مشکل - شیخ امین الدین	۵۷۸	نسبت - احمد علی مرحوم
۵۲۱	مصدق - حکیم میر ناسا اللہ خاں	۵۵۰	مفتون - مستر گپین صاحب	۵۷۹	نظیر - شاگرد سودا بانکن بنارس

۵۵	نزاکت - رجو طوابع	۵۹۸	نثار - شیخ محمد امان	۶۱۶	واقف - شاہ واقف
۵۸۱	نظر - مرزا علی مرحوم	۵۹۹	نثار - حکیم میر محمد ہناہ	۶۱۷	واجد - واجد علیخان
۵۸۲	نظیر - میر ولی محمد مرحوم	۶۰۰	نواب - بیگم صاحبہ زوجہ آصف الدولہ	۶۱۸	وصل - میر احمد علی
۵۸۳	نظیر - محمد نصیر الدین	۶۰۱	نجیب - میر بہادر علی مرحوم	۶۱۹	وارث - حاجی شاہ محمد وارث
۵۸۴	نالاں - مرزا محی خان	۶۰۲	نگہت - نثار علی بیگ	۶۲۰	وفا - راجہ نزل رائے
۵۸۵	نیر - مرزا حسن عسکری	۶۰۳	نسیم - پنڈت بیگم ناتھ	۶۲۱	ہدایت - ہدایت علی
۵۸۶	نجات - سید کتب علی	۶۰۴	نجیف - سید برکت علی	۶۲۲	ہجر - مرزا محمد اصغر حسین
۵۸۷	ناظم - پنڈت شیو پرشاد	۶۰۵	ناصر - سید ابو محمد	۶۲۳	مہدم - میر منظور علی مرحوم
۵۸۸	ناطق - شیخ احمد شاہ	۶۰۶	وحشت - مرزا باقر علیخان مرحوم	۶۲۴	ہلال - امیر علی خان
۵۸۹	نثار - میر افضل علی	۶۰۷	ولی - علی محمد خان	۶۲۵	ہوس - نواب مرزا تقی خان
۵۹۰	نظم - میر ناظم علی	۶۰۸	وزیر - منشی سرفراز علیخان	۶۲۶	ہنر - وارث علیخان نواب ناظر
۵۹۱	نعت - حکیم عبدالحق مرحوم	۶۰۹	وحید - حکیم وحید اللہ خان	۶۲۷	ہوس - نواب مرزا محمد تقی
۵۹۲	نور - حکیم میر نادر حسین	۶۱۰	واصف - مولوی احمد حسن	۶۲۸	یوسف - مرزا یوسف بیگ
۵۹۳	نجم - نجم الدولہ محمد رضا خان	۶۱۱	وارفتہ - نواب شیر علیخان	۶۲۹	یقین - سید محمد حسین
۵۹۴	نشر - میر امجد حسین	۶۱۲	وزیر - شیخ وزیر علی	۶۳۰	یوسف - نواب سید احمد علیخان
۵۹۵	نزار - سید قاسم علی	۶۱۳	وصف - میر محمود علی	۶۳۱	یکرنگ - مصطفیٰ قلی خان
۵۹۶	تازین - مرزا علی بیگ	۶۱۴	وحشت - سید ابوالحسن دہلوی	۶۳۲	یقین - انعام اللہ خان
۵۹۷	نگہت - حافظ غلام احمد	۶۱۵	وجہہ - وجہیہ الدین	۶۳۳	یاور - شیخ امداد علی

مومن نمبر

ستمبر ۱۹۶۲ء

میں شائع کیا جا رہا ہے

منیجر - نگار پاکستان - ۳۳ گارڈن مائیکٹ کراچی

”یادگار شعرا“

مصنف | ڈاکٹر اسپرنگر۔ مشہور روہین مستشرق جو ۱۸۴۷ء میں ایکسٹرا ریڈیٹ کی حیثیت سے لکھنؤ پہنچے اور شاہ اردو کے کتب خانوں کی فہرست مرتب کرنے پر مامور ہوئے۔ دو سال مقیم رہ کر جزوی سندھ میں واپس چلے گئے۔ اس عرصے میں تقریباً دس ہزار کتابیں ان کی نظر سے گذریں جن کی فہرست انھوں نے دہلی کالج کے ایک طالب علم علی اکبر پانی پتی کی مدد سے مرتب کی۔

عہد تصنیف و طباعت | ڈاکٹر اسپرنگر نے ۱۸۵۱ء میں جو طویل فہرست مرتب کی تھی اس کی صرف جلد اول ۱۸۵۵ء میں دہلی انگریزی شائع ہوئی۔ اس کا پہلا باب اردو شعراء کے تذکروں اور شاعروں کے ذکر پر مشتمل تھا۔ جسے طفیل احمد نے یادگار شعراء کے نام سے اردو میں ترجمہ کر دیا۔ اس ترجمہ کو ۱۹۲۳ء میں ہندوستانی اکیڈمی صوبہ ملحدہ الہ آباد نے مسعود حسن رمضانی کی ترقی کے ساتھ شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | اصل تذکرہ انگریزی زبان میں تھا جسے اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ اس میں جن شعراء کا ذکر آیا ہے وہ مندرجہ ذیل تذکروں سے ماخوذ ہیں:-

- (۱) نکات الشعراء - میر تقی میر
- (۲) تذکرہ بحیثہ گویاں - فتح علی حسین گردیزی
- (۳) مخزن نکات - قائم چاند پوری
- (۴) گلزار ابرار - علی ابراہیم خاں غلیل
- (۵) تذکرہ شورش - سید غلام حسین شورش
- (۶) تذکرہ ہندی - غلام بہرائی معصومی
- (۷) تذکرہ عشقی - عشقی پنپوی
- (۸) گلشن ہند - مرزا الطاف
- (۹) عیار الشعراء - خوب چند ذکار و طوی
- (۱۰) عمدہ منتخبہ - اعظم الدولہ محمد خاں سرور
- (۱۱) مجموعہ لغز - قدرت اللہ قاسم
- (۱۲) طبقات سخن - غلام محی الدین ترشی مبتلا و عشق میرٹھی

(۱۲) دیوان جہاں — بنی نرائن

(۱۳) گلدستہ نشاط — منوال

(۱۵) گلشن بے خار — مصطفیٰ خاں شیفندہ

(۱۶) گلستان بے خزاں — قطب الدین باطن

(۱۷) انتخاب دواوین شعرا — مولوی امام بخش صہبائی

(۱۸) گلدستہ نازنینان — مولوی کریم الدین

(۱۹) تذکرہ شعرائے ہند — مولوی کریم الدین اودھین

(۲۰) چین بے نظیر — محمد ابراہیم

اسپرنگ نے ان تذکروں کی تفصیل کے ساتھ ان تمام شاعروں کا فرداً فرداً ذکر کیا ہے جن کا ذکر ان تذکروں میں آیا ہے۔ ہر شاعر کے حالات کے ساتھ ان تذکروں کے حوالے بھی دیدیئے گئے ہیں جن سے یہ حالات ماخوذ ہیں۔ ماخذات میں ادھر کہاں کہیں میں سے صرف چودہ کے حوالے ملتے ہیں۔

(۱) دیوان جہاں

(۲) گلدستہ نشاط

(۳) انتخاب دواوین شعرا

(۴) چین بے نظیر

(۵) گلدستہ نازنینان

(۶) تذکرہ شعرائے ہند

کا حوالہ کسی شاعر کے سلسلے میں نہیں دیا گیا۔ غالباً اسپرنگ کو ان تذکروں سے براہ راست کوئی مدد نہیں ملی۔ لیکن اسپرنگ نے فرامیسی مشرق کا رساں و تاسی کے تذکرے سے ضرور مدد لی ہے۔ اسپرنگ کے ہندوستان کے تذکرے میں ان شاعروں کا ذکر ہے لیکن حالات بہت مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف ایک دو سطر ہیں اور بعض جگہ صرف نام اور تخلص پر اکتفا کیا گیا ہے۔

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آبرو	۵	آرام	۹	آزاد میر فقیر اللہ
۲	تتش	۶	آرام	۱۰	آزاد خواجہ زین العابدین
۳	آمنی	۷	آرزو	۱۱	آزاد میر ظفر علی
۴	آرام	۸	آزاد	۱۲	آزاد شیخ امیر الدین ساکن بریلی

۱۔ گلدستہ نشاط اور چین بے نظیر تذکرے میں بلکہ منتخب اشعار کے مجموعے ہیں۔

۱۳	آزاد	امام سنگھ	۴۲	احسان	میر حسن الدین	۷۱	اسد	اسد اللہ خاں
۱۴	آزاد	مولوی صدر الدین	۴۳	احسن	میر غلام علی ساکن جھڑا	۷۲	اسد	کیرت سنگھ
۱۵	آسی		۴۴	احسن	احسن اللہ	۷۳	اسد	میرامانی
۱۶	آشفہ	عظیم الدین خاں	۴۵	احسن	میرزا احسن علی	۷۴	اسد	میر اسد علی
۱۷	آشفہ	حکیم مرزا رضا علی خاں	۴۶	احسن	محمد مولیٰ	۷۵	اسعد	مرزا اسعد بخت
۱۸	آشفہ	سید صفدر علی ساکن دہلی	۴۷	احسن	احسن اللہ خاں	۷۶	اسفان	اسفان
۱۹	آشنا	میرزین العابدین	۴۸	احقر	مرزا اجواد علی قزلباش	۷۷	اسلام	شیخ الاسلام
۲۰	آشنا	مرزا جگن	۴۹	احمد	سید غلام محی الدین	۷۸	امیر	بلتھیر
۲۱	آشنا	ہما سنگھ	۵۰	احمد	سید احمد علی ساکن ہلادہ	۷۹	امیر	میر گلزار علی
۲۲	آشوب	میرامداد علی خاں	۵۱	احمد	سید احمد علی ساکن ہلادہ	۸۰	امیر	میر گلزار علی
۲۳	آصف	آصف الدولہ	۵۲	احمد	مرزا احمد بیگ	۸۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۲۴	آغا	مرزا آغا ساکن بکھنؤ	۵۳	احمد	حافظ شیخ غلام احمد خاں	۸۲	اشرف	اشرف
۲۵	آغا	غنی پشی زائن	۵۴	احمد	صمصام اللہ	۸۳	محمد اشرف	محمد اشرف
۲۶	آفاق	میر فرید الدین	۵۵	احمد	شیخ احمد یار	۸۴	اشرف	محمد اشرف
۲۷	آفتاب	شہنشاہ شاہ غازی	۵۶	احمد	مرزا احمد علی خاں	۸۵	اشرف	حافظ غلام اشرف
۲۸	آفریں	شیخ گلندر بخش ساکن ہارپنڈ	۵۷	احمد	غلام احمد علی	۸۶	اشفاق	شیخ سرفراز علی
۲۹	آگاہ	محمد صالح	۵۸	احمد	شاہ	۸۷	اشک	اشک
۳۰	آگاہ	نور خاں	۵۹	احمد	شاہ بہادر	۸۸	اشکی	میر وارث علی
۳۱	آگاہ	میر حسن علی	۶۰	احمد علی	(شیخ)	۸۹	اشکی	مرزا محی الدین
۳۲	آوارہ	میر محمد قاسم	۶۱	احمدی	شیخ احمد وارث	۹۰	اصغر	میر احمد علی ساکن آگرہ
۳۳	آہ	میر مہدی	۶۲	احمدی	نظام الدین	۹۱	اصغر	میر اصغر علی ساکن ہارپنڈ
۳۴	ابجدی		۶۳	اختر	میر اکبر علی ساکن منڈی	۹۲	اصغری	محمد طہسیر الدین
۳۵	ابوالحسن		۶۴	اخگر	لالہ بھیک چند	۹۳	اظہار	حسین علی خاں
۳۶	اتفاق		۶۵	آداب	غلام محی الدین ساکن دہلی	۹۴	اظہر	سید محمد میر
۳۷	اٹل	میر عبد الجلیل	۶۶	ایضہم	عبد علی	۹۵	اظہر	غلام محی الدین
۳۸	اشیم	محمد علی	۶۷	ارشاد	انور علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر ساکن دہلی
۳۹	احبل	نصیر الدین محمد	۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	اظہر	میر غلام علی ساکن دہلی
۴۰	احسان	حافظ عبد الرحمن	۶۹	ارمان	زبان جہانک ساکن حیدر آباد	۹۸	اعظم	شاہ محمد اعظم ساکن منڈی
۴۱	احسان		۷۰	استاد	شیخ محمد بخش	۹۹	اعظم	محمد اعظم

۱۰۰	اعظم	اعظم خاں	۱۲۹	امانی	میر امانی ساکن دہلی	۱۵۸	امجد	عبد اللہ ساکن سرحد
۱۰۱	اعظم	میر اعظم علی	۱۳۰	امجد	مولوی محمد امجد	۱۵۹	اولی	میر اولاد علی
۱۰۲	اعظم	مرزا علی بیگ	۱۳۱	امید	مرزا محمد رضا	۱۶۰	اولیا	میر اولیا
۱۰۳	اعظم	اعظم علی	۱۳۲	امید		۱۶۱	اویسی	غلام محی الدین
۱۰۴	اعظم	منشی اعظم علی	۱۳۳	امید	امیر علی	۱۶۲	بابر	
۱۰۵	افسر	غلام افسر	۱۳۴	امیر	نواب محمد یار خاں	۱۶۳	بابر علی	بابر علی شاہ
۱۰۶	افسر		۱۳۵	امیر	امین الدولہ	۱۶۴	باقر	میر باقر علی
۱۰۷	افسر	مرزا پناہ علی بیگ	۱۳۶	امیر	امیر الدولہ نواز شاہ خاں	۱۶۵	بالا	رحم رسول
۱۰۸	افسوس	میر شیر علی	۱۳۷	امیر	شیخ امیر الدین ساکن دہلی	۱۶۶	بجھر	
۱۰۹	افسوس	مرزا غفور بیگ ساکن دہلی	۱۳۸	امیر	امیر علی	۱۶۷	بجشی	حسین بخش ساکن آگرہ
۱۱۰	افصح	شاہ فصیح	۱۳۹	امیر	امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۸	برشتہ	میاں شرف
۱۱۱	افصح	آغا حیدر علی	۱۴۰	امیر	شیخ امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۹	برق	تافن محمد نجم الدین
۱۱۲	افضل	محمد افضل ساکن جھنجھا	۱۴۱	میر	شیخ امیر بخش	۱۷۰	برق	مرزا خدا بخش بہادر
۱۱۳	افغان	امام علی خاں	۱۴۲	امین	میر محمد امین ساکن دہلی	۱۷۱	برق	بھگواندت ساکن لکھنؤ
۱۱۴	افکار	میر جویون	۱۴۳	امین	میر محمد امین ساکن بنارس	۱۷۲	برق	میاں شاہ جیو
۱۱۵	اکبر	شاہ بھوپا میاں	۱۴۴	امین	خواجہ امین الدین ساکن دہلی	۱۷۳	برکت	سید برکت علی خاں
۱۱۶	اکبر	مکرم الدولہ	۱۴۵	امین	مرزا محمد اسماعیل ساکن دہلی	۱۷۴	برکت	برکت اللہ خاں
۱۱۷	اکبر	اکبر خاں	۱۴۶	امین	امین الدین خاں	۱۷۵	بیزاد	حسین بخش
۱۱۸	اکرم	خواجہ اکبر ساکن دہلی	۱۴۷	انتظار	علی قلی خاں	۱۷۶	بسل	سید جبار علی ساکن خیاب
۱۱۹	الہمت		۱۴۸	انجام	نواب محمد الملک امیر خاں	۱۷۷	بسل	
۱۲۰	الفت	محمد الفت	۱۴۹	اندوہ	مرزا غفور بیگ	۱۷۸	بسل	مرزا بھوپا بیگ
۱۲۱	الفت	رائے منگل سین	۱۵۰	الشان	اللہ یار خاں	۱۷۹	بسل	سید حیدر بن بلال
۱۲۲	الہم	صاحب میر	۱۵۱	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۸۰	بسل	کد علی بیگ
۱۲۳	الہم	محمد علی	۱۵۲	الضاف	عبد الرحمن خاں	۱۸۱	بسل	حافظ حفیظ اللہ
۱۲۴	الہام	شیخ شرف الدین	۱۵۳	الوار	محمد مولی ساکن دہلی	۱۸۲	بسل	مولوی محمدی معروف
۱۲۵	الہام	نضائل بیگ	۱۵۴	الوز	غلام علی ساکن کاپڑی	۱۸۳	بسیط	لالہ اندر سروب
۱۲۶	الامی	خواجہ امام بخش ساکن دہلی	۱۵۵	الوز	آفتاب رائے	۱۸۴	بشیر	میر بشارت علی
۱۲۷	الامی	روشن بیگ دہلی	۱۵۶	الوز	دلی محمد خاں	۱۸۵	بشیر	سید محمد علی
۱۲۸	الانت	الانت رائے	۱۵۷	ادبش	شیخ امیر الزماں	۱۸۶	بقا	شیخ محمد بقا اللہ خاں

۱۸۷	بلوغ مولوی حاجی قدرت اللہ	۲۱۶	بجیر	۲۴۵	تافیر	میر صدوق
۱۸۸	بیاد	۲۱۷	بیخواب	۲۴۶	تارک	نہا بد بیک ساکن دہلی
۱۸۹	بہادر راجہ جینی بہادر	۲۱۸	بیخود	۲۴۷	تانا شاہ	ابوالحسن
۱۹۰	بہادر راجہ رام بھٹ	۲۱۹	بیدار	۲۴۸	تائب	حافظ عبداللہ
۱۹۱	بہادر بہادر سنگھ	۲۲۰	بیدار	۲۴۹	تائب	جنتاب رائے
۱۹۲	بہادر علی دمیر ساکن دہلی	۲۲۱	بیدار	۲۵۰	تپیش	میر درد علی
۱۹۳	بہادر شیک چند ساکن دہلی	۲۲۲	بیدل	۲۵۱	تپیش	محمد سلیم معروف
۱۹۴	بہجت مولوی عبدالحمید	۲۲۳	بیدل	۲۵۲	تجورد	میر عبداللہ
۱۹۵	بھید میر میران	۲۲۴	بیرنگ	۲۵۳	تجلی	شاہ تجلی
۱۹۶	بیان خواجہ احسن اللہ	۲۲۵	بہقرار	۲۵۴	تجلی	میاں حاجی
۱۹۷	بیباک میر خف علی	۲۲۶	بہقید	۲۵۵	تجلی	تجلی
۱۹۸	بتیاب محمد امین	۲۲۷	بیکس	۲۵۶	تجلی	میر اعظم
۱۹۹	بتیاب شاہ محمد سلیم	۲۲۸	بیکس	۲۵۷	تجلی	منشی حسین عطا خان
۲۰۰	بتیاب میر محمد علی	۲۲۹	بیکل	۲۵۸	تجلی	میاں غلام مصطفیٰ
۲۰۱	بتیاب محمد سلیم	۲۳۰	بیمار	۲۵۹	تجلی	میر محمد حسین خاں
۲۰۲	بتیاب میردن ساکن دہلی	۲۳۱	بینوا	۲۶۰	تجلی	تجلی
۲۰۳	بتیاب شیخ خیر الدین ساکن آگرہ	۲۳۲	بینوا	۲۶۱	تراب	مولوی تراب علی
۲۰۴	بتیاب سید کلب علی	۲۳۳	بیپوش	۲۶۲	ترساں	میر بہادر علی
۲۰۵	بتیاب خداوردی خاں	۲۳۴	بیپوش	۲۶۳	ترقی	میرزا محمد تقی
۲۰۶	بتیاب عباس علی خاں	۲۳۵	پاکباز	۲۶۴	تسکین	گنگا داس
۲۰۷	بتیاب شیخ ولی اللہ	۲۳۶	پزیر	۲۶۵	تسکین	میر حسین
۲۰۸	بتیاب مرزا گلہ بہادر	۲۳۷	پردانہ	۲۶۶	تسکین	میر سعادت علی
۲۰۹	بتیاب سیدک رام	۲۳۸	پرداز	۲۶۷	تسلی	لالہ شیکارام
۲۱۰	بتیاب بہادر سنگھ ساکن بریلی	۲۳۹	پردانہ	۲۶۸	تسلی	میر شجاعت علی
۲۱۱	بتیاب سنتو کہ رائے	۲۴۰	پریم ناتھ رائے کھتری	۲۶۹	تسلیم	محمد کبیر خاں
۲۱۲	بیجان شیشہ سنگھ کھتری	۲۴۱	پنچنا (شاہ)	۲۷۰	تقتور	سید احسان اللہ
۲۱۳	بیجان زور آور خاں	۲۴۲	پیام	۲۷۱	تقتور	سید حبیب علی
۲۱۴	بیجان عزیز خاں	۲۴۳	تاب	۲۷۲	تقتور	تقتور
۲۱۵	بجیر محمد بیگ	۲۴۴	تابان	۲۷۳	تقتور	شاہ جوہر علی

۲۷۳	نقشب	میر سید محمد ساکن دہلی	۳۰۳	ہام	کنور سید	۳۳۲	جنون	محمد حبیب
۲۷۵	تقی	سید محمد تقی	۳۰۴	جان		۳۳۳	جنون	میرزا اسحاق علی خان
۲۷۶	تکین	بختا مل پنڈت	۳۰۵	جان	جان علی شاہ	۳۳۴	جوان	کاظم علی
۲۷۷	تکین	صلاح الدین ساکن دہلی	۳۰۶	جان	جان عالم خان	۳۳۵	جوان	شیخ محبوب اللہ
۲۷۸	تکین	محمد یوسف	۳۰۷	جانی	بیگم جان	۳۳۶	جوان	میرزا الغیم بیگ
۲۷۹	تکین	میر شاہ علی	۳۰۸	حذب	سید عزت اللہ خان	۳۳۷	جوان	جواہر سنگھ
۲۸۰	تنہا	عباس قلی خان	۳۰۹	حذب	میر مظہر علی	۳۳۸	جودت	رائے سہری دیارام
۲۸۱	تنہا	میر اسد علی خان	۳۱۰	جراح	غلام ناصر	۳۳۹	جوش	شیخ نیاز احمد
۲۸۲	تنہا	میرزا منگل خان	۳۱۱	جرات	قلندر بخش	۳۴۰	جوش	رحیم اللہ
۲۸۳	تنہا	خواجہ محمد علی	۳۱۲	جرات	مرزا منگل	۳۴۱	جوشش	محمد عابد
۲۸۴	تنہا	محمد اسحاق خان	۳۱۳	جرات	میر محمد رضا	۳۴۲	جوشش	شیخ محمد روشن
۲۸۵	تنہا	شیخ عوض علی خان	۳۱۴	جرات	میر مستقیم	۳۴۳	جولان	میر حسین
۲۸۶	تنہا	محمد عیسیٰ	۳۱۵	جرات	میر شیر علی	۳۴۴	جولان	میر رمضان علی
۲۸۷	تنہا	سید کفایت علی	۳۱۶	جعفر	جعفر علی خان	۳۴۵	جوہر	میاں مکھو
۲۸۸	تنہا	سعد اللہ خان	۳۱۷	جعفر	جعفر یا جعفری - مرزا جعفر	۳۴۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۸۹	تھنیری	شاہ امام بخش	۳۱۸	جعفر	میر جعفر زئی	۳۴۷	جوہر	دیوالی سنگھ
۲۹۰	ثابت		۳۱۹	جعفری		۳۴۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۲۹۱	ثابت	امالت خان	۳۲۰	جعفری	میر باقر علی	۳۴۹	جوہری	اندر حبیب
۲۹۲	ثابت	میرزا معز الدین بہادر	۳۲۱	جگن (میاں)		۳۵۰	جہاں دا	میر جواں سخت جہاں دارا
۲۹۳	ثابت	شجاعت اللہ خان	۳۲۲	جلال		۳۵۱	جہانگیر	میرزا جہانگیر
۲۹۴	ثاقب	میر غالب الدین	۳۲۳	جلال	میرزا بندہ علی	۳۵۲	جھمن	لالہ جھمن ناتھ
۲۹۵	ثاقب	سید شمس الدین	۳۲۴	جلال	جمال الدین حسین	۳۵۳	جینا	نواب جینا بیگم
۲۹۶	ثاقب	شہاب الدین	۳۲۵	جلال الدین		۳۵۴	چمپا	
۲۹۷	ثروت	سید درویش علی	۳۲۶	جمال	میر جمال الدین حسین	۳۵۵	چنڈا	ماہ لقا
۲۹۸	ثروت	مفتی مخدوم	۳۲۷	جمال	جمال علی	۳۵۶	چوگان	یہاں علی خان
۲۹۹	ثروت	میرزا محمد صادق	۳۲۸	جنون	میر فضل علی	۳۵۷	چوگان	
۳۰۰	ثریا شاہ		۳۲۹	جنون	شیخ غلام مرتضیٰ	۳۵۸	حاتم	محمد حاتم
۳۰۱	ثنا	میر شمس الدین	۳۳۰	جنون	نواب جہری خان	۳۵۹	حاتم	سید حاتم علی خان
۳۰۲	ثنا	ثنا الدین خان	۳۳۱	جنون	محمد نظر الاسلام	۳۶۰	حافظ	حافظ خیر اللہ

۳۹۱	حافظ	حافظ محمد اشرف	۳۹۰	حسین	حکیم میر حسین	۳۱۹	حیران	میر مسنون
۳۹۲	حالی	میر محبوب علی	۳۹۱	حشمت	مرزا فخر الدین	۳۲۰	حیرت	اجود حیات پر شاد کشمیری
۳۹۳	حامد		۳۹۲	حشمت	میر محمد علی	۳۲۱	حیرت	غلام فخر الدین
۳۹۴	حبیب	میر احمد علی	۳۹۳	حشمت	سید محترم علی خاں	۳۲۲	حیرت	خواجہ کلتن
۳۹۵	حبیب		۳۹۴	حضور	لالہ بالکمند	۳۲۳	حیرت	مراد علی
۳۹۶	حبیب		۳۹۵	حضور	شیخ غلام سحبی	۳۲۴	حیرت	شیخ رحم علی
۳۹۷	سید حبیب حسین		۳۹۶	حفیظ	حفیظ	۳۲۵	حیرت	میر سیدین
۳۹۸	حجاء	عنایت اللہ	۳۹۷	حفیظ	حافظ محمد حفیظ کشری	۳۲۶	حیف	میر چراغ علی
۳۹۹	حریف	خواجہ مکرم خاں	۳۹۸	حقیر	میر امام الدین	۳۲۷	حیف	موتی لال کالیستھ
۴۰۰	حزین	میرزا نجف بخش بہا	۳۹۹	حقیر	منشی بنی بخش	۳۲۸	خادم	
۴۰۱	حزین	میر محمد باقر	۴۰۰	حقیر	شوسہاے	۳۲۹	خادم	خادم علی
۴۰۲	حزین	میر بہادر علی	۴۰۱	حقیقت	میر شاہ حسین	۳۳۰	خادم	نواب خادم حسین خاں بہا
۴۰۳	حسرت	میاں رسول بخش	۴۰۲	حکیم	محمد پناہ خاں	۳۳۱	خادم	خادم حسین خان
۴۰۴	حسرت	ذوقی رام	۴۰۳	حکیم	محمد اشرف خاں	۳۳۲	خاص	
۴۰۵	حسرت	میرزا جعفر علی	۴۰۴	حکیم	نہال الدین	۳۳۳	خاکسار	میر محمد رار
۴۰۶	حسرت	میر محمد حیات	۴۰۵	حمایت		۳۳۴	خاکی	غلام حیدر بیگ
۴۰۷	حسن	میر غلام حسن	۴۰۶	حیا	حافظ محمد حیات	۳۳۵	خالی	عبد الخالق
۴۰۸	حسن	حافظ عبد الرحمن	۴۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین	۳۳۶	خالی	شیخ خالق بخش
۴۰۹	حسن	غلام حسین	۴۰۸	حیدر	غلام حیدر	۳۳۷	خالہ	بد النسا بیگم
۴۱۰	حسن	خواجہ حسن	۴۰۹	حیدر	میر حیدر علی	۳۳۸	خان	اشرف خان
۴۱۱	حسن	میر حسن	۴۱۰	حیدر	میر حیدر علی خاں	۳۳۹	خان	محمدی خان پٹھان
۴۱۲	حسن	میر حسن شاہ	۴۱۱	حیدر بخش		۳۴۰	خدمت	فرصت علی
۴۱۳	حسن	میرزا محمد حسن	۴۱۲	حیدر	مرزا حیدر بیگ	۳۴۱	فرد	فخر الدین
۴۱۴	حسن	میر محمد حسن	۴۱۳	حیدر	میر حیدر شاہ	۳۴۲	خستہ	محمد عبد اللہ خاں
۴۱۵	حبیب		۴۱۴	حیدر	حسام الدین	۳۴۳	خستہ	غلام قطب بخش
۴۱۶	حسین	سید غلام حسین	۴۱۵	حیدری	شیخ غلام علی	۳۴۴	خسرو	(میر)
۴۱۷	حسین	نواب غلام حسین	۴۱۶	حیدری	میر حیدر بخش	۳۴۵	خلق	میر احسن
۴۱۸	حسین	علی (میر)	۴۱۷	حیران	حافظ لقا الدین خاں	۳۴۶	خلق	رائے جادون رائے
۴۱۹	حسین	علی خاں	۴۱۸	حیران	میر حیدر علی	۳۴۷	خلیق	میر مستحسن

۴۴۱	خلیق	میرزا ظہیر علی	۴۴۷	دل	غلام مصطفیٰ خان	۵۰۶	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۴۴۵	خلیق	کرامت اللہ خان	۴۴۸	دل	مولوی شمس الدین	۵۰۷	ذوق	منشی آسار ام
۴۵۰	خیل	سید ابراہیم علی	۴۴۹	دل	بینی پرشاد	۵۰۸	ذوقا	ذوفا شاہ بدیش
۴۵۱	خندان		۴۸۰	دل	مادھورام	۵۰۹	ذوقی	شاہ
۴۵۲	خرد غرض		۴۸۱	دل	آزاد خان	۵۱۰	ضمین	میر محمد مستعد
۴۵۳	خورشید		۴۸۲	دل	زور آور خان	۵۱۱	راجا	میاں غلام علی الدین
۴۵۴	خوش		۴۸۳	دل خوش	کنو بہادر سنگھ	۵۱۲	راجا	
۴۵۵	خوشدل	گھاسی رام	۴۸۴	دل سوز	خیر خانی خاں	۵۱۳	راجہ	جہا راجہ بلونت سنگھ
۴۵۶	خوشدل	لانہ گوہر لال	۴۸۵	دل گیر	میر جہایت اللہ	۵۱۴	راجہ	راجہ بہادر
۴۵۷	خوشترس	حافظ غلام محمد	۴۸۶	دل من بیگم	نواب بہو	۵۱۵	راسخ	شیخ غلام علی
۴۵۸	خوشنود		۴۸۷	دلیر	شاہ دلیر	۵۱۶	راسخ	خواجہ احمد علی خاں
۴۵۹	خیال	برج ناتھ	۴۸۸	دلیر		۵۱۷	راسخ	ظفر باب خان
۴۶۰	خیال	غلام حسین خاں	۴۸۹	دوست	دوست محمد	۵۱۸	راسخ	طالب حسین
۴۶۱	دارا	میرزا احلام بخت	۴۹۰	دوست	غلام محمد	۵۱۹	راعب	محمد جعفر خان
۴۶۲	داغ		۴۹۱	دیدار	علی شاہ	۵۲۰	راعب	مرزا سبحان قلی بیگ
۴۶۳	داغ	میر مہدی	۴۹۲	دیوانہ	گر دیش رائے	۵۲۱	رافت	
۴۶۴	دانا	فضل علی	۴۹۳	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۵۲۲	رافت	میاں مدون علی
۴۶۵	داؤد	میرزا داؤد بیگ	۴۹۴	دیوانہ	میرزا محمد علی خان	۵۲۳	رافت	شیخ محمد رفیع
۴۶۶	دائیم	دائیم علی	۴۹۵	ذاکر	سید حسین دوست	۵۲۴	راقم	سندرا بن
۴۶۷	درخشاں	منگو بیگ	۴۹۶	ذاکر	میرزا افضل علی	۵۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد
۴۶۸	درد	خواجہ محمد میر	۴۹۷	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۵۲۶	رائے	مرزا یعقوب بیگ
۴۶۹	درد	کرم اللہ خان	۴۹۸	ڈرہ	میرزا راجہ رام ناتھ	۵۲۷	رجب	رجب علی بیگ
۴۷۰	درد مند	کریم اللہ خان	۴۹۹	ڈرہ	لالہ جنتی داس	۵۲۸	رحمان	
۴۷۱	درمند	محمد رفیقہ	۵۰۰	ڈکا	ذکاء اللہ خان	۵۲۹	رحمت	رحمت اللہ خان
۴۷۲	بدیش	شاہ علی	۵۰۱	ڈکر		۵۳۰	رحیم	
۴۷۳	دریغ	میرزین العابدین	۵۰۲	ڈکر	میر حسین	۵۳۱	رخشاں	محمد عابد
۴۷۴	دل	شیخ محمد عابد	۵۰۳	ڈکی	محمد ذکی	۵۳۲	رخعت	میر قدرت اللہ
۴۷۵	دل	فتح محمد	۵۰۴	ڈکی	جعفر علی خان	۵۳۳	رسا	مولوی علیم اللہ
۴۷۶	دل	نواب غلام الملک	۵۰۵	ڈکی	شیخ مہدی علی	۵۳۴	رسا	مرزا امین

۵۳۵	رسا	میرزا تقی	۵۶۴	رفیق	امین اللہ	۵۹۳	زور	داؤد بیگ
۵۳۶	رسائی		۵۶۵	رفیق	مرزا اسد بیگ	۵۹۴	زیرک	جے سنگھ رائے کالیستھ
۵۳۷	رستم	رستم علی خاں	۵۶۶	رہمت	مرزا قاسم علی	۵۹۵	زمینت	
۵۳۸	رسوا	آفتاب رائے	۵۶۷	رکن الدولہ	حافظ اللہ خان	۵۹۶	ساقی	میر حسین علی
۵۳۹	رٹلی	محمد حسن خاں	۵۶۸	رمز	میر محمد علی فتح اللہ شاہ	۵۹۷	سالک	
۵۴۰	رشدید		۵۶۹	رنج	میر محمد نصیر	۵۹۸	سامان	میرزا عمر
۵۴۱	رضا	مرزا علی رضا	۵۷۰	رند	گنگا پرشاد کشمیری	۵۹۹	سامی	میرزا احسان محمد بیگ
۵۴۲	رضا	مرزا علی رضا بیگ	۵۷۱	رند	رائے نعیم زائن	۶۰۰	سائل	سید اسد اللہ
۵۴۳	رضا	شیخ علی رضا	۵۷۲	رند	مہربان خاں	۶۰۱	سائل	مرزا محمد یار بیگ
۵۴۴	رضا	مولوی ضیاء الدین	۵۷۳	رند	میر (شاہ) حمزہ علی	۶۰۲	سایہ	
۵۴۵	رضا	حمید الدین خاں	۵۷۴	رنگین		۶۰۳	سلیم	
۵۴۶	رضا	میر حسن	۵۷۵	رنگین	مرزا امان بیگ	۶۰۴	سجوان	میر عبدالسمحان
۵۴۷	رضا	حافظ محمد بخش	۵۷۶	رنگین	لالہ بلاس رائے	۶۰۵	سبقت	میرزا مغل
۵۴۸	رضا	میر محمد رضا	۵۷۷	رنگین	پودن لال کالیستھ	۶۰۶	سپاہی	میرا م بخش
۵۴۹	رضا	محمد رضا	۵۷۸	رنگین	سعادت یار خاں	۶۰۷	سپاہی	
۵۵۰	رضا	حافظ محسن	۵۷۹	روح الامین		۶۰۸	سپاہی	شاہ قلی خاں
۵۵۱	رضا	میر رضا علی	۵۸۰	روحی		۶۰۹	ستار	عبدالستار
۵۵۲	رضا	میرزا تقی	۵۸۱	روشن	خواجہ حسن علی	۶۱۰	سجاد	میر محمد سجاد
۵۵۳	رضا	غلام محمد خاں	۵۸۲	روشن شاہ	روشن شاہ	۶۱۱	سحر	میر محمد خلیل خاں
۵۵۴	رضوان	غلام حسین	۵۸۳	رونی	میر غلام حیدر	۶۱۲	سحن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری
۵۵۵	رضی	سید رضی خاں	۵۸۴	زار	بہادر بیگ خاں	۶۱۳	سختور	لالہ دیوالی سنگھ
۵۵۶	رضی	مرزا رضی خاں	۵۸۵	زار	میر جیون کشمیری	۶۱۴	سراج	میر سراج الدین
۵۵۷	رضی	نواب سلف الدولہ	۵۸۶	زار	میر مظہر علی	۶۱۵	سراج	سراج الدین علی
۵۵۸	راہد	لالہ گنگا پرشاد کشمیری	۵۸۷	زار	مغل بیگ	۶۱۶	سر سبز	میرزا ذین العابدین خاں
۵۵۹	رعیت	میر ابوالدعالی	۵۸۸	زار	مرزا سنگین	۶۱۷	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری
۵۶۰	رفاقت	مرزا انکمن رائے	۵۸۹	زاری	سون	۶۱۸	سرعت	
۵۶۱	رفت	محمد عیسیٰ خان بھاری	۵۹۰	زمان	سید محمد زمان	۶۱۹	سرور	اعظم الدولہ میر محمد خاں بہاؤ
۵۶۲	رفورگر	محمد عارف	۵۹۱	زندہ دل		۶۲۰	سرور	شیخ محمد میر الدولہ
۵۶۳	زفیغ	رفیع الدین خاں	۵۹۲	زور	داؤد بیگ	۶۲۱	سرور	مرزا رحیب علی بیگ

۶۲۲	سرور	میر فیض علی	۶۵۱	سید	میر امام الدین	۶۸۰	شافق	میر قمر علی
۶۲۳	سرور	حمایت اللہ خاں	۶۵۲	سید	میر قطب الدین	۶۸۱	شجاع	لؤاب شجاع قلی خاں
۶۲۴	سعادت	میر سعادت علی	۶۵۳	سید	میر یادگار علی	۶۸۲	شرافت	مرزا شرف علی بکھری
۶۲۵	سعدی		۶۵۴	سیف	مرزا سیف علی	۶۸۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۶۲۶	سعید	قاضی سعید الدین خاں	۶۵۵	شاد	میر احمد حسین	۶۸۴	شرر	میرزا جعفر
۶۲۷	سقر شاہ		۶۵۶	شاد	میر احمد حسین	۶۸۵	شرر	میرزا صادق
۶۲۸	سکنر	خلیفہ محمد علی	۶۵۷	شاد	رائے دی پر شاد	۶۸۶	شرر	میرزا غیاث الدین
۶۲۹	سلام	نجم الدین علی خاں	۶۵۸	شاد	مرزا البی یار بیگ	۶۸۷	شرف	
۶۳۰	سلامت	سلامت علی	۶۵۹	شاد	پر شادی رام	۶۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۶۳۱	سلامت	میر سلامت علی	۶۶۰	شاد	منشی رام پر شاد کالیستہ	۶۸۹	شرف	مرزا شرف الدین حسین
۶۳۲	سلطان	میر محمد اذیت بخش بہادر	۶۶۱	شاد	سید فضل حسین	۶۹۰	شرف	میر حسن
۶۳۳	سلطان	لؤاب نصر اللہ خاں بہادر	۶۶۲	شاداب	لالہ خوشوقت رائے	۶۹۱	شریف	میرزا شریف بید
۶۳۴	سلطان	سلطان قلی بیگ	۶۶۳	شاداب	لالہ بامن لال کالیستہ	۶۹۲	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۵	سلیم	غلام مصطفیٰ	۶۶۴	شادال	میر حبیب علی	۶۹۳	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۶	سلیم	سلیم اللہ خاں	۶۶۵	شاعر	لالہ متھرا داس	۶۹۴	شجاع	شاہزادہ محمد اکبر
۶۳۷	سلیم	میر محمد سلیم	۶۶۶	شاعر	میر کمال الدین حسین	۶۹۵	شعلہ	امرانہ کشمیری
۶۳۸	سلیمان	میر مراد علی	۶۶۷	شاعلی		۶۹۶	شعور	شعور احمد
۶۳۹	سلیمان		۶۶۸	شافی	امیر الدین دہلوی	۶۹۷	شعوری	
۶۴۰	سلیمان	سلیمان خاں	۶۶۹	شاگر	محمد شکر	۶۹۸	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۶۴۱	سلیمان	شاہزادہ سلیمان شکرہ	۶۷۰	شاگر	شاہ شاکر علی دہلوی	۶۹۹	شفا	حکیم یار علی خاں
۶۴۲	سنجر	شیخ محمد یعقوب علی	۶۷۱	شاکی	منشی جواہر سنگھ	۷۰۰	شفیع	میر محمد شفیع
۶۴۳	سودا	مرزا رفیع الدین	۶۷۲	شاہ	شاہ سعد اللہ	۷۰۱	شفیق	منظر علی خاں دہلوی
۶۴۴	سوز	سید محمد میر	۶۷۳	شاہ	شاہ علی خاں	۷۰۲	شکر	محمد میرزا
۶۴۵	سوزاں	لؤاب احمد علی خاں شکر	۶۷۴	شاجی	شاہ قلی خاں	۷۰۳	شکر	راہعاکشن کالیستہ
۶۴۶	سوزاں	شیخ شمس الدین	۶۷۵	شافق	میر بدر الدین حسن بریلوی	۷۰۴	شکوہ	محمد رضا
۶۴۷	سہراب	مرزا سہراب بیگ مغل	۶۷۶	شافق	پیر میاں	۷۰۵	شکوہ	سید شکوہ علی
۶۴۸	سیادت	میر مجاہد الدین	۶۷۷	شافق	محمد یاشم	۷۰۶	شکیدا	شیخ غلام حسین
۶۴۹	سید	میر غلام رسول	۶۷۸	شافق	میر حاجی دہلوی	۷۰۷	شکفتہ	بدھ سنگھ
۶۵۰	سید	میر غالب علی خاں	۶۷۹	شافق	نذیر الدین بریلوی	۷۰۸	شکفتہ	مرزا شکفتہ سبخت بہادر

۴۰۹	شہید	مرزا سیف علی خاں	۴۳۸	شہیدی	میر کرامت علی	۴۶۷	صبر	میرزا غلام حسین بیگ
۴۱۰	شمس	میر شمس الدین علی	۴۳۹	شیدا	مولوی امانت اللہ	۴۶۸	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۴۱۱	شمس	ولی اللہ	۴۴۰	شیدا	میر فتح علی	۴۶۹	صدق	محمد صدق
۴۱۲	شور	جارت بنش	۴۴۱	شیدا	نواب معین الدین خاں	۴۷۰	صفاء	مولال کاشمیر
۴۱۳	شور	خواجہ عظیم خان دہلوی	۴۴۲	شیدا		۴۷۱	صفاء	
۴۱۴	شور	مرزا محمود بیگ دہلوی	۴۴۳	شیر علی (میر)		۴۷۲	صفدر	میر صفدر علی
۴۱۵	شورش	غلام احمد	۴۴۴	شیفتہ	سید اللہ بخش	۴۷۳	صفدری	
۴۱۶	شورش	میر حمیدی	۴۴۵	شیفتہ	احمد خاں	۴۷۴	صفدری	
۴۱۷	شورش	ناصر حسین	۴۴۶	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۴۷۵	صفدری	میر صادق علی
۴۱۸	شوق	الہی بخش	۴۴۷	شیفتہ	میر مجری	۴۷۶	صفیر	جان نمان
۴۱۹	شوق	صدیکی لال	۴۴۸	شیرن	میر احسن	۴۷۷	صمد	عبد الصمد
۴۲۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر	۴۴۹	صابر	میرزا صابر	۴۷۸	صمصام	امیر لاد اصمصام اندولہ
۴۲۱	شوق	جواہر بیگ	۴۵۰	صابر شاہ		۴۷۹	صفت	منفل خان
۴۲۲	شوق	حسن علی	۴۵۱	صاحب		۴۸۰	صفت	کریم الدین
۴۲۳	شوق	روشن لال	۴۵۲	صاحب	امہ الفاطمہ بیگم	۴۸۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۴۲۴	شوق	شیو گوپال	۴۵۳	صاحب		۴۸۲	صبیاد	میرزا غلام حسین
۴۲۵	شوق	حافظ غلام رسول	۴۵۴	صاحبقران		۴۸۳	ضاحک	میر غلام حسین ضاحک
۴۲۶	شوق	فیض علی	۴۵۵	صادق	میر جعفر خاں دہلوی	۴۸۴	منبط	میر حسن شاہ
۴۲۷	شوق	مولوی قدرت اللہ	۴۵۶	صادق	میر صادق علی	۴۸۵	ضمیر	نفا کرداس
۴۲۸	شوق	محمد بخش	۴۵۷	صادق	میر صادق علی خاں	۴۸۶	ضمیر	گنگا داس کاشمیر
۴۲۹	شوکت	میرزا اعلیٰ نکفوی	۴۵۸	صادق	میر صادق علی شاہ	۴۸۷	ضمیر	شیخ بداری
۴۳۰	شوکت	مولوی محمد منیف علی خاں	۴۵۹	صادق	شہزادہ میرزا احمد	۴۸۸	ضمیر	تذیر الدین
۴۳۱	شہامت	شاہ شہامت علی	۴۶۰	صافی	لال بدیع حسین	۴۸۹	ضمیر	ہدایت علی خاں دہلوی
۴۳۲	شہرت	افتخار الدین خاں	۴۶۱	صافی	میر مظہر علی بہادر	۴۹۰	صنیا	
۴۳۳	شہرت	امیر بخش خاں	۴۶۲	صالح	نظام الدین محمد بکری	۴۹۱	صنیا	میرزا صنیا بخت بہادر
۴۳۴	شہرت	میرزا محمد دہلوی	۴۶۳	صبا		۴۹۲	صنیا	میر صنیا الدین دہلوی
۴۳۵	شہرت	ابن شاہ معصوم	۴۶۴	صبا	میرزا راجہ شکر ناتھ	۴۹۳	صنیا	
۴۳۶	شہید	مولوی غلام حسین	۴۶۵	صبا	لال کا بنی مل گایتھ	۴۹۴	صنیا	شیخ ولی اللہ دہلوی
۴۳۷	شہیدا		۴۶۶	صبا	احمد آبادی	۴۹۵	ضیغم	مولوی غصنفر علی

طالب	۷۹۹	میرزا ابوطالب	۸۲۵	ظہور	۸۵۴	حافظ ظہور اللہ بیگ	عاکف
طالب	۷۹۷	حافظ طالب	۸۲۶	ظہیر	۸۵۵	نصیر الدین	عالم
طالب	۷۹۸	طالب حسین خاں	۸۲۷	عابد	۸۵۶		عالی
طالب	۷۹۹	باشیر بیگ خاں	۸۲۸	عاجز	۸۵۷	الفقہ خان	عالیجاہ
طالب	۸۰۰	شیخ نواب علی	۸۲۹	عاجز	۸۵۸	ذوہر اور سنگھ کھتری	عبد عبد الرحیم دکنی
طالب	۸۰۱	میر طالب علی	۸۳۰	عاجز	۸۵۹	عارف الدین خان	عبد اللہ
طالب	۸۰۲	طالب علی	۸۳۱	عاجز	۸۶۰	میر غلام حیدر دہلوی	عبد اللہ
طالب	۸۰۳	میان طالب علی	۸۳۲	عاجز	۸۶۱		عبرت
طالع	۸۰۴	میر شمس الدین دہلوی	۸۳۳	عارف	۸۶۲	شاہ حسین	عجائب رائے منشی
طالع	۸۰۵	لالہ عہد دلال حیدر آبادی	۸۳۴	عارف	۸۶۳	محمد عارف کشمیری	عزت میر عبد الواسع
طیب	۸۰۶	سید شاہ	۸۳۵	عارف	۸۶۴	میر عارف علی امر دہری	عزت سید عبد الولی
طیب	۸۰۷	ولی محمد	۸۳۶	عاشق	۸۶۵	برہان الدین	عزیز شاہ عزیز اللہ
طرب	۸۰۸	جھنوال کاشٹھ	۸۳۷	عاشق	۸۶۶	بھولانا کھد دہلوی	محمد علی دہلوی
طرز	۸۰۹	گرد عاری لال کاشٹھ	۸۳۸	عاشق	۸۶۷	جلال الدین	عزیز بہاری لال سری استوا کاشٹھ
طرزی	۸۱۰	میر امام علی	۸۳۹	عاشق	۸۶۸	رام سنگھ کھتری	عزیز مولوی عزیز اللہ
طرہ	۸۱۱	طرہ باز خان	۸۴۰	عاشق	۸۶۹	منشی عجائب رائے	عزیز شیونانا کھد دہلوی
طفل	۸۱۲	مرزا عبد المتقہ	۸۴۱	عاشق	۸۷۰	علی اعظم خان	عزیز شمیمونا کھد دہلوی
طلب	۸۱۳	شیخ طالب علی	۸۴۲	عاشق	۸۷۱	راجہ کایان سنگھ تہوری	عزیز اللہ دکنی
طور	۸۱۴		۸۴۳	عاشق	۸۸۲	محمد خان	عس بنیخ بدر الدین
طیراس	۸۱۵	جان ٹامس	۸۴۴	عاشق	۸۷۳	محمد علی خان	عسکر علی خاں مرشد آبادی
ظاہر	۸۱۶	میر لطف علی	۸۴۵	عاشق	۸۷۴	شیخ بنی بخش اکبر آبادی	عشاق شیخ احمد بخش
ظاہر	۸۱۷	خواجہ محمد خاں	۸۴۶	عاشق	۸۷۵	میر بیگی	عشاق جیون مل
ظاہر	۸۱۸	میر محمد دہلوی	۸۴۷	عاشقی	۸۷۶	آغا حسین قلی خان	عشرت عبد الواسع
ظریف	۸۱۹	خداوردی	۸۴۸	عاسم	۸۷۷	نواب عمام الدوزلہ خان منٹو بیگ	عشرت بھولانا کھد
ظفر	۸۲۰	میرزا ابو ظفر شاہ دہلی	۸۴۹	عاسی	۸۷۸	خواجہ برہان دہلوی	عشرت میر غلام علی
ظہور	۸۲۱	میر محمد باقر	۸۵۰	عاسی	۸۷۹	کریم علی دہلوی	عشرت شیخ غلام بیگالی
ظہور	۸۲۲	بی بیع الدین حیدر	۸۵۱	عاسی	۸۸۰	رامپوری	عشق حافظ میر عزت اللہ
ظہور	۸۲۳	لال شیدہ سنگھ	۸۵۲	عائش	۸۸۱	رائے سکھ رائے پنجابی	عشق میر محمد علی حیدر آبادی
ظہور	۸۲۴	ظہور الدین خان	۸۵۳	عائش	۸۸۲	عاقل شاہ	عشق شاہ رکن الدین

۸۸۳	عشق	میر سبکی دکنی	۹۱۲	عیش	امیر خاں دہلوی	۹۴۱	عکلمین	میر عبد اللہ
۸۸۴	عشق	میر زین دہلوی	۹۱۳	عیشی	طالب علی	۹۴۲	عنی	شیخ عبد الغنی
۸۸۵	عشقی	دکنی	۹۱۴	عین	شیخ معین الدین	۹۴۳	عوامی	
۸۸۶	عشقی	میاں رحمت	۹۱۵	غازی الدین خاں		۹۴۴	عوثی	محمد عوث
۸۸۷	عطا	خواجہ عطا	۹۱۶	غافل	بختاور سنگھ	۹۴۵	غیرت	
۸۸۸	عظمت	شیخ عظمت اللہ	۹۱۷	غافل	میر محمد علی	۹۴۶	فارغ	فارغ شاہ دہلوی
۸۸۹	عظمت	میر عظمت اللہ خاں	۹۱۸	غافل	شیخ محمد معبود خاں	۹۴۷	فارغ	میر احمد خان
۸۹۰	عظیم	مرزا زین العابدین	۹۱۹	غافل	منور خان	۹۴۸	فارغ	لالہ مکندر سنگھ کھتری
۸۹۱	عظیم		۹۲۰	غافل	رائے سنگھ	۹۴۹	فاضل	فاضل شاہ دہلوی
۸۹۲	عظیم		۹۲۱	غافل	نادر لال	۹۵۰	فاضل	محمد فاضل حیدر آبادی
۸۹۳	عقیدت	برہان پوری	۹۲۲	غالب	اسد اللہ خاں	۹۵۱	فاز	
۸۹۴	علی	شاہ ناصر علی	۹۲۳	غالب	نواب اسد اللہ خاں	۹۵۲	فتح علی خان بہادر	
۸۹۵	علی	علی محمد خاں	۹۲۴	غالب	غالب خان	۹۵۳	فتوت	میرزا غلام حیدر
۸۹۶	علی	میرزا علی لکھنوی	۹۲۵	غالب	لالہ موسیٰ لال	۹۵۴	فخر	فخر الدین
۸۹۷	علی	مرزا علی قلی دہلوی	۹۲۶	غالب	بہادر بیگ خان	۹۵۵	فخر الدین حسین خان	
۸۹۸	علی جان		۹۲۷	غربت	میر عبد اللہ	۹۵۶	فخری	
۸۹۹	عماد		۹۲۸	غربت		۹۵۷	فدا	سید ام الدین باری
۹۰۰	حمدہ	سید ارام	۹۲۹	غریب	لالہ کاجی مل کاشمیر	۹۵۸	فدا	میرزا فدا علی بیگ
۹۰۱	عمدة الملک		۹۳۰	غریب		۹۵۹	فدا	مرزا فدا حسین خان
۹۰۲	عمر	مقبور خان	۹۳۱	غریب	میر محمد تقی	۹۶۰	فدا	مولوی محمد اسماعیل
۹۰۳	عنایت	عنایت علی خاں	۹۳۲	غریب	محمد زمان	۹۶۱	فدا	شیخ عبد الصمد فریدی آبادی
۹۰۴	عنایت	شیخ نظام الدین	۹۳۳	غریب	شیخ نصیر الدین احمد	۹۶۲	فدا	پنڈت دھیان دھان
۹۰۵	عباش	غلام حسین جیلانی	۹۳۴	غریب		۹۶۳	فدا	غلام علی خان
۹۰۶	عباش	میرزا عباس علی بیگ	۹۳۵	غریب	غضنفر خان	۹۶۴	فدا	سید محمد علی
۹۰۷	عباش	میر یعقوب دہلوی	۹۳۶	غلام	کنہر گوپال ناتھ	۹۶۵	فدا	لچھی رام پنڈت
۹۰۸	عباش	خیالی رام دہلوی	۹۳۷	غلام	میر غلام نبی بگڑی	۹۶۶	فدا	میر فضل علی
۹۰۹	عباس	سید عابد علی خاں	۹۳۸	غلام	شاہ غلام محمد	۹۶۷	فدا	محمد حسین
۹۱۰	عباس		۹۳۹	غلام	میر محمد اسلم	۹۶۸	فدا	مرزا محمد دہلوی
۹۱۱	عباس	میرزا محمد عسکری دہلوی	۹۴۰	غلام		۹۶۹	فدا	فدا

۹۷۰	فردوسی	سمن لال کالی	۹۹۹	فطرت	۱۰۲۸	محمد قدردہلوی
۹۷۱	فردوسی	مرزا عظیم بیگ	۱۰۰۰	فغان	۱۰۲۹	قدرت اللہ
۹۷۲	فراسو	فرانسوا آکدین	۱۰۰۱	فغان	۱۰۳۰	مولوی قدرت اللہ
۹۷۳	فراع	مولوی محمد فراع	۱۰۰۲	فقیر	۱۰۳۱	شیخ قدرت اللہ
۹۷۴	فراق	کیقباد جنگ	۱۰۰۳	فقیر	۱۰۳۲	عبد محمد کھنری
۹۷۵	فراق	میرزا شمس الدین دہلوی	۱۰۰۴	فقیر	۱۰۳۳	میر حسین علی
۹۷۶	فراق	میر مرتضیٰ علی	۱۰۰۵	فتیر	۱۰۳۴	میر جیون
۹۷۷	فراقی	کنور پید کشور	۱۰۰۶	فکر	۱۰۳۵	میر محمدی
۹۷۸	فراقی		۱۰۰۷	فکاد	۱۰۳۶	میر قربان علی خاں
۹۷۹	فرح	فرح بخش	۱۰۰۸	فکار	۱۰۳۷	میر حسین دہلوی
۹۸۰	فرحت	میر امیر	۱۰۰۹	فیاض	۱۰۳۸	عبد الرزاق
۹۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۰۱۰	فیض	۱۰۳۹	میر فیض علی دہلوی
۹۸۲	فرحت	فرحت اللہ	۱۰۱۱	فیض	۱۰۴۰	میر فیض علی
۹۸۳	فرحت	میر فرحت علی	۱۰۱۲	فیض	۱۰۴۱	میر شمس الدین
۹۸۴	فرخ	میر فرخ علی	۱۰۱۳	فیض	۱۰۴۲	پیرت کریم کش
۹۸۵	فرحت	میرزا الف بیگ	۱۰۱۴	فیض	۱۰۴۳	مرزا علی رضا
۹۸۶	فرقت	عطاء اللہ خاں	۱۰۱۵	قابل	۱۰۴۴	مرزا علی بخت
۹۸۷	فرنی		۱۰۱۶	قادر	۱۰۴۵	میر عبد قادر
۹۸۸	فرغ	میر علی اکبر	۱۰۱۷	قادی	۱۰۴۶	سید خلیل
۹۸۹	فروع	میرزا الدین حسین	۱۰۱۸	قاسم	۱۰۴۷	ابوالقاسم خان
۹۹۰	فروع	میر دوش علی خاں	۱۰۱۹	قاسم	۱۰۴۸	سید قاسم علی خاں
۹۹۱	فروید	میر بر علی	۱۰۲۰	قاسم	۱۰۴۹	میر قاسم علی خاں
۹۹۲	فروید	میرزا حبیب اللہ	۱۰۲۱	قاسم	۱۰۵۰	میرزا احمد علی بیگ
۹۹۳	فروید		۱۰۲۲	قاسم	۱۰۵۱	مرزا محمد بیگ
۹۹۴	فروید	مرزا احقر علی	۱۰۲۳	قاسم	۱۰۵۲	عبد القادر علی
۹۹۵	فرض	میر فضل مولیٰ خاں	۱۰۲۴	قاسم	۱۰۵۳	کافر
۹۹۶	فرض	شاہ فضل	۱۰۲۵	قاسم	۱۰۵۴	کاکل
۹۹۷	فرض	فضل الدین خاں	۱۰۲۶	قبول	۱۰۵۵	کامل
۹۹۸	فطرت	حکیم علی	۱۰۲۷	قبیل	۱۰۵۶	کامل

۲۵۷	۷۱	مرزا کمال بیگ	۱۰۸۶	گریبان	۱۱۱۵	راجہ بھوانی سنگھ بٹا	مبارک	میل مبارز خان دہلوی
۲۵۸	۷۲	مٹا کرداس	۱۰۸۷	گریبان	۱۱۱۶	میر حسام الدین علی	مبتلا	میر امین
۱۰۵۵	۷۳	نیکم علی سمبل	۱۰۸۸	گریبان	۱۱۱۷	غلام محی الدین خاں	مبتلا	مرزا قاسم دہلوی
۱۰۶۰	۷۴	میرزا علی	۱۰۸۹	کسٹخ	۱۱۱۸	مرزا علی بیگ بکھری	مبتلا	الہ ہوک چند کاستھ
۱۰۶۱	۷۵	شیخ غلام احمد	۱۰۹۰	گھم	۱۱۱۹	امیر سنگھ کھتری	مبتلا	میر مستقی
۱۰۶۲	۷۶	میاں غلام کر	۱۰۹۱	گمان	۱۱۲۰	نظر علی	مبتلا	مبتلا
۱۰۶۳	۷۷	کریم	۱۰۹۲	گنا بیگم	۱۱۲۱		مبتلا	مبتلا
۱۰۶۴	۷۸	کریم بخش شاہ پٹواری	۱۰۹۳	گنچن	۱۱۲۲		مبتلا	مبتلا
۱۰۶۵	۷۹	کشتی چند گتھی لاجپوری	۱۰۹۴	گوہری	۱۱۲۳		مبتلا	مبتلا
۱۰۶۶	۸۰	کلہ (میر) دہلوی	۱۰۹۵	گو یا شیخ حیات اللہ فرخ آبادی	۱۱۲۴		مبتلا	مبتلا
۱۰۶۷	۸۱	کلیم	۱۰۹۶	گو یا حسام اللہ لڑائی پور بکھری	۱۱۲۵		مبتلا	مبتلا
۱۰۶۸	۸۲	کلیم	۱۰۹۷	گھاسی	۱۱۲۶		مبتلا	مبتلا
۱۰۶۹	۸۳	کمال	۱۰۹۸	گھاسی	۱۱۲۷	میر نائق علی بکھری	مبتلا	مبتلا
۱۰۷۰	۸۴	کمال	۱۰۹۹	گھاسی	۱۱۲۸	میر کلیم اللہ	مبتلا	مبتلا
۱۰۷۱	۸۵	کمال الدین	۱۱۰۰	گھاسی	۱۱۲۹	مرزا علی	مبتلا	مبتلا
۱۰۷۲	۸۶	کتر شاہ	۱۱۰۱	گھاسی	۱۱۳۰	عظیم بیگ	مبتلا	مبتلا
۱۰۷۳	۸۷	کتر	۱۱۰۲	گھاسی	۱۱۳۱		مبتلا	مبتلا
۱۰۷۴	۸۸	کتر	۱۱۰۳	گھاسی	۱۱۳۲	میر نصیر علی دہلوی	مبتلا	مبتلا
۱۰۷۵	۸۹	کتر	۱۱۰۴	گھاسی	۱۱۳۳	میر شمس الدین بکھری	مبتلا	مبتلا
۱۰۷۶	۹۰	کتر	۱۱۰۵	گھاسی	۱۱۳۴	بیدار بخش	مبتلا	مبتلا
۱۰۷۷	۹۱	کتر	۱۱۰۶	گھاسی	۱۱۳۵	میر محمد علی خان	مبتلا	مبتلا
۱۰۷۸	۹۲	کتر	۱۱۰۷	گھاسی	۱۱۳۶	میاں فخر الدین خاں	مبتلا	مبتلا
۱۰۷۹	۹۳	کتر	۱۱۰۸	گھاسی	۱۱۳۷	مرزا آقا بیگ	مبتلا	مبتلا
۱۰۸۰	۹۴	کتر	۱۱۰۹	گھاسی	۱۱۳۸	میاں فخری	مبتلا	مبتلا
۱۰۸۱	۹۵	کتر	۱۱۱۰	گھاسی	۱۱۳۹	میر قاسم علی بکھری	مبتلا	مبتلا
۱۰۸۲	۹۶	کتر	۱۱۱۱	گھاسی	۱۱۴۰	میر محمد علی دہلوی	مبتلا	مبتلا
۱۰۸۳	۹۷	کتر	۱۱۱۲	گھاسی	۱۱۴۱	مرزا محمد علی بکھری	مبتلا	مبتلا
۱۰۸۴	۹۸	کتر	۱۱۱۳	گھاسی	۱۱۴۲	میر محمد علی بکھری	مبتلا	مبتلا
۱۰۸۵	۹۹	کتر	۱۱۱۴	گھاسی	۱۱۴۳	میر محمد علی بکھری	مبتلا	مبتلا

۱۱۴۴	محسن	محمد مجتبیٰ	۱۱۴۳	مرحوم	حکیم میر علی	۱۲۰۲	مسرور	لالہ گودھادی لال
۱۱۴۵	محسن	محمد محسن حیدر آبادی	۱۱۴۳	مرزا	مرزا محمد بیگ	۱۲۰۳	مسرور	شیخ پیر بخش
۱۱۴۶	محسن	خواجہ محسن	۱۱۴۵	مرزا	حکیم مرزا محمد خاں	۱۲۰۴	مسرور	مشتاق الدین احمد
۱۱۴۷	محسن	حکیم محمد بخش	۱۱۴۶	مرزا	ابوالفتاح سم دہلوی	۱۲۰۵	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۱۱۴۸	موشر	مرزا علی نقی	۱۱۴۷	مرزا	مرزا علی رضا دہلوی	۱۲۰۶	مسکین	مرزا اکو بیگ
۱۱۴۹	موشر	اکرام اللہ خاں الہی	۱۱۴۸	مرزا	آق مرزا لکھنوی	۱۲۰۷	مسکین	لالہ تخت مل عظیم آبادی
۱۱۵۰	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۱۱۴۹	مرزا	مرزا صادق علی خاں	۱۲۰۸	مسلمان	لالہ بخت آور سنگھ
۵	محقق	دکنی	۱۱۵۰	مرزا	حکیم نسل اللہ پانی پتی	۱۲۰۹	مسار	سید کریم علی
۱۵۲	محمد خان	دہلوی	۱۱۵۲	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۱۲۱۰	سیح	میاں براتی
۵۳	محمد خاں		۱۱۵۳	مرزا	مرزا محمد حمید آبادی	۱۲۱۱	سیح	مرزا مسیح اللہ بیگ
۱۱۵۴	محمد شاہ خاں		۱۱۵۳	مرزا		۱۲۱۲	سیح	سیح اللہ خاں
۱۱۵۵	محمد واحد		۱۱۵۴	مرزائی	محمد علی خاں	۱۲۱۳	سیح	نواب سیح خاں لکھنوی
۱۱۵۶	محمد	دکنی	۱۱۵۵	مرقت	شیخ عذیر علی خاں	۱۲۱۴	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۱۵۷	محمد	حافظ سید محمد دہلوی	۱۱۵۶	مرقت	میر محمد علی دہلوی	۱۲۱۵	مشتاق	بالارام دہلوی
۱۱۵۸	محنت	مرزا حبیب علی بیگ	۱۱۵۷	مرحوم	مرزا علی رضا	۱۲۱۶	مشتاق	غلام علی
۱۱۵۹	محمد	شیخ غلام اللہ مدنی	۱۱۵۸	مرید	مرزا حسین خاں	۱۲۱۷	مشتاق	میر حسن
۱۱۶۰	محمد	حسین علی خاں	۱۱۵۹	مزل	محمد مزل	۱۲۱۸	مشتاق	حسین بخش
۱۱۶۱	محمد	رحیم علی خاں دہلوی	۱۱۶۰	مسافر		۱۲۱۹	مشتاق	عنایت اللہ
۱۱۶۲	محمد	حافظ غلام علی خاں بہار	۱۱۶۱	مسافر	میر خیر الدین لکھنوی	۱۲۲۰	مشتاق	محمد قلی خان عظیم آبادی
۱۱۶۳	محمد	غلام علی خاں	۱۱۶۲	مسافر	میر پانڈہ	۱۲۲۱	مشتاق	محمد واصل بدایونی
۱۱۶۴	محمد	رائے سندھ م	۱۱۶۳	مست	میاں علی رضا دہلوی	۱۲۲۲	مست	مشتاق حسین
۱۱۶۵	محمد	بابی مرزا خاں	۱۱۶۴	مست	میر فضل علی	۱۲۲۳	مشتاق	قرآن علی بیگ
۱۱۶۶	محمد	مرزا محمد دہلوی	۱۱۶۵	مست	مست علی خاں	۱۲۲۴	مشتاق	حافظ تاج الدین میری
۱۱۶۷	مدحت		۱۱۶۶	مست	لالہ علی حیدر آبادی	۱۲۲۵	مشتاق	شیخ شاد اللہ
۱۱۶۸	مدد اللہ		۱۱۶۷	مستند	یار علی خان دہلوی	۱۲۲۶	مشتاق	لالہ سیل چند کاشمیری
۱۱۶۹	مدعا	میر غلام علی دہلوی	۱۱۶۸	مست	شکر ایک کاشمیری	۱۲۲۷	مشتاق	مرزا احمد بیگ دہلوی
۱۱۷۰	مدحوش	میر نسی خاں	۱۱۶۹	مست	شیخ وزیر علی	۱۲۲۸	مشتاق	شیخ امین الدین
۱۱۷۱	مراد	مرزا محمد بخش پٹنوی	۱۱۷۰	مسرور	مرزا صغر علی بیگ	۱۲۲۹	مشہور	
۱۱۷۲	مرآتی	میر مرتضیٰ پٹنوی	۱۱۷۱	مسرور	نواب غلام حسین خاں	۱۲۳۰	مشیر	عنایت حسین خاں

۱۲۳۱	مشیر	حافظ قطب الدین	۱۲۶۰	مفتون	میاں بدر الدین	۱۲۸۹	منشی	غلام احمد قادری
۱۲۳۲	مصدر	میر شاہ اسد خان	۱۲۶۱	مفتون	مرزا اکرم بخش	۱۲۹۰	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۳۳	مصیب	شاہ غلام قیاس الدین	۱۲۶۲	مفتون	کاظم علی مراد آبادی	۱۲۹۱	منشی	مول چند کاشٹھ
۱۲۳۴	مضطرب	شیخ حسن علی گھنوی	۱۲۶۳	مفتون	موتی نام	۱۲۹۲	منصف	منصف علی خان پٹنوی
۱۲۳۵	مضطرب	لارہ کنور سنگھ	۱۲۶۴	مفتون	محب علی	۱۲۹۳	منصف	شیخ فتح علی غازی پوری
۱۲۳۶	مضطرب	محمد اسد اللہ خان	۱۲۶۵	مقبول	میاں مقبول نبی	۱۲۹۴	منعم	قاضی محمد منعم خان
۱۲۳۷	مضطرب	مرزا سنگھ	۱۲۶۶	مقبول	میرزا ابراہیم بیگ	۱۲۹۵	منعم	مومن لال کاشٹھ
۱۲۳۸	مضطرب	لارہ درگا پرشاد	۱۲۶۷	مقبول	محمد مقصود گھنوی	۱۲۹۶	منعم	تاجی نواز الحق
۱۲۳۹	مضطرب	میاں محمد حاجی	۱۲۶۸	مقصود	میرزا اسد اللہ	۱۲۹۷	منعم	سید راحت علی
۱۲۴۰	مفتون	شیخ شرف الدین	۱۲۶۹	مقیم	مرزا اسد اللہ دہلوی	۱۲۹۸	منعم	مولوی سرالہ سہانی
۱۲۴۱	منظر	مرزا غفر سنگھ	۱۲۷۰	مکارم	میرزا اسد اللہ دہلوی	۱۲۹۹	منعم	میر منور علی
۱۲۴۲	منظر	میر منگو خان	۱۲۷۱	مکھن سنگھ	مرزا اسد اللہ دہلوی	۱۳۰۰	منعم	میر آفتاب علی
۱۲۴۳	مظلوم	سید ام الدین خان	۱۲۷۲	مکھن سنگھ	مرزا اسد اللہ دہلوی	۱۳۰۱	منیر	خواجہ آفتاب خان
۱۲۴۴	منظر	مرزا احسان جان	۱۲۷۳	لال	مرزا اسد اللہ دہلوی	۱۳۰۲	منیر	سید منیر الدین
۱۲۴۵	منظر	منجھو خان	۱۲۷۴	ملول	عائذ فضل علی	۱۳۰۳	منیر	اسمعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۴۶	منظری	محبوب علی کوتاوی	۱۲۷۵	ممتاز	مولوی شیخ احسان اللہ	۱۳۰۴	منیر	میر نظام الدین
۱۲۴۷	معروف	الہی بخش خان پوری	۱۲۷۶	ممتاز	مولوی عارف ذراحد	۱۳۰۵	منیر	خدا بخش
۱۲۴۸	معروف	مولوی احسان اللہ	۱۲۷۷	ممتاز	ابو نعیم پور شاہ کاشٹھ	۱۳۰۶	موجہ	مولوی سراج الدین علی خان
۱۲۴۹	ممتاز	مولوی محمد معظم مراد آبادی	۱۲۷۸	ممتاز	میر انات علی پٹنوی	۱۳۰۷	موجہ	دائے چتر سنگھ
۱۲۵۰	معظم	مولوی محمد معظم مراد آبادی	۱۲۷۹	ممنون	میر نظام الدین	۱۳۰۸	موزوں	میر نریندر علی سامانی
۱۲۵۱	معقول	محمد امین	۱۲۸۰	ممنون	خواجہ عبد اللہ خان	۱۳۰۹	موزوں	لارہ بہال چند
۱۲۵۲	معنی	شیخ معین الدین	۱۲۸۱	مرت	اسد اللہ	۱۳۱۰	موزوں	خواجہ قلی خان ذوالفقار اللہ
۱۲۵۳	مین	مرزا منگل علی	۱۲۸۲	منتظر	شیخ امام الدین	۱۳۱۱	موزوں	مرزا قادر بخش
۱۲۵۴	منزل	مرزا اسحاق بیگ پوری	۱۲۸۳	منتظر	خواجہ بخش اللہ آبادی	۱۳۱۲	موزوں	میر رحیم علی دکنی
۱۲۵۵	منعم	میر شمس علی	۱۲۸۴	منتظر	میاں نور السلام	۱۳۱۳	موزوں	جبار احمد رام نرائن پٹنوی
۱۲۵۶	منعم	نام حسن گھنوی	۱۲۸۵	منتظر	عجائب امہر شد آبادی	۱۳۱۴	موسوی	حکیم محمد مومن خان
۱۲۵۷	منعم	شیخ عبد الرحیم	۱۲۸۶	منتظر		۱۳۱۵	موسوی	
۱۲۵۸	مفتون	میاں علی بخش پٹنوی	۱۲۸۷	منظر		۱۳۱۶	موسوی	
۱۲۵۹	مفتون	میاں علی بخش پٹنوی	۱۲۸۸	منشی		۱۳۱۷	موسوی	

۱۳۱۸	موسلی	علیم سعادت می باری	۱۳۳۵	ناظم	۱۳۴۶	شاکت	رجو
۱۳۱۹	مباراج	راجہ طاس رائے	۱۳۳۸	نالاں	۱۳۴۷	نرمیت	مرزا ارجمند
۱۳۲۰	مہجورہ	محمد عبدالرین	۱۳۳۹	نالاں	۱۳۴۸	نرمیت	میر امام الدین دہلوی
۱۳۲۱	مہدی	مرزا مہدی	۱۳۵۰	نالاں	۱۳۴۹	نسیم	راجہ کیدار ناتھ
۱۳۲۲	مہر	مرزا حاتم علی فرخ آبادی	۱۳۵۱	نالاں	۱۳۵۰	نسیم	گزار علی
۱۳۲۳	مہر	نواب منصور خاں	۱۳۵۲	نامی	۱۳۵۱	نشاط	مولوی الہی بخش
۱۳۲۴	مہر	منشی جہر چند گھٹری	۱۳۵۳	نامی	۱۳۵۲	نشاط	لالہ ایشوری سنگھ
۱۳۲۵	مہر	رجب بیگ	۱۳۵۴	نامی	۱۳۵۳	نشاط	رائے تکی پرشاد
۱۳۲۶	مہربان خاں		۱۳۵۵	نامی	۱۳۵۴	نصرت	لالہ گویند رائے
۱۳۲۷	مہلت	مرزا علی	۱۳۵۶	نثار	۱۳۵۵	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی
۱۳۲۸	مہمان		۱۳۵۷	نثار	۱۳۵۶	نصیر	سید نصیر الدین
۱۳۲۹	میر	میر علی سہواری دہلوی	۱۳۵۸	نثار	۱۳۵۷	نصیر	نصیر الدین
۱۳۳۰	میر میدان	سید نواز شمس علی	۱۳۵۹	نثار	۱۳۵۸	نظام	نواب غلام الدین غازی خاں بہاؤ دہلوی
۱۳۳۱	میر	محمد میر	۱۳۶۰	نثار	۱۳۵۹	نظامی	سید نظام الدین احمد نادی
۱۳۳۲	میرن	میر جہاں	۱۳۶۱	نثار	۱۳۶۰	نظیر	لاکھ پتے رائے کاسٹھ دہلوی
۱۳۳۳	میرن	میر عسکری دہلوی	۱۳۶۲	نثار	۱۳۶۱	نظیر	شیخ ولی محمد اکبر آبادی
۱۳۳۴	میرن	میاں میرن سہواری	۱۳۶۳	نثار احمد	۱۳۶۲	نعت	حکیم عبدالحی سکندر دہلوی
۱۳۳۵	ناجی	محمد شاکر دہلوی	۱۳۶۴	سجات	۱۳۶۳	نعت	مرزا محمد حفیظ
۱۳۳۶	نادر		۱۳۶۵	سجات	۱۳۶۴	نعتی	شیخ نعمت اللہ ریاضی
۱۳۳۷	نادر	لالہ گنگا سنگھ	۱۳۶۶	سجات	۱۳۶۵	نغیم	میر محمدی دہلوی
۱۳۳۸	شیخ غلام رسول گوالیاری		۱۳۶۷	سجف	۱۳۶۶	نغیم	نغیم اللہ دہلوی
۱۳۳۹	نادر	کلب حسین خاں	۱۳۶۸	سجف	۱۳۶۷	نقد	مہر علی خان دہلوی
۱۳۴۰	نادر	میر محمد علی	۱۳۶۹	سجف	۱۳۶۸	نکبت	نظر علی بیگ
۱۳۴۱	نادم		۱۳۷۰	سجف	۱۳۶۹	نگران	میر بندہ علی خاں
۱۳۴۲	نارنگ	نرمیت	۱۳۷۱	نڈا	۱۳۷۰	نوا	شیخ محمد طہور بدایونی
۱۳۴۳	نارنگ	شیخ امام بخش	۱۳۷۲	نڈوت	۱۳۷۱	نواز	علی نواز خاں پٹنوی
۱۳۴۴	نادر	نادر علی عظیم آبادی	۱۳۷۳	نڈیم	۱۳۷۲	نواز	علی نواز خاں
۱۳۴۵	نادر	نواب ناصر جنگ	۱۳۷۴	نڈیم	۱۳۷۳	نواز شمس حسین خاں	
۱۳۴۶	نادر		۱۳۷۵	نزار	۱۳۷۴	نور الدین مرزا دہلوی	

۲۰۵	نوری	۱۳۳۴	وحشت	غلام علی خان ادا آبادی	۱۳۶۳	ہدایت	ہدایت علی اکبر آبادی
۲۰۶	نوری	۱۳۳۵	وحشی	میر بخش دہلوی	۱۳۶۴	ہر چند	ہر چند کشتی دہلوی
۱۳۰۷	نورید	۱۳۳۶	وحید	مولوی عبدالرؤف	۱۳۶۵	ہریا	ہر سبائی برہمن سکندر آبادی
۱۳۰۸	نیاز	۱۳۳۷	وحید	حکیم محمد وحید خان	۱۳۶۶	سمیت	سمیت
۱۳۰۹	نیاز	۱۳۳۸	وداد	مرزا دادا	۱۳۶۷	سہم	عباد علی رام پوری
۱۳۱۰	نیاز	۱۳۳۹	وزیر	خواجہ زبیر لکھنوی	۱۳۶۸	سہم	میر محفوظ علی عظیم آبادی
۱۳۱۱	نیاز	۱۳۴۰	وزیر	وزیر علی خاں	۱۳۶۹	ہم رنگ	دلاد علی خاں
۱۳۱۲	نیاز	۱۳۴۱	وسعت	مستقیم خاں امپوری	۱۳۷۰	ہم رنگ	میر عزیز الدین
۱۳۱۳	نیازی	۱۳۴۲	وصال	نور الدین خاں دہلوی	۱۳۷۱	ہمزہ	شاہ حمزہ دہلوی
۱۳۱۴	نیک میر	۱۳۴۳	وصل	مرزا اسحاق	۱۳۷۲	ہمند	گوگل چند لاسوری
۱۳۱۵	واحد	۱۳۴۴	وفا	مرزا بیدار علی	۱۳۷۳	ہنر	محمد داؤد حیدر آبادی
۱۳۱۶	وارث	۱۳۴۵	وفا	لالہ نول رائے	۱۳۷۴	ہوس	میر زائق لکھنوی
۱۳۱۷	وارث	۱۳۴۶	ولا	منظر علی خاں	۱۳۷۵	ہوش	غلام مرتضیٰ لکھنوی
۱۳۱۸	واقف	۱۳۴۷	ولایت	میر ولایت علی خاں	۱۳۷۶	ہوش	میر شمس الدین
۱۳۱۹	واصل	۱۳۴۸	ولایت	ولایت شاہ	۱۳۷۷	سودا	میر محمد اعظم دہلوی
۱۳۲۰	واصل	۱۳۴۹	ولی	میرزا محمد ولی	۱۳۷۸	سہنگا	میر بیگ دہلوی
۱۳۲۱	واصل	۱۳۵۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۱۳۷۹	یاد	میر غلام حسین
۱۳۲۲	واقف	۱۳۵۱	وہم	میر محمد علی دہلوی	۱۳۸۰	یاد	میر محمد حسین
۱۳۲۳	واقف	۱۳۵۲	ہاتف	مرزا احمد ہاتف	۱۳۸۱	یار	میر حیدر علی دہلوی
۱۳۲۴	والہ	۱۳۵۳	ہاتف		۱۳۸۲	یار	میر احمد دہلوی
۱۳۲۵	والہ	۱۳۵۴	ہادی	دہلوی	۱۳۸۳	یاس	میاں باوجود آبادی
۱۳۲۶	والہ	۱۳۵۵	ہادی		۱۳۸۴	یاس	حسن علی خاں
۱۳۲۷	والہ	۱۳۵۶	ہادی	میر جواد علی خاں دہلوی	۱۳۸۵	یاس	حکیم کلام اللہ
۱۳۲۸	والہ	۱۳۵۷	ہاشم	ہاشم علی	۱۳۸۶	یاس	نیر الدین دہلوی
۱۳۲۹	والی	۱۳۵۸	ہاشمی	دہلوی	۱۳۸۷	یاس	محمد محی الدین
۱۳۳۰	وجیبہ	۱۳۵۹	ہاشمی	میر ہاشمی	۱۳۸۸	یاس	منشی یحییٰ خاں
۱۳۳۱	وحدت	۱۳۶۰	ہدایت	میر بدایت اللہ	۱۳۸۹	یعقوب	میر یعقوب علی دہلوی
۱۳۳۲	وحشت	۱۳۶۱	ہدایت	بدایت اللہ خاں	۱۳۹۰	یعقوب	غلام اللہ خاں دہلوی
۱۳۳۳	وحشت	۱۳۶۲	ہدایت	بدایت علی	۱۳۹۱	یکتا	خواجہ معین الدین خاں

۱۳۹۲	یکیدل	میر عزت اللہ دہلوی	۱۳۹۶	یکرنگ	مصطفیٰ خان ہروی	۱۳۹۹	یوسف	دریش
۳۹۳	یکدل	دلاور خان	۱۳۹۷	یکرو	عبدالوہاب	۱۵۰۰	یوسف	میر یوسف علی
۳۹۴	یکرنگ	لالہ بشیر اس	۱۳۹۸	یوسف	نواب محمد علی خان	۱۵۰۱	یوسف	یوسف علی خان
						۱۵۰۲	یونس	حکیم یونس

مذہبی استفسارات و جوابات

اس مجموعہ میں جن مسائل پر حضرت نیاز نے روشنی ڈالی ہے اسکی فہرست یہ ہے

(۱)	اصحاب کہف	(۱۲)	علم غیب
(۲)	معجزہ	(۱۳)	دعا
(۳)	انسان مجبور ہے یا مختار	(۱۴)	توبہ
..	..	(۱۵)	لقمان
...	...	(۱۶)	برزخ
..	...	(۱۷)	یا جموج ماجوج
(۴)	مسیح علم تاریخ کی روشنی میں	(۱۸)	ہاروت و ماروت
(۸)	یونس و ہارون	(۱۹)	حوض کوثر
(۹)	حسن یوسف کی داستان	(۲۰)	امام مہدی
(۱۰)	قارون	(۲۱)	نور محمدی اور صراط
(۱۱)	سامری	(۲۲)	آتش نمرود

بہترین کتابت و طباعت دبیر کاغذ

نگار پاکستان - ۳۳ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

گلشن ہمیشہ بہار

مصنف | مولوی عبد العظیم نصر اللہ خاں خولیشلی احمدی خود جوی -

تذکرہ پہلی بار جب ۱۳۸۵ھ میں باہتمام محمد عثمان خاں خولیشلی خود جوی مطبع
فتح الاخبار کو شائع ہوا جیسا کہ اس کے سرورق اور خاتمہ سے ظاہر ہے لیکن
سال تصنیف کی وضاحت کہیں نہیں کی گئی۔ تذکرے کا نام بھی تاریخی نہیں ہے اس لئے کہ "ہمیشہ گلشن بہار" سے صرف
۹۶۸ ہجری ہوتے ہیں۔ دیباچہ سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ مصنف کو تذکرہ لکھنے کا خیال تیس سال کی عمر میں گلشن کے خاں
مصنف شیفہ کو دیکھ کر پیدا ہوا تھا۔ لیکن افسوس کہ مصنف نے اپنا حال درج نہیں کیا در نہ شاید اس سے سال تصنیف
کا سراغ لگانے میں کوئی مدد ملتی۔ پھر بھی بعض قرائن سے اندازہ ہوتا ہے کہ یہ تذکرہ "۱۲۷۵ھ مطابق ۱۸۵۳ء" ہی میں
کمال ہوا اور اسی سال شائع کر دیا گیا۔ اس خیال کو یوں بھی تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے شیخ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۷۱ھ
کو بقید حیات اور مومن خاں مومن متوفی ۱۲۷۲ھ کو متوفی ظاہر کیا ہے۔ اس کا مفہوم یہ ہوا کہ ۱۲۷۲ھ اور ۱۲۷۱ھ
کے درمیان سال میں لکھا گیا ہے۔ علاوہ ازیں کتاب کے سرورق پر ذیل کا شعر درج ہے -

دل مرے دیوان کو عالم نہ سمجھے ریختہ
یہ شعر دل کا ہے اور دل کے ذکر میں مصنف نے لکھا ہے کہ -

"دل تخلص، زور آور خاں نام متوطن کول است... چندے گزشت کہ ازیں
جہاں در گزشت" -

"چندے گزشت" کی دوسری بھی "گلشن ہمیشہ بہار" اپنے سال طباعت یعنی ۱۲۷۵ھ مطابق ۱۸۵۳ء کے قریب تصنیف
قریباً پاتا ہے۔

اس تذکرے کا ایک مطبوعہ نسخہ کتب خانہ ترقی اردو بورڈ کراچی میں موجود ہے۔

تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اداس میں قدام سے بیکر ۱۲۷۱ھ تک کے اردو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ شعرا
خصوصیات کے تخلص حروف تہجی کے لحاظ سے ترتیب دے گئے ہیں۔ اور مختصر سوانح کے ساتھ ہر شاعر کے
اتحانات کلام ملے طویل ہیں لیکن سوانحی حصہ عموماً بہت مختصر ہے۔ تنقیدی عنصر کم سے کم ہے۔ عموماً ہر شاعر کو دو دو
تہجین سے نوازا گیا ہے۔ بڑوں کے لئے زندگی کی اور چھوٹوں کے لئے کامیابی کی دعائیں کی گئی ہیں۔ پھر بھی ماحر شعراء
کے سلسلے میں یہ تذکرہ سوانحی مواد فراہم کرنے میں مدد دیتا ہے۔

بعض لوگوں کا یہ خیال کہ یہ تذکرہ "باطن کے" گلستان ہے خزاں کے طرز پر شیفہ کے تذکرہ "گلشن بے خار"

کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ درست نہیں معلوم ہوتا۔ اس میں شبہ نہیں کہ تذکرہ لکھنے کا خیال مسند کو "گلشن بے خار" کے مطابق ہے بعد ازاں۔ لیکن اس کا انداز "گلستان بے خزاں" کے انداز سے بالکل مختلف ہے۔ نصر اللہ خوشیگی نے قطب الدین باطن کے طرز پر شیفتہ بر لعن طعن کرنے کے بجائے ان کی مدح سرائی اس انداز میں کی ہے کہ:

"نکتہ سنج از بانداں، در نغمہ رنثر یکتاسہ زماں، فصاحت و بلاغت از دوازہ کلامش پیدا است و درست خاطر وجود طبع از ریختہ قلمش ہویدا۔ عذیم المثل کریم الفضلہ۔ و آثار دوز معانی۔ بنیائے خواص نکتہ زانی۔ تذکرہ گلشن بے خار معیار است، شستہ در فتنہ و آبدار یاد نگار است۔"

آخر میں صرف اتنا لکھ دیا کہ "خار سے خالی نہیں ہے"۔ لیکن یہ بھی بتا دیا ہے کہ "گلشن و خار" لازم و ملزوم ہیں۔۔۔ نصر اللہ خاں نے شیفتہ کے استاد مومن خاں کو بھی لتاڑنے کی کوشش کہیں نہیں کی: "نفیر اکبر آبادی" جن کے کلام کو شیفتہ نے بار بار قرار دیا تھا ان کے سلسلے میں بھی نصر اللہ خاں نے باطن کی طرح کوئی جوابی لب و لہجہ اختیار نہیں کیا۔ یوں کہنا چاہئے کہ نصر اللہ خاں کا انداز تحریر بہت سنجیدہ اور سمجھا ہوا ہے۔ اس نے باطن کی تحریروں کے مقابلے زیادہ قابل اعتبار رہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اسد فتح خاں	۱۶	آفتاب شاہ عالم بادشاہ	۳۱	اعظم
۲	آتش خواجہ حیدر علی	۱۷	آفرین شیخ قلندر بخش	۳۲	افسوس میر شیر علی
۳	آبرو شاہ مبارک	۱۸	آفاق میر فرید الدین	۳۳	اکبر اکبر خاں
۴	امجد نواب امجد علی خاں	۱۹	اثر حین علی خاں	۳۴	الہام شاہ بہلول
۵	آزاد سراج الدین علی خاں	۲۰	اثر سید محمد میر	۳۵	الفت مشکلمین
۶	آزردہ صدر الدین خاں	۲۱	احسان حافظ عبدالرحمن	۳۶	امیر امیر الدولہ
۷	آزور جوانا پرشاد	۲۲	حسن مرزا احسن علی	۳۷	امیر نواب علی محمد خاں
۸	اشتر نرن داس	۲۳	احقر مرزا جواد علی	۳۸	امیر امیر اللہ
۹	خند خند علی	۲۴	اشتر سید اکبر علی	۳۹	امیر امیر خاں
۱۰	آراد کسح ایراسین	۲۵	ایران	۴۰	امین خواجہ امین الدین
۱۱	آشوب میر مراد علی خاں	۲۶	اسد میر مانی	۴۱	امین امین الدین خاں
۱۲	آشفتہ عظیم الدین خاں	۲۷	اسلام شفیق اما سلام	۴۲	امین محمد اسلمین
۱۳	آشفتہ حمزہ رحمانی	۲۸	اشرف مولوی محمد شرف	۴۳	امی میر مانی
۱۴	آشفتہ سید منور علی	۲۹	امدثر سید امجد علی	۴۴	امی روشن بیگم
۱۵	آصف نواب یحیی خاں	۳۰	الطہر غلام علی الدین	۴۵	امانت امانت رائے

۳۶	انتظار	۷۵	پنس	مرزا محمد اسماعیل	۱۰۲	حسن	خواجہ حسن
۳۷	انیس	۷۶	تجلی	سید محمد حسین	۱۰۵	حسن	مولوی ابوالحسن
۳۸	انجام	۷۷	تجلی	شاہ تجلی	۱۰۶	حسن	مرزا حسن
۳۹	انشار	۷۸	تجلی	محمد عظیم	۱۰۷	حسین	سید غلام حسین
۵۰	اخلاص	۷۹	تجیر	مصطفیٰ	۱۰۸	حسین	خواجہ غلام حسین خاں
۵۱	اخلاص	۸۰	ترقی	مرزا تقی	۱۰۹	حشمت	میر محترم علی خاں
۵۲	افصح	۸۱	تسکین	میر حسین	۱۱۰	حضور	بال مکند
۵۳	کتاب میں پیر محمد شکیا ہے	۸۲	تعشق	میر سید محمد	۱۱۱	حقیقت	میر شاہ حسین
۵۴	اشرف	۸۳	تمکین	صلاح الدین	۱۱۲	حکیم	محمد اشرف علی خاں
۵۵	احقر	۸۴	تمنا	محمد اسحاق	۱۱۳	حکیم	محمد پناہ خاں
۵۶	آشنا	۸۵	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۱۴	حقیر	میر امام الدین
۵۷	بحر	۸۶	توشیق	میر نیکو بخش	۱۱۵	حیرت	پندت اجداد پیر شاہ
۵۸	برکت	۸۷	تفتہ	ہرزگوپال	۱۱۶	جیران	میر حیدر علی
۵۹	برق	۸۸	ثابت	مرزا معز الدین	۱۱۷	حیدر	میر حیدر علی خاں
۶۰	پروانہ	۸۹	شماقب	شاہ شمس الدین	۱۱۸	حیف	میر چراغ علی
۶۱	بسمل	۹۰	جذب	میر عزت اللہ خاں	۱۱۹	حیرت	محمد تفضل حسین
۶۲	بقا	۹۱	جہات	قلندر بخش	۱۲۰	حیدر	حیدر شاہ
۶۳	بیتاب	۹۲	جنون	مرزا نجف علی	۱۲۱	خاکسار	میر محمد یار
۶۴	بیتاب	۹۳	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۲۲	خادم	خادم علی خاں
۶۵	بیدر	۹۴	جوشش	شفیع محمد دشمن	۱۲۳	خادم	مولوی خادم علی
۶۶	بیباک	۹۵	جوش	رحیم اللہ	۱۲۴	خاں	محمد خاں
۶۷	بیدار	۹۶	جوان	مرزا نعیم بیگ	۱۲۵	خاں	اشرف خاں
۶۸	بیان	۹۷	جہاندار	مرزا جہاندار	۱۲۶	خرد	نواب فخر الدین محمد خاں
۶۹	بہار	۹۸	جعفری	میر باقر علی	۱۲۷	خستہ	غلام قطب
۷۰	بے خود	۹۹	جہانگیر	مرزا جہانگیر بیگ	۱۲۸	خلق	میر حسن
۷۱	باسط	۱۰۰	حاتم	شیخ ظہور الدین	۱۲۹	خلیق	میر مستحسن
۷۲	بخشی	۱۰۱	حمام	عنایت اللہ	۱۳۰	خیال	غلام حسن خاں
۷۳	تباہ	۱۰۲	حسرت	سید جعفر علی	۱۳۱	خاں	مولوی نصیر الدین
۷۴	تاب	۱۰۳	حسن	سید غلام حسن	۱۳۲	خرم	گلاب رائے

۱۳۳	خورشید	خورشید علی	۱۶۲	رضا	میر محمد رضا	۱۹۱	سرحد	نواب میر محمد علی خاں
۱۳۴	خلیل	مولانا خلیل اللہ	۱۶۳	رحنا	مرزا جیون	۱۹۲	سعید	قاضی سعید الدین خاں
۱۳۵	داغ	میر مہدی	۱۶۴	رضا	میر مہدی	۱۹۳	سکندر	خلیفہ محمد علی
۱۳۶	درد مند	کریم اللہ خاں	۱۶۵	رضا		۱۹۴	سلطان	نواب نصر اللہ خاں
۱۳۷	درد	خوجہ میر	۱۶۶	رضی	سید رضی خاں	۱۹۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۳۸	دریغ	سید زین العابدین	۱۶۷	رضی	مرزا رضی خاں	۱۹۶	سلام	نجم الدین علی خاں
۱۳۹	درویش	میر شاہ علی	۱۶۸	رفیق	مرزا اسد بیگ	۱۹۷	سودا	مرزا محمد رفیع
۱۴۰	دل	زدر اور خاں	۱۶۹	رفاقت	مرزا ملکس	۱۹۸	سوز	محمد میر
۱۴۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۷۰	رفیع	مولانا رفیع الدین خاں	۱۹۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۴۲	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۱	یہ نمبر چھوڑا ہوا ہے -		۲۰۰	سہراب	سہراب بیگ
۱۴۳	دل گیر	میر حمایت اللہ خاں	۱۷۲	رقت	مرزا قاسم علی	۲۰۱	سیادت	میر مجاہد الدین
۱۴۴	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۱۷۳	زنگین	سعادت یار خاں	۲۰۲	سمید	میر غالب علی خاں
۱۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۱۷۴	رند	مہربان خاں	۲۰۳	سرکش	کیوں نین
۱۴۶	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۱۷۵	رنج	میر محمد نصیر	۲۰۴	سلامت	شیخ سلامت علی
۱۴۷	ذره	رام ناتھ	۱۷۶	روشن	روشن شاہ	۲۰۵	شاد	اللہ یار بیگ
۱۴۸	ذکاء	ذکا اللہ خاں	۱۷۷	رمق	نجیب اللہ خاں	۲۰۶	شادان	میر رجب علی
۱۴۹	ذکا	خوب چند	۱۷۸	زار	برہان الدین خاں	۲۰۷	شاگر	شاگر علی شاہ
۱۵۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۷۹	زار	میر منظر علی	۲۰۸	شاہ	سعد اللہ
۱۵۱	ذوقی	ذوقی شاہ	۱۸۰	زار	میر جیون	۲۰۹	شائق	محمد ہاشم
۱۵۲	ذره	میر ولایت علی	۱۸۱	زکی	شیخ مہدی علی	۲۱۰	شائق	میر حاجی
۱۵۳	رند	گنگا پرشاد	۱۸۲	زکی	جعفر علی خاں	۲۱۱	شائق	میر محمد
۱۵۴	راقم	غلام محمد	۱۸۳	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۲۱۲	شرافت	مرزا انور علی
۱۵۵	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۱۸۴	سامان	میر محمد ناصر	۲۱۳	شور	مرزا جعفر
۱۵۶	رافت	رؤف احمد	۱۸۵	سبقت	مرزا منق	۲۱۴	شور	مرزا صادق
۱۵۷	راسخ	غلام علی	۱۸۶	سجاد	میر سجاد	۲۱۵	شور	مرزا ابراہیم
۱۵۸	رستم	رستم علی خاں	۱۸۷	سمن	حکیم مرزا محمد حسین	۲۱۶	شعد	امرناتھ
۱۵۹	رسوا	آفتاب رائے	۱۸۸	سمنور	دیوانی سنگھ	۲۱۷	شفیق	منظر علی خاں
۱۶۰	رضا	میر رضا	۱۸۹	سر سبز	مرزا زین العابدین	۲۱۸	شکوہ	محمد رضا
۱۶۱	رضا	حمید الدین	۱۹۰	سراج	سراج الدین علی	۲۱۹	شکیبا	شیخ غلام حسین

۲۲۰	شوق	شیخ الہی بخش	۲۴۹	صنیا	میر صنیا الدین	۲۷۸	عیشی	طالب علی خاں
۲۲۱	شوق	جوہر بیگ	۲۵۰	صنیا	مرزا صنیا	۲۷۹	ہجرت	میر صنیا الدین
۲۲۲	شوق	بھوگی لال	۲۵۱	صنیا	صنیا الدین	۲۸۰	عزالت	سید عبدالغنی
۲۲۳	شوق	حافظ غلام رسول	۲۵۲	ضامن	غلام ضامن	۲۸۱	عزیز	منشی عزیز اللہ
۲۲۴	شوکت	منشی سیف علی	۲۵۳	طالب	مہتاب رائے	۲۸۲	عشق	خواجہ رکن الدین
۲۲۵	شور	مرزا بھو بیگ	۲۵۴	طالب	طالب حسین	۲۸۳	عشق	میر عزت اللہ
۲۲۶	شورش	غلام احمد	۲۵۵	طرب	جہو مل	۲۸۴	عشق	منو لال
۲۲۷	شہرت	امیر بخش	۲۵۶	طہاں	مرزا محمد علی بیگ	۲۸۵	عیاش	سید یعقوب
۲۲۸	شہیدی	کرامت علی	۲۵۷	طوماس	طوماس	۲۸۶	عشق	وجیہ الدین
۲۲۹	شیدا	نواب معین الدین	۲۵۸	طالب	مولوی شہرائی	۲۸۷	عاجز	کاشی ناتھ
۲۳۰	شیفہ	حافظ عبدالصمد	۲۵۹	ظاہر	میر محمدی	۲۸۸	عاشق	احمد یار خاں
۲۳۱	شانق	عزیز الدین حسن	۲۶۰	ظفر	مرزا ابوظفر	۲۸۹	عنایت	سید عنایت علی
۲۳۲	شیفہ	نواب مصطفیٰ خاں	۲۶۱	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۲۹۰	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۳۳	شیدا	فتح جنگ خاں	۲۶۲	عزیز	مہاراج سنگھ	۲۹۱	غالب	مرزا نوشہ
۲۳۴	شمس	دراکن سنگھ	۲۶۳	عالی		۲۹۲	غضنفر	غضنفر علی
۲۳۵	شیدا	میر عابد حسین	۲۶۴	عالی جاہ		۲۹۳	غملین	میر سید علی
۲۳۶	شفاعت	شفاعت خاں	۲۶۵	عارف	محمد عارف	۲۹۴	غفلت	احمد
۲۳۷	قرآن	صاحبقران (نام علی)	۲۶۶	عارف	میر عارف علی	۲۹۵	غنی	مولوی عبدالقادر
۲۳۸	ضائع	نظام الدین	۲۶۷	عاجز	نذر آور سنگھ	۲۹۶	فارغ	میر احمد یار خاں
۲۳۹	صبا	کاجی علی	۲۶۸	عاصی	منشی اسد حسین	۲۹۷	فدا	فدا شاہ
۲۴۰	صبا	مرزا راجہ سنگھ	۲۶۹	عاشق	بخشی بھولا ناتھ	۲۹۸	فدا	ٹیکارام
۲۴۱	صبر	مرزا غلام حسین خاں	۲۷۰	عاشق	دام سنگھ	۲۹۹	فدا	نچھی رام
۲۴۲	صدق	-	۲۷۱	عاشق	مہدی علی خاں	۳۰۰	فدوی	
۲۴۳	صفر	میر صفر علی	۲۷۲	عاشق	نبی بخش	۳۰۱	فدوی	مرزا محمد علی
۲۴۴	صفدری	میر صادق علی	۲۷۳	عاشقی	آغا حسین قلی خاں	۳۰۲	فرحت	امیر علی
۲۴۵	صنعت	کریم الدین	۲۷۴	عشق	غلام علی	۳۰۳	فراق	حکیم ثناء اللہ
۲۴۶	صاحب	سعادت یار خاں	۲۷۵	عشرت	میر غلام علی	۳۰۴	فصیح	مرزا جعفر علی
۲۴۷	ضمیر	شیخ مداری	۲۷۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۳۰۵	فغان	اشرف علی خاں
۲۴۸	ضمیر	گنگا داس	۲۷۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۳۰۶	فقیر	میر شمس الدین

۳۰۷	فنگار	سید حسین	۳۳۶	مبتلا	مرزا کاظم	۳۶۵	ممنون	نظام الدین
۳۰۸	فیض	پنڈت کریاکشن	۳۳۷	مجدوب	مرزا غلام حیدر بیگ	۳۶۶	منیر	وجہ الدین
۳۰۹	فارغ	فارغ شاہ	۳۳۸	مجرم	رحمت اللہ	۳۶۷	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۳۱۰	فدا	مرزا محمد بیگ	۳۳۹	محزون	میر ناصر خاں	۳۶۸	منشی	میر محمد حسین
۳۱۱	قائم	شیخ محمد قیام الدین	۳۴۰	محزون	عالم شاہ	۳۶۹	منشی	میر غلام علی
۳۱۲	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۴۱	محورہ	حسین علی خاں	۳۷۰	مشتاق	چتر کھوج
۳۱۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ	۳۴۲	محب	شیخ ولی اللہ	۳۷۱	منتظر	نور الاسلام
۳۱۴	قاصر	مرزا سیر علی	۳۴۳	محبت	نواب محبت خاں	۳۷۲	منعم	قاضی نور الحق
۳۱۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۴۴	محنت	مرزا حسین علی خاں	۳۷۳	منصف	منصف علی خاں
۳۱۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۳۴۵	مظہر	شاہ مظہر اللہ	۳۷۴	منت	میر قمر الدین
۳۱۷	قربان	میر محمد علی	۳۴۶	محشر	مرزا علی نقی	۳۷۵	موزوں	میر فرزند علی
۳۱۸	قلندر	قلندر علی	۳۴۷	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۳۷۶	موزوں	پنڈت امر پرشاد
۳۱۹	قمر	مرزا حاجی	۳۴۸	مرزا	مرزا محمد اسماعیل	۳۷۷	ممتاز	عبد الملک
۳۲۰	فیس	مدار بیگ احمد علی بیگ	۳۴۹	محمود	محمود خاں	۳۷۸	مونس	حکیم سعادت علی خاں
۳۲۱	قمر	مولوی نصر اللہ خاں	۳۵۰	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۳۷۹	مومن	مومن خاں
۳۲۲	کامل	پنڈت ٹھاکر داس	۳۵۱	مشیر	قطب الدین	۳۸۰	میر	محمد نقی
۳۲۳	کبیر	حکیم کبیر علی	۳۵۲	مشتاق	عبد اللہ خاں	۳۸۱	مشتاق	فرزند علی
۳۲۴	کرم	شیخ غلام عباس	۳۵۳	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۳۸۲	میر	آغا علی خاں
۳۲۵	کرم	مرزا حیدر علی بیگ	۳۵۴	مصطفیٰ	غلام ہمدانی	۳۸۳	منتظر	میر خواجہ بخش
۳۲۶	گرفتار	سنگی بیگ	۳۵۵	مضمون	شرف الدین	۳۸۴	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲۷	کلو	میر کلو	۳۵۶	مضطر	ٹھاکر پرشاد	۳۸۵	نلاں	محمد عسکری
۳۲۸	کلیم	میر محمد حسین	۳۵۷	مضطر	کنور حسین	۳۸۶	نامی	نواب مرزا احسان الدین حیدر
۳۲۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۳۵۸	مظہر	مرزا جان جانان	۳۸۷	ناسخ	شیخ امام بخش
۳۳۰	کوثر	مسدوی علی خاں	۳۵۹	مفتی	محمد امین	۳۸۸	نثار	عبد الرسول
۳۳۱	گویا	فقیر محمد خاں	۳۶۰	معروف	الہی بخش خاں	۳۸۹	نثار	محمد امان
۳۳۲	لطیف	میر لطیف علی	۳۶۱	مغموم	میر مشیت علی	۳۹۰	نشاط	مولوی الہی بخش
۳۳۳	لطیف	مرزا علی	۳۶۲	مقبول	مقبول نبی	۳۹۱	نشاط	ایشری سنگھ
۳۳۴	مایل	میر محمد علی	۳۶۳	ملول	شاہ شرف الدین	۳۹۲	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۳۵	مائل	مرزا محمد بیگ	۳۶۴	مملو		۳۹۳	نظیر	شیخ ولی محمد

۳۹۳	نظام	غازی الدین خاں	۳۰۳	واقف	۳۱۲	ہدایت	ہدایت خاں
۳۹۵	نصیم	نعیم اللہ خاں	۳۰۴	والہ	۳۱۳	ہمت	
۳۹۶	نعمت	شاہ عبدالحق	۳۰۵	والہ	۳۱۴	ہوش	غلام مرتضیٰ
۳۹۷	نکبت	نور علی بیگ	۳۰۶	وفا	۳۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں
۳۹۸	نوا	ظہیر اللہ خاں	۳۰۷	وحشت	۳۱۶	ہدایت	ہدایت علی
۳۹۹	نواز ش	نواز ش حسین خاں	۳۰۸	وزیر	۳۱۷	پاس	خیر الدین
۴۰۰	نیاز	نیاز احمد	۳۰۹	وحشت	۳۱۸	یقین	الغام اللہ خاں
۴۰۱	نادر	مرزا کلب حسین خاں	۳۱۰	دانش	۳۱۹	یک رنگ	مصطفیٰ خاں
۴۰۲	نور	شاہ الہ نور خاں	۳۱۱	ہادی	۳۲۰	یوسف	میر یوسف علی خاں

ماجدولین نمبر

(ذیر طبع)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں ایک بمشیل فرانسیسی ادیب کی

ایک شاہکار ٹریڈی کو اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ ادب اور

جذبات نگاری کے لحاظ سے یہ خصوصی شمارہ اپنی نظیر نہیں رکھتا۔

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

گلستانِ سخن

مصنف | مرزا قادر بخش صابر شاگرد امام بخش صہبائی ۔

عہد تصنیف و طباعت | خود مصنف کے بیان کے مطابق اس تذکرے کا آغاز انھوں نے ۱۲۳۸ھ میں کیا تھا جو ایک سال بعد اخیر ماہ شوال ۱۲۳۸ھ میں مکمل ہوا۔ اسی سال مطبع مرتضوی سے باہتمام حافظ محمد غیاث الدین شائع ہو گیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں ہے جس میں بڑی قطع کے ۲۹۶ صفحات ہیں۔ ۱۹۸۲ء میں مطبع نول کشور سے بھی یہ تذکرہ شائع ہوا ہے۔

آخری صفحات میں مصنف نے صراحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ بعد ابو ظفر محمد سراج الدین بہادر شاہ مکمل ہوا ہے۔ اس کا نام مصنف نے آثار المعاصرین لکھا تھا لیکن محمد نظام الدین جوش نے اس کا تاریخی نام "گلستانِ سخن" تجویز کیا اور یہی اس کا نام پڑ گیا۔ تذکرے کے خاتمے پر امام بخش صہبائی کے دو بیٹوں مولوی عبدالعزیز اور مولوی عبدالکریم کے تاریخی قطعات ہیں ان سے سال ہجری ۱۲۳۸ھ کے علاوہ سمیت اور فصلی کے سال بھی بالترتیب ۱۱۹۱ء اور ۱۲۳۲ھ نکالے گئے ہیں۔ ادنیٰ شاعروں کے قطعات تاریخ میں شامل ہیں جن میں ایک تاریخی قطعہ جدید اردو ادب کے بانی اور مصلح قوم سر سید احمد خاں کا بھی ہے۔ سر سید اس وقت بجنور میں صدر امین تھے اور آپ تخلص رکھتے تھے۔ سر سید کا قطعہ یہ ہے۔

کتاب صابر نگاشت تذکرہ کہ از دم خوب تر بہ دہر مجو
سال تاریخ چشم او آہی ذکر یاران ہم امت بگو

خصوصیات | تذکرہ کا آغاز منظوم حمد سے ہوتا ہے۔ یہ حمد ساتی تا ۱۲۳۸ھ کے انداز کی مختصر نظم ہے۔ اس کے بعد مصنف نے اپنا حال اور وجہ تالیف بیان کیا ہے۔ بعد ازاں زبان و بیان پر علمی انداز سے بحث کی گئی ہے۔ یہ بحث کوئی ۱۱۳ صفحات میں پھیلی ہوئی ہے۔

صابر نے بیان کیا ہے کہ اس دیباچہ کو ایک مقدمہ امتین مقصد میں تقسیم کرتا ہوں۔ مقدمہ زبان کے معنی اور اس کی تخت میں کہ آغاز فریفت میں زبان ایک یا متعدد اور اگر ایک یعنی تو اول کوئی زبان موجود ہوئی اور پھر کس طرح مختلف زبانیں ہم پہنچیں۔ مقصد پہلا زبان اردو کی تحقیق اور وجہ استعمال اختلاف فیصاح اور ترک کلمات غیر فصیح۔ مقصد دوسرا حمد شعراء موجودہ اشعار اور عرض وقافیہ کے فوائد کا ذکر بطریق اجمال۔ مقصد تیسرا ذکر اقسام نظم اور ہر ایک کی تعریف۔

تذکرہ بالا مقاصد پر صابر نے فی الواقع بڑی مفصل بحث کی ہے۔ اس کے بعد اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے جس میں شعراء کا

۶۷	پذیر	پذیر	۹۶	تصویر	میاں بین	۱۲۵	جلیس	ابہ وردی خاں
۶۸	پریشان	عبدالرحیم پیرچی	۹۷	نعت	مولوی سید محمد	۱۲۶	جمال	میر جمال الدین
۶۹	پریشان	سندھال برہمن	۹۸	تفتہ	منشی ہر گوبال	۱۲۷	جیل	جیل الدین
۷۰	پری	جھمن	۹۹	تتا	عبدالرحمن	۱۲۸	جنوں	شیخ غلام محی الدین احمد
۷۱	پناہ	محمد شاہ نور بان	۱۰۰	تتا	مرزا مثل جان	۱۲۹	جوش	شیخ نیاز احمد معرفت اللہ دیا
۷۲	پوند	پہن سنگھ کالیستہ	۱۰۱	تکین	میر سعادت علی	۱۳۰	جوش	نظام الدین
۷۳	پیام	مولوی امین اللہ	۱۰۲	تیز	نواب احمد علی خاں	۱۳۱	جوہر	جوہر
۷۴	پیام	مرزا حیدر بیگ	۱۰۳	تویر	خدا بخش خاں	۱۳۲	جولان	ادلہ الف خاں بعد الف شاہ
۷۵	پیر	خان جبار جی سنگھ برہمن	۱۰۴	تہا	آکا	۱۳۳	جالاک	میر قدرت اللہ
۷۶	پیرا	پیرا	۱۰۵	توقیر	عبدالقادر	۱۳۴	چرکین	میر باقر علی
۷۷	پیک	کریم اللہ	۱۰۶	توفیق	میر توفیق علی	۱۳۵	چمن	گل محمد کشمیری
۷۸	تاب	میر حیدر	۱۰۷	تہور	مرزا غلام فخر الدین	۱۳۶	حافظ	حافظ شرف
۷۹	تاب	مرزا الطاف شرف	۱۰۸	تیمور	مرزا سعادت سلطان	۱۳۷	حزین	میر بہادر علی
۸۰	تابش	محمد جعفر الہ آبادی	۱۰۹	ثابت	مرزا معز الدین	۱۳۸	حسرت	منوال (کالیستہ)
۸۱	تائیر	حافظ محمد حسین	۱۱۰	ثابت	شیخ ثابت علی	۱۳۹	حسرت	حافظ عبدالرحمن
۸۲	تارک	میر بقا اللہ	۱۱۱	ثبات	مہر علی	۱۴۰	حسن	میر حسن
۸۳	تاب	شیخ محمد اکرم	۱۱۲	ثروت	محمد بخش	۱۴۱	حشمت	مرزا غلام فخر الدین
۸۴	تیش	یوسف علی	۱۱۳	ثروت	میر محمد شاہ	۱۴۲	حفیظ	حافظ حفیظ
۸۵	تجیر	مولوی غلام مصطفیٰ مہین	۱۱۴	ثریا	سید امیر علی گوبالوی	۱۴۳	حقارت	میر حسن
۸۶	تحمین	محمد حسین خاں	۱۱۵	ثر	احمد سعید	۱۴۴	حقیر	میر امام الدین
۸۷	تحمین	علی مولا خاں	۱۱۶	تتا	مولوی ثنا اللہ	۱۴۵	حقیر	ملشی نبی بخش
۸۸	تدبیر	شیخ محب اللہ	۱۱۷	ثنائی	مرزا عا سور بیگ	۱۴۶	حکیم	حکیم بہال الدین
۸۹	تسکین	تسکین	۱۱۸	ثواب	سعادت علی	۱۴۷	حمید	حمید الدین خاں
۹۰	تسلی	میر شجاعت علی	۱۱۹	جان حجاب	میر یار علی	۱۴۸	حمید	سید حسن علی طالب
۹۱	تسیم	حاتم خاں	۱۲۰	جان نثار	میاں جی غلام فرید	۱۴۹	حوشم	منشی دیب چند
۹۲	تشنہ	محمد علی	۱۲۱	جذب	میر عزت اللہ خاں	۱۵۰	حیا	مرزا رحیم الدین
۹۳	تشمیر	مرزا من بیگ	۱۲۲	جراج	غلام ناصر کشمیری	۱۵۱	حیات	محمد حیات خاں
۹۴	تصدیق	نواب مہدی حسین خاں	۱۲۳	جغری	میر باقر علی	۱۵۲	حیدر	حیدر شکوہ
۹۵	تصور	نبی بخش	۱۲۴	جغری	محمد جعفر	۱۵۳	حیران	میر طاہر

۱۵۴	حیرت	حافظ عبدالرحمن	۱۸۳	راقم	شیخ ظفر علی	۲۱۲	سرور	مرزا عزیز الدین
۱۵۵	حیرت	مرزا امین	۱۸۴	رحمت	رحمت علی	۲۱۳	سرور	مرزا افضل علی بیگ
۱۵۶	خالق	خالد بخش	۱۸۵	رحیم	مرزا رحیم بیگ	۲۱۴	سرور	پنجوی رام پنڈت لکھنوی
۱۵۷	خاص	محمد حمید خاں	۱۸۶	رسا	مرزا کریم الدین	۲۱۵	سرور	رجب علی بیگ
۱۵۸	خادم	خادم علی	۱۸۷	رشید	سید بہادر علی	۲۱۶	سعید	محمد سعید الدین
۱۵۹	خانی	مرزا خانی	۱۸۸	رضا	محمد رضا	۲۱۷	سعید	میر سعادت علی
۱۶۰	خانی	خان جہاں	۱۸۹	رضوی	حکیم جعفر علی	۲۱۸	سکندر	سکندر خاں
۱۶۱	خود	بالا پشاد پوری	۱۹۰	رضی	سید عبداللہ سید رضی خاں	۲۱۹	سلطان	سلطان شاہ
۱۶۲	خود	پنڈت رام نرائن	۱۹۱	رفت	۲۲۰	سلیم	مرزا سلیم بہادر
۱۶۳	خرم	محمد احمد	۱۹۲	رفیق	رفیق علی	۲۲۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۶۴	خضر	مرزا خضر سلطان	۱۹۳	رقم	حکیم سکھانند	۲۲۲	سوز	مولوی عبدالکریم
۱۶۵	خلیفہ	محمد اللہ	۱۹۴	رمز	رمز	۲۲۳	سوزاں	مرزا امام بخش معروف مولوی
۱۶۶	خلیفہ	رجبی	۱۹۵	ریخ	شاہ محمد نصیر محمدی	۲۲۴	سوریش	حافظ عبدالرحمن
۱۶۷	خلیل	سید ابراہیم علی	۱۹۶	رند	اکرام الدین	۲۲۵	سہراب	مرزا سہراب بیگ
۱۶۸	خلش	فردوس علی	۱۹۷	رند	سید محمد خاں لکھنوی	۲۲۶	سیارہ	مرزا محمدا الدین
۱۶۹	خمار	امرناتھ	۱۹۸	رنگین	سعادت یار خاں	۲۲۷	سیر	میر غالب علی خاں
۱۷۰	خمش	مرزا خدایار	۱۹۹	رہا	غلام محمد خاں	۲۲۸	سید	میر علی نقی
۱۷۱	خوہش	میر اللہ داد	۲۰۰	زار	حافظ امام بخش	۲۲۹	سید	میر سید علی
۱۷۲	خوشید	محمد شید احمد لکھنوی	۲۰۱	نادر	خواجہ ولایت حسین	۲۳۰	شاد	میر یار خاں
۱۷۳	دارا	میران شاہ مرزا دارا	۲۰۲	نہ	شیخ بلاتی	۲۳۱	شاد	شیو پر شاد
۱۷۴	وارغ	نواب مرزا	۲۰۳	زکی	محمد مہدی علی	۲۳۲	شاعر	شیخ خدا بخش
۱۷۵	دولہ	نظم الدولہ نواب	۲۰۴	زیب	مرزا جمال الدین مرزا گل	۲۳۳	شاکی	مرزا بختاورد شاہ بہادر
۱۷۶	دکا	خوب چند	۲۰۵	نیرنگ	حافظ قند بخش	۲۳۴	شاہ	محمد شاہ
۱۷۷	نوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۰۶	سالک	مرزا بخشہ بخت	۲۳۵	شاہی	مرزا نور الدین
۱۷۸	راجہ	جناراجہ بلوان سنگھ	۲۰۷	سالک	قربان علی	۲۳۶	شاکت	شیخ عبداللہ سہارنپوری
۱۷۹	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۰۸	سہر	شباب خاں	۲۳۷	شباب	مرزا غلام عباس
۱۸۰	راحت	شیخ کریم الدین	۲۰۹	سحاب	کنور گوہال سنگھ	۲۳۸	شجاع	مرزا کریم الشجاع
۱۸۱	راسخ	سعادت علی خاں	۲۱۰	سحر	احمد علی خاں	۲۳۹	شرر	میر حافظ
۱۸۲	راغب	احمد حسین	۲۱۱	سرور	نواب میر محمد خاں	۲۴۰	شرر	ہنس رام

۲۴۱	شرر	مرزا غیاث الدین	۲۴۰	صادق	تہور بیگ	۲۹۹	ضعف	شیخ عمت علی
۲۴۲	شرر	مرزا جعفر	۲۴۱	صادق	شیخ محمد صادق قریشی	۳۰۰	ضمان	میر محمد کامل
۲۴۳	شرم	تہور بیگ	۲۴۲	صالح	مرزا مصطفیٰ الدین	۳۰۱	ضمیر	نرائن داس پنڈت
۲۴۴	شرر	منشی کریم الدین	۲۴۳	صبر	اجود صیاد پرشاد	۳۰۲	ضمیر	گنگا داس
۲۴۵	ششدر	مرزا روشن الدولہ	۲۴۴	صبور	معین الدین	۳۰۳	ضمیری	مرزا مظہر
۲۴۶	ششدر	مرزا حاجی قادر بخش	۲۴۵	صدر	محمد صدر الدین علوی	۳۰۴	ضوء	منشی کمال الدین
۲۴۷	شفقت	میر محمد حسین	۲۴۶	صدق	شیخ محمد شارت علی	۳۰۵	ضیاء	ولی اللہ اکبر آبادی
۲۴۸	شفقت	میر شاد علی	۲۴۷	صفیر	میاں نجم الدین	۳۰۶	ضیائی	میر بدر الدین
۲۴۹	شفق	سعد الدین خاں	۲۴۸	صفاء	مرزا سعید الدین عارف مرزا	۳۰۷	ضیغم	شاہ کلو
۲۵۰	شفق	دوست رام گھوڑی	۲۴۹	صفاء	پیر شاہ	۳۰۸	طالب	محمد یعقوب
۲۵۱	شفق	تلسی رام	۲۵۰	صفدر	صفدر بیگ	۳۰۹	طالب	حافظ طالب
۲۵۲	شکیبا	شیخ غلام حسین	۲۵۱	صفدی	میر صادق علی	۳۱۰	طاہر	محمد طاہر قندھاری
۲۵۳	شوق	عنایت اللہ	۲۵۲	صفوت	میر صفوت علی	۳۱۱	طرب	مولوی رحیم بخش
۲۵۴	شوق	حافظ غلام رسول	۲۵۳	صفیر	میاں جان	۳۱۲	طرب	مولیٰ لال
۲۵۵	شوکت	میر حسن علی	۲۵۴	صفیر	میر صادق علی	۳۱۳	طرب	دھرمی لال
۲۵۶	شہرت	مرزا حاجی	۲۵۵	صفی	محمد صفی اللہ	۳۱۴	طرز	احمد حسین
۲۵۷	شہرہ	مرزا نصیر الدین حیدر	۲۵۶	صلاح	محمد صلاح	۳۱۵	ظالم	ظالم سنگھ برہمن
۲۵۸	شہید	مولوی محمد الدین حسین خاں	۲۵۷	صمیم	تلسی داس	۳۱۶	ظاہر	رام پرشاد
۲۵۹	شہید	گرامت علی	۲۵۸	صولت	قاسم علی خاں	۳۱۷	ظرافت	(شاعر)
۲۶۰	شیدا	مرزا نصر الدین معتمد مرزا	۲۵۹	صوبائی	امام بخش	۳۱۸	ظہیر	میر امام اللہ
۲۶۱	شیدا	اسلام بیگ	۲۶۰	ضابط	میر علی	۳۱۹	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ
۲۶۲	شیدا	آبرو	۲۶۱	ضاحک	شیخ مراد بخش	۳۲۰	ظہور	مولوی ظہور علی
۲۶۳	شیلانی	مولوی ابوالحسن	۲۶۲	ضامن	مولوی ضامن علی	۳۲۱	ظہور	احمد جان
۲۶۴	شیدائی	مرزا رمضان بیگ	۲۶۳	ضامن	محمد ضامن	۳۲۲	ظہور	حافظ محمد ظہور
۲۶۵	شینہ	نواب محمد مصطفیٰ خاں	۲۶۴	ضایع	میر خیر الدین ناگوری	۳۲۳	ظہیر	سید محمد جان
۲۶۶	شیون	حافظ سید اکبر علی مہرور	۲۶۵	ضبط	کمالے خاں	۳۲۴	عاجز	پیر جی شرف الحق
۲۶۷	صابر	مرزا قادر بخش بہادر	۲۶۶	ضرقام	مرزا بہادر بیگ	۳۲۵	عاجز	مرزا عبد اللہ بیگ
۲۶۸	صاحب	شیر زمان خاں	۲۶۷	ضرورت	محمد جمیل	۳۲۶	عارف	نواب زین العابدین خاں
۲۶۹	صادق	محمد عزیز الدین	۲۶۸	ضعف	عابد حسین	۳۲۷	عاشق	عاشق علی

مرزا علی بخش	قابل	۳۸۶	کریم بخش	غلطان	۳۵۷	مرزا نظام الدین	عاشق	۳۲۸
مرزا قادر شکوہ	قادر	۳۸۷	محمد الف خاں	نجم	۳۵۸	اقبال حسین	عاشق	۳۲۹
قاری علی احمد	قاری	۳۸۸	مہتاب سنگھ	نجم	۳۵۹	مرزا رحمت بخش منجھٹے	عاشق	۳۳۰
میر قاسم علی	قاسم	۳۸۹	مولوی عبدالقادر	نجمین	۳۶۰	گفتشیام رائے	عاصی	۳۳۱
سید قاسم علی خاں	قاسم	۳۹۰	میر عبداللہ	نجمین	۳۶۱	مرزا عالی بخت بہادر	عالی	۳۳۲
حکیم قدرت اللہ جان	قاسم	۳۹۱	مرزا حفصہ گنگا	فاخر	۳۶۲	مولوی امیر علی	عالی	۳۳۳
میر قاسم علی منصف	قاسم	۳۹۲		فائزہ	۳۶۳	دولت رام	عبرت	۳۳۴
سلطان خاں	قلق	۳۹۳	مرزا عبدالقادر بیگ	فائق	۳۶۴	مولوی محمد عبدالعزیز	عزیز	۳۳۵
غلام مولانا عرفان بخش	قلق	۳۹۴	محمد فخر الدین خاں	فخر	۳۶۵	مرزا عزیز الدین	عزیز	۳۳۶
محمد امجد علی	قلق	۳۹۵	محمد فخر الدین	فخر	۳۶۶	عبدالعزیز	عزیز	۳۳۷
مرزا فخر	قمر	۳۹۶	مرزا بلند بخت	فدا	۳۶۷	یوسف علی خاں	عزیز	۳۳۸
حافظ قمر الدین	قمر	۳۹۷	مرزا اسکندر بخت	فدا	۳۶۸	مہاراج سنگھ	عزیز	۳۳۹
محمد قمر الدین خاں ابراہیم	قمر	۳۹۸	خراسو (قم المریز)	فراسو	۳۶۹	بہار الدین	عس	۳۴۰
مرزا غلام نصیر الدین	قناعت	۳۹۹	حکیم ثناء اللہ خاں	فراق	۳۷۰	محمد حسن عسکری	عسکری	۳۴۱
حافظ عبدالحمید	قیس	۴۰۰	میر حیات اللہ	فراق	۳۷۱	مرزا کلن	عشرت	۳۴۲
محمد عنایت اللہ	قیس	۴۰۱	محمد علی خاں	فرحت	۳۷۲	حکیم عمت اللہ خاں	عشق	۳۴۳
مرزا خدا بخش	قیصر	۴۰۲	بشن پرشاد	فرحت	۳۷۳	مولوی فضل عظیم	عظیم	۳۴۴
مرزا ناصر الدین مصطفیٰ محمد مرزا	کمال	۴۰۳	شیخ حسن علی	فرحت	۳۷۴	مرزا عظیم بیگ	عظیم	۳۴۵
سدر سکھ پنڈت کشمیری	کمال	۴۰۴	محمد عمر سلطان	فروغ	۳۷۵	مولوی عبداللہ خاں	علوی	۳۴۶
کرامت اللہ شاہ	کرامت	۴۰۵	خواجہ نور الدین خاں	فروغ	۳۷۶	مولوی امانت علی	علی	۳۴۷
کاظم علی	کاظم	۴۰۶	بہادر معروفہ سولہ	فہول	۳۷۷	قطب علی	علی	۳۴۸
فضل احمد	کیف	۴۰۷	مرزا کریم بخش	فہول	۳۷۸	شیخ نصیر الدین	طیل	۳۴۹
منظفر خاں	گرم	۴۰۸	بنو	فصاد	۳۷۹	حکیم آغا جان	عیش	۳۵۰
فقیر محمد خاں	گویا	۴۰۹	فضل الرحمن	فضل	۳۸۰	رائے عزت سنگھ	عیش	۳۵۱
حفیظ اللہ	لطافت	۴۱۰	لال بی پرشاد پنڈت	فخاں	۳۸۱	میر سید محمد	فاصل	۳۵۲
دولت سنگھ	لطیف	۴۱۱	مرزا ممن	فکری	۳۸۲	مرزا اسد اللہ خاں	غالب	۳۵۳
مرزا عنایت علی بیگ	ماہ	۴۱۲	میر حسین	فکار	۳۸۳	انور علی	غالب	۳۵۴
مرزا جمیعت شاہ	ماہر	۴۱۳	میر بادشاہ	فوق	۳۸۴	غریب اللہ	غریب	۳۵۵
پنڈت جودید پٹیل	سبتلا	۴۱۴	شیخ فیض الحسن	فیاض	۳۸۵	محمد غفور کشمیری	غفور	۳۵۶
حافظ قطب الدین	سبتینا	۴۱۵	مولوی فیض الحسن	فیض	۳۸۶			
رائے کاظمی سہاسے	متین	۴۱۶						

۴۱۷	مجرد	محمد پناہ	۴۴۶	مشفق	اکرم بیگ	۴۷۵	میرزا حاتم علی
۴۱۸	محب	شاہزادہ ہیرام شاہ	۴۴۷	مشہور	پنڈت رادھا کشن	۴۷۶	میر احمد حسین
۴۱۹	محب	میر الوالقاسم	۴۴۸	مشیر	حافظ قطب الدین	۴۷۷	مولوی محمد بخش
۴۲۰	مجت	غایت اللہ	۴۴۹	مضطر	پنڈت کنھیالال	۴۷۸	شکر ناتھ پنڈت کشمیری
۴۲۱	محبوب	محبوب خاں	۴۵۰	مضطر	مرزا سنگی	۴۷۹	مرزا علی بیگ
۴۲۲	مخزن	محمد ناصر جان محمدی	۴۵۱	مضطر	مرزا خضر و مشکوہ	۴۸۰	شیخ امام بخش
۴۲۳	مخزون	مرزا سنگو	۴۵۲	مضطر	عرف مرزا آغا خان	۴۸۱	مرزا محمد علی بیگ
۴۲۴	مخزون	آغاز	۴۵۳	مضطر	مرزا مظفر	۴۸۲	میر یحییٰ
۴۲۵	محسن	حافظ محسن	۴۵۴	معروف	نواب الہی بخش	۴۸۳	مکرم علی فتح آبادی
۴۲۶	محمود	محمود علی خاں	۴۵۵	معزز	سید محمد علی	۴۸۴	منوال
۴۲۷	محمود	مرزا محمود شاہ	۴۵۶	معزز	میر عزیز الدین	۴۸۵	نواب مرزا حامد الدین
۴۲۸	محو	غلام نواب حسن خاں	۴۵۷	معین	معین الدین	۴۸۶	حیدر خان بہادر
۴۲۹	محو	محمد بیگ	۴۵۸	مفتون	حکیم ذوق الگوشتین	۴۸۷	بلدہ سنگھ
۴۳۰	محمود	شیخ غلام حسنین	۴۵۹	مفتون	مرزا کریم بخش	۴۸۸	عباس علی
۴۳۱	مخیر	محمد احسان اللہ	۴۶۰	ملول	محمد یار	۴۸۹	میر نجم الدین
۴۳۲	مدبتر	سید امیر الدین	۴۶۱	ممتاز	سید میاں	۴۹۰	مرزا معین الدین
۴۳۳	مرحوم	مرزا محمد یار بیگ	۴۶۲	ممنون	میر نظام الدین	۴۹۱	محمد عسکری
۴۳۴	مرزا	مرزا حسین بخش	۴۶۳	منتظر	میاں جان خاں	۴۹۲	مرزا کرامت اللہ
۴۳۵	مرزا	مرزا علی	۴۶۴	منشی	محل چند	۴۹۳	مولوی نسیم اللہ
۴۳۶	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ	۴۶۵	منصف	مرزا احمد بخش	۴۹۴	محمد یعقوب
۴۳۷	مرزا	مرزا جان	۴۶۶	منعم	منشی موہن لال	۴۹۵	دیا شکر پنڈت کشمیری
۴۳۸	مروت	مرزا باز خاں	۴۶۷	منعم	مکنال	۴۹۶	نسیم اللہ
۴۳۹	مست	مست خاں	۴۶۸	منیر	حبیبہ الدین	۴۹۷	منشی بہت سنگھ
۴۴۰	مسرور	نواب غلام حسین خاں	۴۶۹	موج	خدا بخش	۴۹۸	میر شاہ
۴۴۱	مشتاق	کریم خاں	۴۷۰	موزون	مرزا قادر بخش	۴۹۹	شاہ نصیر الدین
۴۴۲	مشتاق	مشتاق علی خاں	۴۷۱	مومن	میر مومن خاں	۵۰۰	نصیر الدین
۴۴۳	مشتاق	مشتاق حسین	۴۷۲	مہجور	مرزا ہدایت علی	۵۰۱	شیخ ولی اکبر آبادی
۴۴۴	مشتاق	غلام علی	۴۷۳	مہجو	کرپا رام	۵۰۲	گنہت رائے
۴۴۵	مشتبر	احمد حسین	۴۷۴	مہر	مہر علی	۵۰۳	بداد الدین علی خاں

۵۰۴	نکبت	حافظ غلام احمد	۵۱۵	دشت	غلام علی خاں	۵۲۷	بجر	مولوی محمد حسین
۵۰۵	نکبت	مرزا نیاز علی بیگ	۵۱۶	دشت	میر حبیب احمد	۵۲۷	بجر	میر حمیل الدین
۵۰۶	نوا	قدرت اللہ	۵۱۷	دشت	مرزا اکبر الدین	۵۲۸	بجر	عبدالرحمن
۵۰۷	نواب	مرزا خرم بخت	۵۱۸	وزیر	خواجہ وزیر	۵۲۹	ہوش	منور علی
۵۰۸	نور حق	شاہ محمد حمیل	۵۱۹	وصال	حکیم نصر اللہ خاں	۵۳۰	ہوشیار	منشی کیوی رام
۵۰۹	نیاز	محمد نیاز علی	۵۲۰	وصل	محمد علی خاں	۵۳۱	ہنر	مرزا بختا در بخت
۵۱۰	نیر خشاں	محمضیاء الدین بہادر	۵۲۱	دفا	مرزا دارا بخت	۵۳۲	یاس	خیر الدین
۵۱۱	واحد	شیخ عبدالواحد	۵۲۲	دفا	میر حمید علی	۵۳۳	یاس	حافظ الدین
۵۱۲	دارت	شاہ دارت الدین	۵۲۳	ولی	شیخ محمد ولی	۵۳۴	یاد	میر امام الدین
۵۱۳	وجاہت	احمد علی خاں	۵۲۴	ہادی	مرزا غلام فخر الدین بہادر	۵۳۵	یکتا	خواجہ معین الدین
۵۱۴	دجود	سید محمد علی	۵۲۵	ہاشمی	محمد نادر حسین خاں	۵۳۶	یل	عبدالقادر
						۵۳۷	یمین	احمد علی خاں

ترغیبات جنسی

مولانا نیاز فقیہ پوری کی معرکتہ الآراء تصنیف جس میں فحاشی کی تمام فطری و غیر فطری قسموں کے حالات، ان کی تاریخ و نفسیاتی اہمیت پر نہایت شرح و بسط کے ساتھ محققانہ تبصرہ کیا گیا ہے کہ فحاشی دنیا میں کب اور کس طرح رائج ہوئی۔

قیمت - ۵ روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ - گارڈن مارکیٹ کراچی

سخن شعرا

مصنف | عبدالغفور شاخ

تہذیب و طباعت سخن شعرا عربی نام ہے۔ اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۸۶۳ء نکلتا ہے۔ سمیع نعیم کے متعلق نساخ کا بیان ہے کہ قدیم تذکروں کے مطالعہ کے اثر سے میں نے بھی چاہ کر شریعتِ نایف سے کوزے بھروں اور اس کو قدیم تذکروں - یعنی اس طرح کا تذکرہ لکھوں کہ جس میں اشعار آبدار میں اظنا بہارا عجاز اور احوال شعرا میں اختصار و ایجاز اور حالات ابنائے زمان کو بقصد طاقت بھری جامع اور شوق و زواید کو مانع ہو۔ بحمد اللہ یہ نادر کسب و کم فساد میں دھار ہوا کہ بارہ برس کی محنت میں یہ تذکرہ شعرائے ریختہ بنام تاریخی "سخن شعرا" تیار ہوا اس سے پہلے چھاپا گیا تھا کہ ۱۸۶۳ء کے قریب انھوں نے اسے لکھنا شروع کر دیا تھا جو ۱۸۸۱ء میں مکمل ہوا۔

سخن شعرا پہلی بار رمضان ۱۲۹۱ھ میں یعنی تکمیل کے دس سال بعد مطبع نول کشور لکھنؤ سے شائع ہوا اس میں اوسط نقل کے ۵۸۲ صفحات ہیں۔ ابتدا میں مختصر سا دیباچہ اور آخری صفحات میں عبداللہ تخلص بہ اشقتہ، منور حسن تخلص بہ فیض اور سعید بخت تخلص بہ سعید کے تاریخی قطعات ہیں جن سے ۱۲۸۱ء ہر نکلتے ہیں۔

خصوصیات یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں قدما سے لیکر انیسویں صدی کے اواخر تک کے تقریباً سارے شعرا کا ذکر کیا گیا ہے۔ آخری دس صفحات اشعار کے تذکرے کے لئے مخصوص کر دیئے گئے۔ لیکن نساخ کی وہ حالات زندگی سے زیادہ اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ انھوں نے سوانح اور حالات میں غیر معمولی اختصار سے کام لیا ہے، اکثر جگہ صرف نام اور تخلص دینا کافی سمجھے۔ خود اپنے متعلق بھی انہوں نے کچھ نہیں لکھا بلکہ صرف نام دے کر کئی صفحوں میں اپنے کلام کا انتخاب دیا ہے۔ میر و شیفہ کے سے تھمرے بھی ان کے یہاں نہیں ملے۔ کسی کے کلام پر رائے یہاں نہ ہونے کے برابر ہیں۔ کہیں کہیں قواعد و عروض، علم بیان اور بدیع و رزبان و بیان کے دوسرے خوب و خاص ذکر۔ انھوں نے بڑی دقت سے بیان کیا ہے۔ خط ۵۹۲ پر اپنے استاد حافظ اکرام احمد ضیفیہ کے کلام میں جامع لفظی و معنوی کی نشان دہی میں خصوصاً القبل سے کلام لیا ہے۔ وہ عموماً بہت مختصر اور مبہم رائے درج ہیں مثلاً انیس کے متعلق ص ۵۶ پر وہ بغیر کسی استدلال کے صرف اس قدر لکھے ہیں کہ "وہ صرف مرثیہ کہتے ہیں۔ اور ان کا کوئی مرغیم و مرثیہ سے ہاگ نہیں ہے۔"

۷۶	اسعد	اسعد بخت	۱۰۵	آشنا	سید محمد	۱۳۴	آفاق	حسین علی
۷۷	اسلام	شیخ الاسلام	۱۰۶	آشنا	زین العابدین	۱۳۵	آفاق	فرید الدین
۷۸	اسیر		۱۰۷	آشنا	عبد الکریم	۱۳۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ
۷۹	اسیر	گلزار علی	۱۰۸	آشوب	امداد علی	۱۳۷	آفریں	قلندر بخش
۸۰	اسیر	ہدایت علی	۱۰۹	اصالت	فضل علی	۱۳۸	انسر	نصرت خان
۸۱	اسیر	منظف علی خان	۱۱۰	اصغر	امجد علی	۱۳۹	انسر	محمد علی
۸۲	اسیر	میر کرم علی	۱۱۱	اصغر	اصغر علی	۱۴۰	انسر	تاج الدین
۸۳	اسیر	سید نیال بی	۱۱۲	اصغر	علی اصغر علی	۱۴۱	انسر	مرزا محمد
۸۴	اسیر	محمد حسن خان	۱۱۳	اصغر	اصغر علی	۱۴۲	انسر	غلام اشرف
۸۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۱۱۴	اسد		۱۴۳	افسردہ	منظف علی
۸۶	اشراق	محمد رضا	۱۱۵	آصف	یحییٰ خان	۱۴۴	افسوس	غفور بیگ
۸۷	اشرف	اشرف علی	۱۱۶	اظہری	ظہیر الدین	۱۴۵	افسوس	مرزا آغا حیدر
۸۸	اشرف	اشرف حسین	۱۱۷	اظہر	غلام علی	۱۴۶	افسوس	احسان حسین
۸۹	اشرف	اشرف حسین	۱۱۸	اظہر	علی حسین	۱۴۷	افصح	شاہ نعیم
۹۰	اشرف	غلام اشرف	۱۱۹	اظہر	غلام محی الدین	۱۴۸	افضل	افضل علی
۹۱	اشرف	محمد اشرف	۱۲۰	اظہر	سردار مرزا	۱۴۹	افضل	افضل بیگ
۹۲	اشرف	اشرف علی	۱۲۱	اظہر	کریمت علی	۱۵۰	افضل	حسین یار خان
۹۳	آشفہ	عظیم الدین	۱۲۲	آغا	اصغر علی خان	۱۵۱	افضل	تفضل حسین
۹۴	آشفہ	محمد علی	۱۲۳	اعزاز	باقر علی	۱۵۲	افضل	افضل علی خان
۹۵	آشفہ	رمضان علی	۱۲۴	اعظم	محمد اعظم	۱۵۳	افضل	شاہ غلام عظیم
۹۶	آشفہ	گل باب سنگھ	۱۲۵	اعظم	عظیم بیگ	۱۵۴	افسوس	میر شیر علی
۹۷	آشفہ	امران علی	۱۲۶	اعظم	اعظم شاہ	۱۵۵	افغان	الفان خان
۹۸	آشفہ	منور علی	۱۲۷	اعظم	اعظم علی	۱۵۶	اکبر	محمد اکبر خان
۹۹	آشفہ	عبد اللہ	۱۲۸	اعظم	عبد الصمد	۱۵۷	اکبر	مرزا پیکر
۱۰۰	آشفہ	بادی علی خان	۱۲۹	اعظم	اعظم خان	۱۵۸	اکبر	اکبر علی خان
۱۰۱	اشک	بادی علی	۱۳۰	آغا		۱۵۹	اکرام	اکرام اللہ
۱۰۲	اشک	علی حسن	۱۳۱	آغا	آغا مرزا	۱۶۰	اکرام	منشی محمد اکرام
۱۰۳	اشکی	غلام محی الدین	۱۳۲	آغا	آغا حسن	۱۶۱	اکرام	محمد اکرم
۱۰۴	آشنا	امیر علی	۱۳۳	آغا	سید آغا	۱۶۲	آگاہ	محمد رضا

۱۶۳	آگاہ	محمد صلاح	۱۹۲	امیر	امیر احمد	۲۲۱	انور	اشمبہر تاسقہ
۱۶۴	آگاہ	حسین علی	۱۹۳	امیر	امیر بیگ	۲۲۲	انور	ولی محمد خان
۱۶۵	آگاہ	نور خان	۱۹۴	امیر	امیر علی	۲۲۳	انور	مرزا علی حسین
۱۶۶	آگر	جو الہام	۱۹۵	امیر	مولوی امیر علی	۲۲۴	انور	شجاع الدین
۱۶۷	الفت	ملک سین	۱۹۶	امیر	امیر علی	۲۲۵	انور	مہدی حسین
۱۶۸	الفتی	پیاسہ لال	۱۹۷	امیر	علی محمد خان	۲۲۶	انیس	میر سبر علی
۱۶۹	الفت		۱۹۸	امیر	امیر اللہ	۲۲۷	انیس	نواز شہر خان
۱۷۰	الم	آغا مہدی	۱۹۹	امین	امین الدین خان	۲۲۸	آوارہ	محمد کاظم
۱۷۱	الم	محمد حسین خان	۲۰۰	امین	خواجہ امین الدین	۲۲۹	اوباش	امیر الزمان
۱۷۲	الم	محمد علی	۲۰۱	امین	محمد اسماعیل	۲۳۰	اوج	اشرف علی خان
۱۷۳	الم	صاحب میر پوری	۲۰۲	امین	میر محمد امین	۲۳۱	اوج	عبد الکیم
۱۷۴	الہام	شرف الدین	۲۰۳	انتظار	علی نقی خان	۲۳۲	اوج	میر محمود خان
۱۷۵	الہام	فضائل بیگ	۲۰۴	نجم	امیر خان	۲۳۳	اوج	نیر علی حسین
۱۷۶	الہام	امام بخش	۲۰۵	انجم	بنارہ رضا	۲۳۴	اوج	اکرام الدین
۱۷۷	الہام	آغا حسن	۲۰۶	انداز	غلام حسین	۲۳۵	اوج	عبد اللہ خان
۱۷۸	الہام	آغا منت بھائی	۲۰۷	اندوہ	علی حسین	۲۳۶	اوج	قاضی ضیاء حسین
۱۷۹	الہام	آغا منت علی	۲۰۸	انس	سید محمد مرزا	۲۳۷	اصناف	
۱۸۰	الہام		۲۰۹	انس	میر میر علی	۲۳۸	اولی	اولاد علی
۱۸۱	الہام	محمد احمد	۲۱۰	افسان	اسد یار خان	۲۳۹	اولیا	میر اولیاء
۱۸۲	الہام	احمد حسین	۲۱۱	النسب	ابو طالب	۲۴۰	اویسی	غلام محی الدین
۱۸۳	الہام	امداد علی	۲۱۲	النسخ	ابو تراب	۲۴۱	آ	اکبر علی خان
۱۸۴	الہام	مرزا امداد علی	۲۱۳	النسخ	حضرت اللہ	۲۴۲	آہی	عبدالرحمن
۱۸۵	الہام	امراؤ علی	۲۱۴	النشر	انشاء اللہ خان	۲۴۳	ایجاد	رحیم الدین
۱۸۶	الہام	روشن بیگ	۲۱۵	النصار	عبدالرحمن خان	۲۴۴	ایمان	واحد علی
۱۸۷	الہام	فرحت علی	۲۱۶	النوار	عبد اللہ	۲۴۵	ایمان	شیر محمد خان
۱۸۸	الہام	قزلباش خان	۲۱۷	النوار	غلام علی	۲۴۶	نیل	
۱۸۹	الہام	امید علی خان	۲۱۸	النوار	میر آغا	۲۴۷	باطن	قطب الدین
۱۹۰	الہام	حسین علی خان	۲۱۹	انور	سید محمد علی	۲۴۸	باقر	باقر علی
۱۹۱	الہام	مرزا مینڈو	۲۲۰	انور	حاجی حسین خان	۲۴۹	باقر	باقر علی

۲۵۰	باقر	محمد باقر	۲۷۹	بہمن	امیر حسن	۳۰۸	پیتاب	احمد بخش
۲۵۱	باقر	باقر خان	۲۸۰	بہمن	سند لال	۳۰۹	بے جان	شیو کھ سنگی
۲۵۲	باقر	باقر علی	۲۸۱	بہمن	عنایت علی	۳۱۰	تیمیز	احمد علی خان
۲۵۳	باقر	باقر رضا	۲۸۲	بشش	عابد خان	۳۱۱	تیمیز	کالی رے
۲۵۴	باقر	محمد باقر	۲۸۳	بشیر	بشیر اللہ	۳۱۲	تویر	نہرا بخش
۲۵۵	باقر	باقر علیخان	۲۸۴	بشیر	بشارت علی	۳۱۳	تویر	کاظم حسین
۲۵۶	باقی		۲۸۵	بقا	بقا اللہ	۳۱۴	تنہا	کفایت علی
۲۵۷	بہر علی		۲۸۶	بلند	منور علی	۳۱۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۵۸	بحر	علی احمد خان	۲۸۷	بیادر	بہادر سنگھ	۳۱۶	تنہا	
۲۵۹	بحر	امداد علی	۲۸۸	بہادر	راجہ بہادر	۳۱۷	تنہا	عوض علی
۲۶۰	بخش	حسین بخش	۲۸۹	بیادر	نصیر الدین	۳۱۸	تنہا	شہزاد وحید
۲۶۱	بدر	آغا علی خان	۲۹۰	بہار	ٹیک چند	۳۱۹	توانا	آرام علی فخرپوری
۲۶۲	بدر	مرزا ابلاقی	۲۹۱	بہار	مرزا علی	۳۲۰	توفیق	توفیق علی
۲۶۳	بدر	بدر الدین	۲۹۲	بہار	کاٹکار شاد	۳۲۱	توقیر	ہرزائن داس
۲۶۴	بدر	الہی بخش	۲۹۳	بہجت	عبد المجید	۳۲۲	توقیر	احسان اللہ
۲۶۵	برشتہ	مشفق الدین	۲۹۴	بہجت	نواز شہنشاہ	۳۲۳	توقیر	توقیر عبدالقادر
۲۶۶	برشتہ	آغا حسین خان	۲۹۵	بیان	احسن اللہ	۳۲۴	تہمور	فخر الدین
۲۶۷	برق	میان شاہ جی	۲۹۶	بیان	محمد رفیق	۳۲۵	تہمور	سعادت سلطان
۲۶۸	برق	محمد رضا خان	۲۹۷	بیابک	بشیر احمد	۳۲۶	(ش)	
۲۶۹	برق	بکرم الدین	۲۹۸	پیتاب	خدا دادی خان	۳۲۷	ثابت	شجاعت اللہ خان
۲۷۰	برق	بدر علی	۲۹۹	پیتاب		۳۲۸	ثابت	اصالت خان
۲۷۱	برکت	برکت اللہ	۳۰۰	پیتاب	دوست محمد	۳۲۹	ثابت	الدین
۲۷۲	برکت	برکت علی	۳۰۱	پیتاب	سیو کھ رے	۳۳۰	ثابت	ثابت علی
۲۷۳	برہان	برہان الدین	۳۰۲	پیتاب	کشن زائن	۳۳۱	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۴	بہمن	جبار علی	۳۰۳	پیتاب	جعفر علی	۳۳۲	ثاقب	شمس الدین
۲۷۵	بہمن	محمد عبد الحکیم	۳۰۴	پیتاب	عباس علی	۳۳۳	ثاقب	مرزا احمدی
۲۷۶	بہمن	محمد حسین	۳۰۵	پیتاب	محمد اسماعیل	۳۳۴	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۷	بہمن	مرویدی محمد علی	۳۰۶	پیتاب	علیم الدین	۳۳۵	ثبات	ہرز علی
۲۷۸	بہمن	محمد یگ	۳۰۷	پیتاب	ولی اللہ	۳۳۶	ثروت	سید درویش علی

تذکرہ میں نفع علی بیابک کا نام بھی موجود ہے جو یہاں کتاب کے سہرے سے رہ گیا ہے۔

[illegible]

محمد علی	۴۵۳	حسرت	محمد علی	۴۸۲	حفیظ	محمد حفیظ
مہدی علیخان	۴۵۴	حسن	مہدی علیخان	۴۸۳	حقارت	میر عمن
حسن علی خان	۴۵۵	حسن	حسن علی خان	۴۸۴	حقیر	نبی بخش
حکیم احمد حسن	۴۵۶	حسن	حکیم احمد حسن	۴۸۵	حقیقت	امام بخش
مرزا احسن	۴۵۷	حسن	مرزا احسن	۴۸۶	حقیقت	شاہ حسین
ابوالحسن	۴۵۸	حسن	ابوالحسن	۴۸۷	حکیم	محمد حسین
خواجہ حسن	۴۵۹	حسن	خواجہ حسن	۴۸۸	حکیم	محمد اشرف خان
سید غلام حسن	۴۶۰	حسن	سید غلام حسن	۴۸۹	حکیم	عقصر علی
محمد حسن	۴۶۱	حسن	محمد حسن	۴۹۰	حکیم	احمد حسین
محمد حسن	۴۶۲	حسن	محمد حسن	۴۹۱	حکیم	محمد پناہ خان
مولوی محمد حسن	۴۶۳	حسن	مولوی محمد حسن	۴۹۲	حکیم	میر محمد علی
عطا حسین خان	۴۶۴	حسن	عطا حسین خان	۴۹۳	حکیم	نہال الدین
سید محمد حسن	۴۶۵	حسن	سید محمد حسن	۴۹۴	حکیم	سعید الدین
مرزا احسن	۴۶۶	حسن	مرزا احسن	۴۹۵	حمزہ	حمزہ دھلوی
احمد حسن	۴۶۷	حسن	احمد حسن	۴۹۶	حمزہ	حمزہ علی
غلام حسین خان	۴۶۸	حسین	غلام حسین خان	۴۹۷	حمید	سید عبد الحمید
حسین علی	۴۶۹	حسین	حسین علی	۴۹۸	حمید	حاجی حمید بخت
حسین علی	۴۷۰	حسینی	حسین علی	۴۹۹	حمید	سید حسین علی
باقر علی	۴۷۱	حشم	باقر علی	۵۰۰	حمید	حمید الدین خان
آغا حسین	۴۷۲	حشم	آغا حسین	۵۰۱	حمید	حمید الدین
فخر الدین	۴۷۳	حشمت	فخر الدین	۵۰۲	حنا	عبد الکریم خان
مختتم علیخان	۴۷۴	حشمت	مختتم علیخان	۵۰۳	حشم	دب چنڈ کفری
محمد علی	۴۷۵	حشمت	محمد علی	۵۰۴	حیا	رحیم الدین
لالہ مادی	۴۷۶	حشمتی	لالہ مادی	۵۰۵	حیات	حیات خان
غلام بیگ	۴۷۷	حضور	غلام بیگ	۵۰۶	حیات	سید ذکی
محسن مرزا	۴۷۸	حضور	محسن مرزا	۵۰۷	حیدر	حسام الدین
بال کندی	۴۷۹	حضور	بال کندی	۵۰۸	حیدر	حیدر علی
محمد عبد الباقی	۴۸۰	حضور	محمد عبد الباقی	۵۰۹	حیدر	مرزا حیدر علی
منظہر علی	۴۸۱	حضور	منظہر علی	۵۱۰	حیدر	مرزا حیدر شکوہ

حافظ فاضل شاہ

۴۶۴ حافظ

حافظ محمد اشرف

۴۶۵ حافظ

حافظ عبد اللہ

۴۶۶ حافظ

میر محبوب علی

۴۶۷ حالی

مولوی الطاف حسین

۴۶۸ حالی

نواب حامد حسین خان

۴۶۹ حامد

حمید الدین

۴۷۰ حامد

حیر حامد

۴۷۱ حامد

گھمنڈی نعل

۴۷۲ حامد

میر احمد علی

۴۷۳ حب

مرزا جان

۴۷۴ حبیب

حبیب اللہ

۴۷۵ حبیب

حبیب اللہ

۴۷۶ حبیب

حبیب مولا

۴۷۷ حبیب

عنایت اللہ

۴۷۸ حجام

میر حسن

۴۷۹ حرق

ابوالخیر

۴۸۰ حنین

نجمت بخت

۴۸۱ حنین

میر علی حسین

۴۸۲ حنین

میر بہادر علی

۴۸۳ حنین

محمد علیخان

۴۸۴ حنین

میر محمد باقر

۴۸۵ حنین

نواب حجام الدردل

۴۸۶ حجام

حسام الدین

۴۸۷ حجام

حسام الحق

۴۸۸ حجام

عبد الرحمن

۴۸۹ حسرت

جعفر علی

۴۹۰ حسرت

محمد حیات

۴۹۱ حسرت

۵۱۱	حیدر	مولوی سید رفیع حیدر	۵۴۰	خادم	خادم علی	۵۴۹	خلش	فردوس علی
۵۱۲	حیدر	مصطفیٰ حیدر	۵۴۱	خادم		۵۵۰	خلق	میر احسن
۵۱۳	حیدر	حیدر حسین خاں	۵۴۲	خاص	محمد حیدر خان	۵۵۱	خلیق	ظہور علی
۵۱۴	حیدر	حیدر ابن حیدر	۵۴۳	خاکسار	میر محمد یار	۵۵۲	خلیق	میر مستحسن
۵۱۵	حیدر	سید حیدر علی خاں	۵۴۴	خاکسار	غلام محی الدین خاں	۵۵۳	خلیل	میر دوست علی
۵۱۶	حیدر	میاں حیدر	۵۴۵	خاکی	غلام حیدر بیگ	۵۵۴	خلیل	سید ابراہیم علی
۵۱۷	حیدر	محمد علی خاں	۵۴۶	خالص	محمد عبدالرزاق	۵۵۵	خلیل	علی ابراہیم خاں
۵۱۸	حیدر	حیدر شاہ خاں	۵۴۷	خالق	خالق بخش	۵۵۶	خلیل	محمد ابراہیم خاں
۵۱۹	حیدی	حیدر بخش	۵۴۸	خان	عبد اللہ خان	۵۵۷	خلیل	محمد غلیل
۵۲۰	حیدری	غلام حیدر	۵۴۹	خان	محمدی خان	۵۵۸	خوش	مرزا خدا یار
۵۲۱	حیراں	حافظ بقاء اللہ	۵۵۰	خان	محمد اشرف خان	۵۵۹	خندان	
۵۲۲	حیراں	میر حیدر علی	۵۵۱	خانی	مرزا خانی	۵۶۰	خواجہ	مولوی عبدالعزیز
۵۲۳	حیراں	میر تنویر	۵۵۲	خاور	محمد اکبر	۵۶۱	خواجہ	خواجہ نجف علی
۵۲۴	حیراں	ولایت علی	۵۵۳	خبر	سید مہدی	۵۶۲	خواہش	حاجی میر آداد
۵۲۵	حیرت	حافظ عبدالرحمن	۵۵۴	خجیر	غلام محمد خان	۵۶۳	خود غرض	
۵۲۶	حیرت	مرزا رمضان	۵۵۵	خدمت	فرحت علی	۵۶۴	خورشید	خوشوقت علی خاں
۵۲۷	حیرت	محمد جان خان	۵۵۶	خرد	فخر الدین	۵۶۵	خورشید	مرزا احسن علی
۵۲۸	حیرت	میر محمد حسین	۵۵۷	خرد	پر شاد کھتری	۵۶۶	خورشید	سورج پر شاد
۵۲۹	حیرت	میر مراد علی	۵۵۸	خرد	رام زائن	۵۶۷	خورشید	خورشید عالم
۵۳۰	حیرت	غلام غزال الدین	۵۵۹	خستہ	محمد عبداللہ	۵۶۸	خورشید	خورشید احمد
۵۳۱	حیرت	ابو دہیا پر شاد	۵۶۰	خستہ	سید محمد کرمان	۵۶۹	خورم	محمد احمد
۵۳۲	حیف	میر چراغ علی	۵۶۱	خسرو	مرزا محمد	۵۷۰	خیال	غلام حسن خاں
۵۳۳	حیف	موتی لال	۵۶۲	خشنود		۵۷۱		"د"
۵۳۴	حیف	محمد حاجی	۵۶۳	خضر	مرزا خضر سلطان	۵۷۲	دار	مولا داد خاں
۵۳۵		"خ"	۵۶۴	حضر	محمد یوسف	۵۷۳	دارا	دارا بخت
۵۳۶	خادم	خادم علی	۵۶۵	خطا	مرزا نظر علی بیگ	۵۷۴	داغ	میر مہدی
۵۳۷	خادم	محمدی راجہ	۵۶۶	خطیر	سید امراؤ علی	۵۷۵	داغ	وحید اللہ خاں
۵۳۸	خادم	خادم علی	۵۶۷	خفقی	مرزا محمد	۵۷۶	داغ	دعف حسین
۵۳۹	خادم	خادم علی خاں	۵۶۸	خفی	راجہ بابو	۵۷۷	داغ	نواب مرزا کی

۵۹۸	وانا	میر فضل علی	۶۲۷	دیوانہ	عزرا محمد علی	۶۵۶	راحت	عمر بیگ
۵۹۹	وانا	لالہ سوہبہ رام	۶۲۸	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۶۵۷	راحت	کریم الدین
۶۰۰	وانا	روشن لال	۶۲۹	"	"	۶۵۸	راحت	کشن لال
۶۰۱	داؤد		۶۳۰	ذاکر	احمد بیگ	۶۵۹	راحت	راحت حسین
۶۰۲	دائم	دائم علی	۶۳۱	ذاکر	ذاکر علی	۶۶۰	راحت	راحت علی
۶۰۳	دبیر	مرزا سلامت علی	۶۳۲	ذاکر	سید ذاکر حسین	۶۶۱	راحم	میر محمد علی
۶۰۴	درخشاں	سید علی جان	۶۳۳	ذاکر	میر عجم	۶۶۲	راز	یعقوب علی بیگ
۶۰۵	درد	خواجہ میر	۶۳۴	ذبیح	محمد اسماعیل خان	۶۶۳	راسخ	فالمہ حسین
۶۰۶	درد	رحمت علی	۶۳۵	ذبیح	امان علی	۶۶۴	راسخ	غلام مصطفیٰ عبدالحی
۶۰۷	درد مند	کریم اللہ خاں	۶۳۶	ذره	اتواری لعل	۶۶۵	راسخ	سعادت علیاں
۶۰۸	درویش	میر شاہ علی	۶۳۷	ذره	رام ناتھ	۶۶۶	راسخ	غلام علی
۶۰۹	دریا	رقن ناتھ	۶۳۸	ذره	لالہ شکر لال	۶۶۷	راسخ	ظفر ب خان
۶۱۰	دلیغ	زین العابدین	۶۳۹	ذره	جو الہا پر شاد	۶۶۸	راغب	سبحان علی بیگ
۶۱۱	دل	شمس الدین	۶۴۰	ذکا	سری کشن	۶۶۹	راغب	احمد حسین
۶۱۲	درد مند	محمد حقہ	۶۴۱	ذکا	ذکا اللہ خان	۶۷۰	راغب	ذکر علی
۶۱۳	دل	دبیبی پر شاد	۶۴۲	ذکا	نوسید چند کالیشتہ	۶۷۱	راقت	شاہ رؤف احمد
۶۱۴	دل	آزاد خان	۶۴۳	ذکا	مخدوم بخش	۶۷۲	راقم	غلام محمد
۶۱۵	دل	زور آورہ خاں	۶۴۴	ذوق	محمد ابراہیم	۶۷۳	راقم	بدرابین
۶۱۶	دل	محمد عابد	۶۴۵	ذوقا	ذوقا شاہ	۶۷۴	راقم	منظر علی
۶۱۷	دلخوش	بیادہ سنگھ کھتری	۶۴۶	ذوقی	ذوقی شاہ	۶۷۵	راوی	مصاحب علی
۶۱۸	دل سوز	لچھی زان	۶۴۷	ذوقی	ذوقی رام	۶۷۶	ربط	احمد حسین
۶۱۹	دل سوز	خیراتی خاں	۶۴۸	ذہین	عمر اسماعیل خان	۶۷۷	ربط	دبیبی پر شاد
۶۲۰	دل گیر	حمایت اللہ خاں	۶۴۹	ذہین	میر محمد مستعد	۶۷۸	رجب	رجب علی
۶۲۱	دل گیر	چھو لال کالیشتہ	۶۵۰	"	"	۶۷۹	رحمت	گنگا پر شاد
۶۲۲	دلیر	شاہ دلیر	۶۵۱	راجہ	راجہ بہادر	۶۸۰	رحمت	رحمت علی
۶۲۳	درست	شیخ غلام محمد	۶۵۲	راجہ	راجہ راج کشن	۶۸۱	رحیم	رحیم بیگ
۶۲۴	دوست		۶۵۳	راجہ	ہوان سنگھ	۶۸۲	رحیم	عبد الرحیم خاں
۶۲۵	دور	جہانگیر محمد خاں	۶۵۴	راجہ		۶۸۳	رحیم	رحیم بخش
۶۲۶	زور	مرزا علی نقی	۶۵۵	رحمت	بھگونت رائے	۶۸۴	رخشاں	خیرات علی

۶۸۵	ذہبت	میر قدرت اللہ	۷۱۳	میر ذاکر علی	۷۴۱	رنگیں	سعادت علیخان
۶۸۶	رسا	علیم اللہ	۷۱۵	عبدالرحیم	۷۴۲	رواں	سید جعفر علی
۶۸۷	رسا	محمد بخش	۷۱۶	مردان علیخان	۷۴۳	روشن	میر علی حسین
۶۸۸	رسا	میر احمد علی	۷۱۷	میر الو المعانی	۷۴۴	روشن	روشن شاہ
۶۸۹	رسا	کریم الدین	۷۱۸	مرزا مکین	۷۴۵	رونق	غلام حیدر خان
۶۹۰	رسا	لالہ انبر پر شاہ	۷۱۹	محمد رفیع	۷۴۷	رونق	سیٹھ باسوچی
۶۹۱	رستم	رستم علیخان	۷۲۰	غلام جیلانی	۷۴۸	رونق	گنگا پر شاہ
۶۹۲	رستم	میر رستم علیخان	۷۲۱	مرزا پیاری	۷۴۹	رونق	رام سہلے
۶۹۳	رستم	رستم علی	۷۲۲	رفیع الدین خان	۷۵۰	رویت	حبیب اللہ
۶۹۴	رسوخ	حسن مرزا	۷۲۳	فرزند علی	۷۵۱	ربا	میر رحمتی
۶۹۵	رشک	میر علی	۷۲۴	رفیق علی	۷۵۲	ربا	غلام محمد خان
۶۹۶	رشنکی	محمد علی خان	۷۲۵	مرزا اسد بیگ	۷۵۳	ربانی	شیخ عبداللہ
۶۹۷	رشدید	کنور بہادر	۷۲۶	امین اللہ	۷۵۴	ریاض	ریاض الدین
۶۹۸	رشدید	سید بہادر علی	۷۲۷	مرزا قاسم علی	۷۵۵	ریاضت	اسلام علی
۶۹۹	رشدید	مرزا محمد زکی	۷۲۸	حبیب البنی	۷۵۶	ز	مغل بیگ
۷۰۰	رضا	میر رضا علی	۷۲۹	حکیم سکھانند	۷۵۷	زار	برہان الدین
۷۰۱	رضا	حمید الدین	۷۳۰	احمد حسین	۷۵۸	زار	مظہر علی
۷۰۲	رضا	محمد رضا	۷۳۱	مرزا فتح الملک شاہ	۷۵۹	زار	امام بخش
۷۰۳	رضا	مرزا جیون	۷۳۱	ظہور اللہ	۷۶۰	زار	امیر الدولہ
۷۰۴	رضا	میر محمد رضا	۷۳۲	میر محمد نصیر محمدی	۷۶۱	زار	میر جیون
۷۰۵	رضا	سید غلام رضا خان	۷۳۳	محمد فصیح الدین	۷۶۲	زار	لالہ دہشت یار
۷۰۶	رضا	غلام رضا	۷۳۴	لاکھیم زان کھری	۷۶۳	زار	منیڈو لال
۷۰۷	رضا	واحد علیخان	۷۳۵	گنگا پر شاہ	۷۶۴	زار	عادل شاہ خان
۷۰۸	رضوان	جعفر علی	۷۳۶	مہربان خان	۷۶۵	زار	سید محمد علی
۷۰۹	رضوی	سید رضی خان	۷۳۷	کرام الدین	۷۶۶	زار	زاہد الدین
۷۱۰	رضی	مرزا رضی خان	۷۳۸	میر اکبر علی	۷۶۷	زار	خواجہ ولایت حسین
۷۱۱	رضی	میر رعایت علی	۷۳۹	پورن لال کالیستہ	۷۶۸	زار	مرزا علی حسین
۷۱۲	رعایت		۷۴۰		۷۶۹	زار	

۷۷۰	آمد	شیخ بلالی	۷۹۹	سپاہی	امام بخش	۸۲۸	سرشار	ملوک چند
۷۷۱	زکی	میر محمد زکی	۸۰۰	سپہر	مشتاب خان	۸۲۹	سرور	رجب علی بیگ
۷۷۲	زکی	محمد زکی	۸۰۱	سپہر	میر محمدی	۸۳۰	سرور	فضل علی بیگ
۷۷۳	زکی	مرزا محمد علی	۸۰۲	سجاد	سید محمد سجاد	۸۳۱	سرور	لاک نیک رام
۷۷۴	زکی	جعفر علی خان	۸۰۳	سجاد	حکیم میر سجاد	۸۳۲	سرور	سید کاظم حسین
۷۷۵	زکی		۸۰۴	سجاد	میر علی سجاد	۸۳۳	سرور	حمایت اللہ خاں
۷۷۶	زکی	محمد زکی خاں	۸۰۵	سحاب	محمد اللہ یار خان	۸۳۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں
۷۷۷	زالال	میر دوست علی	۸۰۶	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۸۳۵	سرور	ولایت علی
۷۷۸	زمان	سید محمد زمان	۸۰۷	سحر	محمد خلیل خان	۸۳۶	سرور	عزیز الدین
۷۷۹	زور	داؤد بیگ	۸۰۸	سحر	میر ناصر علی	۸۳۷	سرور	احمد حسین
۷۸۰	زیب	جمال الدین	۸۰۹	سحر	مرزا فضل علی	۸۳۸	سرور	میر محمد خاں
۷۸۱	زیب	مرزا محمد علی خاں	۸۱۰	سحر	عبد المجید	۸۳۹	سرور	امداد علی خاں
۷۸۲	زیب	میر آغا	۸۱۱	سحر	امان اللہ	۸۴۰	سریج	سید محمد علی
۷۸۳	زیرک	قلندر بخش	۸۱۲	سحر	احمد علی خاں	۸۴۱	سعادت	میر سعادت علی
۷۸۴	" من "		۸۱۳	سحر	ظہور علی	۸۴۲	سعادت	سعادت خاں
۷۸۵	ساجد	محمد ساجد علی خاں	۸۱۴	سحر	نواب علی خاں	۸۴۳	سعید	مرزا
۷۸۶	ساحل	اکبر علی	۸۱۵	سحر	اجود پاشا شاد	۸۴۴	سعید	سردار حسین
۷۸۷	ساقی	میر محسن علی	۸۱۶	سحنا	شیخ سخاوت حسین	۸۴۵	سعید	لاک کنور بہادر
۷۸۸	ساقی	غلام حسین	۸۱۷	سحن	رام دیال	۸۴۶	سعید	محمد سعید الدین
۷۸۹	سائک	ارشاد علی	۸۱۸	سحن	مرزا محمد حسین	۸۴۷	سعید	سعید الدین خاں
۷۹۰	سائک	مرزا بخشہ بخت	۸۱۹	سحن	خواجہ فخر الدین حسین	۸۴۸	سعید	میر سعادت علی
۷۹۱	سائک	قربان علی بیگ	۸۲۰	سحنور	دیوالی سنگھ	۸۴۹	سعید	سعید بخت
۷۹۲	سامان	میر محمد ناصر	۸۲۱	سحنور	مولوی احمد علی	۸۵۰	سفیر	خواجہ بادشاہ
۷۹۳	سامن	مرزا محمد جان بیگ	۸۲۲	سحنی	سید پرورش علی	۸۵۱	سفیر	جلال بخش
۷۹۴	سامی	رجہ اللہ خاں	۸۲۳	سراج	مولوی سراج الدین	۸۵۲	سکندر	محمد علی
۷۹۵	سائک	محمد یار بیگ	۸۲۴	سراج	سراج الدین	۸۵۳	سکندر	سکندر خاں
۷۹۶	سائل	حکیم عبد الحق	۸۲۵	سراج	سراج الدین علی	۸۵۴	سلام	نجم الدین علی خاں
۷۹۷	سبحان	عبد سبحان	۸۲۶	سردار	سردار مرزا	۸۵۵	سلطان	ایزد بخش
۷۹۸	سبقت	مرزا مغل	۸۲۷	سرسبز	مرزا زین العابدین	۸۵۶	سلطان	نصر اللہ خاں

۸۵۷	سلطان	سلطان شاہ	۸۸۶	سید	میر قطب مہنی	۱۰۰۵	شادان	میاں رحمن بخش
۸۵۸	سلطان	۱	۸۸۷	سید	طالب علی خان	۱۰۰۶	شادان	راہہ چند لال
۸۵۹	سلطان	طالب علی خان	۸۸۸	سید	امام الدین	۱۰۰۷	شاد	محمد عباس
۸۶۰	سیس	سید محمد علی	۸۸۹	سید	میر یادگار علی	۱۰۰۸	شاد	احمد حسین
۸۶۱	سیلم	مرزا سلیم بیادر	۸۹۰	سید	میر امداد علی	۱۰۰۹	شاعر	میر بہم اللہ
۸۶۲	سیلم	میر عباس	۸۹۱	سید	سید علی خاں	۱۰۱۰	شاعر	میر ناصر رحمت
۸۶۳	سیلم	میر سلامت علی	۸۹۲	سید	آغا سید مولوی میر محمد	۱۰۱۱	شاعر	خدا بخش
۸۶۴	سلیمان	محمد سلیمان	۸۹۳	سیر	عباس علی	۱۰۱۲	شاغل	اشرف حسین
۸۶۵	سلیمان	سلیمان خاں	۸۹۴	سیف	محمد حسن	۱۰۱۳	شاغل	امیر الین
۸۶۶	سلیمان	۱	۸۹۵	سیف	خواجہ سیف اللہ	۱۰۱۴	شافی	امین الدین
۸۶۷	سودا	مرزا احمد رفیع	۸۹۶	سیف	سیف اللہ	۱۰۱۵	شاکر	شاگر علی
۸۶۸	سوز	مولوی عبد الکریم	۸۹۷	سیفی	میر وارث علی	۱۰۱۶	شاکر	محمد شاکر
۸۶۹	سوز	محمد میر	۸۹۸	سیل	سید محمد	۱۰۱۷	شاکر	عبد الباقی
۸۷۰	سوزان	امام بخش	۸۹۹	شوش	۱	۱۰۱۸	شاکر	بختاور شاہ
۸۷۱	سوزان	مرزا احمد علی خان	۹۰۰	شاباش	کلب سجاد خان	۱۰۱۹	شان	اکبر حسین خاں
۸۷۲	سوزان	غلام مرتضیٰ	۹۰۱	شاد	تفضل حسین	۱۰۲۰	شاہ	سعد اللہ
۸۷۳	سوزان	فخس الدین	۹۰۲	شاد	میر یار خان	۱۰۲۱	شاہ	محمد شاہ
۸۷۴	سوز شر	حافظ عبد الرحمن	۹۰۳	شاد	شیو پر شاہ	۱۰۲۲	شاہ	شاہ علی خان
۸۷۵	سہراب	سہراب بیگ	۹۰۴	شاد	رجب بیگ خاں	۱۰۲۳	شاہی	شاہ قلی خان
۸۷۶	سہیل	مرزا حسن جان	۹۰۵	شاد	محمد یار خان	۱۰۲۴	شاہی	نور الدین
۸۷۷	سہیل	محمد عباس	۹۰۶	شاد	الہ یار بیگ	۱۰۲۵	شاہی	محمد الدین
۸۷۸	سہیل	ار قیص علی خان	۹۰۷	شاد	۱	۱۰۲۶	شاہی	بہم زائن
۸۷۹	سیاح	میاں زاد خان	۹۰۸	شاد	۱	۱۰۲۷	شائق	محمد باشم
۸۸۰	سیادت	میر محمد بدین	۹۰۹	شاد	محمد جان	۱۰۲۸	شائق	میر حاجی
۸۸۱	سیارہ	نور الدین	۱۰۰۰	شاد	فضل علی	۱۰۲۹	شائق	محمد بخش
۸۸۲	سید	سید غلام رسول	۱۰۰۱	شاداب	خوشوقت رائے	۱۰۳۰	شائق	محمد حسین
۸۸۳	سید	میر غلام رسول	۱۰۰۲	شادان	میر رجب علی	۱۰۳۱	شائق	عبد اللہ
۸۸۴	سید	میر علی تقی	۱۰۰۳	شادان	لائہ بادشاہ	۱۰۳۲	شائق	محمد بخش
۸۸۵	سید	میر بیادر علی	۱۰۰۴	شادان	حسین علی خان	۱۰۳۳	شائق	محمد بدین

۱۰۳۴	شائق	فیض الدین	۱۰۶۳	شریف	شریف الحسن	۱۰۹۲	شکوه	میر شکوہ علی
۱۰۳۵	شائق	سرفراز علی خان	۱۰۶۴	شریف	شریف بیگ	۱۰۹۳	شکیبا	غلام حسین
۱۰۳۶	شائق	لالہ فتح چند	۱۰۶۵	شریف	محمد شریف	۱۰۹۴	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۰۳۷	شہاب	سیدہ لمار حیدر	۱۰۶۶	ششدر	قادر بخش	۱۰۹۵	شگفتہ	برہہ سنگہ
۱۰۳۸	شہاب	غلام عباس	۱۰۶۷	ششدر	مرزا روشن الدولہ	۱۰۹۶	شگفتہ	سیف علی خان
۱۰۳۹	شجاع	مرزا کریم الشجاع	۱۰۶۸	شجاع	محمد اکبر شاہ	۱۰۹۷	شمس	شمس الدین
۱۰۴۰	شہادت	سہادر علی	۱۰۶۹	شعلہ	امرتا سہ	۱۰۹۸	شمس	شمس الدین
۱۰۴۱	شرافت	مرزا اشرف علی	۱۰۷۰	شعور	میاں شعور احمد	۱۰۹۹	شمس	شریف احمد خان
۱۰۴۲	شرر	سید علی حسن	۱۰۷۱	شعور	عبد الرؤف	۱۱۰۰	شمس	شیخ علی محمد
۱۰۴۳	شرر	مرزا جعفر	۱۰۷۲	شعوری		۱۱۰۱	شمس	میر آغا علی
۱۰۴۴	شرر	حافظ میر حافظ	۱۰۷۳	شفا	حکیم یار علی	۱۱۰۲	شمس	مرزا اکبر علی
۱۰۴۵	شرر	غیاث الدین	۱۰۷۴	شفا	کریم بیگ	۱۱۰۳	شمس	میر آغا
۱۰۴۶	شرر	مولوی علی بخش	۱۰۷۵	شفا	خواجہ محمد کاظم	۱۱۰۴	شمسی	لالہ سورج پور شاد
۱۰۴۷	شرر	سید فضل حق	۱۰۷۶	شفیق	علی جان	۱۱۰۵	شمشاد	میر احمد علی
۱۰۴۸	شرر	صادق علی	۱۰۷۷	شفیق	دولت رام	۱۱۰۶	شمیم	عباس علی
۱۰۴۹	شرر	ابراہیم بیگ	۱۰۷۸	شفیق	محمد علی خاں	۱۱۰۷	شمیم	سید غالب علی
۱۰۵۰	شرر	عبد الغفور خاں	۱۰۷۹	شفیق	محمد سعید الدین	۱۱۰۸	شناد	صاحب مرزا
۱۰۵۱	شرر	آغا حسن	۱۰۸۰	شفقت	بشارت علی	۱۱۰۹	شکر	ویا شکر
۱۰۵۲	شرف	ابو غالب خاں	۱۰۸۱	شفقت	نسر اللہ	۱۱۱۰	شور	مرزا محمود بیگ
۱۰۵۳	شرف	میر نام علی	۱۰۸۲	شفقت	عبد الرحیم	۱۱۱۱	شور	مغل جان
۱۰۵۴	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۳	شفقت	سید محمد حسین	۱۱۱۲	شور	بابو مدد موہن نعل
۱۰۵۵	شرف	شرف الدین بیگ	۱۰۸۴	شفیع	محمد شفیع	۱۱۱۳	شورش	غلام احمد
۱۰۵۶	شرف	سید سادات حسین	۱۰۸۵	شفیق	مظہر علی خاں	۱۱۱۴	شورش	زین العابدین خاں
۱۰۵۷	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۶	شفیق	نور الدین خاں	۱۱۱۵	شورش	میر غلام حسین
۱۰۵۸	شرف	میر محمدی	۱۰۸۷	شمین	ناصر علی	۱۱۱۶	شورش	نامر حسین
۱۰۵۹	شرق	میر غلام محمد	۱۰۸۸	شکر	رادھا کشن کایا	۱۱۱۷	شوق	ابن بخش
۱۰۶۰	خرم	نور بیگ	۱۰۸۹	شکوه	مرزا محمد رضا	۱۱۱۸	شوق	جوہر بیگ
۱۰۶۱	شریر	احمد خاں	۱۰۹۰	شفیق	شمسی رام	۱۱۱۹	شوق	مولوی قندت اللہ
۱۰۶۲	شریہ	کریم الدین	۱۰۹۱	شکوه	آغا محمد حسین	۱۱۲۰	شوق	روشن نال

۱۱۲۱	شوق	بہوگی لال	۱۱۴۹	فہید	یوسف علی	۱۱۷۸	صاحب	مولوی صاحب عالم
۱۱۲۲	شوق	حسن علی خاں	۱۱۵۰	شہید	حفیظ الدین	۱۱۷۹	صاحب	
۱۱۲۳	شوق		۱۱۵۱	شہید		۱۱۸۰	صاحب	جانس
۱۱۲۴	شوق	حافظ غلام رسول	۱۱۵۲	شہید	محمد بخش	۱۱۸۱	صاحب	امام علی
۱۱۲۵	شوق	محمد بخش	۱۱۵۳	شہید	کرامت علی خاں	۱۱۸۲	صادق	مرزا صادق بیگ
۱۱۲۶	شوق	محمد جہا نگیر خاں	۱۱۵۴	شہید	غلام علی	۱۱۸۳	صادق	محمد امیر
۱۱۲۷	شوق	عنایت اللہ	۱۱۵۵	شہید	میر فتح علی	۱۱۸۴	صادق	میر محمد صادق
۱۱۲۸	شوق	تعلیق حسین خاں	۱۱۵۶	شہید	حکیم اسلام بیگ	۱۱۸۵	صادق	درجی پرشاد
۱۱۲۹	شوق	سید علی فاضل	۱۱۵۷	شہید	میر جہتویان	۱۱۸۶	صادق	دوار کا پرشاد
۱۱۳۰	شوق	رائے دولت رائے	۱۱۵۸	شہید		۱۱۸۷	صادق	محمد عزیز الدین
۱۱۳۱	شوکت	منیف علی	۱۱۵۹	شہید	عابد علی خاں	۱۱۸۸	صادق	پتھر بیگ
۱۱۳۲	شوکت	میر حسین علی	۱۱۶۰	شہید	میر ہینگا	۱۱۸۹	صادق	محمد صادق
۱۱۳۳	شوکت	مرزا تصدق علی	۱۱۶۱	شہید	معین الدین خاں	۱۱۹۰	صادق	میر جعفر علی خاں
۱۱۳۴	شوکت	قاسم علی	۱۱۶۲	شہید	تفضل حسین خاں	۱۱۹۱	صادق	صادق علی خاں
۱۱۳۵	شوکت	امداد علی	۱۱۶۳	شہید	محمد حسن خاں	۱۱۹۲	صادق	صادق حسین خاں
۱۱۳۶	شوکت	مولوی باسط علی	۱۱۶۴	شہید	قمر الدین	۱۱۹۳	صادق	سید محمد صادق
۱۱۳۷	شہادت	شاہ شہادت علی	۱۱۶۵	شہید	مرزا عالی جاہ بہادر	۱۱۹۴	صادق	صادق علی خاں
۱۱۳۸	شہرت	امیر بخش	۱۱۶۶	شیفتہ	حافظ عبد العزیز	۱۱۹۵	صادق	صادق علی خاں
۱۱۳۹	شہرت	اختیار الدین علی خاں	۱۱۶۷	شیفتہ	اعظم بیگ خاں	۱۱۹۶	صالح	مصطفیٰ البین
۱۱۴۰	شہرت	سید البنی	۱۱۶۸	شیفتہ		۱۱۹۷	صالح	نظام الدین احمد
۱۱۴۱	شہرت	احمد علی خاں	۱۱۶۹	شیفتہ	سید محمد حسن خاں	۱۱۹۸	صبا	صبا شاہ
۱۱۴۲	شہرت		۱۱۷۰	شیفتہ	محمد مصطفیٰ خاں	۱۱۹۹	صبا	احمد حسین شاہ
۱۱۴۳	شہرت	حیدر بیگ	۱۱۷۱	صبا	"ص"	۱۲۰۰	صبا	لالا کا بنجی مل
۱۱۴۴	شہرت	محمد شاہ	۱۱۷۲	صبا	قادر بخش	۱۲۰۱	صبا	راجہ شکر
۱۱۴۵	شہرت	مرزا حاجی	۱۱۷۳	صبا	صبا شاہ	۱۲۰۲	صبا	راجہ شکر ناتھ
۱۱۴۶	شہرت	محمد عظیم آبادی	۱۱۷۴	صبا	احمد مرزا	۱۲۰۳	صبا	وزیر علی
۱۱۴۷	شہرہ	نہیر الدین حیدر	۱۱۷۵	صاحب	ظفر باب خاں	۱۲۰۴	صبا	عبد الرحیم
۱۱۴۸	شہید	غزالدین حسن خاں	۱۱۷۶	صاحب	صاحب علی خاں	۱۲۰۵	صبا	کریم بخش
۱۱۴۹	شہید	غلام حسین	۱۱۷۷	صاحب	شیر زمان خاص	۱۲۰۶	صبا	میر محمد علی

۱۲۰۷	صبر	غلام حسین خان	۱۲۳۶	صغیر	امداد حسین	۱۲۶۵	ضمیر	رائے بلونت سنگھ
۱۲۰۸	صبر	میر علی حسین	۱۲۳۷	صغیر	سید فرزند احمد	۱۲۶۶	ضمیری	مرزا منظر
۱۲۰۹	صبر	محمد رضا	۱۲۳۸	صمیم	تمسک داس	۱۲۶۷	غور	کمال الدین
۱۲۱۰	صبر	ابودھیہ پاشا	۱۲۳۹	صنعت	کریم الدین	۱۲۶۸	ضیا	ضیا الدین
۱۲۱۱	صبر	ابودھیہ پاشا	۱۲۴۰	صوت	محمد تقی خان	۱۲۶۹	ضیا	ضیا بخت
۱۲۱۲	صبر	میر اسد	۱۲۴۱	صوت	قاسم علی خان	۱۲۷۰	ضیا	ضیا الدین
۱۲۱۳	صبح	میر وارث علی	۱۲۴۲	صید	عبدالباری	۱۲۷۱	ضیا	نجات علی
۱۲۱۴	محبت	مرزا بخش علی	۱۲۴۳	"ض"	"ض"	۱۲۷۲	ضیا	غلام جیلانی
۱۲۱۵	صحت	محمد حسن علی خان	۱۲۴۴	ضابطہ	مہر علی	۱۲۷۳	ضیا	سید محمد میر
۱۲۱۶	صدر	میر صدر الدین	۱۲۴۵	ضامک	مرزا بخش	۱۲۷۴	ضیا	ولی اللہ
۱۲۱۷	صدر	محمد صدر الدین	۱۲۴۶	ضامک	میر غلام حسین	۱۲۷۵	ضیا	حسن جان
۱۲۱۸	صدق	محمد اشارت علی	۱۲۴۷	ضامن	شیخ ضامن علی	۱۲۷۶	ضیلہ	وارث علی
۱۲۱۹	صدق		۱۲۴۸	ضامن	حکیم محمد ضامن	۱۲۷۷	ضیائی	میر بدر الدین
۱۲۲۰	صریر	محمد نظیر	۱۲۴۹	ضایح	میر نیر الدین	۱۲۷۸	ضیغم	اکرام احمد
۱۲۲۱	صرب	محمد میر خان	۱۲۵۰	ضبط	کنہیا لال	۱۲۷۹	ضیغم	حیدر حسین خان
۱۲۲۲	صغیر	میان نجم الدین	۱۲۵۱	ضبط	نواز شہ علی خان	۱۲۸۰	ضیغم	محمد غففر
۱۲۲۳	صغیر	حیدر علی	۱۲۵۲	ضبط	سید حسن شاہ	۱۲۸۱	"ط"	"ط"
۱۲۲۴	ضنا	پیرن شاہ	۱۲۵۳	ضبط	سید آغا جان	۱۲۸۲	طالب	طالب حسین
۱۲۲۵	ضفا	لالہ مولال	۱۲۵۴	ضفا	مولوی غلام رسول	۱۲۸۳	طالب	میر طالب علی
۱۲۲۶	ضفا	محمد حسین	۱۲۵۵	ضفا	بہادر بیگ	۱۲۸۴	طالب	عاشق بیگ
۱۲۲۷	ضفا	مرزا سعید الدین	۱۲۵۶	ضرورت	محمد مجمل	۱۲۸۵	طالب	امام الدین
۱۲۲۸	صفت	مغل جان	۱۲۵۷	ضعف	عابد حسین	۱۲۸۶	طالب	طالب علی خان
۱۲۲۹	صفیر	میر سہر علی	۱۲۵۸	ضعف	غلام عباس	۱۲۸۷	طالب	محمد عباس
۱۲۳۰	صفیر	میر فرید الدین	۱۲۵۹	ضعیف	شہباز علی	۱۲۸۸	طالب	حافظ شہباز
۱۲۳۱	صفیر	صفیر بیگ	۱۲۶۰	ضمان	میر محمد کمال	۱۲۸۹	طالب	شیر محمد خان
۱۲۳۲	صفیر	میر سارنگ علی	۱۲۶۱	ضمیر	سید ہدایت علی خان	۱۲۹۰	طالب	الاجی رام
۱۲۳۳	ضفی	محمد ضفی	۱۲۶۲	ضمیر	گنگا داس	۱۲۹۱	طالب	سید الدین
۱۲۳۴	صفیر	نور خان	۱۲۶۳	ضمیر	شیخ مداری	۱۲۹۲	طالب	کتن لال
۱۲۳۵	صفیر	میان خان	۱۲۶۴	ضمیر	میر عظیم حسین	۱۲۹۳	طالب	محمد یعقوب

۱۲۹۳	طالع	شمس الدین	۱۲۳۳	ظاہر	عکیم میر جہدی	۱۲۵۰	عارف	میر عارف علی
۱۲۹۵	ظاہر	بندہ حسین	۱۲۳۳	ظاہر	خواجہ محمد جان	۱۲۵۱	عارف	زین العابدین خان
۱۲۹۶	ظاہر	ظاہر علی	۱۲۲۴	ظریف	لالہ بی بی برتشار	۱۲۵۲	عارف	سید محمد علی
۱۲۹۷	ظاہر	محمد ظاہر	۱۲۲۵	ظریف	میر امان اللہ	۱۲۵۳	عارف	میر جمال الدین
۱۲۹۸	طائر	شیخ اکبر آبادی	۱۲۲۶	ظفر	شیخ فتح علی	۱۲۵۴	عاشق	مولوی جلال الدین
۱۲۹۹	طیب	عکیم محمد حسن خان	۱۲۲۷	ظفر	میر ظفر خان	۱۲۵۵	عاشق	سید محمود
۱۳۰۰	طیان	احمد بیگ خان	۱۲۱۸	ظفر	میاں ظفر علی	۱۲۵۶	عاشق	محمد رضا خان
۱۳۰۱	طیان	سید قدرت علی	۱۲۱۹	ظفر	تجمل جہن خان بہادر	۱۲۵۷	عاشق	عاشق بہار
۱۳۰۲	طیش	محمد اسماعیل	۱۲۳۰	ظفر	ابوظفر مراج الدین	۱۲۵۸	عاشق	بخشی بھولانا بھٹہ
۱۳۰۳	طرب	ولایت حسین خان	۱۲۳۱	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین	۱۲۵۹	عاشق	رہم سکھ کھری
۱۳۰۴	طرب	گوپال سہاسی	۱۲۳۲	ظہیر	سید محمد جان	۱۲۶۰	عاشق	جہدی علی خان
۱۳۰۵	طرب	مولی لال	۱۲۳۳	ظہیر	ظہیر الدین	۱۲۶۱	عاشق	شیخ بنی بخش
۱۳۰۶	طرب	دیو لال	۱۲۳۳	ظہیر	علی بخش	۱۲۶۲	عاشق	عجائب رائے
۱۳۰۷	طرب	مولوی رحیم بخش	۱۲۳۵	ظہیر	حافظ مولی بخش	۱۲۶۳	عاشق	علی اعظم خان
۱۳۰۸	طرز	گردہاری لال	۱۲۳۶	ظہیر	ع	۱۲۶۴	عاشق	میر یحییٰ
۱۳۰۹	طرز	احمد حسین	۱۲۳۷	عابد	میر عابد علی	۱۲۶۵	عاشق	میر بہمن الدین
۱۳۱۰	طرز	میر علی حسین	۱۲۳۸	عابد	مرزا زین العابدین	۱۲۶۶	عاشق	محمد علی خان
۱۳۱۱	طرہ	طوہاز خان	۱۲۳۹	عاجز	سید کاظم علی	۱۲۶۷	عاشق	سید ہدایت بخش
۱۳۱۲	ظفل	مرزا عبد القدیر بہادر	۱۲۴۰	عاجز	سید اکرام علی	۱۲۶۸	عاشق	سدا سکھ
۱۳۱۳	ظوبی	طوہن بال سنگھ	۱۲۴۱	عاجز	شرف الحق	۱۲۶۹	عاشق	سید عاشق علی
۱۳۱۴	ظوبی	سید علی حسین	۱۲۴۱	عاجز	مرزا عبد اللہ بیگ	۱۲۷۰	عاشق	محمد عاشق حسین
۱۳۱۵	ظہر	محمد رضا	۱۲۴۲	عاجز	لالہ موہن رام	۱۲۷۱	عاشق	ریارام
۱۳۱۶	ظرفان	میر نواز علی	۱۲۴۳	عاجز	عارف علی خان	۱۲۷۲	عاشق	شام زین
۱۳۱۷	ظرفان	میر حسن	۱۲۴۴	عاجز	الفان خان	۱۲۷۳	عاشق	بانجے سنگھ
۱۳۱۸	ظوماس		۱۲۴۵	عاجز	میر فلام حیدر	۱۲۷۴	عاشق	عاشق علی
۱۳۱۹	طیش	دعمن علی	۱۲۴۶	عاجز	زرر آدم سنگھ	۱۲۷۵	عاشق	مرزا نظام الدین
۱۳۲۰		ک	۱۲۴۷	عادل	میر عنایت حسین	۱۲۷۶	عاشق	شیخ محمد جان
۱۳۲۱	ظلم	ظالم سنگھ	۱۲۴۸	عارف	محمد عارف	۱۲۷۷	عاشق	مرزا رحمت بخش
۱۳۲۲	ظاہر	رام پرشاد	۱۲۴۹	عارف	محمد مارچ	۱۲۷۸	عاشق	امبال حسین

۱۳۷۹ عاشق	راجہ کلیان سنگ	۱۳۰۸ عوش	میر حسن عسکری	۱۳۲۷ عشق	شاہ غلام علی
۱۳۸۰ عاشق	نواب دلاچاہ	۱۳۰۹ عشی	عشی عبدالحی	۱۳۲۸ عشق	میر محمد علی
۱۳۸۱ عاشقی	آغا حسین علیخان	۱۳۱۰ عرفان	سید عرفان علی	۱۳۲۹ عشق	عزت اللہ خان
۱۳۸۲ عاشور	علیخان بہادر	۱۳۱۱ عرفان	میر عباس	۱۳۳۰ عشق	غلام محی الدین
۱۳۸۳ عاصم	مصمص الدولہ خان	۱۳۱۲ عروج	امجد حسن خان	۱۳۳۱ عشق	سید حسین
۱۳۸۴ عاصمی	خواجہ برہان الدین	۱۳۱۳ عزت	سید عبدالولی	۱۳۳۲ عشق	آغا رضا
۱۳۸۵ عاصی	امداد حسین	۱۳۱۴ عزت	بیگمھاری لال	۱۳۳۳ عشقی	
۱۳۸۶ عاصی		۱۳۱۵ عزیز	عزیز اللہ	۱۳۳۴ عشقی	شیخ الہی بخش
۱۳۸۷ عاصی	شیخ ہنگالی	۱۳۱۶ عزیز	عزیز اللہ	۱۳۳۵ عصمت	امجد علی خان
۱۳۸۸ عاصی	نور محمد	۱۳۱۷ عزیز	شیو ناتھ	۱۳۳۶ عطا	محمد عطا حسین
۱۳۸۹ عاصی	صدر الدین	۱۳۱۸ عزیز	عبد العزیز خان	۱۳۳۷ عطش	شیخ احمد جان
۱۳۹۰ عاصی	لالہ ساکرام	۱۳۱۹ عزیز	لالہ دبی پرشاد	۱۳۳۸ خطت	میر عظمت اللہ
۱۳۹۱ عاصی	جمعیت ریلوے	۱۳۲۰ عزیز	یوسف طمان	۱۳۳۹ غنیم	مرزا عظیم بیگ
۱۳۹۲ عاصی	گشتام رائے	۱۳۲۱ عزیز	عبد العزیز	۱۳۴۰ غنیم	مرزا علی
۱۳۹۳ عاتل	لالہ کمسن لال	۱۳۲۲ عزیز	محمد عبد العزیز	۱۳۴۱ غنیم	
۱۳۹۴ عاتل	عاتل شاہ	۱۳۲۳ عزیز	مرزا عزیز الدین	۱۳۴۲ عقیل	مرزا وزیر حیدر
۱۳۹۵ عام		۱۳۲۴ عزیز	یوسف علیخان	۱۳۴۳ علوی	مولوی عبد اللہ خان
۱۳۹۶ عالی	خواجہ عبد اللہ	۱۳۲۵ عزیز	جہا راج سنگھ	۱۳۴۴ علی	علی تلی
۱۳۹۷ عالی	مرزا عالی بخت بہادر	۱۳۲۶ عزیز	عزیز الدین	۱۳۴۵ علی	علی محمد خان
۱۳۹۸ عالی	شاہ بدیع علی معفور	۱۳۲۷ عزیز	یوسف عیون	۱۳۴۶ علی	مرزا احمد علی خان
۱۳۹۹ عابدیچاہ		۱۳۲۸ عزیز	شیخ محمد علی	۱۳۴۷ علی	حکیم حیدر علی
۱۴۰۰ عبارت	عابد علی بیگ	۱۳۲۹ عس	بد الدین	۱۳۴۸ علی	نیر ولایت علی
۱۴۰۱ عبارت	میر عباس	۱۳۳۰ عس	سکر علیخان	۱۳۴۹ علی	مولوی امانت علی
۱۴۰۲ عید	عبد اللہ	۱۳۳۱ عسکری	محمد حسن	۱۳۵۰ علی	میر تقی علی
۱۴۰۳ عید	غلام ربانی	۱۳۳۲ عشاق		۱۳۵۱ علی	حکیم محمد علی
۱۴۰۴ عہدت	میر ضیاء الدین	۱۳۳۳ عشرت	میر غلام علی	۱۳۵۲ علی	نواب علی بہادر
۱۴۰۵ عشرت	حسن علیخان	۱۳۳۴ عشرت	مرزا اکبر علی	۱۳۵۳ علی احمد	محمد علی احمد جان
۱۴۰۶ عہدیت	دولت رام	۱۳۳۵ عشرت	مرزا گلن	۱۳۵۴ علیل	نصیر الدین
۱۴۰۷ عہری	اسحاق	۱۳۳۶ عشق	شاہ رکن الدین	۱۳۵۵ عظیم	میر فضل حسین

۱۳۶۶	علیم	علیم امین	۱۳۸۵	غافل	میر سید محمد	۱۵۱۴	غم	الف خاں
۱۳۶۷	محمد	میر فضل حسین	۱۳۸۶	غافل	میر محمد علی	۱۵۱۵	غم	میر محمد اسماعیل
۱۳۶۸	عمر	عمر خاں	۱۳۸۷	غافل	مولوی عبدالرحیم	۱۵۱۶	غم	علی خاں
۱۳۶۹	عنایت	عنایت علی خاں	۱۳۸۸	غافل	مرزا افضل	۱۵۱۷	غم	جہاں سکر کالیستہ
۱۳۷۰	مندیب	لالہ گوہر سنگھ	۱۳۸۹	غافل	رائے سنگھ	۱۵۱۸	غموار	محمد علی بیگ
۱۳۷۱	عیار	سید تراب علی	۱۳۹۰	غافل	بخارو سنگھ	۱۵۱۹	ننگین	میر سید علی
۱۳۷۲	عیاش	میر یعقوب علی	۱۳۹۱	غافل	منور خاں	۱۵۲۰	ننگین	عبد القادر خاں
۱۳۷۳	عیاش	خیالی رام	۱۳۹۲	غالب	اسد اللہ خاں	۱۵۲۱	ننگین	میر عبد اللہ
۱۳۷۴	عیاش	غلام جیانی خاں	۱۳۹۳	غالب	نواب اسد اللہ خاں	۱۵۲۲	غنا	غلام محمد خاں
۱۳۷۵	عیاش	سید محمد جعفر	۱۳۹۴	غالب	انور علی	۱۵۲۳	غنی	عبد الغنی
۱۳۷۶	عیاش	شیخ مدار بخش	۱۳۹۵	غالب	بہادر بیگ خاں	۱۵۲۴	غنی	عبد الغنی
۱۳۷۷	عیاش	نواب شہر مار مرزا	۱۳۹۶	غالب	غالب علی خاں	۱۵۲۵	غنی	مرزا عباس
۱۳۷۸	عیاش	مرزا اکبر علی خاں	۱۳۹۷	غالب	مرزا امان علی خاں	۱۵۲۶	غنی	غنی احمد
۱۳۷۹	عیان	غالب علی خاں	۱۳۹۸	غبار	میر علی تقی	۱۵۲۷	غنی	
۱۳۸۰	عیان	مرزا اشم علی	۱۳۹۹	غبار	کنہیا لال	۱۵۲۸	غواص	
۱۳۸۱	عیش	مرزا محمد عسکری	۱۵۰۰	غربت	غلام نبی	۱۵۲۹		"ف"
۱۳۸۲	عیش	فدا بخش	۱۵۰۱	غزیت		۱۵۳۰	فاخر	مرزا جمیکا
۱۳۸۳	عیش	مرزا حسین رضا	۱۵۰۲	غریب	نصیر الدین احمد	۱۵۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۱۳۸۴	عیش	میر علی حسین	۱۵۰۳	غریب	میر محمد تقی	۱۵۳۲	فارغ	مکندال
۱۳۸۵	عیش	حکیم آغا جان	۱۵۰۴	غریب	محمد زماں	۱۵۳۳	فارغ	میر علی حسین
۱۳۸۶	عیش	بلک عزت سکر	۱۵۰۵	غریب	غریب اللہ	۱۵۳۴	فارغ	
۱۳۸۷	عیش	نواب محمد مرزا	۱۵۰۶	غفر	سید ابن حیدر	۱۵۳۵	فاطر	میر بخش
۱۳۸۸	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی	۱۵۰۷	غفر	غفر علی علی	۱۵۳۶	فائز	کریم بخش
۱۳۸۹	عیش	الہی بخش	۱۵۰۸	غفلت	افزود غفلت راہپوری	۱۵۳۷	فائز	بخارو سنگھ
۱۳۹۰	عیش	مرزا مستیا	۱۵۰۹	غفور	محمد غفور	۱۵۳۸	فائز	محمد عابد خاں
۱۳۹۱	عیش	جواہر شاد	۱۵۱۰	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۱۵۳۹	فائز	
۱۳۹۲	عیش	طالب علی خاں	۱۵۱۱	غلامی	شاد غلام محمد	۱۵۴۰	فائز	
۱۳۹۳	"غ"		۱۵۱۲	غلامی	غلام علی الدین	۱۵۴۱	فائق	عبد القادر بیگ
۱۳۹۴	غازی		۱۵۱۳	غلطان	کریم بخش	۱۵۴۲	فخر	محمد فخر الدین

۱۵۴۲	فخر	میر غفر الدین	۱۵۷۲	فراق	میر حیات اللہ	۱۶۰۰	زیاد	لغت حسین
۱۵۴۳	فخر	مرزا فخر الدین	۱۵۷۳	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۶۰۱	زیاد	مغل بیگ
۱۵۴۵	فدا	مرزا بلند بخت	۱۵۷۴	فراق	پریم کشور	۱۶۰۲	زیاد	نار صاحب رستے
۱۵۴۶	فدا	مرزا سکندر بخت	۱۵۷۵	فرحت	فیض اللہ	۱۶۰۳	زیاد	محمد احتشام الدین
۱۵۴۷	فدا	خواجہ نجم الدین	۱۵۷۶	فرحت	امید علی	۱۶۰۴	قیس	مرزا منجھ
۱۵۴۸	فدا	سید محمد علی	۱۵۷۷	فرحت	لالہ شانہ	۱۶۰۵	فصاد	
۱۵۴۹	فدا	میر عبدالعزیز	۱۵۷۸	فرحت	فرحت اللہ	۱۶۰۶	نصیح	سکھن لال
۱۵۵۰	فدا	فدا حسین خان	۱۵۷۹	فرحت	کدرا ناتھ	۱۶۰۷	نصیح	جعفر علی
۱۵۵۱	فدا	فدا حسین	۱۵۸۰	فرحت	محمد علی خان	۱۶۰۸	نصیح	حکیم نصیح العالم
۱۵۵۲	فدا	امام الدین	۱۵۸۱	فرحت	بشیر شاہ کالیستہ	۱۶۰۹	قضا	گویش پر شاد
۱۵۵۳	فدا	محمد خلیف	۱۵۸۲	فرخ	حسین علی	۱۶۱۰	قضا	محمد جعفر
۱۵۵۴	فدا	لیچھی رام	۱۵۸۳	فرخ	پروہ بدی داس	۱۶۱۱	فضل	فضل مولیٰ خان
۱۵۵۵	فدا	عاقبت محمد خان	۱۵۸۴	فرخ	کرامت اللہ خان	۱۶۱۲	فطرت	فضل الرحمن
۱۵۵۶	فدا	فدا حسین خان	۱۵۸۵	فرخ	میر فرخ تھی	۱۶۱۳	فضل	فضل الہی
۱۵۵۷	فدا	میر فدا حسین	۱۵۸۶	فرز	ابوالحسن	۱۶۱۴	فطرت	
۱۵۵۸	فدا	غلام بیگ	۱۵۸۷	فرز	دعید الدین خان	۱۶۱۵	فغان	اشرف علی خان
۱۵۵۹	فدوی	گلند لال	۱۵۸۸	فرحت	مرزا الف بیگ	۱۶۱۶	فغان	میر شمس الدین
۱۵۶۰	فدوی	محمد حسن	۱۵۸۹	فرقت	عطا اللہ خان	۱۶۱۷	فغان	ظریف خان
۱۵۶۱	فدوی	مرزا محمد علی	۱۵۹۰	فرقت	دوبی پر شاد	۱۶۱۸	فغان	عباس علی خان
۱۵۶۲	فدوی	لالہ سہوگ رام	۱۵۹۱	فرقتی	وزیر علی	۱۶۱۹	فغان	قادر بخش
۱۵۶۳	فدوی	میر فضل علی	۱۵۹۲	فروغ	میر روشن علی	۱۶۲۰	فقیر	سید محی الدین
۱۵۶۴	فدوی	زاسو صاحب	۱۵۹۳	فروغ	میر اکبر علی	۱۶۲۱	فقیر	میر فقیر اللہ
۱۵۶۵	فدوی	محمد فراغ	۱۵۹۴	فروغ	خواجہ غلام مصطفیٰ	۱۶۲۲	فقیر	میر شمس الدین
۱۵۶۶	فدوی	میر بہدی حسن	۱۵۹۵	فروغ	محمد عمر سلطان	۱۶۲۳	فقیر	غایت اللہ
۱۵۶۷	فدوی	سین بیگ	۱۵۹۶	فروغ	نور الدین خان	۱۶۲۴	فقیر	فتح علی خان
۱۵۶۸	فدوی	کیٹہا جنگ	۱۵۹۷	فروغ	عنایت علی خان	۱۶۲۵	فقیر	حکیم علی محمد
۱۵۶۹	فدوی	حسین علی خان	۱۵۹۸	فروغ	خدا بخش	۱۶۲۶	فکاری	مرزا محسن
۱۵۷۰	فدوی	میر تقی علی خان	۱۵۹۹	فروغ	میر علی	۱۶۲۷	نگار	قطب علی بیگ
۱۵۷۱	فدوی	نثار اللہ خان		فروغ	لغت حسین	۱۶۲۸	نگار	میر حسین

محمد قمر الدین خاں	قر	۱۴۸۷	قاسم علیخان	قاسم	۱۵۵۸	میر بہادر علی	تلک	۱۴۲۹
سید محمد ولی خاں	قر	۱۴۸۸	میر قاسم علی	قاسم	۱۵۵۹	شیخ باقر	خا	۱۴۳۰
محمد اسماعیل	قر	۱۴۸۹	سید قاسم علیخان	قاسم	۱۵۶۰	شیخ ببر	خا	۱۴۳۱
مرزا قمر صالح	قر	۱۴۹۰	قاسم علی	قاسم	۱۵۶۱	میر	فوق	۱۴۳۲
نواب خاں	قر	۱۴۹۱	ابوالقاسم	قاسم	۱۵۶۲	عبد الصمد	فوق	۱۴۳۳
مرزا باقر حسین	قر	۱۴۹۲	قاسم علی	قاسم	۱۵۶۳	نظیر احمد	فوق	۱۴۳۴
جعفر علی	قر	۱۴۹۳	میر قاسم علی	قاسم	۱۵۶۴	میر بادشاہ	فوق	۱۴۳۵
قمر الدین	قر	۱۴۹۴	میر قدرت اللہ خاں	قاسم	۱۵۶۵	وارث علیخان	نہم	۱۴۳۶
قمر الدین خاں	قر	۱۴۹۵	ببر علی بیگ	قاصر	۱۵۶۶	نستدرال	نہم	۱۴۳۷
محمد جعفر علیخان	قر	۱۴۹۶	سید خوب اللہ	قاصر	۱۵۶۷	دیانت حسین	نہی	۱۴۳۸
مرزا محمد بیگ	قناحت	۱۴۹۷	مقصود علی	قاصر	۱۵۶۸	سید الدین	نیاض	۱۴۳۹
نصیر الدین	قناحت	۱۴۹۸	شیخ قادر بخش	قاصی	۱۵۶۹	میر شمس الدین	نیاض	۱۴۴۰
احمد علی	قوت	۱۴۹۹	قاضی عبدالفتاح	قاضی	۱۵۷۰	حنایت اللہ	فیض	۱۴۴۱
تجرب علی	قوس	۱۵۰۰	سید علی خاں	قائل	۱۵۷۱	فتح علی خاں	فیض	۱۴۴۲
سید محمد رضا	قوس	۱۵۰۱	مولوی فصیح اللہ	قائل	۱۵۷۲	حکیم علی محمد	فیض	۱۴۴۳
میر عباس علی	قیس	۱۵۰۲	قائم علی	قائم	۱۵۷۳	کرپاکش	فیض	۱۴۴۴
عبدالحی	قیس	۱۵۰۳	محمد قیام الدین	قائم	۱۵۷۴	میر فیض علی	فیض	۱۴۴۵
سید مرزا علی	قیس	۱۵۰۴	ہدی علیخان	قبول	۱۵۷۵	جعفر حسن خاں	فیض	۱۴۴۶
محمد حنایت اللہ	قیس	۱۵۰۵	میر قربان علی	قربان	۱۵۷۶	احسان علی خاں	فیض	۱۴۴۷
احمد علی بیگ	قیس	۱۵۰۶		قرین	۱۵۷۷	"ق"		
محمد صدیق	قیس	۱۵۰۷	نواب شمس الدولہ	قسمت	۱۵۷۸	علی بخش	قابل	۱۴۴۹
بادی علیخان	قیس	۱۵۰۸	اسد اللہ	قلق	۱۵۷۹	عبد القادر	قادر	۱۴۵۰
سائلم علی	قیس	۱۵۰۹	حکیم غلام مولا	قلق	۱۵۸۰	قادر بخش	قادر	۱۴۵۱
باقر علی	قیس	۱۵۱۰	امجد علی	قلق	۱۵۸۱	میر فراز علی	قادر	۱۴۵۲
مرزا علی حسین	قیمر	۱۵۱۱	سلطان خاں	قلق	۱۵۸۲	مرزا قادر شکوہ	قادر	۱۴۵۳
محمد خورشید	قیمر	۱۵۱۲	شاہ قلندر	قلندر	۱۵۸۳	سید قادر بخش	قادر	۱۴۵۴
فدا بخش	قیمر	۱۵۱۳	غلام حسین	قر	۱۵۸۴	شیخ قادر حسین	قادر	۱۴۵۵
امین الدین	قیمر	۱۵۱۴	قمر الدین	قر	۱۵۸۵	قاری علی احمد	قاری	۱۴۵۶
ابن الدین	قیمر	۱۵۱۵	قمر الدین	قر	۱۵۸۶	آغا محمد	قاسم	۱۴۵۷

۱۷۱۹	"ک"	۱۷۴۵	کشمور	مرزا محمد جعفر	۱۷۷۳	گویا	ولایت علی
۱۷۱۷	کاشف	۱۷۴۶	کفایت	کفایت لڈخان	۱۷۷۵	گویا	تقر محمد خاں
۱۷۱۸	کاشف	۱۷۴۷	کلیم	میر محمد حسین	۱۷۷۶	گہر	خورشید علی خاں
۱۷۱۹	کاظم	۱۷۴۸	کلیم	کلیم اللہ	۱۷۷۷	"ل"	
۱۷۲۰	کاظم	۱۷۴۹	کمال	کمال الدین حسین	۱۷۷۸	عائق	میر عائق علی
۱۷۲۱	کافر	۱۷۵۰	کنور	اپور سپاکشن بھادر	۱۷۷۹	لسان	میر کلیم اللہ احمد
۱۷۲۲	کافی	۱۷۵۱	کنور	کنور حکیم دتی سنگھ	۱۷۸۰	لطافت	سید حسن
۱۷۲۳	کافر	۱۷۵۲	کوثر	مرزا احمدی	۱۷۸۱	لطف	مرزا علی
۱۷۲۴	کامل	۱۷۵۳	کوثر	آغا غلام علی	۱۷۸۲	لطف	لطف علی خاں
۱۷۲۵	کامل	۱۷۵۴	کوچک	دوبیہ الدین	۱۷۸۳	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۲۶	کامل	۱۷۵۵	کوکب	غلام حسین	۱۷۸۴	لطیف	میر لطیف علی
۱۷۲۷	کامل	۱۷۵۶	کیف	فضل احمد	۱۷۸۵	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۲۸	کامل	۱۷۵۷	کیوان	شیخ بدلی بکرائی	۱۷۸۶	لطیف	دولت سنگھ
۱۷۲۹	کامل	۱۷۵۸	کیوان	علی حسین	۱۷۸۷	لطیف	خیوسہائے
۱۷۳۰	کامل	۱۷۵۹	کیوان	سید فتح علی	۱۷۸۸	لطیف	عبد الحق
۱۷۳۱	کامل	۱۷۶۰	"گ"		۱۷۸۹	لکنت	محمد بشیر خاں
۱۷۳۲	کامل	۱۷۶۱	گرداب	رام پرن	۱۷۹۰	لعن	لعن
۱۷۳۳	کاوش	۱۷۶۲	گر قار	سے بیگ	۱۷۹۱	یشق	لالہ پرشاد
۱۷۳۴	کاوش	۱۷۶۳	گرم	ناظر مظفر علی خاں	۱۷۹۲	"م"	
۱۷۳۵	کاپش	۱۷۶۴	گرم	حیدر علی بیگ	۱۷۹۳	ماہ	عنایت علی بیگ
۱۷۳۶	کبیر	۱۷۶۵	گریان	محمد حسین	۱۷۹۴	ماہ	امداد علی خاں
۱۷۳۷	کر امت	۱۷۶۶	گریان	میر حسام الدین	۱۷۹۵	ماہر	محمد امیر
۱۷۳۸	کرم	۱۷۶۷	گریان	مرزا علی احمد	۱۷۹۶	ماہر	فخر الدین خاں
۱۷۳۹	کرم	۱۷۶۸	گستاخ	مرزا علی	۱۷۹۷	ماہر	مرزا جمیعت شاہ
۱۷۴۰	کرم	۱۷۶۹	گستاخ	مرزا لطیف	۱۷۹۸	مائل	میر محمدی
۱۷۴۱	کریم	۱۷۷۰	گلشن	رائے دھولچ	۱۷۹۹	مائل	صادق علی
۱۷۴۲	گستہ	۱۷۷۱	گمان	نظر علی خاں	۱۸۰۰	مائل	قادر بیگ
۱۷۴۳	کشش	۱۷۷۲	گوہر	احمد علی خاں	۱۸۰۱	مائل	میر ہدایت علی
۱۷۴۴	کتن	۱۷۷۳	گویا	حیات اللہ	۱۸۰۲	مائل	محمد یار بیگ

۱۸۰۲	مائل	سید کاظم علی	۱۸۳۲	مجنون	۱۸۶۱	محسن	محمد محسن
۱۸۰۳	مائل	لالہ شاد	۱۸۳۳	محبیب	۱۸۶۲	محسن	محمد محسن
۱۸۰۵	مبارک	سید مبارک علی	۱۸۳۴	محبیب	۱۸۶۳	محشر	عبد اللہ خان
۱۸۰۶	مبارک	مبارک حسین خان	۱۸۳۵	محب	۱۸۶۴	محشر	اکرام اللہ خان
۱۸۰۷	مبتلا	لالہ چندن سہائے	۱۸۳۶	محب	۱۸۶۵	محشر	مرزا علی تقی
۱۸۰۸	مبتلا	مردان علیخان	۱۸۳۷	محب	۱۸۶۶	محمود	محمود شاد
۱۸۰۹	مبتلا		۱۸۳۸	محبت	۱۸۶۷	محمود	مرزا جان
۱۸۱۰	مبتلا	لالہ ملک چند	۱۸۳۹	محبت	۱۸۶۸	محمود	محمود علی خان
۱۸۱۱	مبین	حافظ غلام دستگیر	۱۸۴۰	محبت	۱۸۶۹	محبت	حسین علی بیگ
۱۸۱۲	مبتلا	میر متقی	۱۸۴۱	محبت	۱۸۷۰	محمود	فیض الدین
۱۸۱۳	مبین	محمد حسین	۱۸۴۲	محبت	۱۸۷۱	محمود	حسین علی خان
۱۸۱۴	مبین	بیہادر علی	۱۸۴۳	محبوب	۱۸۷۲	محمود	غلام علی
۱۸۱۵	مبین	سید ولایت حسین	۱۸۴۴	محترم	۱۸۷۳	محمود	غلام حسن خان
۱۸۱۶	مبتلا	فدائے علی	۱۸۴۵	محترم	۱۸۷۴	محمود	میر باسط علی
۱۸۱۷	محبوب	حق رسا	۱۸۴۶	محمود	۱۸۷۵	محمود	محمود بیگ
۱۸۱۸	محبوب	مرزا غلام چند بیگ	۱۸۴۷	محمود	۱۸۷۶	مختار	غلام نبی خان
۱۸۱۹	محبوب	لالہ گوری شکر	۱۸۴۸	محمود	۱۸۷۷	محمود	
۱۸۲۰	محمود	محمد	۱۸۴۹	محمود	۱۸۷۸	مخلص	میر ہدی حسن
۱۸۲۱	محمود	میر فتح علی	۱۸۵۰	محمود	۱۸۷۹	مخلص	آشدرام
۱۸۲۲	محمود	رحمت اللہ	۱۸۵۱	محمود	۱۸۸۰	مخلص	مخلص علی خان
۱۸۲۳	محمود	میر ہدی حسین	۱۸۵۲	محمود	۱۸۸۱	مخلص	میر باقر
۱۸۲۴	محمود	ممدی حمید الدینی	۱۸۵۳	محمود	۱۸۸۲	مخلص	بدیع الزمان خان
۱۸۲۵	محمود	کشن چند	۱۸۵۴	محمود	۱۸۸۳	مخلص	مرزا کلب حسن خان
۱۸۲۶	محمود	درگاہ بر شاد	۱۸۵۵	محمود	۱۸۸۴	مخلص	محمد حسین خان
۱۸۲۷	مجنون	انعام حسین	۱۸۵۶	محمود	۱۸۸۵	محمود	محمد جعفر
۱۸۲۸	مجنون	حمایت علی	۱۸۵۷	محسن	۱۸۸۶	محمود	غلام حسین
۱۸۲۹	مجنون	محمد حسین	۱۸۵۸	محسن	۱۸۸۷	محمود	سید مظہر علی
۱۸۳۰	مجنون	شکر دیال	۱۸۵۹	محسن	۱۸۸۸	محمود	داعی علی
۱۸۳۱	مجنون		۱۸۶۰	محسن	۱۸۸۹	محمود	قبول احمد

محمد احسان	مخیر	۱۸۹۰	۱۹۱۹	مست	اشرف علی	۱۹۴۸	مشتاق	لالہ بیاری مال
محمد صادق	مداح	۱۸۹۱	۱۹۲۰	مست	میر فضل علی	۱۹۴۹	مشتاق	کریم خاں
سید امیر الدین	مدیر	۱۹۹۱	۱۹۲۱	مست	عالم علی خاں	۱۹۵۰	مشتاق	محمد واصل
	مدحت	۱۸۹۱	۱۹۲۲	مستند	یاد علی خاں	۱۹۵۱	مشتاق	تاج الدین
نبی جان	مدہوش	۱۸۹۵	۱۹۲۳	مرت	شیخ رحمت علی	۱۹۵۲	مشتاق	عبد اللہ خاں
محمد حسن	مدتب	۱۸۹۵	۱۹۲۴	مرت	شکر نامہ	۱۹۵۳	مشتاق	میر سالار بخش
مراد شاہ	مراد	۱۸۹۶	۱۹۲۵	مرت	وزیر علی	۱۹۵۴	مشتاق	محمد قلی خان
مراد شاہ	مراد	۱۸۹۷	۱۹۲۶	مرور	غلام حسین خاں	۱۹۵۵	مشتاق	مولوی احمد حسین
عبد الشکور	مرحبا	۱۸۹۸	۱۹۲۷	مرور	سید نور شہ عالم	۱۹۵۶	مشتاق	شیخ محمد خان
محمد یار بیگ	مرحوم	۱۸۹۹	۱۹۲۸	مرور	پیر بخش	۱۹۵۷	مشتاق	مرزا احمد بیگ
میر فضل اللہ	مرزا	۱۹۰۰	۱۹۲۹	مرور	مرزا سنگی بیگ	۱۹۵۸	مشتاق	راحمہ عازب کش
آغا مرزا	مرزا	۱۹۰۱	۱۹۳۰	مرور	شرف الدین احمد	۱۹۵۹	مشک	محمد حسن خاں
مرزا ہدایت اللہ	مرزا	۱۹۰۲	۱۹۳۱	مرور	سید محمد علی	۱۹۶۰	مشکل	شیخ امین الدین
مرزا علی رضا	مرزا	۱۹۰۳	۱۹۳۲	مسکین	سید عبد الواحد خاں	۱۹۶۱	مشہدین	مرزا احمد علی
مرزا جہانگیر بیگ	مرزا	۱۹۰۴	۱۹۳۳	مسل	وزیر علی	۱۹۶۲	مشہور	پنڈت رادھا کش
نواب محمد رفیع	مرزا	۱۹۰۵	۱۹۳۴	مسلم	میر فرزند علی	۱۹۶۳	مشہور	
مرزا حسین بخش	مرزا	۱۹۰۶	۱۹۳۵	مسیح	سیان کرانی	۱۹۶۴	مشیر	قطب الدین
مرزا جان بیگ	مرزا	۱۹۰۷	۱۹۳۶	مسیح	میرا شہم علی	۱۹۶۵	مصاحب	صاحب رام
مرزا علی	مرزا	۱۹۰۸	۱۹۳۷	مسیح	حکیم محمد علی	۱۹۶۶	مصطفیٰ	غلام محمد ان
	مرزا	۱۹۰۹	۱۹۳۸	مسیح	مسیح اللہ خاں	۱۹۶۷	مصدر	حکیم میرا شاہ اللہ
محمد علی جان	مرزائی	۱۹۱۰	۱۹۳۹	مسیح	مسیح اللہ خاں	۱۹۶۸	مصروف	بیاد خاں
میر یار خاں	مروت	۱۹۱۱	۱۹۴۰	مسیح	محمد علی خاں	۱۹۶۹	مصیبت	قطب الدین
باسی کراں	مروت	۱۹۱۲	۱۹۴۱	مسیر	مرزا ہمایوں	۱۹۷۰	مضطر	سردار مہنا
صغیر علی	مروت	۱۹۱۳	۱۹۴۲	مشتاق	مشتاق حسین	۱۹۷۱	مضطر	کنہیا لال
قاسم علی	مروت	۱۹۱۴	۱۹۴۳	مشتاق	میر حسن	۱۹۷۲	مضطر	مرزا خسرو شکرہ
مرزا علی رضا	مرزا	۱۹۱۵	۱۹۴۴	مشتاق	مختار احمد	۱۹۷۳	مضطر	کنور سین
جانکی پرشاد	مریخ	۱۹۱۶	۱۹۴۵	مشتاق	غلام علی	۱۹۷۴	مضطر	محمد اسد اللہ
میر حسین خاں	مرید	۱۹۱۷	۱۹۴۶	مشتاق	میر ابو القاسم	۱۹۷۵	مضطر	زوال فقار علی
شاہ محمد مرزا علی	مرزا علی	۱۹۱۸	۱۹۴۷	مشتاق	لالہ بیاری لال	۱۹۷۶	مضطر	منظہر علی خاں

میر نظام الدین	ملو	۲۰۳۶	کریم بخش	مفتون	۲۰۰۶	عبد الکریم	مضطر	۱۹۷۷
میر امانت علی	ممنون	۲۰۳۷	عبد الرحیم	مفتون	۲۰۰۷	لالہ تربیتی پر شاد	مضطر	۱۹۷۸
میر قمر الدین	ممنون	۲۰۳۸	سید محمد رضا	مفتون	۲۰۰۸	رام نرائش	مضطر	۱۹۷۹
نور الاسلام	منشا	۲۰۳۹	پلمی نرائش	مفتون	۲۰۰۹	اسد علی خاں	مضطر	۱۹۸۰
خواجہ بخش الد	مضطر	۲۰۴۰	لالہ رگھو بردیا ل	مفتون	۲۰۱۰	علی بخش	مضطر	۱۹۸۱
میاں جان خاں	مضطر	۲۰۴۱	کاظم علی	مفتون	۲۰۱۱	مرزا سلیم	مضطر	۱۹۸۲
امام الدین	مضطر	۲۰۴۲	بدر الدین	مفتون	۲۰۱۲	نعیم احمد	مضطر	۱۹۸۳
باقی علی خاں	منظم	۲۰۴۳	قادر بخش	مفتون	۲۰۱۳	مرزا علی بیگ	مضطر	۱۹۸۴
محمد سیتا بیگ	منشی	۲۰۴۴	سید ہادی علی	مفتون	۲۰۱۴	محمد حاجی	مضطر	۱۹۸۵
اسد اللہ	مفتون	۲۰۴۵	بگشین ڈی سوا	مفتون	۲۰۱۵	دکا پر شاد	مضطر	۱۹۸۶
میر محمد حسین	منشی	۲۰۴۶	حب علی	مفتون	۲۰۱۶	شرف الدین	مفتون	۱۹۸۷
غلام احمد	منشی	۲۰۴۷	سید مقبول عالم	مقبول	۲۰۱۷		مفتون	۱۹۸۸
مرچند کاییتھ	منشی	۲۰۴۸	مقبول بی	مقبول	۲۰۱۸	منظر علی خاں	منظر	۱۹۸۹
حجائب ربی	منشی	۲۰۴۹	ابراہیم بیگ	مقبول	۲۰۱۹	منظر علی خاں	منظر	۱۹۹۰
مرزا احمد بخش	منصف	۲۰۵۰	سید خاں	مقبول	۲۰۲۰	مرزا ظفر	منظر	۱۹۹۱
منصف علی خاں	منصف	۲۰۵۱	میر محمد ابراہیم	مقبور	۲۰۲۱	غلام حسین	منظر	۱۹۹۲
آفرین الدین خاں	منظر	۲۰۵۲	مرزا محمد علی	مقبور	۲۰۲۲	مرزا جان جانان	منظر	۱۹۹۳
بالو خاں	منظر	۲۰۵۳	مقبور عالم	مقبور	۲۰۲۳	منظر حسین	منظر	۱۹۹۴
سید فدی علی	منظر	۲۰۵۴	مقبور بیگ	مقبور	۲۰۲۴	محمد رضا	منظر	۱۹۹۵
کنندہاں	منظم	۲۰۵۵	محمد تقیم	منظم	۲۰۲۵	الہی بخش خاں	مصرف	۱۹۹۶
موسن مال	منظم	۲۰۵۶	محمد رضا خاں	مال	۲۰۲۶	سید محمد علی	معزز	۱۹۹۷
مولوی شیر علی	منظم	۲۰۵۷	بابو عکرم ناتھ	ملک	۲۰۲۸	میر عزیز الدین	معزز	۱۹۹۸
نور الحق	منظم	۲۰۵۸	لالہ حبیبہ رائے	مقبول	۲۰۲۹	منظم خاں	منظم	۱۹۹۹
منہد الحسن	منود	۲۰۵۹	عمر یار	ملو	۲۰۳۰		مقبول	۲۰۰۰
سید منور علی	منود	۲۰۶۰	سید میاں	ممتاز	۲۰۳۱	معین الدین	معین	۲۰۰۱
نظام الدین	منیر	۲۰۶۱	محمد حسین علی خاں	ممتاز	۲۰۳۲	معین الدین خاں	معین	۲۰۰۲
آفتاب	منیر	۲۰۶۲	مرزا قاسم علی	ممتاز	۲۰۳۳	مغل علی	مغل	۲۰۰۳
خواجہ آفتاب	منیر	۲۰۶۳	حافظ فضل	ممتاز	۲۰۳۴	لالہ رام حسن	مقبور	۲۰۰۴
وجیبہ الدین	منیر	۲۰۶۴	نور احمد	ممتاز	۲۰۳۵	میر مشیت علی	مقبور	۲۰۰۵

۲۰۶۵	میر	سید اسماعیل حسین	۲۰۹۳	نہر	عبد اللہ خان	۳۰۲۳	ناطق	شیخ احمد شاہ
۲۰۶۶	مواج	عبد الرحمن	۲۰۹۵	نہر	سید آغا علی خان	۳۰۲۴	ناطق	مرزا احمد
۲۰۶۷	موج	خدا بخش	۲۰۹۶	نہر	مستور خان	۳۰۲۵	ناطق	لالہ جگنا سہ
۲۰۶۸	موج	میر کاظم حسین	۲۰۹۷	نہر	مرزا عاتق علی	۳۰۲۶	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۶۹	موج	قادر علی	۲۰۹۸	ہفت	مرزا علی	۳۰۲۷	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۷۰	موج	موجی رام	۲۰۹۹	میر	میر محمد تقی	۳۰۲۸	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۷۱	موزوں	میر نواب	۳۰۰۰	میر	میر عسکری	۳۰۲۹	ناطق	میر غلام بشیر
۲۰۷۲	موزوں	میر فرزند علی	۳۰۰۱	میشوش	شیو سہاس	۳۰۳۰	ناطق	درگاہ شاد
۲۰۷۳	موزوں	مہاراج رام زین	۳۰۰۲	ن	محمد شاہ	۳۰۳۱	ناطق	شیخ غلام یسین
۲۰۷۴	موزوں	محمد در بخش	۳۰۰۳	ناجی	مولوی محمد بخش	۳۰۳۲	ناطق	کامتا پر شاد
۲۰۷۵	موزوں	چتر سنگ کاشیہ	۳۰۰۴	نادان	گنگا سنگ	۳۰۳۳	ناطق	میر غلام علی
۲۰۷۶	مومن	تھرمون خان	۳۰۰۵	نادر		۳۰۳۴	ناطق	شیو پر شاد
۲۰۷۷	مونس	برسعادت علی	۳۰۰۶	نادر		۳۰۳۵	ناطق	مرزا علی
۲۰۷۸	مونس	میر نواب	۳۰۰۷	نادر	میر محمد عارف	۳۰۳۶	ناطق	کرم علی
۲۰۷۹	مہاراج	راجہ سلس راجہ	۳۰۰۸	نادر	سید آغا	۳۰۳۷	ناطق	منو لال
۲۰۸۰	مہجور	مہجور خان	۳۰۰۹	نادر	احمد حسین خان	۳۰۳۸	ناطق	میر احمد علی
۲۰۸۱	مہجور	محمد صدیق الدین	۳۰۱۰	نادر	سید نجم الدین حسین	۳۰۳۹	ناطق	میر وارث علی
۲۰۸۲	مہجور	شیو پر شاد	۳۰۱۱	نادر	کلب حسین خان	۳۰۴۰	ناطق	نور علی بیگ
۲۰۸۳	مہجور	شیخ محمد بخش	۳۰۱۲	نادم	رجب حسین خان	۳۰۴۱	ناطق	محمد عسکری
۲۰۸۴	مہجور	ہدایت علی	۳۰۱۳	نادم		۳۰۴۲	ناطق	محمد جان
۲۰۸۵	مہجور	عنایت حسین خان	۳۰۱۴	نازش	مولوی الہی بخش	۳۰۴۳	ناطق	علی محمد خان
۲۰۸۶	مہدی	محمد علی خان	۳۰۱۵	ناسیخ	مرزا علی بیگ	۳۰۴۴	ناطق	آغا حسن
۲۰۸۷	مہدی	محمد علی خان	۳۰۱۶	ناصر	امام بخش	۳۰۴۵	ناطق	لالہ مقصود لال
۲۰۸۸	مہدی	مرزا محمدی	۳۰۱۷	ناصر	سید ناصر نواب	۳۰۴۶	ناطق	رجب علی بیگ
۲۰۸۹	مہدی	محمد علی خان	۳۰۱۸	ناصر	محمد علی بیگ	۳۰۴۷	ناطق	احسان الدین
۲۰۹۰	مہر	رجب علی بیگ	۳۰۱۹	ناصر	سعادت خان	۳۰۴۸	ناطق	
۲۰۹۱	مہر	محمد عمر	۳۰۲۰	ناصر	نواب ناصر جنگ	۳۰۴۹	ناطق	جاس علی
۲۰۹۲	مہر	میر محمد علی	۳۰۲۱	ناصر	میر ناصر علی	۳۰۵۰	ناطق	محبوب بخش
۲۰۹۳	مہر	محمد چند	۳۰۲۲	ناصر	ابو محمد	۳۰۵۱	ناطق	صدا سکھ

۳۰۵۳	نثار	نثار علی	۲۱۸۱	ندیم	مرزا احمد علی بیگ	۲۲۱۰	نصیر	میر ناصر علی
۳۰۵۴	نثار	میر عبدالرسول	۲۱۸۲	ندیم	محمد شفیع	۲۲۱۱	نصیر	نصیر الدین
۳۰۵۵	نثار	میر افضل علی	۲۱۸۳	نزار	سید قاسم علی	۲۲۱۲	نصیر	ارجن سنگھ
۳۰۵۶	نثار	سید کلب علی	۲۱۸۴	نزار	خواجہ محمد آرم	۲۲۱۳	نصیر	محمد نصیر
۳۰۵۷	نجات	سید زین العابدین	۲۱۸۵	نزهت	برہان الدین	۲۲۱۴	نصیر	مقصود احمد
۳۰۵۸	نجات		۲۱۸۶	نزهت	رفیع الدرجات	۲۲۱۵	نظام	غازی الدین خان
۳۰۵۹	نجات	شیخ حسن رضا	۲۱۸۷	نزهت	مرزا ارجمند	۲۲۱۶	نظام	نظام شاہ
۳۰۶۰	نجات	شکیر دپ	۲۰۸۸	نزهت	مرزا کریم اللہ	۲۲۱۷	نظام	شیخ نظام الدین
۳۰۶۱	نجم	مرزا احمد عباس	۲۱۸۹	نزهت	لال رام سروپ	۲۲۱۸	نظر	مرزا علی
۳۰۶۲	نجم	میر نجف علی	۲۱۹۰	نسلی		۲۲۱۹	نظمی	میر منیر الدین
۳۰۶۳	نجم	سید اشرف علی	۲۱۹۱	نسبت	میر احمد علی	۲۲۲۰	نظیر	گینت ریلے
۳۰۶۴	نجم	میر نجم الدین	۲۱۹۲	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۱	نظیر	نظیر محمد خان
۳۰۶۵	نجم	محمد رضا خان	۲۱۹۳	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۲	نظیر	ولی محمد
۳۰۶۶	نجم	انعام اللہ	۲۱۹۴	نسیم	محمد حسین علی	۲۲۲۳	نظیر	
۳۰۶۷	نجم	میر نجم الدین علیچاں	۲۱۹۵	نسیم	گلزار علی	۲۲۲۴	نعت	شیخ عبدالحق
۳۰۶۸	نجم	میر نجم الدین احمد	۲۱۹۶	نسیم	دیا شکر دہشت	۲۲۲۵	نعت	نعت اللہ خان
۳۰۶۹	نجم	نجم الدین	۲۱۹۷	نسیم	مرزا راجہ کمار ناتھ	۲۲۲۶	نعم	شیخ محمد نعیم
۳۰۷۰	نجیب	میر بہادر علی	۲۱۹۸	نسیم	پنڈت سدر ناتھ	۲۲۲۷	نعیم	نور حسین خان
۳۰۷۱	نجیف	حقا وردی خان	۲۱۹۹	نسیم	اصغر علی خاں	۲۲۲۸	نعیم	میر امجد علی
۳۰۷۲	نجیف	سید برکت علی	۲۲۰۰	نسیم	محمد یعقوب	۲۲۲۹	نفیس	ولاد خان
۳۰۷۳	نجیف	مہدی علیخان بیاد	۲۲۰۱	نشاط	میرن شاہ	۲۲۳۰	نقی	نقی علی خان
۳۰۷۴	نجیف	محمد عومن علی	۲۲۰۲	نشاط	مولوی الہی بخش	۲۲۳۱	نقی	علی نقی خان
۳۱۷۳	ندا	محسن الدین	۲۲۰۳	نشاط	الہری سنگھ کائیتھ	۲۲۳۲	نقی	سید علی نقی
۳۱۷۵	ندرت	عابد علی	۲۲۰۴	نشاط	لالا جود ہیا پرشاد	۲۲۳۳	نگہت	نیاز علی بیگ
۳۱۷۶	ندرت	مرزا منگل	۲۲۰۵	نشرت	میر امداد حسین	۲۲۳۴	نگہت	غلام احمد
۳۱۷۷	ندیم	مرزا علی	۲۲۰۶	نصرت	لالا گوہند رائے	۲۲۳۵	نگین	مرزا محمد جان
۳۱۷۸	ندیم	سید محمد عکری	۲۲۰۷	نصرت	غلام نبی خان	۲۲۳۶	نمود	مرزا محمد اسماعیل
۳۱۷۹	ندیم	شیخ علی تلی	۲۲۰۸	نصیر	نصیر الدین	۲۲۳۷	نمود	میر مہدی
۳۱۸۰	ندیم	سید بیاض محمد	۲۲۰۹	نصیر	شاہ نصیر الدین	۲۲۳۸	نمود	میر محمد حسین خان

۲۲۳۹	نوا	قدرت اللہ	۲۲۹۸	واصل	درگاہ شاد	۲۲۹۷	وحید	سرور علی خان
۲۲۴۰	نوا	ظہور اللہ خان	۲۲۹۹	واصل	محمد واصل	۲۲۹۸	وحید	وحید الدین
۲۲۴۱	نواب	میر نصیر الدین	۲۲۷۰	واعظ	ابوبی بخش	۲۲۹۹	وزیر	وزیر علی خان
۲۲۴۲	نواب	نواب نصر اللہ خان	۲۲۷۱	واقف	واقف شاہ	۲۳۰۰	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۳	نوازش	نوازش علی خان	۲۲۷۲	واقف	مرزا قوماش بہادر	۲۳۰۰	وزیر	سید وزیر علی
۲۲۴۴	نوازش	نوازش علی خان	۲۲۷۳	والہ	رحمت خان	۲۳۰۱	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۲۲۴۵	نور	میر وزیر علی	۲۲۷۴	والہ	میر مبارک علی	۲۳۰۲	وزیر	میر پرورش علی
۲۲۴۶	نور	نادر حسین	۲۲۷۵	والہ	محمد خان ملازم	۲۳۰۳	وزیر	وزیر علی خان
۲۲۴۷	نور		۲۲۷۶	والہ		۲۳۰۴	وزیر	وزیر علی خان
۲۲۴۸	نور	محمد نورالحسین	۲۲۷۷	والی	محمد والی	۲۳۰۵	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۹	نور	صمصام حیدر	۲۲۷۸	وجاہت	احمد علی خان	۲۳۰۶	وسعت	مستقیم خان
۲۲۵۰	نور حق	محمد جمیل	۲۲۷۹	وجیب	میر فاضل علی	۲۳۰۷	وصال	نصر اللہ خان
۲۲۵۱	نیاز	میر محمد سعید	۲۲۸۰	وجیبہ	وجیبہ الدین	۲۳۰۸	وصف	شاہ منور علی
۲۲۵۲	نیاز	میر محمد علی	۲۲۸۱	وحدت	حجیت رائے کالیشتہ	۲۳۰۹	وصف	میر محمد علی
۲۲۵۳	نیاز	نیاز احمد	۲۲۸۲	وحدت	محمد علی	۲۳۱۰	وصف	بنی مادھر
۲۲۵۴	نیاز	عبدالرسول	۲۲۸۳	وحشت	میر ابوالحسن	۲۳۱۱	وصل	محمد مظہر
۲۲۵۵	نیاز	لالہ راجہ رام	۲۲۸۴	وحشت	باقری علی خان	۲۳۱۲	وصل	میر احمد علی
۲۲۵۶	نیاز	محمد نیاز علی	۲۲۸۵	وحشت	میر بہادر علی	۲۳۱۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۲۵۷	تیر	مرزا حسن عسکری	۲۲۸۶	وحشت	یوسف علی	۲۳۱۴	وصل	محمد علی خان
۲۲۵۸	نیر خشاں و	فیاض الدین احمد خان	۲۲۸۷	وحشت	احمد بیگ	۲۳۱۵	وصل	میر کرار حسین
۲۲۵۹	واجد	واجد علی خان	۲۲۸۸	وحشت	مخدوم بخش	۲۳۱۶	وصی	شاہ وصی احمد
۲۲۶۰	واجد	عبدالواحد	۲۲۸۹	وحشت	میر غلام علی خان	۲۳۱۷	وفا	لالہ نول ولے
۲۲۶۱	وارث	وارث علی بیگ	۲۲۹۰	وحشت	سید حبیب احمد	۲۳۱۸	وفا	لالہ نکرال
۲۲۶۲	وارث	وارث الدین	۲۲۹۱	وحشت	کبیر الدین	۲۳۱۹	وفا	مرزا عبد العلی
۲۲۶۳	وارث	شاہ محمد وارث	۲۲۹۲	وحشت	رشید البنی	۲۳۲۰	وفا	مرزا غار ابخت
۲۲۶۴	وارفتہ	شیر علی خان	۲۲۹۳	وحشی	محمد بخش	۲۳۲۱	وفا	میر حیدر علی
۲۲۶۵	واصف	احمد حسین	۲۲۹۴	وحید	محمد عبد الرؤف	۲۳۲۲	وفا	محمد علی خان
۲۲۶۶	۱۰	حسن بخش خان	۲۲۹۵	وحید	میر بادی	۲۳۲۳	ولا	مظہر علی خان
۲۲۶۷	واصف	محمد یعقوب	۲۲۹۶	وحید	وحید الدین	۲۳۲۴	ولا	محمد مراد خان

۲۲۲۵	ولایت	مرزا ولایت علی	۲۲۵۴	سید احمد حسین	۲۲۸۲	یاور	امداد علی
۲۲۲۶	ولایت	ولایت شاہ	۲۲۵۵	اخوند بہت	۲۲۸۳	یحییٰ	یحییٰ خاں
۲۲۲۷	ولایت	ولایت علی خاں	۲۲۵۶	سید بہت علی	۲۲۸۵	یلین	جد الستار
۲۲۲۸	ولی	مرزا محمد ولی	۲۲۵۷	لالہ اندرمن	۲۲۸۶	یعقوب	میر یعقوب علی
۲۲۲۹	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۲۵۸	عبد اللہ خاں	۲۲۸۷	یقین	انعام اللہ خاں
۲۲۳۰	ولی	محمد رفیق	۲۲۵۹	میر محفوظ علی	۲۲۸۸	یقین	سید محمد حسین
۲۲۳۱	ولی	مولوی اموجان	۲۲۶۰	میر عزیز الدین	۲۲۸۹	یقین	میرن صاحب
۲۲۳۲	ولی	علی محمد خاں	۲۲۶۱	وارث علی خاں	۲۲۹۰	یکتا	معین الدین خاں
۲۲۳۳	وہم	میر محمد علی	۲۲۶۲	مرزا مظفر علی	۲۲۹۱	یکتا	نوروز علی
۲۲۳۴	وہم	مرزا محمد علی	۲۲۶۳	بنٹا درخت	۲۲۹۲	یکدل	ولاور خاں
۲۲۳۵	ہاتف	مرزا محمد	۲۲۶۴	مرزا محمد تقی خاں	۲۲۹۳	یگانگ	مصطفیٰ خاں
۲۲۳۶	ہاتف	محمد حسن علی	۲۲۶۵	غلام مرتضیٰ	۲۲۹۴	یل	عبدالقادر
۲۲۳۷	ہادی	میر جواد علی خاں	۲۲۶۶	منور علی	۲۲۹۵	یمن	حکیم احمد علی خاں
۲۲۳۸	ہادی	سید محمد جہدی	۲۲۶۷	شیخ عزیز الدین	۲۲۹۶	یوسف	یوسف خاں
۲۲۳۹	ہادی	فخر الدین بہادر	۲۲۶۸	عقی بہادی لل	۲۲۹۷	یوسف	مرزا یوسف بیگ
۲۲۴۰	ہادی	محمد ہادی	۲۲۶۹	کیول رام	۲۲۹۸	یوسف	سید احمد علی خاں
۲۲۴۱	ہاشمی	نان حسین خاں	۲۲۷۰	میر محمد اعظم	۲۲۹۹	یوسف	میر یوسف علی
۲۲۴۲	ہاشمی	میر محمد ہاشم	۲۲۷۱	میر ہینگا	۲۳۰۰	یوسف	میر یوسف علی شاہ
۲۲۴۳	ہاشمی	سید اکبر علی	۲۲۷۲	میر غلام حسین	۲۳۰۱	چیل	ایمن ہان
۲۲۴۴	ہاشمی	سید جلیل الدین	۲۲۷۳	لالہ کاشی رام	۲۳۰۲	امیر	امیر صاحب
۲۲۴۵	ہاجر	مرزا اصغر حسین	۲۲۷۴	امام خاں	۲۳۰۳	بو	تارا بیگم
۲۲۴۶	ہاجر	ہدایت اللہ خاں	۲۲۷۵	میر احمد یار	۲۳۰۴	بیگم	رشک علی
۲۲۴۷	ہدایت	ہدایت علی	۲۲۷۶	حفیظ الدین	۲۳۰۵	بیگم	صاحب جان
۲۲۴۸	ہدایت	عبد الرحمن	۲۲۷۷	حسن علی خاں	۲۳۰۶	بیگم	بیگم جان
۲۲۴۹	ہرچند	ہرچند کشور	۲۲۷۸	میر امام الدین	۲۳۰۷	چندا	مہ لقا
۲۲۵۰	ہرچند	ہرچند کشور	۲۲۷۹	میر محمدی حسن	۲۳۰۸	حجاب	نبی جان
۲۲۵۱	ہرچند	ہرچند کشور	۲۲۸۰	میر محمدی حسن	۲۳۰۹	حجاب	نبی جان
۲۲۵۲	ہرچند	ہرچند کشور	۲۲۸۱	میر محمدی حسن	۲۳۱۰	حجاب	نبی جان
۲۲۵۳	ہرچند	ہرچند کشور	۲۲۸۲	میر محمدی حسن	۲۳۱۱	حجاب	نبی جان

۲۴۱۲	خود	مناجات	۲۴۲۱	شیریں	بیگم	۲۴۲۰	ماہ	بھٹی بیگم
۲۴۱۳	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۴۲۲	صاحب	امت الفاطمہ	۲۴۲۱	محبوب	محبوب محل
۲۴۱۴	دلہن بیگم		۲۴۲۳	عنم	درگا	۲۴۲۲	مستور	مستور بیگم
۲۴۱۵	نہرہ	منی	۲۴۲۴	ظرافت		۲۴۲۳	مشتی	قمر جان
۲۴۱۶	نہرہ	ہراڈ جان	۲۴۲۵	علم	خاص محل	۲۴۲۴	مظہر	انی
۲۴۱۷	زینت		۲۴۲۶	عزیزہ	عزیزہ	۲۴۲۵	منتظر	گنا بیگم
۲۴۱۸	سلطان		۲۴۲۷	عفت	نجم النساء	۲۴۲۶	جہاب	
۲۴۱۹	شرم	شمس انسا بیگم	۲۴۲۸	فرخ	فرخ بخش	۲۴۲۷	نراکت	رہو
۲۴۲۰	شرم	چھوٹی صاحبہ	۲۴۲۹	قمر	حیدری بیگم	۲۴۲۸	نورن	

نگارستان

ایڈیٹر نگار کے افسانوں اور مقالات ادبی کا پہلا مجموعہ جس میں حسن بیان
ندرت خیال اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے
اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ
ایک معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔ اس اڈیشن میں متعدد افسانے اور
مقالات کے لیے اضافہ کئے گئے ہیں۔ جو پہلے ایڈیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت: پانچ روپے

نگار پاکستان - ۳۴ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم

دنگا پرشاد نادر۔ نادر نے اس تذکرہ میں اپنے حالات بھی درج کر دیئے ہیں۔ وہ ۱۸۳۳ء میں بمقام شہر دہلی کوچہ مصنف پر جناح میں پیدا ہوئے۔

۱۸۵۲ء میں دہلی کالج میں داخل ہوئے اور ۱۸۵۵ء تک عربی و فارسی و ریاضی کی تعلیم حاصل کی۔ پتھوڑے دن کسی دفتر میں مٹتی رہے۔ ۱۸۵۹ء تک ضلع گڑگاؤں میں تحصیل مدرسہ کے مدرس اول فارسی رہے۔ ۱۸۶۲ء میں دہلی بدل کر آگئے۔ اور نارمل اسکول میں ریاضی کے مدرس مقرر ہوئے۔ ۱۸۶۲ء میں لاہور پہنچے اور محکمۂ تعلیم کی نصابی کتابوں کی تصحیح پر مامور ہوئے۔ ۱۸۶۷ء میں ایجوکیشنل پریس لاہور میں شعبہ امتحانات کے محقق اعلیٰ مقرر ہوئے۔

کچھ پڑھنے کا شوق انہیں لوجوانی ہی سے تھا۔ تاریخ و تذکرہ کی متعدد کتابوں کے مصنف ہیں۔ ایک مختصر سادیوان بھی بنام ”مطلب غریب“ مرتب کیا تھا۔ گلشنِ ناز اور چمنِ انداز بھی انہیں کی تصنیف ہیں جن کا ذکر آگے آئے گا۔

یہ تذکرہ ۱۸۶۰ء میں لکھا گیا۔ ۱۸۶۵ء میں مسودہ صاف ہوا اور ۱۸۷۷ء میں اپنے حالات شامل کر کے مصنف نے اسے طباعت کے لئے دیدیا۔

عید تصنیف و طباعت | پہلی بار ۱۸۷۹ء میں منشی گلاب سنگھ قصوری مالک مطبع مفید عام پریس لاہور نے شائع کیا۔ اس میں بڑی تقطیع کے ۲۷ صفحات ہیں۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

تذکرہ اردو زبان میں ہے اور قاضی نور الدین گجراتی کے تذکرہ ”محزنِ شعراء“ کو سامنے رکھ کر لکھا گیا ہے لیکن مصنف نے چھان بین کر کے شعرا کی تعداد میں اضافہ بھی کیا ہے۔ اس سے محزنِ شعراء کے متعلق بھی بعض نئی باتیں معلوم ہوتی ہیں۔ لیکن شعرا کے حالات یہاں بھی رواج عام کے مطابق مختصر ہیں۔

شعرا کے تذکرہ علاوہ مصنف نے شعروں کے مختلف پہلوؤں پر بھی بحث کی ہے اور اسی لئے یہ تذکرہ ضخیم ہو گیا ہے۔ پورا تذکرہ ذیل کی چھ کلیدوں میں تقسیم ہے۔

کلید اول :- علت غائی مبادی و موضوع کے بیان میں (۱) اقسامِ کلام کی تعداد اور شعری تعریف میں حروف تہجی، تانیہ

۱۔ اس کا پورا نام ”خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم“ خطابِ گلدستہ ناول افکار اور عرف ”تذکرہ شعرائے دکن“ ہے۔ اسی لئے اس کے حوالے مختلف دوسرے ملتے ہیں۔

و درہنہ و علم عروص (۳)، ابتدائے شعر (۴)، ریختی و ریختہ (۵)، اقسام اربعہ شعر (۶)، اقسام کلام بہ اعتباری معنی علم موسیقی اس تذکرہ کے آخر میں سید احمد مولف فرہنگ آصفیہ کی تقریظ بھی شامل ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو - نظام الدین	۲۴	اضعف - ارشاد علی	۴۷	بیاباں - خواجہ احسن الدین
۲	آزاد - فقیر اللہ	۲۵	اظہر	۴۸	بیاباں - بدر الدین
۳	آشنا - زین العابدین	۲۶	آفرید محمد صدیق	۴۹	بے ہوش - رمضان علی خاں
۴	آفاق - فرید الدین	۲۷	افسر - نصرت خاں	۵۰	تاثير - صادق علی
۵	ابجدی	۲۸	الفت - محمد الفت	۵۱	تاباں - ابوالحسن
۶	احسان - غلام علی	۲۹	اداد	۵۲	عبدالکریم سورت والا
۷	احسن - محمد احسن	۳۰	احمد	۵۳	عبداللہ شاہ سورت والا
۸	احسن - محمد احسان	۳۱	امید	۵۴	تجلی - شاہ تجلی حیدر آباد
۹	احسن - محمد موسیٰ	۳۲	امیر	۵۵	تمکین - حفیظ اللہ خاں
۱۰	احقر	۳۳	امین - محمد امین	۵۶	تمنا - اسد علی خاں
۱۱	احمد	۳۴	الوار -	۵۷	تغیہ
۱۲	احمد - سید احمد	۳۵	اولی - محی الدین	۵۸	شنا - شہداء اللہ
۱۳	احمد - میر احمد اللہ	۳۶	ایما - حسین علی	۵۹	جرات - شیر علی
۱۴	احمد - سید احمد	۳۷	ایمان - شیر محمد خاں	۶۰	جعفری
۱۵	احمد - غلام احمد	۳۸	باقر - باقر علی خاں	۶۱	جوش - عبدالرحیم
۱۶	احمد	۳۹	باقی	۶۲	جولاں - حافظ غلام شاہ
۱۷	افسر - احمد علی	۴۰	بخشش - شیخ احمد	۶۳	جولاں - میر حسن
۱۸	اگلہ - رضی الدین	۴۱	برہان گجراتی	۶۴	چندا - ماہ لقا
۱۹	اخلاص - عبدالرحمن	۴۲	بہل ظہیر الدین	۶۵	حامد - شیخ حامد
۲۰	ادب - غلام محی الدین	۴۳	بلوغ - غلام قادر لکھنوی	۶۶	حبیب - حبیب موسیٰ
۲۱	ارسطو جہ	۴۴	بہادر - عرف شیخ میاں	۶۷	حجاب -
۲۲	ارمان	۴۵	بہادر - عرف شیخ میاں	۶۸	حزین - غلام حسین
۲۳	اسحق - محمد اسحق	۴۶	بہتر - محمد داور	۶۹	حسن - سید حسن

۷۰	حمایت	۹۹	سجن -	۱۲۵	صاحب - نواب رفیع الدولہ
۷۱	حیدری - یاحیدر	۱۰۰	سراج - اورنگ آباد	۱۲۹	صادق -
۷۲	خاص	۱۰۱	سعیدی	۱۳۰	صدق -
۷۳	خان محمد خان	۱۰۲	سکندر	۱۳۱	صدیق - محمد صدیق
۷۴	خانگی غلام حیدر	۱۰۳	سلیمی	۱۳۲	صمد
۷۵	خلق غلام احمد	۱۰۴	سمجھو - غلام محمد	۱۳۳	صوفی -
۷۶	خلق	۱۰۵	سیاح - سیف الحق میاں داد خان	۱۳۴	مناہک - مرزا وحید
۷۷	خوش - برہان الدین	۱۰۶	شاد - احمد حسن	۱۳۵	ضامن - محمد ضامن
۷۸	خوش - قادر میاں	۱۰۷	شاد - دیبی پرشاد	۱۳۶	طالب
۷۹	خوس	۱۰۸	شاد	۱۳۷	طالب - مرزا محمود بیگ
۸۰	دایخ - بہایت علی	۱۰۹	شادان - چند دلال	۱۳۸	طالع - لالہ ہندو لال
۸۱	درہ مند - محمد فقیہ	۱۱۰	شاہ علیخان	۱۳۹	طوبی - سید علی حسین
۸۲	درویش - سید درویش علی	۱۱۱	شاہی - شاہ قلی خان	۱۴۰	ظفر - مظفر حسین
۸۳	دلبر - سید ابراہیم	۱۱۲	شائق - عنایت الدین	۱۴۱	عابد - غلام زمین العابدین
۸۴	دلکش حافظ داور	۱۱۳	شرر - غلام علی بیگ	۱۴۲	عابد
۸۵	ذاکر - سید مخمور	۱۱۴	شرر - مرزا جعفر	۱۴۳	عاشق
۸۶	ربط - بالا پرشاد	۱۱۵	شریف -	۱۴۴	عاشق - سید محمود
۸۷	ربط - غلام محمد اشک	۱۱۶	شعلہ - حسن نادر	۱۴۵	عاشق - میر یحییٰ
۸۸	رحمت اللہ - رحمت	۱۱۷	شفقت - بشارت علی	۱۴۶	عاشق - نور محمد برہان
۸۹	رحمت - رحمت میاں	۱۱۸	شکر - محمد مرزا	۱۴۷	عالیجاہ
۹۰	رسوا - عبداللہ بیگ	۱۱۹	شمس - ولی اللہ	۱۴۸	عباس - عباس علی
۹۱	رضا -	۱۲۰	شمس - حکیم شمس الدین	۱۴۹	عباس
۹۲	رفعت - رفیع اللہ	۱۲۱	شنکر - دیاستنکر	۱۵۰	عبد عبداللہ
۹۳	رکھو	۱۲۲	غوق - عباس علی	۱۵۱	عرفی - وجیہ الدین
۹۴	رونق - سیٹھ بابو جی	۱۲۳	شہرت	۱۵۲	عزت - سید عبدالولی
۹۵	زخم - بسم اللہ خان	۱۲۴	شوق -	۱۵۳	عزم - محمد غوث
۹۶	زبان	۱۲۵	شہرت - امیر بخش	۱۵۴	عزیز - عزیز اللہ
۹۷	زیرک - سید علوی	۱۲۶	شہرت - حیدر بیگ	۱۵۵	عشق - میر محمد علی
۹۸	سحر - محمد خلیل خان	۱۲۷	شیدا - خواجہ سعید الدین	۱۵۶	عصر - احمد علی

۱۵۷	عقیدت	۱۸۶	فیاض - عبدالرزاق	۲۱۵	مروت - یاس کرن
۱۵۸	علوی - غلام حیلانی	۱۸۷	فیض - شمس الدین	۲۱۶	مرہون - عبداللہ
۱۵۹	علی - غلام علی	۱۸۸	قصد - حسن مرزا	۲۱۷	مرہون - مرزا علی رضا
۱۶۰	علی - شیخ علی	۱۸۹	قطب - قطب الدین	۲۱۸	مرہون -
۱۶۱	عمر - معین خاں	۱۹۰	قطبی - جمال الدین	۲۱۹	مست - غشی رتن لال
۱۶۲	عنایت - قمر الدین	۱۹۱	قلق - عبدالعلی شاہ	۲۲۰	مسرت - وزیر علی
۱۶۳	غالب	۱۹۲	کاظم - آغا محمد کاظم	۲۲۱	مسرور - غشی
۱۶۴	غافل	۱۹۳	کاظم - کاظم الدین	۲۲۲	مسکین - عبدالواحد خاں
۱۶۵	غالب - حاجی میاں	۱۹۴	کامل - سید منظور	۲۲۳	مسیح - ذوالفقار علی
۱۶۶	غالب دکنی	۱۹۵	کامل - میر کمال الدین	۲۲۴	مشتاق - محمد حسین
۱۶۷	نگلیں - فرید بخش	۱۹۶	کریم - شیخ غلام ضامن	۲۲۵	مشتاق - نجم الدین
۱۶۸	غنی - محمد ابراہیم	۱۹۷	کریم - عبدالکریم	۲۲۶	مضطر - ذوالفقار علی
۱۶۹	غنی	۱۹۸	کمر - عبدالحکیم	۲۲۷	مضنون - سید امیر
۱۷۰	غواص	۱۹۹	کوکب - رائے مکند	۲۲۸	مقدور - محمد ابراہیم
۱۷۱	غیرت	۲۰۰	گرم	۲۲۹	ملا - نحر الدین
۱۷۲	فاضل - شیخ فاضل	۲۰۱	گرم - حیدر علی	۲۳۰	منت - قمر الدین
۱۷۳	فاضل - محمد فاضل	۲۰۲	لال - غشی الہدی	۲۳۱	منطور - شیخ محمد
۱۷۴	فائق	۲۰۳	لطف - لطف اللہ	۲۳۲	منیر - غلام محمد
۱۷۵	فدا - سید حسین	۲۰۴	لطف - مرزا علی	۲۳۳	منیر - شاہ وحید الدین
۱۷۶	فرح	۲۰۵	لطف - شمس الدین	۲۳۴	موزوں
۱۷۷	فرحت - سیرو باد	۲۰۶	ماہ لقا	۲۳۵	میر - محمد علی خاں
۱۷۸	فرحت	۲۰۷	ماہی - میر محمد علی خاں	۲۳۶	نادان - عنایت حسین
۱۷۹	فرخ	۲۰۸	مایل - ہدایت علی	۲۳۷	نادر - امان اللہ خاں
۱۸۰	فروع - شاد اللہ	۲۰۹	مایل - سید حیدر صاحب	۲۳۸	نجف - نجف خاں
۱۸۱	فضل - شیخ فضل	۲۱۰	مجرم	۲۳۹	نجف - محمد شفیع
۱۸۲	فضل	۲۱۱	محروج - فیاض الدین	۲۴۰	نڈا
۱۸۳	فضیلت	۲۱۲	محب - محب اللہ	۲۴۱	نشاط - رائے علی بہ شاد
۱۸۴	فہم - ملک سدر	۲۱۳	مخلص - غلام محی الدین	۲۴۲	نصیر
۱۸۵	فرید - عبداللہ	۲۱۴	سررا - مرزا محمد	۲۴۳	نصیر - شاہ نصیر الدین

۴۴	نعیری - امین الدین	۲۵۰	وحید - سرفراز علی شاہ	۲۵۶	ہنر - محمد داؤد
۴۵	نوید	۲۵۱	ولی - ولی محمد احمدی	۲۵۷	یاس - میاں نیو
۴۶	نیاز - میر محمد علی	۲۵۲	ادی	۲۵۸	یعقوب - یعقوب علی شاہ
۴۷	نیک - جعفر علی	۲۵۳	ہجر - امان شاہ	۲۵۹	یک رنگ -
۴۸	وحشت - نظام الدین	۲۵۴	ہمت		
۴۹	وحید - وحید الدین	۲۵۵	ہم رنگ - عزیز اللہ		

شمع رسالت کے پروانوں کے لئے ایک اور

خوشخبری

ریاض رسول کے پھولوں سے سجایا ہوا گلہ رستہ

ماہینا **خاتون پاکستان** کراچی

ربیع الاول ۱۳۸۴ھ ہجری میں پیش کر رہا ہے

جو ایک ہزار صفحات پر مشتمل ہوگا

ہدیہ - دس روپے

مشترکین، خریداران اور ایجنٹ حضرات صبر متوجہ ہوں

خاتون پاکستان - ۵- کارڈن مارکیٹ کراچی

فرح بخش

مصنف | یار محمد خاں شوکت

مصنف کو ۱۵ ارشعبان ۱۳۸۶ھ میں مذکرہ لکھنے کا خیال پیدا ہوا اور اس خیال کا محرک، میر کا یہ شعر ہوا۔

عہد تصنیف و طباعت

میر نہیں پیر تم کا بی اللہ رے نام خدا ہو جو ان کچھ تو کیا چاہئے

مصنف کا بیان ہے کہ

اس شعر کو پڑھ کر بے اختیار دل میں اشعار عاشقانہ ہوا۔ میں نے کاغذ و قلم دان طلب کیا، بیاض سے بعض شعرا کے تارک خیال کو منتخب کیا۔ ایک شب میں یہ تذکرہ تحریر ہوا۔ فرح بخش اس رسالے کا نام ہے نشاط افزا گنجینہ مسرت تاریخ اختتام ہے۔

تذکرہ تملک کے فوراً بعد مطبع نظامی کا پورے شائع ہو گیا مطبع کے مالک محمد عبدالرحمن شاکر بن حاجی محمد رشید خاں کا حسب ذیل قطعہ تاریخ اس میں شامل ہے۔

فرح بخش جہاں مطبوعہ گردید
ز دیدارش دل و جاں شاد بادا
گلستاں سخن آباد بادا
بلغت از سر اخلاص شاکر

آخری مصرعے سے سال طباعت ۱۳۸۹ھ نکلتا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور بھوپال سے تعلق رکھنے والے شعرا کے لئے مخصوص ہے اس میں اردو اور فارسی دونوں کے شاعروں کا ذکر آگیا ہے لیکن سوانحی یا تنقیدی اعتبار سے اس کی کوئی اہمیت نہیں ہے۔ صرف شاعر کے نام، تخصص اور القاب و ادب پر سوانحی حقتہ ختم ہو جاتا ہے۔ اشعار کا انتخاب بھی بہت مختصر ہے۔

مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے اس میں سات سطری مسطر کے کل ۸۰ صفحے ہیں جلی حروف میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ چار ٹکشتوں میں تقسیم ہے۔ گلشن اول میں ان شعرا کا بیان ہے جو تذکرہ لکھتے وقت بھوپال میں موجود تھے۔ دوسرے میں بھوپال کے متوفی شعرا کا ذکر ہے۔ تیسرے میں وہ شعرا ہیں جو کسی وقت دربار بھوپال

۵ تاریخ اختتام کے لحاظ سے اس کا نام، نشاط افزا گنجینہ مسرت ہے، اور تذکرہ فرح بخش کے نام سے مشہور ہے۔

والبتہ تھے لیکن اس وقت بھوپال سے باہر تھے۔ چوتھے گلشن میں بقول مصنف۔ تذکرہ ہے بعض ادبائے نامدار کا جن کے وجود سے ہندوستان کا نقشہ گلشن بے خار ہے۔ اس طرح کل ۲۵ شاعروں کا ذکر اس میں آیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	گلشن اول	۱۶	گلشن سوم	۹	گلشن دوم	۲۱	گلشن چہارم
۲	شاہجہاں بیگم	۱۷	عبد العلی تونسگر	۱۰	جہانگیر محمد خاں	۲۲	غالب اسد اللہ خاں
۳	گننام محمد جلال الدین خاں	۱۸	کنج بہاری لال خلعت	۱۱	غلام ضامن	۲۳	والر صاحب
۴	صدیق حسن خاں	۱۹	نخف علی خاں	۱۲	حبیب احمد	۲۴	مید شریف حسین
۵	احمد علی	۲۰	واصل علی	۱۳	عبدالواحد تسکین	۲۵	احمد حسن عرشی
۶	عزیز حسن		محمد عبدالعزیز	۱۴	ارد علی (خیر آبادی)		مرزا دبیر
۷	منشی جنگل کشور			۱۵	سید حسین شاہ۔ واصف		
۸	محمد عسکری				یمین الدین احمد		
	محمد عباس رفعت						

فہرست الیہ

اس کے مطالعہ سے ہر ایک شخص انسانی ہاتھ کی ساخت اور ان کی

لکیروں کو دیکھ کر اپنے یادوں کے شخص کے مستقبل عروج و زوال ،

موت و حیات وغیرہ پر پیشین گوئی کر سکتا ہے۔ قیمت۔ ایک روپیہ

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی

شمیم سخن

(حصہ اول)

مصنف | عبدالحی صفا بدایونی شاگرد مذاق بدایونی -

عہد تصنیف و طباعت | یہ تذکرہ ۱۳۸۹ھ میں مکمل ہوا ہے جیسا کہ مصنف کی مندرجہ ذیل عبارت سے ظاہر ہے -
 "نام اس تذکرے کا شمیم سخن رکھا گیا اور جب یہ تمام ہوا تو سال ۱۳۸۹ھ میں لکھا

"غنیۃ علم کلام - بہار کلام نظم - اقبال نامہ عشرت افزا - تین تاریخی نام بھی تجویز کئے" (ص ۱)

مطبع امداد الہند وعین الاخبار مراد آباد - کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے -

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور بعض وجوہ سے اردو زبان و ادب کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے - پورا تذکرہ تقریباً تین سو صفحات پر مشتمل ہے اور اس میں حسب ذیل عنوانات قائم کئے گئے ہیں -

- ۱- حمد و ثنا -
- ۲- سبب تالیف -
- ۳- مختصر تاریخ زبان اردو و نظم اردو -
- ۴- اصل تذکرہ -
- ۵- مدت جس میں مولف نے اپنے استاد و دار علی مذاق بدایونی شاگرد و ذوق کا مفصل ذکر کیا ہے سبب تالیف کے ذیل میں مصنف نے لکھا ہے کہ -

جب ہم اپنے ہم عصروں اور ہم وطنوں کی حالت پر غور کرتے ہیں تو ہم کو کمال افسوس ہوتا ہے اور خیال آتا ہے کہ کوئی سامان ایسا کیا جائے کہ جس کی بدولت ہماری زبان ترقی پائے ہماری زبان کے موجودہ شاعروں کا نام باقی رہے اور زمانہ حال کے حالات دیکھ کر آئندہ نسلوں میں بھی شوق تصنیف و تالیف پیدا ہو" (ص ۱)

ابد اس شوق سے مجھ کو تصنیف و تالیف کا شوق رہا ہے اور اکثر اوقات شعر گوئی کا بھی اتفاق ہوا اپنے اس شوق تصنیف و تالیف میں نے سیکڑوں شعراء ماضی و حال اردو و ہندی کے دیوان، بیسیوں تذکرے، سندھیا، اخباریں، انٹرسٹ ڈائری کتب، نوادریں، رسائل، صنایع و بدائع شری کی بھی اور ان گزائی کی - مختلف جلسے دیکھے، بڑے بڑے شہر ار بالمال کی صحبتوں سے مستفید ہوا جس کا کلام دل کو مبلا معصوم ہوا اپنی بیاض میں درج کر لیا آخر کو اس انتخاب نے کچھ اور بھی رنگ پیدا کیا -

اب تک اردو زبان کے عام شاعروں کے چند تذکرے مرتب ہوئے ہیں - لیکن بجز چار پانچ تذکروں کے اور کوئی تذکرہ

مجھ کو ایسا نہ مل جس میں انتخاب عمدہ ہو یا براہ انصاف بلارو رعایت، حالات شعر اس درج ہوں جس کو ایک مورخ یا محقق شدا تسلیم کرے۔ ص ۵۸

ہمارے بھائی جنس میں بڑی خراب رسم یہ رسم رائج ہے کہ بجائے اس کے اپنی تصانیف کو مقبول و مفید عام کریں اپنے ذاتی تعلقات کو دخل دے کر اس کو درج یا ذم سے بھر دیتے ہیں جس کو کوئی عاقل پسند نہیں کرتا ص ۵۹

تذکرہ ہائے شعرا میں جو وقعت کی نظر سے دیکھے جاسکتے ہیں ان میں اول درجے پر تذکرہ گلشن بے خار دوسرے درجے پر سخن شعرا تیسرے درجے پر تذکرہ گلستان بے خزاں آج تھے درجے پر تذکرہ الشعراء دکن (نادر) ہے ص ۶۰

بہ خواب طوالت شعرا کا حال نہایت ہی اختصار کے ساتھ لکھا گیا۔ انتخاب کلام اپنے مذاق شعر فہمی کے مطابق کیا گیا۔ حتیٰ اوسع نہ کسی کی مذمت سے تعلق رکھنا نہ کسی کی بیہودہ مدح سرائی کی۔ جہاں تک ہو سکا امر تحقیق کر کے ظاہر کیا گیا ص ۶۱

اس تذکرے کے چھ معرکہ کر کے حصہ اول میں شعرا کا کلام حصہ دوم میں شاعرات اردو کا کلام و حال درج ہوا ہے۔ اندراج نام شعرا میں رعایت حروف تہجی تخلص شاعر کی کی تاکہ کسی کو آگے پیچھے ہونے کی شکایت نہ رہے ص ۶۲

اس تذکرے کی نوعیت کے متعلق مصنف نے ابتدائی صفحات میں لکھا ہے کہ:-

اس تذکرے میں صرف وہی شاعر جلوہ افروز ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد روانق افزار عالم ہستی تھے اور جن حضرات نے ۱۲۸۸ھ ہجری سے پہلے اس دار فانی کو خیر باد کہا ان کا کلام و حال درج تذکرہ نہ ہوا البتہ یہ کہ کو شعرا ماسبق کے کلام سے زینت دی گئی ص ۶۳

مندرجہ بالا عبارت سے پتہ چلتا ہے کہ مصنف نے اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد تک زندہ تھے لیکن تذکرہ اس کے یکسر متضاد ہے آغاز تا انجام اس کا مطالعہ یہی بتاتا ہے کہ اس میں وہی شعرا زیر بحث آئے ہیں جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ طباعت کے وقت عبارت درست نہیں کی گئی، ورنہ اگر مذکورہ بالا عبارت میں بعد کی جگہ پہلے اور پہلے کی جگہ بعد پر تھیں تو تذکرہ کی نوعیت، مصنف کے قول کے مطابق ہو جاتی ہے۔ اس خیال کو یوں تعویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے دریاچہ کے انتظام پر (صفحہ ۸۳) پر تذکرہ کی نوعیت پر دوبارہ مددنی ہوں ڈالی ہے۔

اب میں دیگر مشاہیر اردو کا کلام بہ ترتیب حروف تہجی گوارش کرتا ہوں اور پھر یاد دلانا ہوں کہ یہ وہ حضرات ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ سے پہلے اس جہان فانی کو چھوڑ کر راہی عدم ہوئے۔ اور جو فن شعر میں لاجواب اور فصاحت و بلاغت میں انتہا سے تھے۔ اسی طرح خاتمہ پر لکھا ہے کہ "میں حسب وعدہ ان شعرا کا کلام و حال لکھ چکا جو ۱۲۸۸ھ سے پیشتر راہی رائے عدم ہوئے ہیں۔" ان بیانات سے یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ تذکرہ میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔

اس خصوصیت کے علاوہ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ زبان اردو و سنسکرت۔ انارنج پر ایک شیوا بحث ملی اس میں شامل ہے۔ یہ بحث آب حیات کے مقدمہ کی طرح جامع ہے اور کم و بیش وہی باتیں کہی گئی ہیں جنہیں بعد کے تذکرے نے بہت سی جگہں پر دہرائیں۔ افسوس کہ آزاد نے "شیم سخن" یا اسکے مصنف عبدالحی کا کوئی حوالہ آب حیات میں نہیں دیا۔ ورنہ آب حیات اور شیم سخن کا تقابلی مطالعہ صاف بہتر رہتا۔ اردو زبان و شاعری کے سلسلے میں آزاد نے جو کچھ ۱۲۹۹ھ میں لکھا ہے اسے عفا برداری کی آٹھ سال پہلے ۱۲۸۸ھ میں لکھ چکے تھے۔

صفائے تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں لکھا ہے کہ - "اردو زبان برج بھاشا سے نکلی ہے" اور "نظم اردو کے موجب حضرت امیر خسرو دہلوی ہیں" ولی کو انھوں نے احمد آباد گجرات کا باشندہ بتایا ہے اور اس بات کا اعتراف کیا ہے کہ "اردو زبان کی تکمیل شاعری کا آفتاب دکن سے چمکا۔"

تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں مصنف نے تقریباً ۸۲ صفحے لکھے ہیں۔ مقدمہ میں شعر کے مختصر حالات کے ساتھ نوہ کلام بھی درج کیا ہے۔ لکھنؤ اور دہلی کے شاعروں کی خصوصیات اور ادبی خدمات کا بڑے قریب سے الگ جائزہ لیا ہے۔ سوسائٹی اور شاعری اور ادب و اخلاق کے تعلق پر بھی انھوں نے کچھ ایسی باتیں کہی ہیں کہ جدید خیالات کے اعتبار سے وہ آزاد اور حلال کے نہ موند ہم نوا بلکہ پیش رو معلوم ہوتے ہیں۔

شعر کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن مصنف نے تاریخ سیدائش اور وفات خاص طور پر دینے کی کوشش کی ہے۔ حالات بھی محتاط ہو کر لکھے گئے ہیں اور اس لحاظ سے یہ تذکرہ اردو کی ادبہ تاریخ کے لئے کچھ ایسا مواد فراہم کرتا ہے جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر خسرو	۳۰	سوز سید محمد میر	۳۹	نصیر شاہ نصیر الدین
۲	سعدی دکنی	۳۱	نوا ظہور اللہ خاں	۴۰	ذوق محمد ابراہیم
۳	ولی احمد آبادی	۳۲	دفا دفا اللہ	۴۱	ممنون نظام الدین
۴	آرزو سراج الدین علی خاں	۳۳	جرات قلندر بخش	۴۲	غالب اسد اللہ خاں
۵	ناجی محمد شاہ کر	۳۴	مصطفی غلام ہمدانی	۴۳	مومن محمد مومن خاں
۶	مضمون شرف الدین	۳۵	زنگین سعادت یار خاں	۴۴	احسان عبدالرحمن
۷	یکس رنگ مصطفیٰ خاں	۳۶	احسن مرزا احسن علی	۴۵	آزادہ صدر الدین
۸	حاتم ظہور الدین	۳۷	اسد میرامانی	۴۶	سوز عبدالکریم
۹	منظہر جان جاناں	۳۸	حیران حیدر علی	۴۷	ظفر بہادر شاہ
۱۰	فناں اشرف علی	۳۹	افسوس شیر علی	۴۸	شیفتہ محمد مصطفیٰ خاں
۱۱	تاباں عبدالحی	۴۰	انجام امیر خاں	۴۹	ناسخ امام بخش
۱۲	فدوی محمد حسن	۴۱	بیل عبد القادر	۵۰	اکتس حیدر علی
۱۳	بیان احسن اللہ	۴۲	تجلی میر حسن	۵۱	صبا وزیر علی
۱۴	راسخ شہخ غلام علی	۴۳	حسرت محمد حیات	۵۲	دزیر محمد وزیر
۱۵	سودا محمد رفیع	۴۴	حسرت جعفر علی	۵۳	گویا فقیر محمد خاں
۱۶	میر میر محمد تقی	۴۵	حسن خواجہ حسن	۵۴	زند سید محمد خاں
۱۷	انشاء انشاء اللہ خاں	۴۶	حسن غلام حسن	۵۵	آباد مہدی حسن
۱۸	دم محمد قیام الدین	۴۷	آفتاب شاہ عالم		
۱۹	ورد خواجہ میر درد	۴۸	ست قمر الدین		

یہ بیان تک میں شعراء کا ذکر کیا گیا ہے۔ بقا نامہ زبان و نظم اردو کے سلسلے میں مذکور ہیں ۱۳

۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں	۸۵	اصغر	ظفر الدولہ	۱۱۴	بیدار	میر محمد علی
۵۷	افتر	عبدالرزاق	۸۶	آصف	وزیر المالک	۱۱۵	بیمار	فیض علی
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل	۸۷	اظہر	غلام علی	۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۵۹	احسن	احسن اللہ	۸۸	اظہر	کرامت علی	۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۶۰	احقر	جواد علی	۸۹	اظہر	امین احمد	۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۶۱	احمد	صمصام الدین	۹۰	اعظم	اعظم شاہ	۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۶۲	احمد	احمد بیگ	۹۱	اعظم	اعظم خاں	۱۲۰	تسکین	میر حسین
۶۳	احمد	احمد علی خاں	۹۲	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۲۱	تسلی	شجاعت علی
۶۴	اختر	اکبر علی	۹۳	آفاق	فرید الدین	۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۶۵	اختر	محمد صادق	۹۴	افزون	سید حسین	۱۲۳	تصویر	میاں بن
۶۶	آرام	پریم ناتھ	۹۵	افسر	احمد یار خاں	۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۶۷	ارشاد	ارشاد علی	۹۶	افسر	غلام اشرف	۱۲۵	تغشوق	سید محمد
۶۸	ارملک	شاہ علی	۹۷	افضل	شاہ غلام	۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۶۹	آزاد	غلام حسین	۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں	۱۲۷	تہور	غلام فخر الدین
۷۰	آزاد	غلام حسین	۹۹	الم	سید محمد علی	۱۲۸	ثابت	ممتاز الدین
۷۱	اسرار	سپر شکوہ	۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں	۱۲۹	ثریا	امیر علی
۷۲	اسعد	اسعد بخت	۱۰۱	امانت	آغا حسن	۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۷۳	امیر	نہال نبی	۱۰۲	امانت	امانت علی	۱۳۱	جعفری	باقر علی
۷۴	اشرف	غلام اشرف	۱۰۳	امراء	امراء علی	۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۷۵	آشفٹہ	عظیم الدین	۱۰۴	امین	محمد امین الدین	۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۷۶	آشفٹہ	عبر شاہجہاں	۱۰۵	امین	محمد امین	۱۳۴	جوشش	محمد روشن
۷۷	آشفٹہ	رضا قلی	۱۰۶	ادج	عبداللہ خاں	۱۳۵	جولاں	افت خاں
۷۸	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں	۱۳۶	جولاں	قائم
۷۹	آشنا	محمد اکرم	۱۰۸	باقر	جلال الدین	۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۸۰	آشنا	میر امیر علی	۱۰۹	بدر	بدر الدین	۱۳۸	چرکین	باقر علی
۸۱	آشنا	سید محمد	۱۱۰	برق	فتح الدولہ	۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۸۲	آشنا	دین العابدین	۱۱۱	بسلی	محمد عبدالحمیم	۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۸۳	آشنا	عبدالکریم	۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ	۱۴۱	حزین	محمد باقر
۸۴	آشوب	امداد علی	۱۱۳	بیخود	ہادی علی	۱۴۲	حزین	میر بہادر علی

۱۴۳	حسام	حسام الدین	۱۴۲	رضی	رضی خاں	۲۰۱	شایق	فیض الدین
۱۴۴	حسن	کاظم حسین	۱۴۳	رفعت	غلام جیلانی	۲۰۲	شرر	محمد جعفر
۱۴۵	حسن	ابوالحسن	۱۴۴	رقت	حبیب النبی	۲۰۳	شرر	میر حافظ
۱۴۶	حسن	جمال الدین	۱۴۵	رمز	فتح الملک	۲۰۴	شرر	غیاث الدین
۱۴۷	حسین	غلام حسین	۱۴۶	رنج	محمد نصیر	۲۰۵	شرر	عبد الغفور
۱۴۸	حشر	رسول بخش	۱۴۷	زار	حافظ امام بخش	۲۰۶	شرف	شرف الدین
۱۴۹	حشمت	مختتم علی	۱۴۸	زار	داؤد اللہ	۲۰۷	شرر	کریم الدین
۱۵۰	حشمت	فخر الدین	۱۴۹	زابد	ولایت حسین	۲۰۸	ششدر	قادر بخش
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ	۱۵۰	زکی	محمد زکی	۲۰۹	ششدر	شرف الدین
۱۵۲	حفیظ	محمد حفیظ	۱۵۱	زیب	جمال الدین	۲۱۰	شعاع	محمد اکبر شاہ
۱۵۳	حقیر	میر امام الدین	۱۵۲	سالک	خستہ بخت	۲۱۱	شعور	عبدالرؤف
۱۵۴	حقیر	نبی بخش	۱۵۳	سرننگ	غلام مصطفیٰ	۲۱۲	شعور	محمد سعید الدین
۱۵۵	حیات	حیات خاں	۱۵۴	سحر	ناصر علی	۲۱۳	شفقت	نجف علی
۱۵۶	حیران	ولایت علی	۱۵۵	سحر	لواب علی خاں	۲۱۴	شفقت	بصارت علی
۱۵۷	فاکسار	محمیار	۱۵۶	سرور	عزیز الدین	۲۱۵	شکوہ	محمد رضا
۱۵۸	خضر	خضر سلطان	۱۵۷	سرور	میر محمد خاں	۲۱۶	شکیبا	غلام حسین
۱۵۹	خلق	میر حسن خلق	۱۵۸	سرور	فضل علی بیگ	۲۱۷	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۶۰	خلیق	میر سخن	۱۵۹	سلطان	طالب علی خاں	۲۱۸	شگفتہ	سیف الدولہ
۱۶۱	خبل	نوب علی ابراہیم خاں	۱۶۰	سلیمان	محمد سلیمان	۲۱۹	شور	محمود بیگ
۱۶۲	میل	شرف الدولہ	۱۶۱	سوزاں	شاہزادہ	۲۲۰	شوق	الہی بخش
۱۶۳	دولہ	نظیر الدولہ	۱۶۲	سوزش	محمد عبدالرحمن	۲۲۱	شوق	قدرت اللہ
۱۶۴	ذکا	لارہ خوب چند	۱۶۳	سہراب	سہراب بیگ	۲۲۲	شوق	غلام رسول
۱۶۵	ذکی	مہدی	۱۶۴	سید	سید الشعراء	۲۲۳	شوق	محمد بخش
۱۶۶	راسخ	ظفر یاب خاں	۱۶۵	سیف	محمد حسین	۲۲۴	شوق	عنایت اللہ
۱۶۷	راسخ	سمادت علی خاں	۱۶۶	شاداں	چند لال	۲۲۵	شوکت	حنیف علی
۱۶۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۱۶۷	شاکی	بختا در شاہ	۲۲۶	شوکت	حسین علی
۱۶۹	راقم	منظفر علی	۱۶۸	شاہ	محمد شاہ	۲۲۷	شوکت	تصدق علی
۱۷۰	رس	کریم الدین	۱۶۹	شاہی	نور الدین	۲۲۸	شہرت	امیر بخش
۱۷۱	رتنگ	علی اوسط	۱۷۰	شائق	محمد نذیر الدین	۲۲۹	شہرت	مرزا حاجی

۲۳۰	شہرہ	نصیر الدین	۲۵۹	ضاحک	میر غلام حسین	۲۸۸	عاشق	مہدی علی خاں
۲۳۱	شہید	محمد بخش	۲۶۰	ضامن	محمد ضامن	۲۸۹	عاشق	محمد علی خاں
۲۳۲	شہید	فخر الدین	۲۶۱	صبط	سید حسن شاہ	۲۹۰	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۳۳	شہیدی	کرامت علی خاں	۲۶۲	ضرغام	مرزا بہادر بیگ	۲۹۱	عاشور	علی خاں
۲۳۴	شیدا	جہتو خاں	۲۶۳	ضعف	میر عابد حسین	۲۹۲	عاصمی	برہان الدین
۲۳۵	سید	میر سینگا	۲۶۴	ضعیف	شیخاغت علی	۲۹۳	عاصمی	نور محمد
۲۳۶	شیدا	قمر الدین	۲۶۵	ضمان	میر محمد کمال	۲۹۴	عاصمی	گھن شام داس
۲۳۷	شیدا	محمد حسن خاں	۲۶۶	ضمیر	لارہ گنگا داس	۲۹۵	عاقل	شاہ عاقل
۲۳۸	شیدا	محمد مہدی	۲۶۷	ضنو	کمال الدین	۲۹۶	عالی	شاہ عالم
۲۳۹	شیفتہ	عزیز اللہ خاں	۲۶۸	ضیاء	ضیا الدین	۲۹۷	عالی	ابوالعالی مقفور
۲۴۰	صاحب	ظفر یاب خاں	۲۶۹	ضیغم	اکرام الدین احمد	۲۹۸	عباس	میر عباس
۲۴۱	صادق	ہنور بیگ	۲۷۰	طالب	امام الدین	۲۹۹	عباس	عباس بیگ
۲۴۲	صادق	میر جعفر علی خاں	۲۷۱	طالب	مولوی الوداد	۳۰۰	عباس	سید عباس علی
۲۴۳	صادق	صادق علی خاں	۲۷۲	طپاں	مرزا احمد بیگ خاں	۳۰۱	عبد	عبد اللہ
۲۴۴	صالح	مرزا مصلح الدین	۲۷۳	طپاں	سید قدت اللہ	۳۰۲	عبرت	میر نصیر الدین
۲۴۵	صائم	سید رمضان علی	۲۷۴	طپش	محمد اسماعیل	۳۰۳	عبرت	علی حسن خاں
۲۴۶	صبا	لالہ کا بجیل	۲۷۵	طرب	لالہ دھرمی لال	۳۰۴	عرش	میر حسن عسکری
۲۴۷	صبر	غلام حسین خاں	۲۷۶	طلعت	سعادت علی خاں	۳۰۵	عزت	غیاث الدین
۲۴۸	صبر	لالہ اجود ہیا پر شاہ	۲۷۷	طور	مرزا محمد رضا بیگ	۳۰۶	عزت	سید عبد الوہابی
۲۴۹	صغیر	شاہ نجم الدین	۲۷۸	ظریف	لالہ بینی پر شاہ	۳۰۷	عزیز	لالہ بھکاری لال
۲۵۰	صفا	پیرن شاہ	۲۷۹	ظفر	نواب نصیر الدین نجیل حسین	۳۰۸	عزیز	مولوی محمد عبد العزیز
۲۵۱	صفا	لالہ منو لال	۲۸۰	ظہور	ظہور علی	۳۰۹	عزیز	عزیز الدین
۲۵۲	صفدری	میر صادق علی	۲۸۱	ظہور	لالہ شیونانہ سنگھ	۳۱۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۲۵۳	صفیر	علی صفی اللہ	۲۸۲	ظہور	ظہور الدین بیگ	۳۱۱	عشرت	میر غلام علی
۲۵۴	صمیم	تلسی داس	۲۸۳	عاجز	میر غلام حیدر	۳۱۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۵۵	ضعت	کریم الدین	۲۸۴	عاجز	زور آور سنگھ	۳۱۳	عشق	عزت اللہ خاں
۲۵۶	صولت	قاسم علی خاں	۲۸۵	عارف	محمد عارف	۳۱۴	عشق	غلام محی الدین
۲۵۷	صید	عبدالباری	۲۸۶	عارف	عارف علی	۳۱۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۲۵۸	ضاحک	مراد بخش	۲۸۷	عارف	زین الدین خاں	۳۱۶	علوی	عبد اللہ خاں

۳۱۷	عنایت	مولوی عنایت علی	۳۴۶	فضل	مولوی فضل حسین	۳۷۵	کاہش	ہدایت علی
۳۱۸	عیش	عزت سنگھ	۳۴۷	فقیر	سید محی الدین خاں	۳۷۶	کبیر	کبیر علی
۳۱۹	عیشی	علی بخش خاں	۳۴۸	فقیر	میر شمس الدین	۳۷۷	کرم	کرم خاں
۳۲۰	عاقل	منور خاں	۳۴۹	فقیہ	فقیہ الدین	۳۷۸	کرم	غلام ضامن
۳۲۱	غالب	بہادر بیگ خاں	۳۵۰	فیض	جعفر حسن خاں	۳۷۹	کفایت	کفایت اللہ خاں
۳۲۲	غربت	حکیم غلام نبی	۳۵۱	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۰	کلیم	میر محمد حسین
۳۲۳	غریب	نصیر الدین	۳۵۲	قادر	سید قادر بخش	۳۸۱	کمال	شاہ کمال الدین
۳۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں	۳۵۳	قادر	عبد القادر خاں	۳۸۲	کوثر	مرزا مہدی
۳۲۵	غفلت	اخوند احمد خاں	۳۵۴	قاسم	میر قاسم علی	۳۸۳	کوچک	مرزا وحید الدین
۳۲۶	غطلان	شیخ کریم بخش	۳۵۵	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۸۴	کیوان	مرزا علی حسین
۳۲۷	غم	مہتاب سنگھ	۳۵۶	قاسم	شیخ قاسم علی	۳۸۵	گرم	محمد مظفر خاں
۳۲۸	غمگین	میر سید علی	۳۵۷	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۶	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۹	غمگین	میر عبد اللہ	۳۵۸	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	۳۸۷	گلشن	رے دہراج
۳۳۰	غمگین	مولوی عبد القادر	۳۵۹	قاضی	قاضی عبد الفتاح	۳۸۸	گماں	نظر علی خاں
۳۳۱	خارغ	میر احمد خاں	۳۶۰	قبول	مہدی علی خاں	۳۸۹	گویا	ولایت علی
۳۳۲	فاطر	پیر بخش	۳۶۱	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۰	لطف	مرزا علی
۳۳۳	فدا	امام الدین	۳۶۲	قدسی	محمد اکبر	۳۹۱	لطف	لطف علی خاں
۳۳۴	فدا	مرزا بلند بخت	۳۶۳	قربان	میر محمدی	۳۹۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۳۵	فدا	پنچھن رائے	۳۶۴	قربت	غلام نبی خاں	۳۹۳	لکنت	محمد بشیر خاں
۳۳۶	فردی	لکندال	۳۶۵	قلق	سید امجد علی	۳۹۴	ماہر	غلام محمد خاں
۳۳۷	فراق	میر مرتضیٰ علی	۳۶۶	تمر	مرزا قمر طالع	۳۹۵	ماہر	فخر الدین خاں
۳۳۸	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۳۶۷	قمر	محمد قمر الدین	۳۹۶	مانک	میر ہدایت علی
۳۳۹	فرحت	میر سید علی	۳۶۸	قمر	قمر الدین	۳۹۷	مانک	میر محمدی
۳۴۰	فرحت	فر اللہ اللہ	۳۶۹	قیس	احمد علی بیگ	۳۹۸	مانک	محمد یار بیگ
۳۴۱	فرد	شاہ ابوالحسن	۳۷۰	قیس	افضل الدین	۳۹۹	مبارک	مبارک شاہ خاں
۳۴۲	فرصت	مرزا الفت بیگ	۳۷۱	قیصر	خدا بخش	۴۰۰	میتلا	مردان علی خاں
۳۴۳	فروغ	نور الدین خاں	۳۷۲	کاظم	کاظم علی	۴۰۱	میتقی	میر متقی
۳۴۴	فریاد	مرزا مغل بیگ	۳۷۳	کاخی	کفایت علی	۴۰۲	مشیت	خواجہ فدا علی
۳۴۵	فصیح	مرزا جعفر علی	۳۷۴	کاہش	اولاد علی	۴۰۳	مجبور	شاہ حق رسا

۴۰۴	مجدوب	غلام حیدر بیگ	۴۳۳	مرشد	صاحبزادہ غلام	۴۶۲	معروف	نواب الہی
۴۰۵	مجدوب	محمد پناہ	۴۳۴	مروت	صغیر علی	۴۶۳	معین	معین الدین
۴۰۶	مجرم	رحمت اللہ	۴۳۵	مرحون	علی رضا	۴۶۴	معین	معین الدین خاں
۴۰۷	مجرم	حفیظ حمید النبی	۴۳۶	مست	فضل علی	۴۶۵	مغموم	لال رام
۴۰۸	محبیب	مرزا حبیب علی بیگ	۴۳۷	مسرت	لالہ شنکر ناتھ	۴۶۶	مغموم	مشیت علی
۴۰۹	محب	میرالو القاسم	۴۳۸	مسرت	دزیر علی	۴۶۷	مفتون	عبدالرحیم
۴۱۰	محب	شیخ ولی اللہ	۴۳۹	مسرور	پیر بخش	۴۶۸	مفتون	محمد رضا
۴۱۱	محببت	شہباز جنگ	۴۴۰	مسرور	غلام حسین	۴۶۹	مفتون	احمد شاہ
۴۱۲	محبوب	محبوب خاں	۴۴۱	مسرور	سید محمد	۴۷۰	مفتون	حکیم دکن گروٹن
۴۱۳	محترم	محترم علی خاں	۴۴۲	مسکین	عبدالواحد	۴۷۱	مفتون	مرزا اکرم بخش
۴۱۴	مختشم	سید مختشم علی	۴۴۳	مسلم	فرزند علی	۴۷۲	مفلس	محب علی
۴۱۵	محرور	خواجہ نبی بخش	۴۴۴	مشتاق	مشتاق حسین	۴۷۳	مقبول	مقبول نبی
۴۱۶	محزون	میر ناصر علی	۴۴۵	مشتاق	عبداللہ خاں	۴۷۴	مقبول	ابراہیم بیگ
۴۱۷	محزون	ظہور البتی	۴۴۶	مشر	قطب الدین	۴۷۵	ممتاز	فضل الرحمن
۴۱۸	محزون	حکیم ابوالحسن	۴۴۷	مصاحب	مصاحب رام	۴۷۶	ممتاز	نخف علی
۴۱۹	محسن	محمد محسن	۴۴۸	مصدر	ماشار اللہ خاں	۴۷۷	ممنون	میرامنت علی
۴۲۰	محسن	محسن علی	۴۴۹	مصرف	خان بہادر	۴۷۸	منتظر	نور اسلام
۴۲۱	محرر	محمد اکرام	۴۵۰	مضطر	مرزا خسرو	۴۷۹	منتظر	میاں جان
۴۲۲	محرر	مرزا علی نقی	۴۵۱	مضطر	لالہ کنور	۴۸۰	منعم	لالہ مکندر لال
۴۲۳	محمود علی خاں		۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ	۴۸۱	منیر	آفتاب خاں
۴۲۴	مخت	حسن علی بیگ	۴۵۳	مضطر	ذوالفقار علی	۴۸۲	منیر	دجیبہ الدین
۴۲۵	مختار	منظر الدین	۴۵۴	مضطر	منظر خاں	۴۸۳	منشی	مولچند
۴۲۶	مختور	محمد جعفر	۴۵۵	مضطر	رام نرائن	۴۸۴	منشی	میر محمد حسن
۴۲۷	مختور	غلام حسین	۴۵۶	مضطر	مرزا سنگین	۴۸۵	منصف	احمد بخش
۴۲۸	مختور	داجہ علی	۴۵۷	مضطر	خلیل احمد	۴۸۶	منصف	منصف علی خاں
۴۲۹	مرز	میر فضل اللہ	۴۵۸	مضطرب	محمد حاجی	۴۸۷	موج	خدا بخش
۴۳۰	مرزا	علی رضا	۴۵۹	مضطر	منظر علی خاں	۴۸۸	موجد	قادر علی
۴۳۱	مرزا	حسین بخش	۴۶۰	منظر	منظر بخت	۴۸۹	موزوں	میر فرزند علی
۴۳۲	مرزا	مرزا جان	۴۶۱	مظلوم	غلام حسین	۴۹۰	موزوں	مرزا قادر بخش

۴۹۱	موزوں	لالہ چھترہ سنگھ	۵۲۰	نجم	میر رضا خاں	۵۴۹	نور	مولا شاہ
۴۹۲	مہجور	مرزا ہدایت علی	۵۲۱	نجم	میر نجم الدین	۵۵۰	نیاز	میر نیاز علی
۴۹۳	مہجور	محمد بخش	۵۲۲	نجم	میر نجم الدین	۵۵۱	نیاز	مولانا شاہ
۴۹۴	مہجور		۵۲۳	ندرت	مرزا معقل	۵۵۲	وارث	شاہ وارث الدین
۴۹۵	مہدی	جلال الدولہ	۵۲۴	ندیم	مرزا علی	۵۵۳	وارث	حاجی شاہ محمد وارث
۴۹۶	مہر	مہر چند	۵۲۵	نرمیت	سید رفیع الدرجات	۵۵۴	واصف	حسین بخش
۴۹۷	مہر	امین الدولہ	۵۲۶	نرمیت	برہان الدین	۵۵۵	واصل	محمد واصل
۴۹۸	مہر	منصور خاں	۵۲۷	نرمیت	مرزا ارجمند	۵۵۶	واقف	شاہ واقف
۴۹۹	ناداں	محمد بخش	۵۲۸	نسبت	میر احمد علی	۵۵۷	واقف	پسر بہادر شاہ
۵۰۰	نادر	ڈاکٹر سید آغا	۵۲۹	نسیم	پنڈت دیانند	۵۵۸	وحشت	ابوالحسن
۵۰۱	ناصر	محمد ناصر خاں	۵۳۰	نسیم	راجہ کداری ناتھ	۵۵۹	وحشت	میر بہادر علی
۵۰۲	ناصر	ناصر جنگ	۵۳۱	نسیم	اصغر علی خاں	۵۶۰	وحشت	غلام علی خاں
۵۰۳	ناصر	میر ناصر علی	۵۳۲	نشاط	میرن شاہ	۵۶۱	وحشت	رشید الدینی
۵۰۴	ناصر	سعادت خاں	۵۳۳	نشاط	الہی بخش	۵۶۲	وزیر	وزیر علی خاں
۵۰۵	ناطق	نظام الدین	۵۳۴	نشاط	البری سنگھ	۵۶۳	وزیر	محمد وزیر
۵۰۶	ناطق	شیخ احمد	۵۳۵	نصیر	میر ناصر علی	۵۶۴	وسعت	محمد مستقیم خاں
۵۰۷	ناظم	یوسف علی خاں	۵۳۶	نصیر	محمد نصیر	۵۶۵	وصال	نصرت اللہ خاں
۵۰۸	ناظم	میر یحییٰ	۵۳۷	نظام	عماد الملک	۵۶۶	وفا	دارا بخت
۵۰۹	نالان	احمد علی	۵۳۸	نظیر	ولی محمد	۵۶۷	وفا	لالوں رائے
۵۱۰	نالان	میر وارث علی	۵۳۹	نعمت	عبدالحق	۵۶۸	وفا	عبد العلی
۵۱۱	نالان	محمد عسکری	۵۴۰	نفیس	اشرف علی	۵۶۹	ولا	منظر علی خاں
۵۱۲	نالان	مرزا محمد جان	۵۴۱	نعتی	علی نقی خاں	۵۷۰	ولایت	ولایت علی خاں
۵۱۳	نامی	مبارز اللہ	۵۴۲	نگہبت	نیاز علی	۵۷۱	ولی	ولی محمد
۵۱۴	نثار	سدا سکھ لال	۵۴۳	نگہبت	غلام احمد	۵۷۲	ولی	مرزا محمد ولی دہلوی
۵۱۵	نثار	میر عبدالرسول	۵۴۴	نمود	شاہزادہ	۵۷۳	وہاب	عبدالوہاب
۵۱۶	نثار	محمد آمان	۵۴۵	نواب	نصیر الدین	۵۷۴	وہم	محمد علی
۵۱۷	نجات	حسن رضا	۵۴۶	نوازش	نوازش حسین خاں	۵۷۵	ہاتف	مرزا محمد
۵۱۸	نجد	محمد عباس	۵۴۷	نور	نادر حسین	۵۷۶	ہادی	عبدالہادی
۵۱۹	نجم	میر نجم الدین	۵۴۸	نور	صمصام حیدر	۵۷۷	ہادی	جواد علی خاں

۵۷۸	ہادی	سید مہدی	۵۸۵	ہمد	محفوظ علی	۵۹۲	یاس	انور علی
۵۷۹	ہاشم	محمد ہاشم	۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی	۵۹۳	یاد	امام الدین
۵۸۰	ہجر	مرزا اصغر حسین	۵۸۷	ہینگا	دہلوی	۵۹۴	یاد	امداد علی
۵۸۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۵۸۸	یاد	غلام حسین	۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۸۲	ہدیہ	عبد الرحمن	۵۸۹	یاس	محمد ضیا خاں	۵۹۶	یکدل	دلاور خاں
۵۸۳	ہرچند	ہرچند کشور	۵۹۰	یاس	حکیم خیر الدین	۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۸۴	ہمد	عبد اللہ خاں	۵۹۱	یاس	حسن علی خاں	۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

جمالستان

ایڈیٹر نگار پاکستان کے افسانوں اور مقالات کا دوسرا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔

اس ایڈیشن میں متعدد افسانے اور شامل کئے گئے ہیں۔

جو پہلے ادیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت - چھ روپے ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

۲۲	حسین	اختر جان	۵۱	صاحب	امۃ الفاطمہ	۸۰	حبیب	-
۲۳	حسنت	مہرجان	۵۲	صنم	درگاہ	۸۱	ناز	-
۲۴	حنا	محمدی جان	۵۳	صنم	مہین	۸۲	ناز	بندی جان
۲۵	حور	-	۵۴	صنوبر	-	۸۳	ناز	اچھی بی
۲۶	حور	نوردوز جان	۵۵	عزیزہ	-	۸۴	ناز	بی جان
۲۷	حیا	-	۵۶	عیدو	-	۸۵	ناز	گیتی آرا بیگم
۲۸	خورشید	خورشید جان	۵۷	فاطمہ	فاطمہ بیگم	۸۶	ناز	امیر جان
۲۹	دلبر	چھوٹی بیگم	۵۸	فرحت	فرحت بیگم	۸۷	نازاں	ننھی جان
۳۰	زہرہ	نصیب	۵۹	فرح	فرح بخش	۸۸	نازک	زینت جان
۳۱	زہرہ	منی بانی	۶۰	فریدن	-	۸۹	نازک	فتن جان
۳۲	زہرہ	-	۶۱	قاتل	عجوبہ جان	۹۰	نجب	-
۳۳	زہرہ	لطیفن	۶۲	کسن	-	۹۱	نزاکت	رمجو
۳۴	زہرہ	امراؤ جان	۶۳	گنا	گنا جان	۹۲	نزاکت	کندو
۳۵	زیب	-	۶۴	گل	نواب جان	۹۳	نزاکت	-
۳۶	زینب	زینب بیگم	۶۵	گوہر	-	۹۴	نقاب	حمیدن بانی
۳۷	ستم	-	۶۶	گوہر	-	۹۵	نورن	مسماۃ نورن
۳۸	سرور	سرور بیگم	۶۷	گوہر	لعل بے بہا	۹۶	نوشا	امجدی جان
۳۹	ستاب	حسین باندی	۶۸	گیتی آرا	-	۹۷	دزیر	دزیر بیگم
۴۰	شباب	محمدی جان	۶۹	لطیف	اللہ جوانی	۹۸	یاد	-
۴۱	شرارت	امیر جان	۷۰	ماہ	منجھلی بیگم	۹۹	یا سمین	تومن
۴۲	شرفن	-	۷۱	ماہ لقا	-			
۴۳	شرم	امامی جان	۷۲	محمور	حسینی بیگم	۱۰۰	اختر	نواب اختر محل
۴۴	شرم	-	۷۳	مزید	-	۱۰۱	امراؤ	حسینی بیگم
۴۵	شریہ	-	۷۴	مستور	مستور بیگم	۱۰۲	بسم اللہ	بسم اللہ بیگم
۴۶	شوخی	مولانا جان	۷۵	مشری	قمرن جان	۱۰۳	بہو	بہو بیگم
۴۷	شوق	کریم بخش	۷۶	معشوق	بی صلحہ پورن	۱۰۴	بیگم	-
۴۸	شیریں	شیریں جان	۷۷	منن	بیبا جان	۱۰۵	بیگم	رشک محل
۴۹	شیریں	-	۷۸	منو	منو جان	۱۰۶	پارسا	-
۵۰	شیوین	شیریں وحید	۷۹	مہر	جینا جان	۱۰۷	شریا	بٹری بیگم

۱۰۸	جانی	بیگم جان	۱۳۰	سلطان	سلطان بیگم	۱۳۲	غریب	امیر النساء بیگم
۱۰۹	جعفری	کاملہ بیگم	۱۳۱	شرم	شمس النساء بیگم	۱۳۳	فاطمہ	قادر بیگم
۱۱۰	حجاب	عسکری بیگم	۱۳۲	شوخی	گنا بیگم	۱۳۴	قمر	حیدری بیگم
۱۱۱	حجاب	-	۱۳۳	شیریں	نواب شاہجان بیگم	۱۳۵	قمر	قمر النساء
۱۱۲	حجاب	نواب بیگم	۱۳۴	صدر	نواب صدر محل	۱۳۶	کنیز	فاطمہ کنیز
۱۱۳	حیا	حیات النساء بیگم	۱۳۵	عزیزت	شرف النساء بیگم	۱۳۷	کیفی	-
۱۱۴	حیدری	حیدری خانم	۱۳۶	عنیاں	عنیاں بیگم	۱۳۸	گوہر	گوہر بیگم
۱۱۵	حقی	بادشاہ بیگم	۱۳۷	عابد	نواب امراء بیگم	۱۳۹	ماہ	-
۱۱۶	خورشید	-	۱۳۸	عالم	نواب بادشاہ محل	۱۴۰	محبوب	نواب محبوب بیگم
۱۱۷	دلہن	دہن بیگم	۱۳۹	عشرت	نواب عشرت محل	۱۴۱	منحی	سلطان جہاں بیگم
۱۱۸	داوید	-	۱۴۰	عصمت	عصمت	۱۴۲	مطلوب	فضل النساء بیگم
۱۱۹	رعنائی	قدسیہ بیگم	۱۴۱	عفت	نجم النساء بیگم	۱۴۳	ناز	حبیبی
						۱۴۴	یاسمین	

شہاب کی سرگزشت

حضرت نیاز کا وہ عظیم المثال افسانہ جو اردو زبان میں بالکل پہلی مرتبہ سیرنگاری کے اصول پر لکھا گیا ہے۔ اس کی زبان، تخیل، اس کی نزاکت بیان، اس کی انشائے عالیہ سحر حلال کے درجہ تک پہنچتی ہے۔

یہ ایڈیشن نہایت صحیح اور خوشخط ہے۔

قیمت: دو روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ کارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

انتخابِ یادگار

مصنف | امیر احمد مینائی

عہد تصنیف طباعت | "انتخابِ یادگار" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۹ھ تکلتا ہے یہ اس کے عہد تصنیف کا سال ہے۔ در تذکرے کا آغاز ۱۲۸۹ھ میں ہو چکا تھا۔

یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۹ھ میں تلج المطالع رامپور سے شائع ہوا۔ پہلے حصے میں ۱۶۸ اور دوسرے میں ۶۷ صفحات ہیں۔ آخر میں آغا علی نقی متخلص بہ غنی کی تقریظ ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شعرے رامپور کا ذکر کیا گیا ہے۔ دیا ہے میں اس تذکرے کی خصوصیات کو مصنف نے یوں بیان کیا ہے کہ "راقم الحروف نے اس تذکرے کو دو طبقوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں دلیان ریاست کا ذکر ہے۔ یہ ترتیب زمانہ حکومت و ریاست زیب افزائے ناصیہ کتاب ہے اور طبقہ ثانی میں بہ ترتیب حروف تہجی اور شاعرین کا حال مختصر اور کلام انتخاب ہے اور خاندان عالیشان ریاست کے سخن دان بلفظ صاحبزادہ تعبیر کئے گئے ہیں، اور مجموعہ شعرا اس تذکرے میں چار سو دس ہیں اور چونکہ اس تذکرے میں عربی، فارسی، اردو ہند بھاکا چاروں زبانوں کے شاعر ہیں اور بعض اہل سخن کئی زبانوں کی شاعری کے ماہر ہیں اور ان امور کی طرہ بھی اشعار منظور ہیں۔ لہذا فہرست میں ان کے اسماء کے ساتھ عربی کی علامت "ع" اور فارسی کی علامت "ف" اور اردو کی علامت "ا" اور بھاکا کی علامت "ب" اور فارسی عربی کی علامت "فح" اور فارسی اردو کی علامت "فا" اور فارسی اردو بھاکا کی علامت "فبا" اور اردو بھاکا کی علامت "با" مذکور ہے اور مخفی نہ رہے کہ جو سخنور دو زبانوں کے شاعر ہیں اور دونوں زبانوں میں ان کے تخلص مختلف ہیں تو وہ دونوں تخلص بہ اعتبار حروف تہجی اپنے اپنے محل پر لکھے گئے ہیں، جیسے عنبر شاہ خاں کہ فارسی میں "عنبر" اور اردو میں "آشفہ" تخلص کرتے ہیں تو صرف الف میں آشفہ اور حرف عین میں عنبر لکھا گیا ہے اور ہر شاعر کے استاد کا نام اور مقدار عمر اور ولایت اور در صورت متوفی ہونے کے تاریخ دماہ و سال رحلت لکھنے کا اس تذکرے میں التزام کیا ہے۔"

یہ ایسی خصوصیات ہیں جو "انتخابِ یادگار" کے سوا کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ شعر کے حالات عمر و مستندیں اور انتخابِ کلام میں جملہ اصناف کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
طبقة اول در ذکر دیوان نمائندہ ترتیب راجہ حکومت					
۱	نواب علی محمد خاں	۲۶	اختر	شیخ صفوان علی	۵۱
۲	نواب محمد سعید اللہ خاں	۲۷	اخگر	صاحبزادہ ہادی یار خاں	۵۲
۳	نواب محمد عبداللہ خاں عاقی	۲۸	اخگر	محمد جان خاں	۵۳
۴	نواب محمد فیض اللہ خاں	۲۹	ازہگر	فتیاب خاں	۵۴
۵	حاجی نواب غلام محمد خاں	۳۰	اسد	صاحبزادہ محمد اسد علی	۵۵
۶	نواب احمد علی خاں رند	۳۱	امیر	غیاث بخش مظفر علی	۵۶
۷	نواب محمد سعید خاں	۳۲	اشرف	صاحبزادہ اشرف علی	۵۷
۸	نواب محمد یوسف علی خاں ناظم	۳۳	اشک	مید قطب الدین	۵۸
۹	نواب کلب علی خاں نواب	۳۴	اصغر	صاحبزادہ اصغر علی	۵۹
طبقة دوم در ذکر شعرائے مقبول و متوسل					
این دارالریاستہ بترتیب حروف تہجی					
۱۰	سید مجتبیٰ علی	۳۵	اظہر	شیخ امین احمد	۶۰
۱۱	حکیم غلام حسین خاں	۳۶	افزون	سید حسین شاہ	۶۱
۱۲	مولوی محمد سعید اللہ	۳۷	افسر	صاحبزادہ احمد یار خاں	۶۲
۱۳	غیر شاہ خاں	۳۸	افغان	محمد نود خاں	۶۳
۱۴	میرزا محمد اکرم	۳۹	افکار	صاحبزادہ اصغر علی	۶۴
۱۵	شیخ محمد فرید الزماں خاں	۴۰	اکبر	محمد اکبر علی خاں	۶۵
۱۶	سید احسان علی	۴۱	اکبر	صاحبزادہ محمد اکبر خاں	۶۶
۱۷	حکیم منہاج حسن خاں	۴۲	اکرم	مولوی محمد اکرم	۶۷
۱۸	سید حافظ مجیب علی	۴۳	الم	صاحبزادہ امجد علی	۶۸
۱۹	سید حسین الدین احمد	۴۴	امداد	صاحبزادہ امجد علی	۶۹
۲۰	شیخ احمد علی	۴۵	امیر	صاحبزادہ محمد یار خاں	۷۰
۲۱	سیاں احمد علی شاہ	۴۶	امیر	صاحبزادہ امیر اللہ خاں	۷۱
۲۲	احمد خاں	۴۷	امیر	سید محمد امیر شاہ	۷۲
۲۳	سید احمد ثناء	۴۸	امیر	امیر احمد دلافت	۷۳
۲۴	سید احمد علی	۴۹	انور	محمد احمد شاہ قادری	۷۴
۲۵	امیر اللہ خاں	۵۰	انور	امام الدین خاں	۷۵
۱	باقر	۵۱	۱	باقر	۵۱
۱	شیخ امداد علی	۵۲	۱	بکر	۵۲
ب	بدی چند	۵۳	۱	بدی چند	۵۳
۱	عبداللہ خاں	۵۴	۱	بزمی	۵۴
۱	شیخ محمد زماں	۵۵	۱	بسمل	۵۵
۱	حاجی نصر اللہ خاں	۵۶	۱	بسمل	۵۶
ن	دلی محمد خاں	۵۷	۱	بسمل	۵۷
۱	محمد عبدالعزیز خاں	۵۸	۱	بسمل	۵۸
ن	خواجہ محمد بشیر	۵۹	۱	بشیر	۵۹
۱	محمد بشیر خاں	۶۰	۱	بشیر	۶۰
ع	محمد سیف الدین خاں	۶۱	۱	بلخی	۶۱
ب	چولی بلدیو داس	۶۲	۱	بلدیو	۶۲
ن	قطب بخش عرب قطب اللہ	۶۳	۱	بینغ	۶۳
۱	مولوی حفظ اللہ	۶۴	۱	بندہ	۶۴
ب	چولی شہی دہر	۶۵	۱	بشن	۶۵
۱	چنبلی لال	۶۶	۱	بہار	۶۶
۱	صاحبزادہ محمد عباس علی خان	۶۷	۱	بیٹاب	۶۷
۱	حاتم علی خاں	۶۸	۱	بیمین	۶۸
۱	عبدالرحمن	۶۹	۱	بیخود	۶۹
۱	مظفر شاہ خاں	۷۰	۱	بیٹھب	۷۰
ب	پران سکھ	۷۱	۱	پران	۷۱
۱	میر شاہ علی	۷۲	۱	پناہ	۷۲
۱	صاحبزادہ لکڑ اللہ خاں	۷۳	۱	تاب	۷۳
۱	محمد نظام علی خاں	۷۴	۱	تیش	۷۴
۱	شیخ علی حسن	۷۵	۱	بیمار	۷۵

۷۶	تراب	سید تراب شاہ	فا	۱۰۵	حبیب	محمد حبیب الرحمن	فا	۱۳۴	حیرت	بخشی کنھاری لال	ت
۷۷	تکین	میر حسین	ا	۱۰۶	حرمت	شیخ غلام علی	ن	۱۳۵	خان زادہ مبارک شاہ خاں		ا
۷۸	تسلیم	بکیر خاں	فا	۱۰۷	حرمت	شیخ محمد حسن	ا	۱۳۶	خرد	صاحبزادہ مرتضیٰ خاں	ا
۷۹	تسلیم	حاتم خاں	ا	۱۰۸	حرمت	شہامت خاں	ن	۱۳۷	خلیل	شاہ خلیل احمد	ا
۸۰	تسلیم	شیخ امیر اللہ	ا	۱۰۹	دلالت	میاں غلام حسین	ن	۱۳۸	خورشید	کریم خاں	ا
۸۱	تفضل	تفضل حسین خاں	ا	۱۱۰	حزین	صاحبزادہ غلام محمد الدین	ا	۱۳۹	خورشید	میاں خورشید میاں	ا
۸۲	تمکین	سید محمد بنے	ا	۱۱۱	حسرت	ذوق رام	فا	۱۴۰	خوشدل	من بہادون لال	ن
۸۳	تمکین	مرزا ابوالقاسم	ن	۱۱۲	حسرت	محمد علی خاں	ا	۱۴۱	خوشنود	سید خوشنود شاہ	ا
۸۴	تمیز	سید علی حسن شاہ	ا	۱۱۳	حسن	میرزا کاظم حسین	ا	۱۴۲	خیالی	حسین علی خاں	ن
۸۵	تمیز	غلام احمد	ا	۱۱۴	حسن	میاں غلام حسین	ا	۱۴۳	داغ	نواب مرزا خاں	ا
۸۶	تنہا	نظام الدین خاں	ا	۱۱۵	حسن	شاہ محمد حسن	ا	۱۴۴	دلت	پنڈت دترام	ب
۸۷	توکل	سید عبداللہ	ن	۱۱۶	حسن	میرزا محمد حسن	ا	۱۴۵	دلادر	سید دلادر علی	ا
۸۸	ثابت	سید اصغر علی	ا	۱۱۷	حسن	مولوی حسن علی خاں	ن	۱۴۶	دھن سنگھ		ب
۸۹	ثائب	شیخ سیف اللہ	ن	۱۱۸	حسن	میرزا علی حسن	ا	۱۴۷	ذکی	شیخ مہدی علی	فا
۹۰	ثروت	صاحبزادہ کریم اللہ خاں	ا	۱۱۹	حسن	احمد حسن خاں	ا	۱۴۸	راحت	شیخ احمد حسین	ا
۹۱	جان	صاحب میر یار علی	ا	۱۲۰	حبیب	میاں حبیب احمد	ا	۱۴۹	راز	نظام الدین خاں	ا
۹۲	جانی	مولوی قمر الدین	ا	۱۲۱	حسین	صاحبزادہ غلام حسین خاں	ا	۱۵۰	راسخ	عنایت اللہ خاں	ا
۹۳	جاوید	عبد الباقی خاں	ا	۱۲۲	حسین	میر حسین علی	ن	۱۵۱	راحت	شاہ رؤف احمد	ا
۹۴	جلال	میرضامن علی	ا	۱۲۳	حسین	میر حسین علی	ن	۱۵۲	رفیق	مولوی محمد رحیم الزماں خاں	فا
۹۵	جلال	مولوی جلال الدین	ن	۱۲۴	حسین	آغا محمد حسین	ن	۱۵۳	رحیم	صاحبزادہ رحیم اللہ خاں	ا
۹۶	جلال	مولوی جلال الدین احمد خاں	فا	۱۲۵	حشمت	محمد ناصر خاں	ن	۱۵۴	رزمی	یعقوب خاں	ا
۹۷	جمشید	محمد حسن رضا	ا	۱۲۶	حشمت	حشمت علی خاں	ا	۱۵۵	رسا	میر احمد علی	ا
۹۸	جیل	آغا علی لغی خاں	ا	۱۲۷	حفیظ	مولوی حفیظ اللہ	ن	۱۵۶	رسا	منشی انبار شاہ	ا
۹۹	جوہر	برجہا سی لال	فا	۱۲۸	حیا	شاہزادہ مرزا رحیم الدین	ا	۱۵۷	رسوا	صاحبزادہ سی دی علی خاں	ا
۱۰۰	حافظ	منشی اکرام الدین	ا	۱۲۹	حیات	مولوی محمد حیات	فا	۱۵۸	رضا	صاحبزادہ علیم اللہ خاں	ا
۱۰۱	حافظ	قاسم علی خاں	ا	۱۳۰	حیدر	صاحبزادہ محمد حیدر علی خاں	ا	۱۵۹	رضا	میرزا رضا حسین	فا
۱۰۲	حافظ	محمد تونس	ن	۱۳۱	حیدر	صاحبزادہ غلام حیدر خاں	ا	۱۶۰	رضا	غلام رضا	ا
۱۰۳	حافظ	سید محمد مجتبیٰ	ا	۱۳۲	حیدر	آغا برہان الدین حیدر	ا	۱۶۱	رضا	-	ا
۱۰۴	حاجی	عبد الجبار خاں	ن	۱۳۳	حیدر	حیدر علی خاں	ا	۱۶۲	رضا	میر رضا علی	ا

۱۶۳	رفت	مولوی غلام جیلانی	قا	۱۹۶	شعر	یعقوب علی خاں	۲۲۱	۱	صفت	میر سلہو	ت
۱۶۴	رفت	رام دولار	۱	۱۹۳	شعر	عبد العزیز خاں	۲۲۲	۱	صفت	شیخ کریم الدین	۱
۱۶۵	رفیق	میرزا علی حسین	۱	۱۹۴	شعر	محمد انعام اللہ خاں	۲۲۳	۱	صوفی	شیخ محمد عبدالحق	۱
۱۶۶	رقت	مولوی حبیب الدینی	۱	۱۹۵	شریف	شریف احمد	۲۲۴	۱	ضابط	احمد علی خاں	۱
۱۶۷	رگناتہ	چوہی رکنہا ترشار	ب	۱۹۶	مشدر	میر شرف الدین	۲۲۵	۱	ضبط	نیاز علی خاں	۱
۱۶۸	زخمی	صاحبزادہ غلام حضرت خاں	قا	۱۹۷	شعور	میر سعد الدین خاں	۲۲۶	قا	ضیا	سید حسین علی خاں	۱
۱۶۹	ذکی	سید محمد ذکی	۴	۱۹۸	شفا	سید محمد جعفر شاہ	۲۲۷	۱	ضیا	حکیم مہدی علی خاں	قا
۱۷۰	ساقی	رام چرن داس	۱	۱۹۹	شفقت	سید نبخت علی	۲۲۸	۱	ضیغم	میاں اکرام الدین	۱
۱۷۱	ساکت	ہدایت علی خاں	۱	۲۰۰	شفیق	سید صفدر حسین	۲۲۹	۱	طائب	مولوی الہ داد	قا
۱۷۲	سلک	اسمعیل شاہ خاں	قا	۲۰۱	شمیم	معظم علی خاں	۲۳۰	۱	طائب	عبدالرزاق خاں	ت
۱۷۳	ست	ست زائن	ب	۲۰۲	شوق	مولانا قدرت اللہ	۲۳۱	۱	طلعت	محمد سعادت علی خاں	۱
۱۷۴	سہاب	نصیر احمد خاں	۱	۲۰۳	شوکت	صاحبزادہ محمد علی خاں	۲۳۲	۱	طلوع	شیخ شمس الدین	۱
۱۷۵	سراج	مولوی سراج الدین	قا	۲۰۴	شوکت	مرزا امام الدین	۲۳۳	۱	ظریف	صاحبزادہ محمد عبد اللہ خاں	۱
۱۷۶	سرخوش	محمد سلیم الزماں خاں	۱	۲۰۵	شہاب	شہاب الدین خاں	۲۳۴	۱	ظہیری	عبداللہ خاں	ت
۱۷۷	سروری	نواب محمد کاظم علی خان بہادر	ت	۲۰۶	شیدا	کاظم خاں	۲۳۵	ت	عابد - صاحبزادہ زین الدین	عابد	۱
۱۷۸	سروش	صاحبزادہ عبدالوہاب خاں	۱	۲۰۷	شیدا	شیخ احمد حسین	۲۳۶	۱	عابد - صاحبزادہ زین الدین	عابد	۱
۱۷۹	سعد	محمد سعید اللہ خاں	۱	۲۰۸	شیدا	مولوی محمد حسن خاں	۲۳۷	۱	عابد - سعید عابد حسین	عابد	۱
۱۸۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر	۱	۲۰۹	شیدا	آغا محمد علی	۲۳۸	ت	عاجز - حسن علی خاں	عاجز	۱
۱۸۱	سلیم	محمد سلیم الزماں خاں	۴	۲۱۰	شیفتہ	صاحبزادہ عزیز اللہ خاں	۲۳۹	۱	عاشق - خان بہادر خاں	عاشق	۱
۱۸۲	سوز	سید حمید شاہ	۱	۲۱۱	صابر	مولوی نصیر الدین خاں	۲۴۰	قا	عاشق - محمد اسمعیل خاں	عاشق	۱
۱۸۳	شاد	میاں فضل علی	۱	۲۱۲	صاحب	جارج فائوم	۲۴۱	قا	عاشق - سید غیاث الدین	عاشق	۱
۱۸۴	شاد	نظیر شاہ خاں	ت	۲۱۳	صادق	سید صادق شاہ	۲۴۲	۱	عاصی - صاحبزادہ مبارک علی خاں	عاصی	۱
۱۸۵	شادان	حسین علی خاں	ت	۲۱۴	صائمہ	سید رفیق علی	۲۴۳	۱	عاصی - صاحبزادہ گوہر حسین	عاصی	۱
۱۸۶	شانعلی	آغا مہرزا	قا	۲۱۵	صبا	محمد صبر حسین	۲۴۴	قا	عاصی - شیخ محمد عابد اللہ	عاصی	۱
۱۸۷	شاگر	میاں نجیب شاہ	ت	۲۱۶	صبا	مشتی کوندلال	۲۴۵	۴	عاصی - محمد شرف الدین خاں	عاصی	۱
۱۸۸	شائق	عبدالرزاق خاں	قا	۲۱۷	صغیر	چپوسے خاں	۲۴۶	۱	عاصی		۱
۱۸۹	شائق	جانی صاحب	۱	۲۱۸	صفا	آغا نادر مرزا	۲۴۷	۱	عاقل - صاحبزادہ رضا علی خاں	عاقل	۱
۱۹۰	شائق	سید وارث حسن	۱	۲۱۹	صفدر	صاحبزادہ محمد صفدر علی خاں	۲۴۸	۱	عاقل - میر مہدی حسین	عاقل	۱
۹۱	شجاع	صاحبزادہ شعیب محمد علی	۱	۲۲۰	صفدر	صاحبزادہ محمد علی خاں	۲۴۹	۱	عالم - عالم شاہ خاں	عالم	۱

۲۵۰	عباس	مرزا عباس بیگ	۲۷۹	۱	غملین	مولوی عبدالقادر خاں	۳۰۸	فا	قائم	شیخ قیام الدین	فا
۲۵۱	عباس	عباس خاں	۲۸۰	۱	غملین	حکیم عطاء اللہ	۳۰۹	فا	قدیر	غلام حسین خاں	۱
۲۵۲	عباس	عباس خاں ثانی	۲۸۱	ف	غملین	مرزا امین الدین	۳۱۰	فا	قربان علی		۱
۲۵۳	عباس	سید عباس علی	۲۸۲	۱	غملی	آغا علی نقی	۳۱۱	۱	قریب	حافظ غلام نبی	۱
۲۵۴	عبرت	میرضا الدین	۲۸۳	فا	فاخر	حکیم احمد خاں	۳۱۲	فا	قلاس	عبدالرحمن	ف
۲۵۵	عثمان	سید عثمان علی	۲۸۴	۱	فاخر	حکیم فاخر الدین	۳۱۳	۱	قلق	خواجہ ارشد علی خاں	۱
۲۵۶	عجمی	بمیر لال	۲۸۵	ف	فائق	محمد میرزا	۳۱۴	فا	قمر	حافظ محمد احمد	فا
۲۵۷	عجیب	دمور در داس	۲۸۶	۱	فائق	بلال رام	۳۱۵	فا	قیاس	بلال رائے	۱
۲۵۸	عدیل	میر عویض علی خوشنویس	۲۸۷	فا	فدا	صاحبزادہ خدا علی خاں	۳۱۶	۱	قیام	محمد شاہ خاں	۱
۲۵۹	عروج	منشی احمد حسن خاں	۲۸۸	۱	فدا	شیخ محمود علی	۳۱۷	۱	قیامت	لالہ جمیل لال	ف
۲۶۰	عزت	مولوی محمد ضیاء الدین	۲۸۹	فا	فدا	سید فدا علی	۳۱۸	۱	قیس	مولوی محمد عثمان خاں بہادر	ف
۲۶۱	عزیز	عبدالکریم خاں	۲۹۰	فا	فرحت	صاحبزادہ حبیب اللہ خاں	۳۱۹	۱	کاوش	محمد شاہ خاں	۱
۲۶۲	عشرت	صاحبزادہ عشرت علی خاں	۲۹۱	۱	فرحت	حکیم نصیر الدین خاں	۳۲۰	۱	کرامت	صاحبزادہ کرامت علی خاں	۱
۲۶۳	عشرت	میر غلام علی	۲۹۲	۱	فرحت	اکبر شاہ خاں	۳۲۱	۱	اکرم	مرزا اکھوند عثمان کرم خاں	۱
۲۶۴	عشقی	شیخ غلام نبی الدین	۲۹۳	۱	فرحت	میر محمد حسین	۳۲۲	فا	کریم	محمد کریم اللہ خاں	ف
۲۶۵	علی	سید زین العابدین	۲۹۴	فا	فرقت	مولوی قیام الدین	۳۲۳	فا	کشتہ	شیخ رحیم بخش	۱
۲۶۶	علی	محمد علی حسین خاں	۲۹۵	ف	فصیح	مولوی فصیح الزبیر خاں	۳۲۴	فا	کشور	چوہی کشور داس	ب
۲۶۷	علیل	محمد نصیر الدین خاں	۲۹۶	۱	فصیح	محمد عبدالرحیم خاں	۳۲۵	۱	کفایت	صاحبزادہ کفایت اللہ خاں	فا
۲۶۸	عمر	مولانا شاہ محمد عمر صاحب	۲۹۷	فا	فضل	شیخ فضل احمد	۳۲۶	۱	کینہی	محمد ایوب خاں	فا
۲۶۹	عنایت	صاحبزادہ عنایت علی خاں	۲۹۸	۱	فضل حق		۳۲۷	ع	گرم	منظفر خاں	۱
۲۷۰	عنایت	عنایت حسین خاں	۲۹۹	۱	فقیر	سید عبدالرزاق	۳۲۸	۱	نگارزادہ	حسین جعفر عزت بہادر اللہ	۱
۲۷۱	عنبر	عنبر شاہ خاں	۳۰۰	ف	فقیہ	مولوی فقیہ الدین	۳۲۹	فا	گوال	گواں رائے	ب
۲۷۲	عیش	میر سعادت علی	۳۰۱	۱	فہیم	میرزا فہیم الدین	۳۳۰	۱	گوہر	محبوبی خاں	۱
۲۷۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	۳۰۲	فا	فیاض	محمد فیاض خاں	۳۳۱	ف	کوہر	جوالا پیر شاہ	فا
۲۷۴	غالب	حکیم غلام محمد خاں	۳۰۳	۱	قادر	صاحبزادہ عبدالقادر	۳۳۲	۱	لائق	لالہ کنجھاری لال	ف
۲۷۵	غربت	صاحبزادہ ہدایت علی خاں	۳۰۴	۱	قادری	سید شاہ غلام حیلانی	۳۳۳	ف	لذت	لالہ کنور سہیل	ف
۲۷۶	غریب	شیخ ابی بخش خوشنویس	۳۰۵	فا	قاسم	قاسم علی خاں	۳۳۴	۱	لطافت	سید لطافت علی	۱
۲۷۷	غفلت	احوندزادہ احمد خاں	۳۰۶	۱	قاصر	حافظ علی احسن	۳۳۵	فا	لکنت	محمد شیر خاں	۱
۲۷۸	غملین	میر عبداللہ	۳۰۷	۱	قاہر	سید عبدالقادر	۳۳۶	ف	ماہر	غلام محمد خاں	۱

۳۳۷	مائل	سید عبدالرزاق	۳۶۷	۱	مفتوں	صاحبزادہ فیض اللہ خاں	۳۹۷	۱	نجف	صاحبزادہ محمد محمد علی خاں	۱
۳۳۸	مائل	سید قدرت علی	۳۶۸	۱	مفتوں	سید احمد شاہ	۳۹۸	۱	ترہت	سید رفیع الدرجات	۱
۳۳۹	مبارک	مبارک شاہ خاں	۳۶۹	۱	مفتوں	میر محبوب علی	۳۹۹	۱	نظام	سید نظام شاہ	۱
۳۴۰	مبارک	مبارک شاہ خاں ثانی	۳۷۰	۱	مکدر	احمد نور خاں	۴۰۰	۱	نعمیم	میر محمد نعیم	۱
۳۴۱	مجدد ج	حافظ عبدالغنی	۳۷۱	۱	ممتاز	مہدی علی خاں	۴۰۱	۱	نیاز	مولوی نیاز انیس	۱
۳۴۲	محب	میر محمد علی	۳۷۲	۱	منت	احمد علی	۴۰۲	۱	نیر	صاحبزادہ مختار علی خاں	۱
۳۴۳	محمود	محمود خاں	۳۷۳	۱	منعم	قاضی نور الحق	۴۰۳	۱	نیر	حکیم محمد حسن خاں	۱
۳۴۴	محب	حکیم عبدالکریم	۳۷۴	۱	منور	سید منور شاہ	۴۰۴	۱	نیر	سید منور علی	۱
۳۴۵	محنت	-	۳۷۵	۱	منیر	سید امین حسین	۴۰۵	۱	واثق	سید جعفر شاہ	۱
۳۴۶	محو	محمد مجتبیٰ خاں	۳۷۶	۱	موجد	حشمت علی خاں	۴۰۶	۱	واحد	شیخ واحد علی	۱
۳۴۷	محو	آغا یوسف علی	۳۷۷	۱	مہدی	صاحبزادہ مہدی علی خاں	۴۰۷	۱	واقف	عبدالقادر خاں	۱
۳۴۸	مختار	سید منظر الدین	۳۷۸	۱	مہدی	محمد مہدی	۴۰۸	۱	وحید	صاحبزادہ وحید اللہ خاں	۱
۳۴۹	مخلص	خلیفہ احمد باری خاں	۳۷۹	۱	مہر	میر سعادت علی	۴۰۹	۱	وزیر	وزیر علی خاں	۱
۳۵۰	مرتضیٰ	سید مرتضیٰ خٹو	۳۸۰	۱	مہر	سید مہر بان علی	۴۱۰	۱	وزیر	سید محمد وزیر علی	۱
۳۵۱	مرتضیٰ	مرتضیٰ خاں	۳۸۱	۱	ناچار	-	۴۱۱	۱	وسعت	محمد مستقیم خاں	۱
۳۵۲	مرشد	حضرت مولانا مرشد	۳۸۲	۱	نادر	امراؤ میرزا	۴۱۲	۱	وصال	مرزا محمد رفیعی	۱
۳۵۳	مرشد	سید غلام مرشد	۳۸۳	۱	نادر	صاحبزادہ محمود علی خاں	۴۱۳	۱	دفا	حاجی گل محمد خاں	۱
۳۵۴	مرشد	صاحبزادہ غلام مرشد خاں	۳۸۴	۱	ناصر	ناصر خاں	۴۱۴	۱	دفا	مرزا علیم الدین	۱
۳۵۵	مسکین	مولوی غلام قادر	۳۸۵	۱	ناصر	مولوی محمد ناصر خاں	۴۱۵	۱	دلا	مرزا جعفر علی بیگ	۱
۳۵۶	مشتاق	غلام رسول خاں	۳۸۶	۱	نظق	مبارک شاہ خاں	۴۱۶	۱	دباب	سید عبدالوہاب	۱
۳۵۷	مضطر	مولوی عبدالغنی	۳۸۷	۱	نظر	میرزا نظری	۴۱۷	۱	بادی	محمد عبدالہادی	۱
۳۵۸	مضطر	مولوی غلام - گ	۳۸۸	۱	بانتق	مبارک شاہ خاں	۴۱۸	۱	بادی	مولوی عبد الباقی خاں	۱
۳۵۹	مضطر	احمد باری خاں	۳۸۹	۱	ناظر	میرزا نظر علی	۴۱۹	۱	باشم	مولوی ہاشم خاں	۱
۳۶۰	مظہر	سید جمال شاہ	۳۹۰	۱	ناظر	نظر حسین	۴۲۰	۱	ہدایت	ہدایت اللہ	۱
۳۶۱	منہر	امداد حسین	۳۹۱	۱	نامی	حسین شاہ خاں	۴۲۱	۱	ہدایت	ہدایت علی خاں	۱
۳۶۲	منظر	شیخ منظر حق	۳۹۲	۱	نامی	مرزا شجاع	۴۲۲	۱	ہزی	عبدالرحیم خاں	۱
۳۶۳	معصوم	حضرت شاہ محمد معصوم	۳۹۳	۱	نثار	صاحبزادہ نثار علی خاں	۴۲۳	۱	ہدم	صاحبزادہ تہمد اللہ خاں	۱
۳۶۴	معین	مرزا معین الدین خاں	۳۹۴	۱	نثار	آغا محمد شیرازی	۴۲۴	۱	ہندی	مرزا محمد حسن علی	۱
۳۶۵	مغلوب	سید افتخار الدین	۳۹۵	۱	نجف	نجف علی خاں	۴۲۵	۱	ہنر	مرزا امیر بیگ	۱
۳۶۶	مغوم	علی محمد خاں	۳۹۶	۱	نجف	محمد علی نجف	۴۲۶	۱	پاس	محمد مبارک خاں	۱
									بیوقوف	شیخ محمد بیوقوف	۱
									یوسف	محمد یوسف خاں	۱

عروس الاذکار

مصنف | نقش حیدر آبادی۔ نقش کا اصل نام نصیر الدین احمد اور تاریخی نام "برکات الحق نصیر الدین احمد" ہے۔ تذکرے میں مصنف نے اپنے حالات بھی لکھے ہیں اور ان سے پتہ چلتا ہے کہ ان کے باپ کا نام محمد غوث تھا۔ اور ان کے آبا و اجداد ملتان کے رہنے والے تھے۔

نقش ۱۲۶۴ء میں بمقام حیدر آباد پیدا ہوئے عربی فارسی کی مروجہ تعلیم حاصل کی، شعر و سخن کا ذوق نوعمری سے تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے اور فیض حیدر آبادی کے شاگرد تھے۔

نقش نے اردو فارسی میں متعدد کتابیں یادگار چھوڑی تھیں لیکن دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکیں۔ صرف

- (۱) مجمل الشعر
- (۲) تحقیقات المصلحین
- (۳) شطرنج اخلاص
- (۴) عروس الاذکار

دستیاب ہو سکی ہیں۔ سخاوت مرزا صاحب نے، عروس الاذکار کے قلمی نسخہ پر بحث کرتے ہوئے نقش کے اردو فارسی دوادین کے علاوہ مزید گیارہ کتابوں کے نام دئے ہیں جن میں صرف مذکورہ بالا چار کتابوں کے قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں ملتے ہیں۔

تذکرے کے آغاز کا سال ۱۲۸۴ھ اور اختتام کا سال ۱۲۹۲ھ ہے۔ ابھی طبع نہیں ہوا۔

تہنیف و طباعت | اس کا ایک قلمی نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں حالات زندگی اور انتخاب کلام کی عموماً وہی نوعیت ہے جو دوسرے تذکروں میں پائی جاتی ہے۔ تین سو دس شاعروں کا ذکر ہے جن میں سے دھائی سو سے زائد خاص حیدر آباد سے تعلق رکھتے ہیں۔ اس تذکرے کی بڑی خصوصیت یہ ہے کہ مصنف کو اکثر مذکورہ شعراء سے ذاتی واقفیت ہے چنانچہ ولدیت، سکونت اور تاریخ پیدائش وغیرہ کا سراغ اس تذکرہ میں اکثر مل جاتا ہے۔ فیض حیدر آبادی کے ۳۷ شاگرد، شاہ نصیر کے ۲۰ حافظ مشتاق کے ۷ شاگردوں کے نام ملتے ہیں۔ یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت دہلی، لکھنؤ اور مدراس کے تقریباً پچاس، ساٹھ شعراء حیدر آباد میں موجود تھے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اشفاق - وزیر صاحب	۲۷	انجم - سید نور نیکی	۵۳	تمیز
۲	آفاق - فرید الدین	۲۸	انس - ولی محمد	۵۴	تمیز غلام احمد
۳	انجم - خیرات علی	۲۹	انور - مہابی	۵۵	تمکین بھولال
۴	آکین - غلام علی خاں	۳۰	اوج	۵۶	تیز
۵	افسوس	۳۱	ایمان - شیر محمد خاں	۵۷	جام بہاری لال
۶	اعزا	۳۲	اصفیا - نور الاضیاء	۵۸	جاہ سیوا پرشاد
۷	آصف - مبارک الدولہ	۳۳	باش - گردھاری پرشاد	۵۹	جذب اکرام علی
۸	اثر - میرزا باب علی لکھنوی	۳۴	بالا - بالا پرشاد	۶۰	جری شجاعت علی
۹	احسن - چراغ علی الدین	۳۵	بدر - کاظم حسینی	۶۱	جگر غلام یحیی الدین
۱۰	احمد - سید احمد	۳۶	برق	۶۲	جگم بہادر علی مرزا
۱۱	ادب - فیاض الدین خاں	۳۷	برہان - برہان الدین	۶۳	جمال جمال علی
۱۲	ارمان	۳۸	بہار - دلاور علی	۶۴	جن حکیم محمود علی
۱۳	اسد - اسد اللہ خاں	۳۹	بندہ - فیاض الدین خاں	۶۵	جودت
۱۴	اسد - نور الدین تفتی	۴۰	بہادر - دیا بہادر	۶۶	جولاں میر جولاں
۱۵	اشتیاق	۴۱	بہادر - راج بہادر	۶۷	جوشش میر واحد علی خاں
۱۶	اشفاق مرزا احمد علی	۴۲	بہار - شمس الدین	۶۸	جوہر ملک محمود کرنالی
۱۷	اشفاق - مرزا محمد علی	۴۳	بہتر - علا الدین حسینی	۶۹	جوش میر قاد حسین
۱۸	اشک - جمال الدین حمید	۴۴	پتیا - محمد علی	۷۰	چرب بہادر علی
۱۹	اشک	۴۵	پاس - حفیظ الدین	۷۱	چندا مددقا بانی
۲۰	افسر - تلح الدین خاں	۴۶	پرور - عظیم الدین	۷۲	حاذق اسماعیل بیگ
۲۱	افصح - غلام علی	۴۷	پیغام	۷۳	حظ سید علی
۲۲	الکاح - والد خاں	۴۸	تاباں	۷۴	حشت علی
۲۳	امانی - میرامانی	۴۹	تپاک	۷۵	حظ انجم الدین خاں
۲۴	امید - اعظم علی خاں	۵۰	تصدیق سید ابراہیم	۷۶	حظ حفیظ الدین
۲۵	امیر - میر حسن علی	۵۱	تقی میر محمد تقی	۷۷	حکیم باد پرشاد حس
۲۶	امین - خواجہ محمد	۵۲	تمیز - بدر الدین خاں	۷۸	حکیم انبا پرشاد -

۷۹	حنا مہدی حسین گھنوی	۱۰۸	زنگین غلام علی	۱۳۷	شفا حکیم محمد علی خاں
۸۰	حیدر حسین خاں	۱۰۹	دولت میر دولت علی	۱۳۸	شمع و شعلہ - میر کاظم علی
۸۱	خاموش سید شاہ معین الدین	۱۱۰	راز محی الدین	۱۳۹	شمس ضیاء الدین
۸۲	خود	۱۱۱	زخم بسم اللہ خاں	۱۴۰	شمسی اکبر حسین
۸۳	خرم سیتلی پرشاد	۱۱۲	زعم زعم	۱۴۱	شور گل محمد
۸۴	خلق حاد درائے	۱۱۳	زکی شیخ احمد بگرامی	۱۴۲	شوکت بھراج بہادر
۸۵	خلق تنہا پرشاد	۱۱۴	روز	۱۴۳	شوق غلام رسول
۸۶	خوشنود	۱۱۵	سحر محمد ظہور	۱۴۴	شہوار محمد حیدر
۸۷	خواجہ بخیر الدین	۱۱۶	سخن غلام مصطفیٰ	۱۴۵	شہید غلام امام
۸۸	خیرد عبداللہ خاں	۱۱۷	سختی خیراتی	۱۴۶	شہید میر احمد علی
۸۹	داغ ہدایت اللہ خاں	۱۱۸	سجی محمود خاں	۱۴۷	شیدا بڑے شاہ میاں
۹۰	دل شجاعت علی خاں	۱۱۹	سراج سراج الدین علی بیدی	۱۴۸	شیدا نواز ش علی
۹۱	دوست دوست علی	۱۲۰	سردار سردار علی	۱۴۹	شیر شیر علی خاں
۹۲	دید	۱۲۱	سرور میر مصطفیٰ	۱۵۰	شیفتہ احمد خاں
۹۳	ذبح میر محمد اسماعیل	۱۲۲	سعد منشی محمد	۱۵۱	شیفتہ محمد حسن
۹۴	ذکا حبیب اللہ	۱۲۳	سعید میر احمد علی خاں	۱۵۲	شیفتہ حیدر آبادی
۹۵	ذہن عبدالرحیم	۱۲۴	سہو سید حبیب شاہ	۱۵۳	صاف شاد الحق
۹۶	راز سید برہان الدین	۱۲۵	شاداب	۱۵۴	صاحب شفیق
۹۷	راز محمد برہان الدین	۱۲۶	شاداں چند لال	۱۵۵	صدق غلام صدیق
۹۸	رابط بالا پرشاد	۱۲۷	شان لطف علی	۱۵۶	صفا ذوالفقار علی
۹۹	رجا غلام محی الدین خاں	۱۲۸	شاہ روشن علی	۱۵۷	صغیر محمد تقی
۱۰۰	رسا میر رفیع الدین	۱۲۹	شاب رائے	۱۵۸	صمد عبدالصمد
۱۰۱	رستم رستم خاں	۱۳۰	شجین	۱۵۹	ضبط بھوکر چند
۱۰۲	رضا میر رضا الدین	۱۳۱	شبیخ منصف علی	۱۶۰	ضیا محمد عبدالرحیم
۱۰۳	رعنب محمد فیض اللہ خاں	۱۳۲	شخص سبحان علی	۱۶۱	ضنیف محمد غضنفر
۱۰۴	رعد بھوانی پرشاد	۱۳۳	شرقی گوہر علی	۱۶۲	حنیف زین العابدین
۱۰۵	رقم حیدر آبادی	۱۳۴	شرر طلب خاں	۱۶۳	طالع رائے بھندر لال
۱۰۶	رمز رائے بہادر لال	۱۳۵	شرٹ میر جیون	۱۶۴	طایر
۱۰۷	رنگ حیدر آبادی	۱۳۶	شرٹ	۱۶۵	طلب عافیت طلب خاں

۱۶۶	طور حرمت ملی	۱۹۵	عطارد	راسے بالکلند	۲۲۲	قدسی	غلام دستگیر
۱۶۷	طوفان	۱۹۶	غفلاں		۲۲۵	قصد	حسن مرزا
۱۶۸	طیش	۱۹۷	عکس	احمد علی	۲۲۶	قلق	امام الدین
۱۶۹	طہور	۱۹۸	عمم	سید محمد قطب الدین	۲۲۷	قلزم	سید علی خاں
۱۷۰	طہور	۱۹۹	علم	میر عباس علی	۲۲۸	قمر	قمر الدین
۱۷۱	طہیز حیدر آبادی	۲۰۰	عیان	میر ولی	۲۲۹	قمر	بندہ حسن
۱۷۲	عار	۲۰۱	عیش	راسے بھوج	۲۳۰	قبر	قادر حسین
۱۷۳	عاشق	۲۰۲	غدامی	غلام نبی	۲۳۱	قدرت	نصیر الدین خاں
۱۷۴	علم	۲۰۳	غور	خواجہ محمود	۲۳۲	قیس	محمد صدیق
۱۷۵	عاقل	۲۰۴	فخر	سید اسماعیل	۲۳۳	سکاف	
۱۷۶	عالم	۲۰۵	فخر	دیو کشور چند	۲۳۴	کرار	حیدر حسین
۱۷۷	عارف	۲۰۶	فرخان	درگاسنگھ	۲۳۵	کریم	کریم الدین
۱۷۸	عارف	۲۰۷	فرخان	کاظم علی	۲۳۶	کمال	کمال الدین خاں
۱۷۹	عاصی	۲۰۸	فرخان	مالا پرشاد	۲۳۷	کمر	کمر شاہ
۱۸۰	عیتق	۲۰۹	فرحت	فرحت اللہ	۲۳۸	گرم	شجاعت علی
۱۸۱	عرش	۲۱۰	فرحت	خواجہ محمد خاں	۲۳۹	گستار	طابع مندر خاں
۱۸۲	عرشی	۲۱۱	فرق	میر قار حسین	۲۴۰	گوز (مکڑہ) عباس علی خاں مجنوں	
۱۸۳	عرشی	۲۱۲	فضل	محمد ظہور الدین	۲۴۱	لائق	اسد اللہ شاہ
۱۸۴	عجب	۲۱۳	فطرت		۲۴۲	لطف	
۱۸۵	عزم	۲۱۴	فکر	سید علی	۲۴۳	لطف	
۱۸۶	عزت	۲۱۵	فوق	عبد المجید	۲۴۴	متین	غلام محی الدین
۱۸۷	عشق	۲۱۶	فوق	دمرم داس	۲۴۵	مجنوں	خواجہ عباس علی خاں
۱۸۸	عشق	۲۱۷	فہیم		۲۴۶	مایل	ڈاکٹر احمد حسین
۱۸۹	عش	۲۱۸	فیض	شمس الدین	۲۴۷	محب	میر حنیف علی جاگیردار
۱۹۰	عشق	۲۱۹	فیاض	فیاض الدین خاں	۲۴۸	مرزا	احمد مرزا ابن حسن مرزا
۱۹۱	عشرت	۲۲۰	فیاض	میر سجاد حسین	۲۴۹	موت	مرزا فتح علی بیگ
۱۹۲	عصر	۲۲۱	قادر	نور الحق	۲۵۰	مزاج	حکیم مظفر حسین اونگ آبادی
۱۹۳	عطا	۲۲۲	قائم	تار تولی	۲۵۱	مست	حسین محی الدین
۱۹۴	عطا	۲۲۳	قاضی	احمد علی	۲۵۲	مست	مرزا اورس بیگ

۲۵۳	مست	مولوی فضل رسول بادی	۲۷۳	ناداں	تخلص مردم قدیم	۲۹۳	وداد	محمد احمد اللہ پور محمد تقی حسین
۲۵۴	مسرت	میر وزیر علی حیدر آبادی	۲۷۴	ناشر	راسے نوک چند	۲۹۴	وزیر علی صاحبزادہ	فرزند بابر جنگ تلمیذ عصر
۲۵۵	مسکین	محمد ہمدی داصف	۲۷۵	نادر	نادر حسین	۲۹۵	دصل	غلام ہمدانی عرف بھوئے صاحب
۲۵۶	مشاق	عبد الرحمن العزیز عبد اللہ	۲۷۶	ناظم	میر ممتاز علی	۲۹۶	وصف	محمد عبداللہ عرف پاپامیاں
۲۵۷	مشاق	حافظ محمد تاج الدین	۲۷۷	ناظم	شیخ محمود علی	۲۹۷	وصفی	محمد سر فراز علی ہمیشہ زادہ
۲۵۸	مشہر	سید نعمت	۲۷۸	نظم	(نامعلوم)	۲۹۸	دقت	محمد حیات تلمیذ
۲۵۹	مصدق	بڑے میاں کرنلی	۲۷۹	نشاط	راسے تلجا پر شاد	۲۹۹	وطن	میر افتخار علی
۲۶۰	مضطر	ہمدی صاحب	۲۸۰	نشر	محمد بدین خاں شیردانی	۳۰۰	ہجر	تخلص غلام امام خاں
۲۶۱	مطلب	خواجہ جمال الدین	۲۸۱	نصیر	شاہ نصیر الدین	۳۰۱	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ خاں
۲۶۲	معنی	منظفر الدین	۲۸۲	نطق	حافظ محمد عظیم اللہ بادی پوری	۳۰۲	ہوس	خواجہ لطف اللہ خاں
۲۶۳	معنی	محمد وجیہ الدین خاں	۲۸۳	نظم	سید غلام دستگیر	۳۰۳	ہوش	سید محمد
۲۶۴	مفتوں	میر شریف	۲۸۴	نفیس	بھوانی پر شاد تلمیذ و صنفی	۳۰۴	ہوش	راسے منالال تلمیذ
۲۶۵	منور	سید منور ہمدی	۲۸۵	نقش	برکات الحق نصیر الدین	۳۰۵	ہوشیار	(نامعلوم)
۲۶۶	ملک	عبدالملک	۲۸۶	نجم	محمد علی داماد عبدالہاب	۳۰۶	یاس	عبدالقادر
۲۶۷	منصف	(نامعلوم)	۲۸۷	نگین	محمد سلمان الدین بادی پوری	۳۰۷	یاد	(نامعلوم)
۲۶۸	منہی	مرزا امینا محمد آتش	۲۸۸	نور	طالعند خاں	۳۰۸	یتیم	غلام حسین
۲۶۹	مولانی	شمشیر خاں سفید پوش	۲۸۹	نیاز	راسے بھوانی لعل	۳۰۹	بجلی	...
۲۷۰	موافق	میر تراب علی خاں	۲۹۰	نیک	میر جعفر علی	۳۱۰	یکساں	حیدر آبادی
۲۷۱	ہر	سید عبد القادر سقا	۲۹۱	واقف	بابا شاہ حسینی کرنلی	۳۱۱	یوسف	یوسف خاں
۲۷۲	ہر شین	خاں حیدر آبادی	۲۹۲	واثق	(تخلص شخص قدیم است)

مکتوبات نیاز

(تین جہتے)

نیاز فحشوری کے تمام وہ خطوط جو جذبات نگاری، سلاست بیان، رنگینی اور
البیلے پن کے لحاظ سے فن انشاء میں بالکل پہلی چیز ہیں۔ اور جن کے سامنے خطوط
غالب بھی پھیکے معلوم ہوتے ہیں۔

قیمت: ہر ایک حصہ پانچ روپے

نگار پاکستان - ۳۶ گارڈن مالہ کیٹ کراچی

بہارستانِ ناز

مصنف | حکیم محمد نصیح الدین رنج ساکن میرٹھ۔

عہد تصنیف و طباعت | "بہارستانِ ناز" ۱۲۸۹ھ میں مکمل ہوا اور اسی سال مطبع دارالعلوم میرٹھ سے شائع ہو گیا۔ ۳۴ سال بعد ۱۳۲۳ھ میں اس کا دوسرا ایڈیشن اسی مطبع سے نکلا۔ ۱۲۹۹ھ میں اس کا تیسرا ایڈیشن از سر نو تصحیح و تدوین کے بعد مطبع عثمانی سے میرٹھ سے چھپا۔ اسی تیسرے ایڈیشن کے مطبوعہ نسخے کتب خانوں میں محفوظ ملتے ہیں۔ اس کا ایک نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں بھی محفوظ ہے۔ اس میں کل ۱۴۴ صفحات ہیں اور کتباعت بہت اچھی ہے۔ اس کے دیباچے اور خاتمہ میں مصنف اس بات کی وضاحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ اس سے پہلے ۱۲۸۹ھ اور ۱۲۸۸ھ میں شائع ہو چکا ہے اور ۱۲۹۹ھ میں تیسری بار میرٹھ کے مجسٹریٹ جارج آرٹسٹ وارڈ کی فرمائش و اعانت سے طبع ہو رہا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے ابتدائی ۱۶ صفحوں میں حمد و نعت منثور اور بعد ازاں شاعرات کی فہرست اور دیباچہ اس میں مصنف نے تعلیم نسواں اور اس کی اہمیت پر روشنی ڈالی ہے۔ انداز بیان مسجع و مقفی ہے۔ عبارت آرائی کی کوشش ہر جگہ ملتی ہے۔ صفحہ ۱ سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ اس میں صفحہ تک اردو کی شاعرات کا ذکر بہ اعتبار حروف تہجی کیا گیا ہے۔ آخر کے صفحات ۱۰۸ تا ۱۱۴ ان تقریبات و تاریخی قطعہات پر مشتمل ہیں جو طبع اول، طبع دوم اور طبع سوم تینوں اشاعتوں سے تعلق رکھتے ہیں۔

شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں۔ کلام کا نمونہ بھی بہت کم دیا گیا ہے۔ اردو کلام کے ساتھ فارسی شاعری کا انتخاب بھی جگہ جگہ ملتا ہے۔ اور بعض صورتوں میں اردو کے بجائے صرف فارسی کلام ملتا ہے۔ مثلاً وزیر الحسن و وزیر کے ذکر میں رنج نے دو فارسی غزلیں اور دو فارسی قصیدوں کی تئیسیں بطور نمونہ نقل کی ہیں۔ اس میں حسب ذیل شاعرات کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر	۲	امراؤ	۳	آقوی
	اختر محل سگم		امراؤ جاں		قونی آقون

۴	آقا	آقا بیگم	۳۳	تصویر	۶۲	حیات النساء
۵	آقا	بیگم ثانی	۳۴	شنا	۶۳	خنی
۶	آرائش	-	۳۵	ثریا	۶۴	خانزادی
۷	امیر	امیر بیگم	۳۶	جانی بیگم	۶۵	خاکساری
۸	امیر	-	۳۷	جہاں	۶۶	خورشید
۹	اندو	-	۳۸	جعفری	۶۷	دلہن
۱۰	امراؤ	-	۳۹	جینا بیگم	۶۸	دستی
۱۱	آرام	-	۴۰	جان	۶۹	دلبر
۱۲	آردو	-	۴۱	جمعیت	۷۰	دولت
۱۳	امانی	-	۴۲	جمالی	۷۱	ذلیل
۱۴	اشک	-	۴۳	جمیلہ	۷۲	رہنائی
۱۵	امراؤ ثانی	-	۴۴	جہاں آرا	۷۳	رادوہ
۱۶	امیر	امیر جان	۴۵	جہاں خاتون	۷۴	زہرہ
۱۷	پہل	پہنگن	۴۶	چندا	۷۵	زینت
۱۸	بسم اللہ	-	۴۷	چھوٹی	۷۶	نایری
۱۹	بنو	-	۴۸	حیدری حیدری خانم	۷۷	ذہرہ
۲۰	بادشاہ خاتون	-	۴۹	حیا	۷۸	زہرہ
۲۱	بیدل	-	۵۰	حمائی	۷۹	زہرہ
۲۲	بزرگی	-	۵۱	حیات	۸۰	سید بیگم
۲۳	بستی	-	۵۲	حیات	۸۱	سلطان
۲۴	بہو بیگم صاحبہ	-	۵۳	حیاتی	۸۲	سردار
۲۵	بیگم	-	۵۴	حاتم	۸۳	سلطان
۲۶	بیگم	رفک محل بیگم	۵۵	حجاب	۸۴	شوخی
۲۷	بیجہ	-	۵۶	حجاب	۸۵	شرم
۲۸	بدلا	-	۵۷	حجاب	۸۶	شیریں
۲۹	پارسا	-	۵۸	حسن	۸۷	شیریں
۳۰	پرتولی	-	۵۹	حجاب	۸۸	شرارت
۳۱	پری میجو	-	۶۰	حشمت	۸۹	شہر
۳۲	قسی	منا جان	۶۱	حور	۹۰	چھوٹی بیگم

۹۱	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم	۱۲۰	قمر	قمر النساء	۱۴۹	ناز	بندی جان
۹۲	شیریں	شیریں وحید	۱۲۱	قادری		۱۵۰	نازک	زینت جان
۹۳	صاحب	امۃ الفاطمہ	۱۲۲	قمر	حیدری بیگم	۱۵۱	نازک	فتن
۹۴	صنوبر	جیونی	۱۲۳	کنیر	منجھو خانم	۱۵۲	ناز	امیر جان
۹۵	صدر	صدر محل بیگم	۱۲۴	کمن		۱۵۳	ناز	
۹۶	صنم	درگا بانی	۱۲۵	کیفی		۱۵۴	ناز	بیجان
۹۷	ضردت	شریف النساء	۱۲۶	کنیز	کنیز فاطمہ	۱۵۵	نزاکت	رجو
۹۸	ضیائی	ضیائی بیگم	۱۲۷	گنا	گنا بیگم	۱۵۶		نورجہاں بیگم
۹۹	طلب		۱۲۸	گوہر	سکابی	۱۵۷	نہانی	
۱۰۰	ظرافت		۱۲۹	گوہر	نعل بے بہا	۱۵۸	نسائی	
۱۰۱	عالم	بادشاہ محل	۱۳۰	گوہر		۱۵۹	نہانی بیگم	
۱۰۲	عزت	عزت النساء	۱۳۱	گیتی آرا		۱۶۰	نہانی	
۱۰۳	عائشہ		۱۳۲	لطیف	لطیف النساء	۱۶۱	نہانی	
۱۰۴	عصمتی		۱۳۳	ماہ	منجھلی بیگم	۱۶۲	نجیبین	
۱۰۵	عصمتی ثانی		۱۳۴	ماہ	ثانی	۱۶۳	نجیبین ثانی	
۱۰۶	عصمتی	جہاں آرا بیگم	۱۳۵	محنتی	فریب النساء	۱۶۴	نزاکت	کندو
۱۰۷	عشرت	عشرت محل بیگم	۱۳۶	مشرقی	قمر جان	۱۶۵	نزاکت	
۱۰۸	عفتی		۱۳۷	ماہ لقا		۱۶۶	دزیر	دزیر جان
۱۰۹	عزیزہ		۱۳۸	محبوب	محبوب محل بیگم	۱۶۷	دزیر	دزیر النساء
۱۱۰	عصمت	عصمت النساء	۱۳۹	محنتی	سلطان جہاں بیگم	۱۶۸	ہمدی	شریفہ بانو
۱۱۱	عفت	نجم النساء	۱۴۰	معشوق	حیدری خانم	۱۶۹	یاسمین	
۱۱۲	عیدو		۱۴۱	مغل	بی بی جان	۱۷۰	یاد	
۱۱۳	غریب	امیر النساء	۱۴۲	منو		۱۷۱	یاس	آفتاب بیگم
۱۱۴	فرحت	فرحت بخش	۱۴۳	مہتاب		۱۷۲	یاسمین	تومن
۱۱۵	فنا	فناات النساء	۱۴۴	مہر	جنیا جان			
۱۱۶	فاطمہ	بی بی فاطمہ سام	۱۴۵	مدینہ	مدینہ مغلانی			
۱۱۷	فاطمہ	بیگم ثانی	۱۴۶	محترم				
۱۱۸	فریدن		۱۴۷	مہری				
۱۱۹	فرخ		۱۴۸	لقاب	حمیدک بانی			

چمن انداز

مصنف | درگاہ پرشاد نادر کھتری دہلوی - اپنے زمانے کے مشہور لکھنے والے تھے اور اس تذکرے قبل وہ مندرجہ ذیل کتابیں لکھ چکے تھے۔

(۱) رسالہ معشیت چمن

(۲) معلم المتبیدی

(۳) لب لباب فقہ ممتاز صفت شکن

(۴) شجرہ غیرت گلزار یعنی لب نامہ تیمور -

(۵) تذکرہ نادالاذکار شعرا کے دکن

نادر کے سوانح اور تذکرہ نگاری سے خاص، یکپہی تھی۔ انھوں نے دکنی شعراء کے تذکرے کے علاوہ "گلشن ناز" اور "چمن انداز" یادگار چھوڑے ہیں۔

نادر نے تذکرہ کے خاتمہ پر لکھا ہے کہ:-

عہد تصنیف و طباعت

"یہ نگارستان رشک صد بہار باہر از ذیب و زینت حسب تناسے احبا،

مرتب ہوا چونکہ اس میں مستورات کی خیال بندیاں ہیں۔ اس کا نام تاریخی، مرات خیالی رکھا گیا،

"مرات خیالی" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۴ھ نکلتا ہے۔ مرات خیالی "در اصل دو حصوں پر مشتمل ہے۔

۱۔ گلشن ناز - فارسی گو شاعرات کا تذکرہ ہے اور "چمن انداز" سے پہلے ۱۲۹۳ھ میں مرتب ہوا ہے اس میں

۵۳ شاعرات کا ذکر ہے۔

۲۔ چمن انداز - ریختہ گو شاعرات کا تذکرہ ۱۲۹۴ھ میں مکمل ہوا ہے۔

دونوں کو ملا کر نادر نے اس کا نام "تذکرۃ النساء نادری الموسوم باسم تاریخی، مرات خیالی" رکھا تھا۔ یہ تذکرہ اسی نام سے

۱۲۹۵ھ میں مطبع فوق کاشی دہلی سے باہتمام دیبی پرشاد پہلی بار شائع ہوا۔ گلشن ناز اور "چمن انداز" الگ الگ بھی

شائع ہوئے۔ ان کے مطبوعہ نسخے انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

تذکرہ اردو زبان میں ہے، اور "شاعرات" کے لئے مخصوص ہے۔ "چمن انداز" میں "گلشن بے خار، بہارستان

اور گلستان بے خزاں سے خصوصاً مدد لی گئی ہے اس لئے کہ ان کا تذکرہ مصنف نے دیباچہ میں کیا ہے۔

خصوصیات

۱۔ "تذکرۃ النساء نادری" اور "مرات خیالی" بھی اسی تذکرے کے نام ہیں۔

اس تذکرہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف "گلشن بے خار" اور مصنف "گلستان بے خزاں" کی چشمک میں دہلوی ہونے کی حیثیت سے شیفٹہ کے طرنداروں میں تھے۔ چنانچہ اس سلسلے میں لکھتے ہیں۔

"حکیم میر تقی الدین باطن نے بر جواب تذکرہ گلشن بے خار۔ گلشن بے خزاں چھپوایا جس کا مختصر جواب الجواب مسمیٰ بہ ارمنان" منہاج شاعرانے دہلی میرے ایک دوست نے چھپو کر حکیم صاحب کی خدمت میں ارسال فرمایا۔ مگر اگر آباد سے صدائے برخواست کا معاملہ پیش آیا۔"

چنانچہ سواریج اور انتخابہ شعار کے علاوہ اس کا تفصیلی مطالعہ، معاصرانہ واقعات و حالات کو سمجھنے میں بھی مدد دیتا ہے۔ تادرنے تذکرہ میں کسی نہ کسی پہلے، علم و فن کے بعض مسائل بھی چھیڑ دئے ہیں اور اپنی وسعت معلومات و فنی مہارت کا ثبوت دیا ہے۔ مثلاً انھوں نے فن تارنچ کوئی کے سلسلے میں ایک طویل اور جامع بحث قلمبند کی ہے (صفحہ ۵)۔ لیکن حالات زندگی اس تذکرے میں بھی بہت مختصر ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرش	۱۷	بیگم رشک محل	۳۳	حبیب
۲	اچیل	۱۸	پارسا بنت نواب مرزا قلی بیگ	۳۴	حجاب
۳	اختر	۱۹	پٹہ باز	۳۵	حجاب بنی جان
۴	امیر	۲۰	تلی	۳۶	حجاب عسکری بیگم
۵	اشک	۲۱	تصویر	۳۷	حجاب
۶	مراد خان	۲۲	بھبھولی	۳۸	حجاب
۷	مراد	۲۳	شریا بیڑی بیگم	۳۹	حجاب نواب بیگم عرف چھوٹی بیگم
۸	امراؤ خان	۲۴	شنا	۴۰	حسن وزیر جان
۹	امیر	۲۵	جان صاحب جان	۴۱	حشمت مہرجان
۱۰	امیر عسکری	۲۶	جانی بیگم جان	۴۲	حور بستی بیگم
۱۱	استی	۲۷	جعفری عارفہ کاملہ بیگم	۴۳	حور مناجان
۱۲	بسم اللہ	۲۸	جمیعت	۴۴	حیا حیات انصار بیگم
۱۳	نور	۲۹	حیثا حینا بیگم	۴۵	حیا
۱۴	ہو بیگم	۳۰	چندرا	۴۶	حیدری
۱۵	بیگم	۳۱	چھوٹے صاحب	۴۷	خاکساری
۱۶	بیگم	۳۲	حاتم	۴۸	خنی بادشاہ بیگم

۴۹	خورشید	۷۸	صیا	ضیائی بیگم	۱۰۷	لطیف	-
۵۰	دلبر	۷۹	طلب		۱۰۸	لعن	-
۵۱	دلہن	۸۰	ظرافت		۱۰۹	ماہ	مبغلی بیگم
۵۲	دھب	۸۱	عابد	نواب امراؤ بیگم	۱۱۰	ماہ	ماہ لقا
۵۳	ذیل	۸۲	عالم	عزت النساء	۱۱۱	مبارک	
۵۴	زاویہ	۸۳	عزیز		۱۱۲	محبوب	نواب محبوب محل
۵۵	زہرہ نصیب	۸۴	عشرت	نواب عشرت محل	۱۱۳	محفی	سلطان جہاں بیگم
۵۶	زہرہ	۸۵	عصمت		۱۱۴	مشتی	منجھو قمر جان
۵۷	زہرہ	۸۶	عفت	نجم النساء	۱۱۵	معشوق	حیدری خانم
۵۸	زہرہ	۸۷	علی		۱۱۶	مغفل	مغل جان
۵۹	زہرہ	۸۸	عیدو		۱۱۷	منور	منور بخش
۶۰	زینت	۸۹	غریب	امیر النساء	۱۱۸	منو	منو جان
۶۱	زاڑ	۹۰	فاطمہ بیگم		۱۱۹	مہتاب	
۶۲	سردار	۹۱	فاطمہ	فاطمہ سلطان	۱۲۰	مہر	جتیا جان
۶۳	سلطان	۹۲	فرحت		۱۲۱	ناز	بے خان
۶۴	شرارت	۹۳	فرخ	فرخ بخش	۱۲۲	ناز	
۶۵	شرفن	۹۴	فریدن		۱۲۳	ناز	امیر جان
۶۶	شرم	۹۵	قادی		۱۲۴	نازک	زینت جان
۶۷	شرم	۹۶	قمر	حیدری بیگم	۱۲۵	نازک	فتن جان
۶۸	شرم	۹۷	قمر	قمر النساء	۱۲۶	نجبین	
۶۹	شوخی	۹۸	کتن		۱۲۷	نجبین	
۷۰	شیریں	۹۹	کنیر	فاطمہ بیگم	۱۲۸	نزاکت	رمجو
۷۱	شیریں	۱۰۰	کنیر	منجھو خانم	۱۲۹	نزاکت	کندو
۷۲	شیریں	۱۰۱	کیفی		۱۳۰	نزاکت	
۷۳	صاحب	۱۰۲	گنا		۱۳۱	نسائی	
۷۴	صدر	۱۰۳	گوہر		۱۳۲	نظیر	
۷۵	صنم	۱۰۴	گوہر	لعل بے بہا	۱۳۳	نور	
۷۶	صنوبر	۱۰۵	گیتارا		۱۳۴	وڈیر	
۷۷	ضرورت	۱۰۶	لطیف	لطیف النساء	۱۳۵	ولایتی	
					۱۳۶	ہوس	
					۱۳۷	یاس	آفتاب بیگم
					۱۳۸	یاسمین	چنبیلی
					۱۳۹	یاسمین	تومن

بزم سخن

مصنف | سید علی حسن خاں ابن سید محمد صدیق حسن خاں

عہد تصنیف و طباعت | سید علی حسن خاں نے ۱۲۹۸ھ میں لکھ کر کیا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں متعدد شعرا کے قطعات تاریخ شامل ہیں جن سے ۱۲۹۸ھ ہی نکلتے ہیں۔
منشی جمیل احمد ہسوانی نے اردو نثر مرجز میں تقریظ لکھی ہے اور تقریظ کے آخر میں "قطعات تاریخ تالیف" کے عنوان سے یہ اشعار درج کئے ہیں۔

ہے سزاوارِ شنا طبع سلیم نامور
بے تکلف میں نے بھی تاریخ میں اسکی کہا
ریختہ میں تذکرہ کیا خوب برجستہ کہا
جانفزا اشعار دلدل ویز گلدستہ کہا

چوتھے مصرعے سے سال تصنیف ۱۲۹۸ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ دوسرے ہی سال ۱۲۹۸ھ میں مطبع مفید عام آگرہ سے تالیف ہو گیا، یہی مطبعہ ذخیرہ اکثر بڑے کتب خانوں میں ملتا ہے انجمن ترقی اردو کراچی اور ترقی اردو بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں بھی اس کے نسخے موجود ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور مصنف نے صرف ۴ سال کی عمر میں اسے مرتب کیا ہے۔ اس لئے کہ مصنف نے تذکرے میں بہ حیثیت شاعر اپنا بھی ذکر کیا ہے اور سال پیدائش بروز چہار شنبہ ربیع الاخر ۱۲۸۳ھ لکھا ہے ریاضچہ سے بہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ مؤلف نے ریختہ گو شعراء کا یہ تذکرہ اپنے والد ماجد سید صدیق حسن کی خواہش کی احترام میں لکھا ہے۔

مفتاد ایں نازش و منتہا سئے ایں افتخار جزیں بیش نیست کہ فرمان حضرت داد ماجد محمد ہم
اے آرد وہ تذکرہ سخن سبیاں ریختہ بفسطنگار سن در ایدہ ص ۳

اس کتاب کے معاصرین تک کار کرتا ہے۔ لیکن سوانح کا حقتہ بہت مختصر ہے۔ زیادہ تر ایک دو سطریں ہر شاعر کے متعلق لکھی ہیں۔ احباب کلام بھی مختصر ہے۔ تذکرے کے مخلص بہ اعتبار جردت بھی مرتب کئے گئے ہیں اور مخلص کے ساتھ ہر شعر کا پورا نام بھی ضرور دہرایا گیا ہے۔

تذکرہ سبک پر ختم ہوتا ہے، اس کے بعد متعدد صفحات پر تقریظیں اور تاریخی قیامات ہیں۔ آباد سے لے کر یقین تک شعر کا کہیں ذکر نہ ہے لیکن آخر میں مطبع کے مہتمم نے ہزبر علی سپرد اجد علی تہ کا تذکرہ بھی شامل کر دیا ہے اور اس کی دہرہ یہ تائی ہے کہ ان کا کلام چیتے چیتے موصول ہوا ہے۔

غرض تذکرہ بکسر قدیم طرز کا ہے اور حالات و کام دونوں اسد وجہ مختصر ہیں کہ کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد	۲۷	اثر	۵۳	اظہر
۲	آبرو	۲۸	اثر	۵۴	افسوس
۳	آتش	۲۹	احسان	۵۵	افسر
۴	آرند	۳۰	احسن	۵۶	افضل
۵	آرزد	۳۱	احسن	۵۷	افسون
۶	آرزد	۳۲	احسن	۵۸	افضل
۷	آزاد	۳۳	احسن	۵۹	افضل
۸	آزاد	۳۴	احفاد	۶۰	افضل
۹	آزادہ	۳۵	احقر	۶۱	افغان
۱۰	آشفہ	۳۶	احمد	۶۲	اکبر
۱۱	آشفہ	۳۷	اختر	۶۳	اکرام
۱۲	آشفہ	۳۸	اختر	۶۴	الفت
۱۳	آشفہ	۳۹	اختر	۶۵	الفتی
۱۴	آشفہ	۴۰	اوشد	۶۶	الم
۱۵	آشفہ	۴۱	ارمان	۶۷	امامی
۱۶	آشوب	۴۲	اسد	۶۸	امانت
۱۷	آشنا	۴۳	اسرار	۶۹	امراد
۱۸	آشنا	۴۴	اسعد	۷۰	امیر
۱۹	آشنا	۴۵	اسیر	۷۱	امیر
۲۰	آغا	۴۶	اسیر	۷۲	انجام
۲۱	آفتاب	۴۷	اسیر	۷۳	آشا
۲۲	آگاہ	۴۸	اسیر	۷۴	انیس
۲۳	آگاہ	۴۹	اشک	۷۵	انیس
۲۴	آگاہ	۵۰	اصالت	۷۶	باقی
۲۵	آگ	۵۱	اصغر	۷۷	بکر
۲۶	آہی	۵۲	اصغر	۷۸	بکر
					امداد علی
					سردار مرزا
					شیر علی
					مرزا محمد دہلوی
					سید افضل حسین
					آغا حیدر
					افضل علی خاں
					حسن یار خاں
					افضل علی خاں
					الفت خاں
					محمد اکبر خاں
					اکرام اللہ
					پیارے لال
					محمد علی
					خواجہ امامی
					آغا حسن
					امراؤ علی
					علی محمد خاں
					امیر احمد
					امیر خاں دہلوی
					انشار اللہ خاں
					بر علی
					فناز ش خاں
					سید عبدالباقی
					-
					امداد علی

۷۹	بدرد	مرزا بلقی	۱۰۸	تجمل	۱۳۷	جان صاحب	میر یار علی
۸۰	بدرد	بدرد الدین	۱۰۹	تجتر	۱۳۸	جانی	بہو بیگم
۸۱	برق	محمد رضا خان	۱۱۰	تحسین	۱۳۹	جرات	ظندر بخش
۸۲	برق	نجم الدین	۱۱۱	ترقی	۱۴۰	جرار	محمد حسین
۸۳	برکت	برکت علی خان	۱۱۲	تسلی	۱۴۱	جلال	ضامن علی
۸۴	بسل	عبد الحکیم	۱۱۳	تسلی	۱۴۲	جلیل	جلیل احمد
۸۵	بسل	سید جبار علی	۱۱۴	تسلیم	۱۴۳	جیل	جیل احمد
۸۶	بسل	محمد حسین	۱۱۵	تسلیم	۱۴۴	جوش	نظام الدین
۸۷	بسل	عنایت علی	۱۱۶	تسلیم	۱۴۵	جوشش	محمد بخش
۸۸	بلند	صفدر علی	۱۱۷	تسلیم	۱۴۶	جولاں	شاہ الفت
۸۹	بنو		۱۱۸	تسکین	۱۴۷	جواں	نعیم بیگ
۹۰	بہادر	بہادر سنگھ	۱۱۹	تشنہ	۱۴۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۹۱	بہار	ٹیک چند	۱۲۰	تصور	۱۴۹	حاتم	ظہور الدین
۹۲	بہار	مرزا علی	۱۲۱	تصور	۱۵۰	حجام	عنایت اللہ
۹۳	بیان	احسن اللہ	۱۲۲	تصور	۱۵۱	حزین	بہادر علی
۹۴	بیباک	نجف علی	۱۲۳	تغش	۱۵۲	حسرت	عبدالرحمن
۹۵	بیتاب	خداوردی خان	۱۲۴	تمکین	۱۵۳	حسرت	جعفر علی
۹۶	بیتاب	عباس علی	۱۲۵	تمکین	۱۵۴	حسرت	محمد حیات
۹۷	ببخواب		۱۲۶	تمنا	۱۵۵	حسرت	صمد علی
۹۸	ببخود	ہاری علی	۱۲۷	تنویر	۱۵۶	حسن	غلام حسن
۹۹	بیدار	میر محمد علی	۱۲۸	تنہا	۱۵۷	حسن	خواجہ حسن
۱۰۰	بیدل	غلام حسین	۱۲۹	توقیر	۱۵۸	حسن	الہ الحسن
۱۰۱	بیمار	شیخ علی بخش	۱۳۰	تہور	۱۵۹	حسین	غلام حسین خان
۱۰۲	تایاں	عبدالحی	۱۳۱	تیمور	۱۶۰	حسین	سید غلام حسین خان
۱۰۳	تالیش	محمد جعفر آبادی	۱۳۲	ثابت	۱۶۱	حشم	باقر علی
۱۰۴	تپش	یوسف علی خان	۱۳۳	ثاقب	۱۶۲	حشمت	غلام محمد الدین
۱۰۵	تپش	محمد اسماعیل	۱۳۴	ثاقب	۱۶۳	حشمت	میر محمد علی
۱۰۶	تجلی	میر محمد حسین	۱۳۵	ثبات	۱۶۴	حقیر	مفتی نبی بخش
۱۰۷	تجمل	تجمل حسین	۱۳۶	ثر	۱۶۵	حقیر امام الدین	

۱۶۶	حقیقت	شاہ حسین	۱۹۵	دریغ	زین العابدین	۲۲۴	سحر	مرزا افضل علی
۱۶۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۱۹۶	دل	زور آور خاں	۲۲۵	سحر	عبد المجید
۱۶۸	حمزہ	شاہ حمزہ	۱۹۷	دل	آزاد خاں	۲۲۶	سحر	امان علی
۱۶۹	حنا	عبد الکریم	۱۹۸	دلگیر	حمایت اللہ خاں	۲۲۷	سحر	نواب علی خاں
۱۷۰	حیا	مرزا رحیم الدین	۱۹۹	دول	نواب جہانگیر محمد خاں	۲۲۸	سرسبز	زین العابدین
۱۷۱	حیات	محمد حیات خاں	۲۰۰	ذاکرہ	ذاکر علی	۲۲۹	سرور	نیر محمد خاں
۱۷۲	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۱	ذکا	خوب چند	۲۳۰	سرور	رجب علی
۱۷۳	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۳۱	سرور	عزیز الدین
۱۷۴	حیدر	مصطفیٰ حیدر	۲۰۳	ذہین	حافظ محمد اسماعیل	۲۳۲	سعادت	سید سعادت علی
۱۷۵	خادم	محمد علی خاں	۲۰۴	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۳۳	سعید	آغا نجف
۱۷۶	خاص	محمد حیدر خاں	۲۰۵	راحت	شیخ کریم الدین	۲۳۴	سعید	اکبر حسین
۱۷۷	خبر	سید مہدی	۲۰۶	راسخ	سعادت علی خاں	۲۳۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۷۸	خرد	فخر الدین	۲۰۷	راغب	احمد حسین	۲۳۶	سلطان	طالب علی خاں
۱۷۹	خرد	رام نرائن	۲۰۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۲۳۷	سلیم	میر عباس
۱۸۰	خضر	خضر سلطان	۲۰۹	راقم	بندرا بن	۲۳۸	سلیم	علی حسن خاں (موت نہ کر)
۱۸۱	خطیر	امراؤ علی	۲۱۰	رمز	مرزا فتح الملک	۲۳۹	سلام	نجم الدین
۱۸۲	خلیق	میر مستحسن	۲۱۱	رند	سید محمد خاں	۲۴۰	سودا	محمد رفیع
۱۸۳	خلق	میر حسن	۲۱۲	زنگین	سعادت یار خاں	۲۴۱	سوز	عبد الکریم
۱۸۴	خلیل	دوست علی	۲۱۳	روشن	روشن شاہ	۲۴۲	سوز	محمد میر
۱۸۵	خیل	محمد ابراہیم خاں	۲۱۴	ربا	غلام محمد خاں	۲۴۳	سیاح	میاں داد خاں
۱۸۶	خمش	مرزا خدا یار	۲۱۵	زار	میر منظر علی	۲۴۴	شاد	-
۱۸۷	خیال	غلام حسن	۲۱۶	زکی	شیخ مہدی علی	۲۴۵	شاد	شیخ محمد خاں
۱۸۸	داغ	میر مہدی دہوی	۲۱۷	زیب	جمال الدین	۲۴۶	شاد	فضل علی
۱۸۹	داغ	نواب مرزا خاں دہوی	۲۱۸	سالک	مرزا قربان علی	۲۴۷	شاداں	مرزا حسین علی
۱۹۰	دبیر	سلامت علی	۲۱۹	سائل	مرزا محمد	۲۴۸	شاداں	رحمن بخش
۱۹۱	درد	خواجہ میر	۲۲۰	پہر	شہاب خاں	۲۴۹	شاعر	میر بسیم اللہ
۱۹۲	درخشاں	سید علی خاں	۲۲۱	سجاد	میر سجاد	۲۵۰	شاگر	مثنیٰ عبدالجبار
۱۹۳	درومند	کریم اللہ خاں	۲۲۲	سحر	میر ناصر علی	۲۵۱	شاکی	مرزا بختاورد
۱۹۴	درویش	میر شاہ علی	۲۲۳	سحر	دبی پرشاد	۲۵۲	شعر	میر حافظ

۲۵۳	شہر	غیاث الدین	۲۸۲	صغیر	نور خاں	۳۱۱	عاصی	امیر حسین
۲۵۴	شفیق	مرزا علی	۲۸۳	صولت	قاسم علی خاں	۳۱۲	عاصی	لار گھن شام
۲۵۵	شمیم	سید قدرت علی	۲۸۴	ضابط	ہر علی	۳۱۳	عالی	مرزا عالی
۲۵۶	شمس	آغا علی	۲۸۵	ضامن	حکیم ضامن علی	۳۱۴	عزالت	سید عبدالولی
۲۵۷	شناور	صاحب مرزا	۲۸۶	ضیا	ضیا الدین	۳۱۵	عزیز	بھکاری لال
۲۵۸	شوق	الہی بخش	۲۸۷	ضیا	-	۳۱۶	عزیز	عبد العزیز خاں
۲۵۹	شوق	قدرت اللہ	۲۸۸	صنیغم	اکرام احمد	۳۱۷	عزیز	یوسف علی
۲۶۰	شوکت	میر حسن علی	۲۸۹	طالب	حافظ طالب	۳۱۸	عزیز	محمد عبدالعزیز دہلوی
۲۶۱	شہرت	مرزا حاجی	۲۹۰	طالب	الاجی رام	۳۱۹	عزیز	محمد عبدالعزیز
۲۶۲	شہیدی	گرامت علی	۲۹۱	طیب	محمد حسن	۳۲۰	عسکری	عسکری احمد
۲۶۳	شیریں	شاہجہاں بیگم	۲۹۲	طیباں	احمد بیگ	۳۲۱	عسکری	محمد حسن
۲۶۴	شیفتہ	اعظم بیگ	۲۹۳	طیش	محمد اسماعیل	۳۲۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفیٰ خاں	۲۹۴	طرب	رحیم بخش	۳۲۳	عشق	عزت اللہ
۲۶۶	شیخ	محمد جہاں	۲۹۵	طرز	احمد حسین	۳۲۴	عشرت	غلام علی
۲۶۷	صابر	قادر بخش	۲۹۶	طور	محمد رضا	۳۲۵	عشرت	مرزا کلن
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں	۲۹۷	ظالم	ظالم سنگھ	۳۲۶	عظمت	عظمت اللہ
۲۶۹	صادق	صادق علی خاں	۲۹۸	ظاہر	رام پرشاد	۳۲۷	عیش	آغا طاہر
۲۷۰	صالح	مصالح الدین	۲۹۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۳۲۸	غالب	بہادر بیگ دہلی
۲۷۱	صا	صا بر حسین	۳۰۰	ظریف	میر امان اللہ	۳۲۹	غالب	اسد اللہ خاں
۲۷۲	صبا	وزیر علی	۳۰۱	ظفر	ابوظفر سراج الدین	۳۳۰	غانس	منور خاں
۲۷۳	صبا	ساجی مل	۳۰۲	ظہور	ظہور علی	۳۳۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۲۷۴	صبا	راجہ شکر ناتھ	۳۰۳	ظہیر	ظہیر الدین	۳۳۲	غمگین	عبداللہ
۲۷۵	صبر	اجود صہیا پرشاد	۳۰۴	ظہیر	سید محمد خاں	۳۳۳	غمگین	عبدالقاد
۲۷۶	صدق	محمد شارت علی	۳۰۵	عارف	محمد عارف	۳۳۴	غمخوار	محمد علی
۲۷۷	صبر	محمد میر خاں	۳۰۶	عارف	زین العابدین	۳۳۵	فاخر	محمد فاخر
۲۷۸	صفدر	صفدر علی خاں	۳۰۷	عابد	عابد علی	۳۳۶	فاخر	مرزا چنیگا
۲۷۹	صفنا	سمید الدین	۳۰۸	عاجز	عبداللہ بیگ	۳۳۷	فارغ	علی حسین
۲۸۰	صف	یرن تہا	۳۰۹	عاشق	اقبال حسین	۳۳۸	فارغ	احمد علی خاں
۲۸۱	صفدر	صفدر بیگ	۳۱۰	عاشقی	آغا حسین	۳۳۹	فدا	فدا حسین خاں

۳۴۰	فدا	امام الدین	۳۴۱	کلیم	نوباحسن	۴۰۲	مقبول	مقبول احمد
۳۴۱	فدا	فدا حسین	۳۴۲	کلیم	محمد حسین	۴۰۳	مقصود	مقصود بیگ
۳۴۲	فراق	حسین علی خاں	۳۴۳	کوثر	عابد علی	۴۰۴	ممنون	نظام الدین
۳۴۳	فراق	شاہ الدین	۳۴۴	کیف	فضل احمد	۴۰۵	منیر	سید اسماعیل حسین
۳۴۴	فرحت	فرحت الدین	۳۴۵	گرم	حیدر علی	۴۰۶	مومن	مومن خاں
۳۴۵	زور	محمد نرسنگ	۳۴۶	گمان	نظر علی خاں	۴۰۷	میر	محمد تقی
۳۴۶	فسون	مرزا منجیل	۳۴۷	گویا	فقیر محمد خاں	۴۰۸	نادر	نجم الدین
۳۴۷	فغاں	اشرف علی	۳۴۸	گہر	محمد شید	۴۰۹	ناسخ	امام بخش
۳۴۸	فقیر	شمس الدین	۳۴۹	لطیف	شمس الدین	۴۱۰	ناظم	یوسف علی خاں
۳۴۹	فکری	مرزا من	۳۵۰	لطف	عبدالحق	۴۱۱	نامی	حسام الدین خاں
۳۵۰	فکار	مہر حسین	۳۵۱	لطف	مرزا علی	۴۱۲	نثار	محمد امان
۳۵۱	فیض	فیض الحسن	۳۵۲	ماہ	عنایت علی بیگ	۴۱۳	نسیم	اصغر علی خاں
۳۵۲	قائم	ایام الدین	۳۵۳	ماہر	جمیعت شاہ	۴۱۴	نسیم	محمد یعقوب
۳۵۳	قابل	مرزا علی بخش	۳۵۴	مایل	عالم علی	۴۱۵	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۵۴	قادر	قادر شکوہ	۳۵۵	مبتلا	مردان علی خاں	۴۱۶	لطف	مقصود احمد
۳۵۵	قادر	قادر بخش	۳۵۶	ببین	غلام دستگیر	۴۱۷	نوا	ظہور اللہ
۳۵۶	قاری	علی احمد	۳۵۷	محبوب	غلام حیدر	۴۱۸	نواب	صدیق حسن خاں
۳۵۷	قاسم	قاسم علی	۳۵۸	محبوب	میر مہدی سیس	۴۱۹	نواب	کلب علی خاں
۳۵۸	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۵۹	محب	شیخ ولی اللہ	۴۲۰	واحد	عبدالواحد
۳۵۹	قاصر	میر علی بیگ	۳۶۰	محبت	نواب محبت خاں	۴۲۱	واقف	داقہ شاہ
۳۶۰	قدرت	قدرت اللہ	۳۶۱	محبوب	محبوب خاں	۴۲۲	درشت	غلام علی خاں
۳۶۱	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۶۲	مزدور	ظہور البنی	۴۲۳	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۳۶۲	قلق	خواجہ اسد اللہ	۳۶۳	محنت	مرزا حسین علی	۴۲۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں
۳۶۳	قلق	انجید علی	۳۶۴	محترم	محترم علی	۴۲۵	ہوس	مرزا محمد تقی
۳۶۴	قمر	قمر الدین	۳۶۵	محو	غلام حسن خاں	۴۲۶	یاد علی	خاموش
۳۶۵	قناعت	غلام نصیر الدین	۳۶۶	مخیر	احسان اللہ	۴۲۷	یاس	ضیظ الدین
۳۶۶	قیس	احمد علی	۳۶۷	مستغنی	غلام نبی	۴۲۸	یس	خیر الدین
۳۶۷	قیس	محمد عنایت اللہ	۳۶۸	مستغنی	قیوم بخش	۴۲۹	یقین	العام اللہ خاں
۳۶۸	سکات	سکات علی	۳۶۹	مستغنی	مستغنی	۴۳۰	ہزیمہ	فرید الدین خاں
۳۶۹	سکات	ناصر الدین	۳۷۰	مستغنی	مستغنی			فرید الدین خاں
۳۷۰	کرم	نور الدین	۳۷۱	مستغنی	مستغنی			

۲۲	ہرق	مرزا محمد رضا خاں	۵۱	حسرت	مرزا جعفری دہلوی	۸۰	سود	مرزا حبیب علی بیگ لکھنوی
۲۳	برکت	برکت علی خاں خیر آبادی	۵۲	حسن	سید غلام حسن دہلوی	۸۱	سود	غلام الدین نوید علی محمد خاں دہلوی
۲۴	بہل	عبد الحکیم	۵۳	حکیم	محمد پناہ خاں	۸۲	سکندر	خلیفہ محمد علی پنجابی
۲۵	بقا	بقا راشد اکبر آبادی	۵۴	حیا	مرزا رحیم الدین دہلوی	۸۳	سودا	مرزا رفیع
۲۶	بلند	صفد علی بیگ	۵۵	حیران	میر حیدر علی	۸۴	سوز	محمد میر دہلوی
۲۷	بیان	خواجہ احسان اللہ دہلوی	۵۶	خضر	مرزا خضر سلطان دہلوی	۸۵	سوز	مولوی عبد الکریم خلیفہ حسرت
۲۸	میتاب	عباس علیخان رامپوری	۵۷	خلیل	میر دوست علی لکھنوی	۸۶	سید	میر غائب علی خاں دہلوی
۲۹	بیدار	میر محمد دہلوی	۵۸	خلیل	محمد ابراہیم خاں لکھنوی	۸۷	شاداں	مرزا حسین علی دہلوی
۳۰	بیمار	شیخ علی بخش	۵۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۸۸	شائے	خواجہ فیض الدین دھاکہ
۳۱	تابان	میر عبدالحی جہاں آبادی	۶۰	درد	خواجہ میر دہلوی	۸۹	شرر	میر عیاض الدین دہلوی
۳۲	تیش	مرزا خاں دہلوی	۶۱	دیوانہ	راکے سرپ سنگھ	۹۰	شرف	میر غلام علی فرخ آبادی
۳۳	تجلی	میر محمد حسن دہلوی	۶۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۹۱	شعشدر	مرزا روشن الدولہ
۳۴	تسلیم	منشی الوار حسین ہسوانی	۶۳	راحت	مرزا محمد بیگ دہلوی	۹۲	شعلہ	علی رضا خاں حیدر آبادی
۳۵	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی	۶۴	راغب	شیخ غلام علی	۹۳	شکیبا	غلام حسین دہلوی
۳۶	تسکین	میر حسن دہلوی	۶۵	راغب	احمد حسین	۹۴	شمس	میر آغا علی لکھنوی
۳۷	تصویر	بتن دہلوی	۶۶	راقم	راکے بندرا بن	۹۵	شمیم	میر قدت علی ہسوانی
۳۸	تعلیق	سید محمد دہلوی	۶۷	رحمت	رحمت علی دہلوی	۹۶	شورش	غلام احمد دہلوی
۳۹	تما	غیر معلوم مقیم کلکتہ	۶۸	رشک	میر علی اوسط لکھنوی	۹۷	شہرت	مرزا حاجی سر شاہ عالم شاہ
۴۰	تما	اسحاق خاں دہلوی	۶۹	رشی	نواب محمد علی خاں دہلوی	۹۸	شہیدی	منشی گرامت علی خاں لکھنوی
۴۱	تنہا	محمد عیسیٰ دہلوی	۷۰	رفعت	مرزا پیاسے دہلوی	۹۹	شہید	حافظ خاں محمد رامپوری
۴۲	توقیر	عبد القادر پنجابی	۷۱	رمز	فتح الملک شاہ دہلوی	۱۰۰	شہیدا	میر محبوب خان دہلوی
۴۳	ثاقب	نواب شہاب الدین خاں دہلوی	۷۲	سرخ	میر محمد نصیر محمدی دہلوی	۱۰۱	شیفتہ	نواب مظفر خان بہادر دہلوی
۴۴	جرات	شیخ قلندر بخش دہلوی	۷۳	رند	سید محمد خاں دہلوی	۱۰۲	صابر	مرزا قادر بخش شہزادہ علی
۴۵	جلال	حکیم سید فاضل علی لکھنوی	۷۴	رنگین	سعادت یار خاں دہلوی	۱۰۳	صادق	میر جعفر علی خاں دہلوی
۴۶	جلیل	سید جلیل احمد ہسوانی	۷۵	روشن	روشن شاہ بریلوی	۱۰۴	صبا	میر فزیر علی لکھنوی
۴۷	جیل	سید جیل احمد ہسوانی	۷۶	زار	حافظ الام بخش تھانیسری	۱۰۵	صبا	منو لال لکھنوی
۴۸	جوہر	عبد البادی	۷۷	زکی	شیخ ہدی علی مراد آبادی	۱۰۶	صبا	منشی صاحب حسین ہسوانی
۴۹	جوش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی	۷۸	سالک	مرزا قربان علی بیگ حیدر آبادی	۱۰۷	صفا	مرزا سعید الدین
۵۰	حالی	مولوی الطاف حسین	۷۹	سپر	شباب خاں دہلوی	۱۰۸	صفا	پیرن شاہ دہلوی

۱۰۹	صفدر	مرزا صفدر بیگ کڑالی	۱۳۸	نغان	اشرف علی خاں عظیم آبادی	۱۶۷	مبین	حافظ غلام دستگیر
۱۱۰	صفدری	میر سادق علی	۱۳۹	فیض	مرزا فیض علی لکھنوی	۱۶۸	مجرع	میر محمد حسن دہلوی
۱۱۱	صفیر	میال جان دہلوی	۱۴۰	فیض	فیض الحسن بہار پوری	۱۶۹	محبت	نواب محبت خاں
۱۱۲	ضابط	میر علی دہلوی	۱۴۱	قابل	مرزا علی بخش شہزادہ علی	۱۷۰	محمود	حافظ محمود علی خاں
۱۱۳	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۴۲	قاسم	سید قاسم علیاں لکھنوی	۱۷۱	محتت	مرزا حسین دہلوی
۱۱۴	ضیا	میر ضیا الدین دہلوی	۱۴۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ خاں دہلوی	۱۷۲	حنیہ	محمد احسان اللہ دہلوی
۱۱۵	طالب	مرزا سید الدین خاں دہلوی	۱۴۴	قاسم	شیخ قیام الدین جند پوری	۱۷۳	مربون	مرزا علی رضا دہلوی
۱۱۶	طرب	مولوی رحیم بخش تھانوی	۱۴۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۱۷۴	مسرور	نواب غلام حسین خاں بیار
۱۱۷	طرز	احمد حسین دہلوی	۱۴۶	قسمت	نواب شمس الدلہ دہلوی	۱۷۵	مشتاق	لادہ بہاری لال دہلوی
۱۱۸	ظفر	ابو ظفر سراج الدین محمد	۱۴۷	قلق	محمد علی لکھنوی	۱۷۶	مشیر	حافظ قطب الدین دہلوی
۱۱۹	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین دہلوی	۱۴۸	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۷	معین	غلام ہدانی امر دہلوی
۱۲۰	عارف	میر عارف علی امر دہلوی	۱۴۹	قمر	قمر الدین ناٹبانی الدین	۱۷۸	منظر	مرزا جان جاناں
۱۲۱	عارف	نواب زین العابدین خاں	۱۵۰	قمر	قمر الدین خاں اکبر آبادی	۱۷۹	معروف	نواب الہی بخش خاں دہلوی
۱۲۲	عرشی	میر احمد حسین	۱۵۱	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین دہلوی	۱۸۰	معین	معین الدین دہلوی
۱۲۳	عرشی	منشی عبدالحی کاکوری	۱۵۲	قیس	مرزا احمد علی بیگ لکھنوی	۱۸۱	ممنون	میر نظام الدین
۱۲۴	عزیز	مولوی عبدالعزیز خیر آبادی	۱۵۳	قیصر	مرزا فتح بخش دہلوی	۱۸۲	منت	میر قمر الدین
۱۲۵	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی	۱۵۴	کامل	مرزا ناصر الدین دہلوی	۱۸۳	منتظر	نور الاسلام لکھنوی
۱۲۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۱۵۵	کرم	شیخ غلام شامس کونانی	۱۸۴	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۷	عشق	شیخ غلام محی الدین میرٹھی	۱۵۶	کلیم	سید نور الحسن خاں ابن امیر ملک	۱۸۵	منیر	سید اسماعیل حسین سکھ آبادی
۱۲۸	غالب	مرزا الوشد اللہ خاں	۱۵۷	کلیم	میر محمد حسین دہلوی	۱۸۶	مومن	حکیم مومن خاں دہلوی
۱۲۹	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۱۵۸	کوثر	مرزا امجدی لکھنوی	۱۸۷	مونس	سید اعظم حسین
۱۳۰	نگین	میر عبداللہ شاہ بیان آبادی	۱۵۹	کیف	شیخ نص احمد لکھنوی	۱۸۸	مجبور	نقشبند خاں
۱۳۱	فاخر	مرزا جھینکا دہلوی	۱۶۰	گویا	حاجہ الدین نواب فقیر محمد خاں	۱۸۹	میر	مرزا احاطم علی لکھنوی
۱۳۲	فاخر	منشی فاخر حسین دہلوی	۱۶۱	لطف	مرزا علی دہلوی	۱۹۰	میر	میر تقی اکبر آبادی
۱۳۳	فدا	مرزا بلند کانت بہار دہلوی	۱۶۲	ہو	مرزا عنایت علی لکھنوی	۱۹۱	میکش	ارشا احمد دہلوی
۱۳۴	فدا	نذ حسین خاں لکھنوی	۱۶۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ دہلوی	۱۹۲	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۱۳۵	فراق	حکیم شہناز اللہ خاں	۱۶۴	مائل	پیر محمدی دہلوی	۱۹۳	ناظم	نواب یوسف علیاں بہادر لالہ
۱۳۶	فردغ	محمد عمر سلطان دہلوی	۱۶۵	مائل	میر عالم علی خاں بہسوانی	۱۹۴	نشار	محمد امان دہلوی
۱۳۷	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی	۱۶۶	مادھو	ساہوکار فروغ آباد	۱۹۵	نسلخ	ابو محمد عبدالغفور

۱۹۷	نسیم	اصف علی خاں دہلوی	۲۰۱	دشت	مولوی حافظ رشید النبی	۲۰۶	یاسس	حافظ حفیظ الدین دہلوی
۱۹۷	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی	۲۰۲	وزیر	خواجہ محمد وزیر لکھنوی	۲۰۷	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۹۸	نطق	مفسود احمد کاکوری	۲۰۳	دقار	رے کشن کمار تعلقہ دقار	۱۰	"	"
۱۹۹	نظام	نظام شاہ رامپوری	۲۰۴	ہریت	ہریت اللہ خاں	+	"	"
۲۰۰	نواب	میر ملک دلا جان نواب	۲۰۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	+	"	"
		سید محمد صدیق خاں بہادر			فیض آبادی	+	"	"

مالہ و ماعلیہ

حضرت نیاز نے اس کتاب میں بتایا ہے کہ فن شاعری کس قدر مشکل فن ہے۔ اور اس میدان میں بڑے بڑے شاعروں نے بھی ٹھوکر کھائی ہیں اس کا ثبوت انھوں نے دورِ حاضر کے بعض اکابر شعراء مثلاً جوش جگر، سیماب، وغیرہ کے کلام کو سامنے رکھ کر پیش کیا ہے ملک کے نوجوان شاعروں کے لئے اس کا مطالعہ از بس ضروری ہے

قیمت - دو روپے

پتلا

نگار پاکستان - ۳۳ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

آب حیات

مصنف | محمد حسین آزاد (۱۸۳۱ء تا ۱۹۱۱ء)

عہد تصنیف و طباعت | آب حیات کے نکلنے کا سال ۱۸۸۸ء ہے۔ یوں اس تذکرے کی ترتیب و تہذیب میں تقریباً دس بارہ سال صرف ہوئے ہیں۔

آب حیات کا پہلا ایڈیشن دکن پریس لاہور سے با اہتمام سید رجب علی شاہ اسی سال یعنی ۱۸۸۸ء میں شائع ہوا جس کے بعد اس کے متعدد ایڈیشن شائع ہو چکے ہیں۔ اور عموماً ملتے ہیں۔

خصوصیات | آب حیات کا مصنف اردو کا صاحب طرز انشا پرداز بھی ہے، نقاد بھی، زبان کا پارکھ بھی ہے اور مورخ و محقق بھی۔ اور اسی وجہ سے اس میں تحقیق، تنقید، اسلوب اور تاریخ کی بعض ایسی خصوصیات

جمع ہو گئی ہیں جو اس سے پہلے کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ مقدمہ کے علاوہ آزاد نے آب حیات کو پانچ خاص اقسام میں تقسیم کیا ہے۔ پہلے ہر دور کے اسلوب فکر و فن پر مجموعی تبصرہ ہے۔ اس کے بعد ہر دور کے ممتاز شاعروں کا انفرادی تذکرہ، اس انفرادی تذکرے میں آزاد نے زیادہ سے زیادہ سوانحی مواد جمع کرنے کی کوشش کی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ اس باب میں آزاد کے بعض بیانات قابل اعتبار نہیں ہیں۔ اور آج ان کی بہت سی باتیں بے سرو پا ثابت ہو چکی ہیں۔ پھر بھی اس سے انکار نہیں کیا جاسکتا کہ شعرا کی زندگی و شخصیت کے متعلق اتنی تفصیل کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتی، آزاد کے جادو نگار قلم نے ہر شاعر کو اس کے ماحول سمیت ہمارے سامنے پیش کر دیا ہے۔ اور اس انداز سے کہ ہم اس سے حقیقی محاکات کا لطف لیتے ہیں۔

سوانحی اہمیت سے قطع نظر آب حیات کا تنقیدی پہلو بھی نہایت اہم ہے۔ آزاد کسی شاعر اور اس کے کلام سے سرسری نہیں گزرتے بلکہ زبان و بیان اور موضوع و مواد کو سامنے رکھ کر محاکر کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ شاعر کی زندگی اور کلام دونوں کے متعلق وہ جچی تلی رائیں دیتے ہیں۔ یہ رائیں بعض جگہ قابل اعتراض ہیں لیکن اکثر جگہ ہمیں ان کی رائے سے اتفاق کرنا پڑتا ہے۔ آب حیات کا یہی تنقیدی اسلوب ہے جو اسے قدیم تذکرہ نگاری سے الگ کرتا ہے اور اس جدید تنقید کی بنا ڈالتا ہے جو بعد کو ”مقدمہ شعر و شاعری“ کی صورت میں حاکمی کے یہاں پوری آب و تاب کے ساتھ رد و نما ہوا ہے۔ سوانح، بہرہ نگاری اور تبصرہ کے ساتھ، آب حیات کا مقدمہ بھی اردو کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کے لحاظ سے لائق ہے۔ مقدمہ میں آزاد نے زبان و بیان اور ادب و شعر کے لوازم پر بڑی تفصیل سے بحث کی ہے۔ نگار سان دہائی کے ”تاریخ ادب ہندوستانی“ امام بخش صہبائی کے۔ انتخاب دودادین کریم الدین اور فیضی کے ”طبقات الشعراء“ اور قلاؤنکشی صابر کے ”گلستان سخن“ میں اگرچہ اس انداز کے مباحث ملتے ہیں لیکن ان میں آب حیات کے مقدمہ کی سی جامعیت و ادبی دلکشی نہیں ہے۔ ”شمیم سخن“ مؤلف عبدالحی صفا کا دیباچہ البتہ ”آب حیات“ کے مقدمہ کے انداز کا ہے۔ اور اردو

کے آغاز و ارتقاء کے متعلق تقریباً آزاد نے وہی کہا ہے جو صفا کہہ چکے تھے۔

ان تفصیلات سے اندازہ کیا جاسکتا ہے کہ آب حیات بہ یک وقت اردو شعراء کا تذکرہ سمجھنے اور اردو شعراء کی تاریخ بھی سیرت نگاری کا مرقع بھی ہے اور اردو تنقید کا اولین سرچشمہ بھی، لسانی تجزیہ و تحلیل کا نمونہ بھی ہے۔ اور علمی و ادبی تحقیقات کی مثال بھی۔ اس نے صرف یہی نہیں کہ تذکرہ نگاری کے بجائے جدید ادبی تحقیق و تنقید کی بنیادانی ہے بلکہ سیرت نگاری اور ادبی تاریخ کی طرف بھی ہماری توجہ مبذول کرائی ہے چنانچہ آب حیات کے زیر اثر پرانے انداز کے تذکروں کی اہمیت گھٹ گئی اور ان کی جگہ تاریخی و تنقیدی کتابوں نے لے لی۔ ہر چند کہ آب حیات کے بعد متعدد تذکرے لکھے گئے ہیں لیکن ان کی اہمیت ادبی کم تاریخی زیادہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	پہلا دور	۱۶	مرزا محمد رفیع سودا	۳۳	سید انوار اللہ خان انشاء
۲	شمس ولی اللہ	۱۷	قدوسی	۳۴	میر ماشاء اللہ خاں
۳	شاہ مبارک آبرو	۱۸	قیام الدین قائم	۳۵	مرزا عظیم بیگ عظیم
۴	شیخ شرف الدین مضمون	۱۹	بقا اللہ خاں	۳۶	شیخ ولی اللہ محب
۵	محمد شاکر ناجی	۲۰	مرزا فاخر مکیں	۳۷	نواب امین الدولہ معین الملک
۶	حسن احسن حسن	۲۱	شیخ قائم علی قائم	۳۸	ناصر جنگ عرف مرزا میندھو
۷	مصطفیٰ خاں یکرنگ	۲۲	مجدوب غلب مرزا رفیع سودا	۳۹	تفضل حسین خاں علامہ
۸	دوسرا دور	۲۳	میر ضاحک	۴۰	علامہ عبدالحکیم
۹	شاہ عاتم	۲۴	میر مہدی حسن فراغ	۴۱	نواب سعد اللہ خاں
۱۰	شاہ تسلیم	۲۵	میر درد	۴۲	شیخ مصطفیٰ
۱۱	سعادت یار خاں رنگین	۲۶	خواجہ میر اثر	۴۳	پانچواں دور
۱۲	محمد امان نثار	۲۷	میر سوز	۴۴	موسیٰ محمد عظیم اللہ صاحب علمی
۱۳	میاں ہدایت	۲۸	میر تقی میر	۴۵	شیخ ناسخ
۱۴	خان آرزو	۲۹	چوتھا دور	۴۶	آغا کلب حسین
۱۵	اشرف علی خاں فغاں	۳۰	میر خاں کترین	۴۷	طالب علی خاں عیشی
۱۶	تیسرا دور	۳۱	شیخ قلندر بخش جرات	۴۸	میر حسن خلیق
۱۷	مرزا جان جاناں منظر	۳۲	جعفر علی حسرت	۴۹	میر مظفر حسین ضمیر
۱۸	میر عبدالحی تاباں		پندرہواں دور	۵۰	مرزا فصیح
				۵۱	مرزا سلاست علی دبیر
				۵۲	میر بہر علی انیس
				۵۳	خواجہ حیدر علی آتش
				۵۴	میر دوست علی خلیل
				۵۵	شاہ نصیر نصیر
				۵۶	مومن خاں مومن
				۵۷	نواب مصطفیٰ خاں شفیقہ
				۵۸	نواب اکبر خاں
				۵۹	شیخ ابراہیم ذوق
				۶۰	حافظ غلام رسول شوق
				۶۱	شاہ حبیب الدین
				۶۲	نصیر مرحوم
				۶۳	نواب الی بخش خاں معرفت
				۶۴	حافظ احمد یار
				۶۵	حافظ غلام رسول دیران
				۶۶	حکیم آغا خان عیش
				۶۷	اسد اللہ خاں کاتب
				۶۸	ادج
				۶۹	مرزا سلامت علی دبیر
				۷۰	میر بہر علی انیس

محزن شعراء

مصنف | فائق - فائق کا پورا نام قاضی نور الدین خاں حسن رضوی تھا۔ فائق تخلص کرتے تھے اور بھڑوچ (گجرات) کے رہنے والے تھے۔ اپنے وقت کے مشہور عالم ہونے کے ساتھ شاعر بھی تھے، ان کا خاندان علم و فضل کے لئے خاص شہرت رکھتا تھا۔ مرزا غالب ان کے معاصر انداحباب میں تھے۔ اس تذکرے کے سلسلے میں بھی انھوں نے غالب سے خط و کتابت کی تھی۔ جیسا کہ غالب کے بعض خطوط سے ظاہر ہے۔ فائق کا انتقال ۱۲۸۵ھ میں ہوا ہے۔

محزن شعراء اس کا تاریخی نام ہے جو فائق کے مصرعہ
"خوش کتاب است محزن شعراء"

عبد تصنیف و طباعت

کا جز ہے۔ اس سے ۱۲۹۹ھ تکلتے ہیں۔ اس کے دو قلمی نسخے مولوی عبدالحق صاحب کو ملے تھے۔ ایک فائق کے پوتے کی ملکیت تھا اور دوسرا ممبئی یونیورسٹی کے کتب خانے میں محفوظ تھا۔ مولوی صاحب نے ان دونوں کی مدد سے اسے مرتب کیا اور طبع تحقیقی مقدمہ کے ساتھ ۱۹۲۲ء میں انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام جامع پریس دہلی سے شائع کر دیا یہ مطبوعہ نسخہ عموماً کتب خانوں میں ملتا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے ابتدا میں کمال الدین کمال کی تشریظ ہے۔ پھر مصنف کا راجہ ہے اس میں صرف جرات کے شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی مختصر ہیں لیکن منتخب اشعار کی تعداد خاصی ہے۔ غالباً یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں دل کے اور رنگ آبادی یا گجراتی کی بخت چھڑی گئی ہے اور بتایا گیا ہے کہ "دکنی" سے مراد گجراتی بھی ہو سکتا ہے کیونکہ اس وقت سارا جنوبی ہند دکن کے نام سے موسوم تھا

یہ تذکرہ اردو کے ایک قدیم کز کارِ رغبت ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اردو شاعری کو نہ صرف اورنگ آباد، دہلی اور لکھنؤ وغیرہ میں بلکہ سرحد، قلعہ میں قبول عام حاصل ہو رہا تھا۔ اس تذکرے کے آخر میں غالب کا وہ شعر بھی شامل ہے، انھوں نے ۱۸۹۱ء میں اس تذکرے کی عبارت پر اصلاح دینے کے سلسلے میں تذکرہ کے موٹ کو لکھا تھا۔

فہرست شعراء

رد نمبر	شاعر کا نام	مزید نام	تخلص و نام	نبتہ تار	تخلص و نام	نبتہ شمار	تخلص و نام
۱	اسحق	۲	اندلسیہ	۵	مستقر	۶	افکر
۲	احسان	۳	انصاف	۶	انتر	۷	انہر

۴	اصغر	۳۵	خلیق	۶۱	ظفر	۸۷	ماہی
۱۰	اصف	۳۶	خوشر برہان الدین	۶۲	عابد	۸۸	مجدوح
۱۱	افروز	۳۷	خوشر سید قادر میاں	۶۳	عباس	۸۹	مخلص
۱۲	امیر	۳۸	خوشر	۶۴	علی	۹۰	محب
۱۳	انجم	۳۹	دلکش	۶۵	عزت	۹۱	مسبح
۱۴	اسحاق	۴۰	دلبر	۶۶	عرفی	۹۲	مرہون
۱۵	باقر	۴۱	دریش	۶۷	علوی	۹۳	مشتاق محمد حسین
۱۶	باتی	۴۲	ذاکر	۶۸	غالب	۹۴	مشتاق نجم الدین
۱۷	بخش	۴۳	رحمت	۶۹	عمکیس	۹۵	ملا معراج الدین
۱۸	بسم	۴۴	رسوا	۷۰	غنی	۹۶	مفتون
۱۹	بریال	۴۵	رفت	۷۱	فاضل	۹۷	منیر
۲۰	بلیغ	۴۶	رکھو	۷۲	فائق	۹۸	منظور
۲۱	بہادر بخشو میاں	۴۷	زیرک	۷۳	فدا	۹۹	نادان
۲۲	بہادر شیخو میاں	۴۸	سیسی	۷۴	فرحت ابن یاقوت خان	۱۰۰	نادر
۲۳	بتاب	۴۹	سمجد	۷۵	فضل	۱۰۱	نحس خاں آقا
۲۴	بے ہوش	۵۰	شائق	۷۶	فقیہ	۱۰۲	نصیری
۲۵	تجد	۵۱	شرر	۷۷	فہیم	۱۰۳	نحس محمد شفیع
۲۶	تہسم	۵۲	شرف	۷۸	قطب	۱۰۴	دحت
۲۷	تسکین	۵۳	شعدہ	۷۹	قطبی	۱۰۵	وحید
۲۸	شنا	۵۴	شوق	۸۰	کاظم	۱۰۶	ولی
۲۹	جولان	۵۵	شیدا	۸۱	کامل سید منصور	۱۰۷	ہمراہ
۳۰	جوش	۵۶	شمس	۸۲	کامل کمال الدین	۱۰۸	لیقوب
۳۱	حامد	۵۷	صاحب	۸۳	کریم
۳۲	حجاب	۵۸	صوفی	۸۴	کتر		
۳۳	حزین	۵۹	ضاحک	۸۵	لطف		
۳۴	حسن	۶۰	طالب	۸۶	لطیف		

بہار و خزاں

مصنف بہا الدین حسین خاں عروج۔ اسد علی خاں تمنانے "گل عجائب" مولفہ ۱۱۹۲ھ میں عروج کو اپنا استاد بتایا ہے۔ عروج کے والد کا نام منیا الدین حسین خاں اور اصل وطن اورنگ آباد تھا۔ عروج اردو فارسی دونوں زبانوں میں شعر کہتے تھے اور گل عجائب سے پہلے اردو شعر کا تذکرہ مکمل کر چکے تھے اس لئے کہ تمنانے ان کے تذکرے کا ذکر خزان و بہار کے نام سے کیا ہے۔ نایدیپی اس کا اصلی نام ہے۔ سعادت نظیر صاحب کے خط سے پتہ چلا کہ عروج نے فارسی شعر کا تذکرہ بھی اسی نام سے لکھا تھا اس کا ایک نسخہ جامعہ نظامیہ شبلی گنج میں موجود ہے۔ یہ ۱۱۹۵ھ اور ۱۱۹۶ھ کے درمیان مکمل ہوا ہے۔ عروج نے غالباً شمیم سخن اور طبقات سخن کے طرز پر اپنا تذکرہ دو حصوں میں لکھا تھا ایک فارسی شعر کے لئے مخصوص تھا اور دوسرا اردو شعر کے لئے۔

عہد تصنیف و طباعت کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن میں اس تذکرے کا جو قلمی نسخہ محفوظ ہے اس کے آخری صفحات غائب ہیں۔ اس لئے تذکرے کے ترتیب یا سال تصنیف کا سراغ لگانا مشکل ہے لیکن چونکہ گل عجائب مولفہ ۱۱۹۲ھ عروج کے تذکرہ، بہار و خزاں کا ذکر موجود ہے اس لئے یقیناً یہ ۱۱۹۲ھ قبل لکھا گیا ہے۔ ڈاکٹر ابوالیث صدیقی نے اپنے ایک مضمون "اردو اور اس کے تاریخی مآخذ" میں اس قلمی نسخے کا سراغ دیتے ہوئے لکھا تھا کہ:

"اس کا ایک اور نسخہ بھی تھا جو دریائے موسیٰ کی طغیانی میں برباد ہو گیا۔ اس وقت جہاں تک مجھے علم ہے اس کا صرف ایک نسخہ موجود ہے، یہ بربود ہو چکا ہے اور جلد طباعت کی نوبت آئی تو شاید بالکل مٹ جائے گا۔"

افسوس ہے کہ آج ۲۸ سال گزر جانے پر بھی یہ طبع نہ ہو سکا اور اسی خستہ حالت میں پڑا ہوا ہے۔ تذکرہ ناقص الاخر ہے اور سرور بھی غائب ہے۔ خط بہت شکستہ ہے اور مشکل سے پڑھنے میں آتا ہے۔ تذکرہ ۱۷۶ صفحات پر مشتمل ہے۔ شعر کا ذکر علیٰ خط حررت بھی کیا گیا ہے۔ تخلص سرخی میں لکھے گئے ہیں۔ لیکن انھیں بھی پڑھنے میں بڑی دقت ہوتی ہے۔ ہر صفحہ میں ۱۴ سطریں ہیں۔ اور حالات زندگی بعد اشعار درج کئے گئے ہیں۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور "بسم اللہ" کے بعد تذکرہ یوں شروع ہوتا ہے کہ:

"ابتداءئے سخن بحد سخن آفرینے سزا است"

اشعار ایک کے نیچے ایک بغیر کسی نشان کے شر کے طور پر لکھے گئے ہیں اور بقول ڈاکٹر ابوالیث صدیقی اس میں بعض شعرا کے متعلق ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو دوسرے تذکروں میں نظر نہیں آتیں۔ بطور نمونہ ایک شاعر کا حال درج ہے:

"صاحب دانا حضرت حضرت عبداللہ عزلت پر سید سعد اللہ قدس سرہ۔ اعلیٰ از مہمورہ بریلی است و بود در مشائش بندر سورت، کتب متداولہ عربیہ بہ آموختہ است و از فارسیہ نیز بہرہ اندوختہ۔ خوشگو و خوش صحبت، اہمت کر خدائش سلامت دارد۔"

۱۔ گل عجائب مطبوعہ ۱۹۶۰ء

۲۔ سال ۱۱۹۲ھ

۳۔ یہ تفصیلات نور محمد کی فہرست مجھے محترمی یوسف مرحمت فرمائی ہے جس کے لئے میں شکر گزار ہوں (فرمان)

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو	۲۸	حشمت محمد علی	۵۵	عاشق
۲	اشتیاق	۲۹	(تخلص پڑھانے کا) محمد یار	۵۶	عاجز
۳	آگاہ	۳۰	خواجه محمد میر	۵۷	غریب
۴	آزار	۳۱	کرم اللہ خاں	۵۸	فخاں
۵	آبرو	۳۲	میر محمد مستعد	۵۹	قائم
۶	السان	۳۳	جعفر علی خاں	۶۰	قدرت
۷	احسن	۳۴	محمد رفیع	۶۱	قدرت
۸	آشنا	۳۵	دکنی	۶۲	قاسم
۹	آوارہ	۳۶	نجم الدین علی خاں	۶۳	کلیم
۱۰	الہام	۳۷	سعادت	۶۴	کنتون
۱۱	انجام	۳۸	سراج	۶۵	کافر
۱۲	بہار	۳۹	سلمان	۶۶	میر علی نقی
۱۳	بیشک (شاید) دلادر خاں	۴۰	شوق	۶۷	میر کلیم اللہ
۱۴	بہل	۴۱	شاغل	۶۸	میر جاناں
۱۵	پیامی (شاید) شیخ معین الدین محمد علی	۴۲	صانع	۶۹	مضمون
۱۶	(تخلص نہیں پڑھایا) میر صلاح الدین	۴۳	صنعت	۷۰	شیخ شرف الدین
۱۷	بیان	۴۴	صمصام	۷۱	محمد علی
۱۸	بیکل	۴۵	ضیاء	۷۲	میر تقی
۱۹	تجرہ	۴۶	طالع	۷۳	میر محمد میر
۲۰	تاباں	۴۷	ظاہر	۷۴	محمد حسین
۲۱	تکین (شاید) صلاح الدین	۴۸	خواجه برہان الدین	۷۵	میر جہیم علی
۲۲	ثائب	۴۹	عارف	۷۶	خواجه علی خاں دوغلا
۲۳	جلالت	۵۰	عزیز	۷۷	محمد شاہ
۲۴	حزین	۵۱	عاقب	۷۸	عبدالرسول
۲۵	(تخلص ٹپا) شہاب الدین	۵۲	عزالت	۷۹	محمد دلی
۲۶	حشمت	۵۳	جعفر خاں	۸۰	ہدایت اللہ
۲۷	حاتم	۵۴	عاقب	۸۱	انعام اللہ خاں

مست افزا

مصنف | ابوالحسن - ابوالحسن کا آبائی وطن الہ آباد تھا بعد کو وہ عظیم آباد میں آباد ہو گئے تھے۔ بغرض سیر و سیاحت کچھ دنوں کلکتہ میں بھی مقیم رہے۔ ان کا اصل نام امیر الدین احمد عرف امیر اللہ تھا۔ ابوالحسن حقیقتاً ان کی کنیت ہے اور اسی تعلق سے "مست افزا" تذکرہ ابوالحسن کے نام سے مشہور ہو گیا۔
یہ تذکرہ ۱۱۹۳ھ میں مکمل ہوا۔ طباعت کی نوبت اب تک نہیں آئی۔ کارسان دہلی عہد تصنیف و طباعت کا بیان ہے کہ سٹر ڈبلو ادسلی کے پاس اس کا ایک قلمی نسخہ تھا۔ غالباً وہی نسخہ اب آکسفورڈ میں ہے۔ اس تذکرے کے کسی اور نسخے کا سراغ اب تک نہیں لگا۔ یہ تذکرہ ابوالحسن نے عظیم آباد سے لکھنؤ جانے وقت عالم سفر میں لکھا تھا۔ لکھنؤ پہنچ کر اس میں ترمیم دھانے سن ۱۲۰۳ھ تک ہوتے رہے اور کئی مسودے نقل ہوئے لیکن اب نایاب ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں معاصرین کے متعلق اکثر تفصیل سے بحث کی گئی ہے۔ اس جگہ ثانوی حوالہ کی مدد سے اس کا ایک نمونہ دیا جا رہا ہے۔

محمد تقی میر، تخلص، مرد میدان سخن و شیر بیشہ اس فن است..... وجودش از... اکبر آباد، اما قدرو
قیمتہش در بازار دہلی افزود۔ مشتق سخن بخدمت..... آرزو کردہ شاید باد سے قرابت خواہر زادگی دادرہ سبب
رعونت..... کہ خلقی دوست زباں ز زباں آوراں شود باعث عیب جوئی سخن دراں در زباں شان افتادہ.....
ہر یکے را حوصلہ عیب جوئی، دہیم رسیدہ۔ مرزا رفیع گوید
ہر ورق پر ہے میر کی اصلاح لوگ کہتے ہیں سہو کا تیل ہے

تذکرہ نکات الشعر کہ تالیف دوست، دراں عجب نکتہ چینی در کلام شعرائے ریختہ نمودہ، ہر گز یاد نمودہ بہ تحقیق بے ادائی
آوردہ، اشعار ایشان را بے رتبہ و ناپندیدہ چیدہ ذکر کردہ۔ اگر راست بگویم سبب تالیف اس تذکرہ۔ ہم ہمیں
بود کہ من بزم عابدان عیب بین و خردہ گیران نکتہ چیں ہر یکے کما ہی در سطر تحریر کشیدم لیکن چوں دریں غربت دیوان
اعدے با خود بنود کہ اتفاق انتخاب شعر بامی شود، از اشعار ایشان انچہ یاد بود نوشتم۔ طرفہ ترک میر چوں بہت
خود بہ انتخاب اشعار ناپندیدہ شعر اگماستہ بود، طبعش بہ ہمیں مرغوب گشتہ ازیں جہت از اشعار خود ہم ہر چہ در آن
تذکرہ نوشتہ اکثرے از اں بے رتبہ و ناپندیدہ است۔ در دیوانش بہتر ازیں اشعار بہ نظر فقیر آیدہ ہے

گلشنِ سخن

مصنف | میرزا کاظم مخاطب بہ مردان علی خاں مبتلا لکھنوی محمد علی خاں بہادر کے بیٹے تھے۔ دیباچے کی صراحت کے مطابق، مبتلا لکھنوی ۲۰ سال کی عمر میں ایک فارسی دیوان اور، اس شعر کا ایک تذکرہ، نگارستان معانی مرتب کر چکے تھے۔ حسین قلی خاں مولف نشتر عشق نے اس فارسی تذکرہ کا تاریخی نام نظم حانی، بتایا ہے۔ نظم معانی سے سال تصنیف ۱۱۱۱ھ برآمد ہوتا ہے۔ مولانا قیاز علی خاں عرشی نے اسی کو بنیاد بنا کر، مبتلا کا سن پیدائش ۱۱۱۱ھ کے لگ بھگ متعین کیا ہے اور "گلشنِ سخن" کی تالیف کے وقت ان کی عمر ۵۲ سال بتائی ہے۔ یہ محمد قدرت اللہ قدرت گویا مولف نتائج الافکار کا بیان ہے کہ مبتلا کی وفات بارہویں صدی ہجری کے اواخر میں ہوئی ہے۔ اردو شعر کے بعض تذکروں میں بھی مبتلا کا ذکر ملتا ہے۔ شیفتہ لکھتے ہیں کہ:-

"مبتلا تخلص اسمش مرزا کاظم بیگ المخاطب بہ پیش گاہ ذریعہ الممالک بہ مردان علی خاں اصلش شہید مقدس دوسے در لکھنؤ از بہاں خانہ عدم بہ شہرستان وجود بر سیدہ، ہند گانش بہ احترام زلیہ اند، گویند کہ مبتلا صاحب دیوان است ہم تذکرہ فراہم اور دست (گلشنِ بنجار ص ۱۶۸) اشپرنگ، شورش، عشقی اور نساخ نے بھی ان کا ذکر کیا ہے۔ نساخ کا بیان ہے کہ:-

"مبتلا تخلص مردان علی خاں خلت نواب محمد علی خاں رئیس غازی پور مقیم بنارس معاصر سورا، نواب برہان الممالک اور صندر جنگ کی سرکار میں بڑا اقتدار رکھتے تھے۔ صاحب دیوان و تذکرہ اردو و فارسی گذرا ہے (سخن شعر ص ۱۶۱)

بعض تذکرہ نگاروں نے مبتلا لکھنوی اور عشق و مبتلا میرٹھی کے حالات کو گڑبگڑ کر دیا ہے۔ اور بعض نے گلشنِ سخن کا نام گلستانِ سخن اور "طبقاتِ سخن" درج کیا ہے۔ مثلاً حکیم شمس اللہ قادری اپنے ایک مضمون میں لکھتے ہیں کہ:-

"گلستانِ سخن تصنیف مرزا کاظم بیگ نواب مردان علی خاں مبتلا تخلص۔ رئیس غازی پور ۱۲۲۵ھ سے قبل تالیف ہوا"

بیان کارسان اور اشپرنگ کے تذکروں سے ماخوذ ہے اور غلط معلوم ہوتا ہے۔ اسی طرح مجلس ترقی اردو لاہور سے درد کا جو دیوان شائع ہوا ہے۔ اس کے مرتب خلیل الرحمن داؤدی صاحب نے گلشنِ سخن کے مصنف کا نام شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی درج کیا ہے۔

یہاں بھی داؤدی صاحب کو مغالطہ ہوا ہے اس لئے کہ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کے تذکرے کا نام گلشن سخن نہیں ہے بلکہ طبقات سخن ہے چنانچہ رد کے سلسلے میں انھوں نے جو اقتباس دیا ہے وہ مبتلا میرٹھی کے تذکرہ سے نہیں بلکہ مبتلا لکھنوی کے تذکرے سے ماخوذ ہے اس لئے کہ مبتلا لکھنوی کا تذکرہ ۱۹۲۴ء میں مکمل ہوا اور شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کا تذکرہ ۱۹۲۳ء میں مکمل کو پہنچا جیسا کہ انکے صفحات میں تفصیل سے مذکور ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | گلشن سخن کے دیباچہ میں مصنف نے تذکرہ کا مادہ تاریخ یوں درج کیا ہے کہ "آج پھولا ہے سخن کا گلشن"

اس سے ۱۹۲۴ء مطابق ۱۳۰۳ھ نکلتے ہیں۔ بقول مولانا عرشی چونکہ تذکرے میں جگہ جگہ ہی سن "اکنون" میں نیاں اور احوال کے ساتھ مذکور ہے۔ اور مولف کا دعویٰ بھی یہی ہے کہ کتاب تھوڑے عرصہ میں مکمل ہو گئی تھی اس لئے ۱۹۲۴ء ہی کو گلشن سخن کی تصنیف کا سال خیال کرنا چاہئے۔

یہ تذکرہ بھی اب تک غیر مطبوعہ ہے۔ کتابخانہ عالیہ رام پور میں اس کا ایک قلمی نسخہ ضرور محفوظ ہے۔

خصوصیات | طرز قدیم کا تذکرہ ہے اور فارسی زبان میں لکھا گیا ہے اور مختصر حالات زندگی کے ساتھ منتخب کلام درج کیا گیا ہے۔ معاصر شعراء کے متعلق اس کی رائیں خاصی اہمیت رکھتی ہیں۔

اس تذکرے تک میری رسائی نہ ہو سکی، عرشی صاحب کے خط سے معلوم ہوا کہ مسعود حسین رضوی صاحب اسے مرتب کر رہے ہیں اور طبقات سخن سے مقابلہ کے بعد اسے شائع کر دیا جائے گا۔ بطور نمونہ رد کا حال ثانوی حوالے کے ذریعہ درج کیا جاتا ہے۔

آخا جہ میر درد (مرکز دائرہ اہل کمال، سید عالی مرتبت، بیٹہ گوشہ عزلت رہبر شیرستان
تفرید، سایہ کوچہ تجرید..... در خدا پرستی و تحمل مصائب و تسلیم لوائب نظیر حودہ دار
..... در شاہجہاں آباد این زمانہ کہ سن یک ہزار و یک صد و نو و چہارم ہجری گوشہ انزو
اختیار نموده۔ پرہ یاب فیوضات لاقتنای الہی است۔

۱۔ دستور الفصاحت مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی

۲۔ دیوان درد مرتبہ خلیل الرحمن داؤدی مجلس ترقی اردو دلاہور۔

امیر معاویہ و یزید

مولانا محمود عباسی کی کتاب "خلافت معاویہ و یزید پر مولانا نیاز فتحپوری کا
عامانہ دبے لاگ تبصرہ جس میں حضرت نیاز نے مختلف دلائل و قرائن

اور اپنے موراسلو سے ان تمام دلائل کو بے بنیاد ثابت کیا ہے جو اس کتاب کے مولف نے پیش کئے ہیں۔
یہ تبصرہ جامع معتبر اور دلکش ہے۔ معاویہ و یزید کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے کے لئے اس کا مطالعہ

نبایت ضروری ہے۔ قیمت ۶۲ پیسے

نگار پاکستان - ۳۷ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

طبقاتِ سخن

مصنف | شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی - مبتلا میرٹھی کا ذکر خوب چند ذکا - شیفتہ، باطن، قدرت اللہ قاسم، کریم الدین نساج، اسپرنگر، دتاسی اور دوسرے تذکرہ نگاروں نے کیا ہے۔ طبقاتِ سخن میں بھی مصنف نے اپنے حالات کئی جگہ درج کئے ہیں۔

مبتلا کے والد شاہ نعمت اللہ، فارسی کے صاحب دیوان شاعر تھے، نعمی تخلص کرتے تھے۔ مبتلا کو اچانک عمری سے شعر گوئی کا شوق تھا اور علم صرف و نحو سے خاص دلچسپی تھی۔ مبتلا کی تصانیف میں تذکرہ کے علاوہ شنوی میلی مجنوں، اور اردو کے دو دیوان ملتے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت | طبقاتِ سخن - تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۶۲ھ برآمد ہوتے ہیں۔ اس تذکرے کے تین نسخوں کا سراغ اب تک ملا ہے۔ ایک نسخہ جرمنی میں۔ دوسرا گاندھی فیض عام کالج شاہجہا پور میں اور تیسرا نسخہ دہلی میں ہے۔ ڈاکٹر محمد حسن نے شاہجہا پور کے نسخے کو بالاقساط ضروری تصریحات کے ساتھ ہماری زبان علیگڑھ میں بالاختصار شائع کر دیا ہے۔ یہ نسخہ رام سرورپ کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے اور آخری صفحات میں دی ہوئی تاریخ کے مطابق ۱۲۳۳ھ مطابق ۱۴ دسمبر ۱۹۱۵ء مکمل ہوا ہے۔ گویا سن تصنیف سے نو سال بعد لکھا گیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مصنف نے تذکرے کا پورا نام "جواہر سخن موسوم بہ" طبقاتِ سخن بتایا ہے یہ بھی تصریح کر دی ہے کہ اس تذکرے کے دو طبقے ہیں۔ طبقہ اول میں ماہی و حال کے شعرا نے اردو کا تذکرہ ہے اور طبقہ دوم میں فارسی شعرا کا۔ لیکن اب تک "طبقاتِ سخن" کے جو نسخے دستیاب ہوئے ہیں ان میں "طبقاتِ سخن حصہ دوم" موجود نہیں ہے۔ جرمنی کے نسخے میں شاید ہو۔

تذکرہ حمد و لغت کے بعد شروع ہوتا ہے۔ دیباچہ میں شاعری کی اہمیت اور اس کی ابتدا کے بارے میں روشنی ڈالی گئی ہے۔ خسرو کو ہندی طزل کا موجد قرار دیا گیا ہے اور دلی کو گجراتی بتایا ہے۔

شعرا کا حال ردیف وار درج ہے اور شاہ عالم آفتاب کے ذکر سے اصل تذکرہ شروع ہو رہا ہے۔ بقول ڈاکٹر محمد حسن "تذکرہ یوں اہمیت رکھتا ہے کہ اس میں اس زمانے کی اردو نشر کے بعض نمونے لطیف اور خطوط کی شکل میں مل جاتے ہیں۔ دوسرے یہ کہ اس میں بعض شعرا کے مفصل حالات درج ہیں۔ تیسرے یہ کہ اس میں مصنف سے بعض دوسرے شعرا کی ملاقاتوں

۱۔ ڈاکٹر رضی الدین احمد نے نوائے ادب اکتوبر ۱۹۹۱ء میں مبتلا میرٹھی کے قلمی مجنوں کا تفصیل سے ذکر کیا ہے۔
۲۔ ملاحظہ ہو ہماری زبان ۱۵ جنوری ۱۹۹۱ء تا ۱۸ اپریل ۱۹۹۱ء۔

کا ذکر ہے، چوتھے یہ کہ بعض شعرا کے متعلق کچھ ایسی باتیں مل جاتی ہیں جو کہیں اور درج نہیں ہیں بلکہ

۱۵ ہماری زبان علی گڑھ بابت ۱۵ جنوری ۱۹۶۳ء

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲۴	بیخود	۲۴	جہاں محمد مرزا
۲	آصف الدولہ	۲۵	بیجان	۲۸	جہاں علی میرٹھی
۳	انجم	۲۶	بے لوا	۲۹	جوہر بریلوی
۴	اثر	۲۷	بیتاب	۵۰	جواہر سنگھ
۵	انشا	۲۸	باقر	۵۱	جوان
۶	آبرو	۲۹	بختا در سنگھ	۵۲	حیران
۷	آشنا	۳۰	بالا	۵۳	حسرت
۸	اشرف خاں دہلوی	۳۱	نصویر	۵۴	حقیقت
۹	اشرف کاندھلوی	۳۲	نسل	۵۵	حفیظ
۱۰	ادلیسی	۳۳	نرساں	۵۶	حسرت
۱۱	انتظار	۳۴	تسلیم	۵۷	حجام
۱۲	الہی بخش کاندھلوی	۳۵	تجیر	۵۸	حکیم
۱۳	ابوالحسن	۳۶	تجلی	۵۹	حشمت
۱۴	افغاں امام علی خاں	۳۷	تسکین	۶۰	حیران
۱۵	آرزو	۳۸	تقی	۶۱	حاتم
۱۶	آشفہ	۳۹	تہا	۶۲	حسن
۱۷	بیگم	۴۰	تحسین	۶۳	حسین علی
۱۸	بہو بیگم	۴۱	تمکین	۶۴	حسن
۱۹	بیدار	۴۲	تاباں	۶۵	خاکسار
۲۰	بقا	۴۳	ثاقب	۶۶	خورشید علی
۲۱	بیان	۴۴	ثاقب	۶۷	خوش وقت شاداب
۲۲	بیتی	۴۵	جرات	۶۸	دلسوز
۲۳	برکت اللہ خاں	۴۶	جذب	۶۹	دردمند

۷۰	زید آرد خاں	۱۰۳	فراق	نثار اللہ	۱۳۹	مخلص	آندرام
۷۱	زار	۱۰۴	فقیر	فقیر اللہ	۱۳۷	میر سجاد	
۷۲	زار	۱۰۵	فراسو		۱۳۸	منون	نظام الدین
۷۳	زمان	۱۰۶	قدی		۱۳۹	منظر	نور الاسلام
۷۴	زید العابدین	۱۰۷	فارغ	فارغ شاہ	۱۴۰	محسن	محمد محسن
۷۵	سعادت	۱۰۸	فضل علی	دانا	۱۴۱	مہربان خاں	زند
۷۶	سامان	۱۰۹	فرخ علی		۱۴۲	مبتلا	غلام محی الدین
۷۷	سوز	۱۱۰	قدت اللہ حاجی		۱۴۳	معروف	الہی بخش
۷۸	سودا	۱۱۱	قائم	قیام الدین	۱۴۴	منت	قمر الدین
۷۹	سلیمان شکوہ	۱۱۲	قاضی	محمد نعیم مرزا	۱۴۵	عجوب	دہلوی
۸۰	سراج	۱۱۳	قاصر	بیر علی	۱۴۶	مولوی	محمد جان
۸۱	غالب	۱۱۴	قلندر بخش	آفرین	۱۴۷	مشکوہ	بریلوی
۸۲	شوکت	۱۱۵	قسمت	نواب شمس الدولہ	۱۴۸	منصف	علی خاں دہلوی
۸۳	شائق	۱۱۶	کترین	کاشی ناتھ	۱۴۹	نیاز احمد	بریلوی
۸۴	شوق	۱۱۷	گوہری	بدایونی	۱۵۰	نعمانی	نعمت اللہ
۸۵	شاہ ولی اللہ اشتیاق	۱۱۸	گرامی		۱۵۱	نظیر	اکبر آبادی
۸۶	شرف الدین علی	۱۱۹	گھاسی		۱۵۲	ناہی	محمد شاہ
۸۷	صاحب فراں	۱۲۰	گنا بیگم		۱۵۳	نصیر خاں	کلو
۸۸	صاحبزادہ	۱۲۱	میر شمس الدین		۱۵۴	نعمت اللہ	سکندر آبادی
۸۹	ضیاء	۱۲۲	مرزا علی لطف		۱۵۵	نیاز	محمد نادر خاں
۹۰	طیش	۱۲۳	محب خاں		۱۵۶	وزیر	وزیر علی خاں
۹۱	کلیف	۱۲۴	محبت	ولی اللہ	۱۵۷	وحشت	ابوالحسن
۹۲	نوا	۱۲۵	ممتاز	احسان اللہ	۱۵۸	وسعت	مستقیم خاں
۹۳	عشق	۱۲۶	مشتاق	بریلوی	۱۵۹	وفا	نولی راسے
۹۴	عشق	۱۲۷	منظر	جان جاناں	۱۶۰	مست -	وزیر علی
۹۵	عشق	۱۲۸	محنت	مرداحین علی	۱۶۱	ہدایت	اللہ خاں
۹۶	عشرت	۱۲۹	محشر	بدایونی	۱۶۲	پاشمی	میر ہاشم
۹۷	عیان	۱۳۰	محشر	لکھنوی خواجہ علی نقی	۱۶۳	ہاتف	مرزا محمد ہاتف
۹۸	عمدۃ الملک	۱۳۱	مخدون	عالم شاہ	۱۶۴	ہرہلے	سکندر آبادی
۹۹	غلام محمد خاں	۱۳۲	محمد بخش		۱۶۵	یقین	انعام اللہ خاں
۱۰۰	غضنفر بیگ لکھنوی	۱۳۳	مشتاق	بیرشی تاج الدین	۱۶۶	نیک رنگ	مصطفیٰ خاں
۱۰۱	عماد الملک	۱۳۴	مصطفیٰ	غلام بہدانی			
۱۰۲	فرحت	۱۳۵	مخلص	محمد حسین			

تذکرۃ الشعراء

مصنف | ابن امین اللہ طوفان۔

۱۳۷۶ء مطابق ۱۸۳۲ء اور ۱۲۵۱ھ مطابق ۱۸۳۶ء کے درمیان مکمل ہوا۔
عبدتھنیف و طباعت | قاضی عبدالودود صاحب کی ترتیب و تقریظ کے ساتھ ۱۹۵۲ء

میں ”تذکرۃ شعراء“ کے عنوان سے ادارہ تحقیقات اُردو پٹنہ نے اسے شائع کر دیا ہے۔

تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور عام روش کے مطابق مرتب ہوا ہے۔
خصوصیات | اس تذکرے کا آغاز خواجہ میر درد کے حال سے اس طور پر ہوتا

ہے کہ :-

”حضرت خواجہ میر درد علیہ الرحمہ کہ از کملین زمانہ و در جمیع

علوم و فنون یگانہ بود مہنویں شعرش درد آلود است۔“

۱۔ اس تذکرے کی تفصیلات اور فہرست شعرا ہر چند کہ میری دسترس سے دور نہ تھی

لیکن افسوس کہ ناگاہ علالت کے سبب اس تذکرے کا تذکرہ تشنہ رہ گیا۔ (فوان)

تذکرہ بے جگر

مصنف | خیراتی لعل بے جگر -

عہد تصنیف و طباعت | اس تذکرے کا صرف ایک نسخہ، انڈیا آفس لندن میں موجود ہے ہم نے اس کی مائیکروفلم حاصل کرنے کی کوشش کی لیکن کامیابی نہ ہو سکی۔ بعض تحریروں سے پتہ چلتا ہے کہ یہ تذکرہ تیرہویں صدی پھری کے ربع ثانی میں لکھا گیا ہے۔ کلب علی خاں فائق رامپوری نے آبرو کی تاریخ وفات کے سلسلے میں لکھا ہے کہ "جہاں تک میرا علم ہے اردو کا صرف ایک تذکرہ شعر ایسا ہے جس میں یہ سن دیا ہے۔ یہ خیراتی لعل بے جگر کا تذکرہ ہے۔ جو عہد اکبر ثانی کی تصنیف ہے اور جس کا واحد نسخہ لندن میں ہے۔ بے جگر نے تاریخ بھی لکھی ہے" سخن را آبرو کوٹہ اس سے پہلے محی الدین قادری نے بھی اس تذکرے کا حوالہ اپنی تحریروں میں دیا ہے یہ

"تذکرہ بے جگر" عہد اکبر ثانی میں لکھا گیا، اکبر ثانی ۱۵۵۶ء تا ۱۵۸۵ء حکمران رہا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اسی درمیان یہ تذکرہ وجود میں آیا ہے۔ اس دور میں اور کئی تذکرے مرتب ہوئے۔ جن میں -

عہدہ منتخبہ

مجموعہ الانتخاب

ریاض الفضا

مجموعہ نضر

گلشن بے خار

تاریخ ادب ہندوستانی

خصوصیت سے قابل ذکر ہیں -

خصوصیت | روش عام کے مطابق تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ مختصر حالات زندگی کے بعد کلام کا انتخاب ہے۔ بطور نمونہ وہی کے حالات یہاں درج کئے جلتے ہیں۔

"در حقیقت کہے کہ اس سب در میدان ہندی دہا بندہ آں بود۔ فی واقعہ شیخہ کہ آب رفتہ در جوئے ایں زبان ہندی رسا بندہ آں بود۔ جو در اثنا جلوس محمد شاہی دیواں او بدہا رسید، سوز دل طبعان عالی و فکر عالی تلاشاں ہم عصر مثل حاتم دآبرو و نغماں بہ تنبیہ زبان شیر و دہم زبان شدند۔"

۱۔ اور نیل کالج میگزین لاہور ص ۹ بابت مئی ۱۹۶۷ء

۲۔ دکنی ادب کی تاریخ ص ۱۶

قدیم فارسی شعر کے تذکرے ایک نظر میں

نمبر شمار	نام تذکرہ	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	باب الالباب	محمد نور الدین عوفی	۸۶۱ھ	فارسی شاعری کے آغاز سے بیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ اسکی دو جلدیں ہیں
۲	مونس الاحرار	محمد سیر بدر جاجری	۸۶۴ھ	مختلف اصناف کا انتخاب ہے جس میں بعض مقدمین شعر کا ذکر بھی ہے
۳	تذکرۃ الشعراء	دولت شاہ سمرقندی	۸۹۲ھ	ابتداء سے معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔
۴	محاسن الغائب	میر علی شیر	۸۹۴ھ	معاصرین شعر کا تذکرہ ہے۔
۵	لطائف نامہ	فخری ابن امیری	۹۲۴ھ	محاسن الغائب سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں۔
۶	جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء	"	۹۲۴ھ	شاعرات کا تذکرہ ہے مشاعر میں لکھنؤ سے شائع ہوا ہے۔
۷	تحفۃ سامی	سام مرزا	۹۵۴ھ	دولت شاہ سمرقندی کے تذکرے سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں
۸	تذکرۃ الاحباب	نشاوی بخاری	۹۵۴ھ	کے قریب۔ میر علی شیر کے وقت سے بیکر ۱۰۰۰ھ تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۹	لغائن المآثر	علاء الدلہ قزوینی	۹۵۴ھ تا ۹۵۷ھ	عہد اکبری اور اس سے کچھ قبل کے شعر کا تذکرہ ہے۔
۱۰	خلاصۃ الشعراء و تذکرۃ الافکار	تقی کاشی	۱۰۰۰ھ تا ۱۰۰۳ھ	۱۰۰۰ھ سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۱۱	بزم آرائی	سید علی بن محمود حسینی	۱۰۰۰ھ	مقدمین و متاخرین کا تذکرہ ہے۔
۱۲	قرینہ گلچاہی	ابو حسین	۱۰۱۰ھ تا ۱۰۱۲ھ	۱۰۰۰ھ سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۳	بت خانہ	محمد صوفی اور حسن بیگ	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	شروع سے عہد تصنیف تک کا تذکرہ ہے۔
۱۴	خیر البیان	عین بن غیاث الدین محمود	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	مقدمین و متاخرین شعر کا ذکر ہے۔
۱۵	عرفات العاشقین	تقی بن حسین طبریزی لودی	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۶	عالم ارکع عباسی	اسکندر رنشی	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	شاہ طہاس صوفی کے معاصرین اور بعض دوسرے شعر کا ذکر ہے۔
۱۷	سینا	عبد النبی فخر الزمانی قزوینی	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	منتخب شعر کا تذکرہ ہے۔
۱۸	مجمع الشعر یا جامع النیر شامی	قاطع	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	جہانگیر کے مداحین کا تذکرہ ہے۔
۱۹	مخازن یا خزائن	حسن بن طوطی الشہرستانی	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	دور کی سے لے کر عہد جہانگیری تک کے شعر کا تذکرہ ہے
۲۰	رسالہ	چندر بھال برہن	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	سے قبل۔ عہد اکبری سے معاصرین تک کا مختصر ذکر ہے۔
۲۱	تذکرۃ نصیر آبادی	طاہر نصیر آبادی	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	معاصرین شعر کا تذکرہ ہے۔
۲۲	کلمات الشعراء	محمد افضل سرخوش	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	جہانگیر و شاہجہاں اور عالمگیری عہد تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۲۳	تذکرۃ الشعراء	محمد لقاسم ہارونی	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	سے قبل۔ دیو نے اپنی قبرست میں نام دیا ہے۔
۲۴	مرآۃ الخیال	شیر خان لودی	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	اجتہاد سے بیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ جنہیں میں شاعرات کا تذکرہ بھی ہے
۲۵	ہمیشہ بہار	کشن چندر اخلاص	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	عہد جہانگیری سے محمد شاہ کے جلوس ۱۱۱۲ھ تک کے شعر کا ذکر ہے
۲۶	سفینۃ خوش گو	بندابن خوشگو	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	تین جلدوں میں آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۲۷	سفینۃ بے خبر	عقلمت اللہ بے خبر	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	شروع سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۲۸	یہ دنیا	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	ابتداء سے عہد تالیف تک شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	تذکرۃ ندرت	علی فطرت ندرت	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۰	گلہ سستہ	عبدالوہاب	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	کعبہ عرفان کا انتخاب ہے۔
۳۱	ریاض تنویر	علی قلی خاں دارادختانی	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	ابتداء سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۲	منتخب الشعراء	محمد علی خاں جہنگی	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	عام تذکرہ ہے۔ حالات مختصر۔ انتخاب کلام طویل ہے۔
۳۳	تذکرۃ حسینی	میر حسین دوست بھنگلی	۱۰۱۲ھ تا ۱۰۱۴ھ	بمخاطبہ حضرت عہد تالیف تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔

۳۴	مجمع التفاسیر	سراج الدین علی خاں آزاد	۱۱۶۳ھ ۱۷۵۲ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۳۵	تذکرۃ المعاصرین	شیخ علی حزیں	۱۱۶۵ھ ۱۷۵۳ء	معاصر شعرا اور اہل علم کا ذکر ہے۔
۳۶	سوا زاد	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۶۶ھ ۱۷۵۳ء	بلگرام اور اسکے نواح سے تعلق رکھنے والے شعرا کا ذکر ہے۔ دراصل اثر مملوک ہے۔
۳۷	دقائق الاشعار	عبدالوہاب دولت بخاری	۱۱۶۷ھ ۱۷۵۴ء	کے قریب۔ اہل انصاف سخن کے فادر جمع کئے گئے ہیں۔
۳۸	سفینۃ الشوق	رائے تن سنگھ رائے	۱۱۶۸ھ ۱۷۵۵ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے
۳۹	تذکرہ بے نظیر	عبدالوہاب	۱۱۶۹ھ ۱۷۵۶ء	منتخب و ممتاز شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۰	بلغ معانی	نقش علی	۱۱۷۰ھ ۱۷۵۷ء	مقدمین تا متاخرین کا ذکر ہے۔
۴۱	سفینۃ عشرت	دکھن داس	۱۱۷۱ھ ۱۷۵۸ء	بملاحظہ صرف تہجی ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۲	مردم دیدہ یا تحفۃ المجالس	عبدالحکیم عالم لاہوری	۱۱۷۲ھ ۱۷۵۹ء	اہم شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۳	مقالات الشعرا	میر علی شیر قانع	۱۱۷۳ھ ۱۷۶۰ء	سندھ کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۴	مقالات الشعرا	قیام الدین حیرت	۱۱۷۴ھ ۱۷۶۱ء	عالمگیر اول سے لیکر عالمگیر ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۴۵	خزانۃ عامرہ	غلام علی گناہ بلگرامی	۱۱۷۵ھ ۱۷۶۲ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۶	آتش کردہ	لطیف علی بیگ آزاد	۱۱۷۶ھ ۱۷۶۳ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۷	تذکرۃ الشعرا	میر غلام الدولہ شریعت علی خاں	۱۱۷۷ھ ۱۷۶۴ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۸	گل رعنا	پنچھی نرائن شفیق	۱۱۷۸ھ ۱۷۶۵ء	برصغیر کے مسلمان شعرا اور ہندو شعرا کا الگ الگ ذکر ہے۔
۴۹	بہارستان سخن	عبدالرزاق خوانی صاحب الدلہ	۱۱۷۹ھ ۱۷۶۶ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵۰	تکملۃ الشعرا	محمد قدت اللہ شوق گویاوی	۱۱۸۰ھ ۱۷۶۷ء	ابتدا سے عہد محمد شاہ تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۱	لبالباب	میر غلام الدولہ اشرف علی خاں	۱۱۸۱ھ ۱۷۶۸ء	ریاض الشعرا کا خلاصہ ہے
۵۲	انیس الاحبا	مبین لعل انیس	۱۱۸۲ھ ۱۷۶۹ء	شیخ علی حزیں کے تذکرے کا جواب ہے۔ برصغیر کے معاصر شعرا کا ذکر ہے۔
۵۳	خلاصۃ الکلام	علی ابراہیم خاں	۱۱۸۳ھ ۱۷۷۰ء	۸۷ مثنوی نگار شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۴	عقد ثریا	غلام مہدیانی مصطفیٰ	۱۱۸۴ھ ۱۷۷۱ء	عہد محمد شاہ سے لے کر عہد شاہ عالم تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۵	صحف ابراہیم	علی ابراہیم خاں	۱۱۸۵ھ ۱۷۷۲ء	اکاد سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۵۶	خلاصۃ الافکار	ابوطالب تبریزی	۱۱۸۶ھ ۱۷۷۳ء	آغاز سے معاصرین تک ۲۷۷۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۷	محزون الغرائب	علی احمد خاں خادم سندیلکا	۱۱۸۷ھ ۱۷۷۴ء	شروع سے عہد تصنیف تک کے ۳۱۴۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۸	سفینۃ ہندی	بھگوان داس ہندی	۱۱۸۸ھ ۱۷۷۵ء	برصغیر کے ۳۳۳۳ اور ۱۲۱۱۱ کے درمیانی شعرا کا ذکر ہے۔
۵۹	تحفۃ الشعرا	سلطان محمد صفوی طلوعی	۱۱۸۹ھ ۱۷۷۶ء	آغاز سے عہد تصنیف تک کا ذکر ہے۔
۶۰	نشر عشق	حسین علی خاں عشق	۱۱۹۰ھ ۱۷۷۷ء	دو جلدوں میں عام شعرا کا ضخیم تذکرہ ہے۔
۶۱	کاتب	محمد علی صفوی	۱۱۹۱ھ ۱۷۷۸ء	کے بعد۔ اس کا ماخذ الغرائب ہے۔
۶۲	زینت المذبح	محمد صادق مروزی	۱۱۹۲ھ ۱۷۷۹ء	فتح علی شاہ قاجار کے ملاحین کا ذکر ہے۔
۶۳	تذکرہ احمد اختر	احمد اختر	۱۱۹۳ھ ۱۷۸۰ء	معاصرین کا تذکرہ ہے۔
۶۴	ریاض الوفاق	ذوالفقار علی مست	۱۱۹۴ھ ۱۷۸۱ء	بنارس اور لکھنؤ کے شعرا کا ذکر ہے۔
۶۵	تذکرہ دل کشا	علی اکبر شیرازی	۱۱۹۵ھ ۱۷۸۲ء	معاصرین کا ذکر ہے۔
۶۶	سفینۃ المحمود	محمد مرزا	۱۱۹۶ھ ۱۷۸۳ء	فتح علی شاہ قاجار کے معاصر شعرا کا تذکرہ ہے
۶۷	تذکرۃ فارسی	غلام مہدیانی مصطفیٰ	۱۱۹۷ھ ۱۷۸۴ء	برصغیر کے متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۶۸	گلشن محمود	محمد مرزا	۱۱۹۸ھ ۱۷۸۵ء	فتح علی شاہ قاجار کے خاندان کے ۴۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۶۹	انجمن قاتقان	محمد فاضل	۱۱۹۹ھ ۱۷۸۶ء	عموماً فتح علی شاہ قاجار کے عہد کے شعرا شامل ہیں۔
۷۰	تذکرۃ درویش نوا	تدویش نوا	۱۲۰۰ھ ۱۷۸۷ء	دولت شاہ کے تذکرے سے ماخوذ ہے۔ مجمع الفصحا کا ماخذ ہے۔ برٹش میوزیم میں اسکا
۷۱	گلدرۃ کرناٹک	غلام علی رائق	۱۲۰۱ھ ۱۷۸۸ء	شعرا کے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔

۷۲	نگارستان دانا	عبدالرزاق	فتح علی شاہ قاجار کے عہد کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۷۳	تذکرہ محمد شاہی	بہمن مرزا	قدیم شعرا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۷۴	انیس العاشقین	رتن سنگھ زخمی لکھنوی	نصیر الدین حیدر بادشاہ کے عہد سے تعلق رکھتا ہے۔
۷۵	مصطفیٰ خراب	احمد ہلاکو قاجار	فتح علی شاہ قاجار کے مختلف زبانوں کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۷۶	معالج الخصال	وزیر علی عزتی عظیم آبادی	۲۰۵ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۷	نتائج الافکار	محمد قدرت اللہ	عام تذکرہ ہے۔
۷۸	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	کرناٹک کے قادی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۹	مدائح المعتمدہ	محمد علی بہار	کے قریب - متوخر کے مداحین کا ذکر ہے۔
۸۰	نغمہ عندلیب	محمد رضا بن ابوالقاسم	ابتداء سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۸۱	نوبہار	رفیع الدین قندھاری	۵۷ قدیم و جدید شعرا کا ذکر ہے۔
۸۲	معدن الجواہر	محمد ہمدی داصف	شعرا کے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔
۸۳	اشارات نبیش	سید مرتضیٰ بیتیش	کے قریب - مداح کے ۷۸ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۴	گلزار عظم	نواب محمد غوث خاں	معدن الجواہر کے جواب میں لکھا گیا ہے۔
۸۵	حدیقہ الامام اللہی	مرزا عبداللہ محمد آفادونی	کردستان کے شعرا کا ذکر ہے۔
۸۶	گنج شائیں گان	محمد طاہر شعری	شاہان قاجار کے درباری شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۷	مجمع الفصحا	رفیقا علی خاں ہدایت	شروع سے معاصرین تک کا ذکر دو جلدوں میں ہے۔
۸۸	شمع انجمن	نواب محمد صدیق حسن	عام شعرا کا تذکرہ ہے بلحاظ حروف ابجد شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۸۹	نگارستان سخن	نور الحسن بن صدیق حسن	شمع انجمن کا تتمہ ہے صرف معاصرین کا ذکر ہے۔
۹۰	صبح گلشن	علی حسن خاں بن صدیق حسن	شمع انجمن اور نگارستان سخن کا تتمہ ہے۔
۹۱	روز روشن	محمد منظر حسین صبا گوہر لوی	شمع انجمن نگارستان اور صبح گلشن کا تتمہ ہے۔
۹۲	گلشن ناز	درگا پرشاد تادر	شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۳	اختر تابان یا ناز و رخشاں	ابوالقاسم مختتم	چند شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۴	نورتن	شرف الدین احمد خاں	چار مثنوی گو دو غزل گو اور تین قصیدہ گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۵	ہفت آسمان	احمد علی بنگالی	مثنوی گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۶	تذکرہ شعرا کے قایمات	شیار الدین قاضی	۳۵ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔
۹۷	آفتاب عالم تاب	قاضی محمد صادق	ریوگی فہرست میں ہے۔
۹۸	شام غریباں	پھمی زار کن شفیق	ایران سے برصغیر گئے دس شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۹۹	مجمع الفضلا	طالب لاتی قسمی	جدد اکبری کے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۰۰	حیات الشعرا	محمد علی خاں متین کشمیری	جدد بہادر شاہ سے جد محمد شاہ تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۱	تذکرہ ناظم تبریزی	محمد صادق تبریزی	خزانہ عامرہ و نگارستان سے پہلے لکھا گیا منتخب شعرا کا مختصر سا تذکرہ ہے۔
۱۰۲	تذکرۃ الاشعار	بابا شاہ	فہرست اودہ ۱۳۵۵ میں اس کا ذکر آیا ہے۔
۱۰۳	تذکرہ شاعرات	نامعلوم	خاتین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۴	روضۃ السلاطین	نامعلوم	شاعر سلاطین و امرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۵	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۶	مجمع الفصحا	رضا علی خاں ہدایت	شروع سے معاصرین تک کا تذکرہ ہے دو جلدوں میں ہے۔
۱۰۷	ریاض العارفین	رضا علی خاں ہدایت	مجمع الفصحا کا تکملہ ہے۔ اس میں صرف مثنوی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۸	آسمان سخن	لطفت اللہ	کے درمیان - تذکرہ دولت شاہ کا خلاصہ ہے۔

قدیم فارسی شعرا کے بعض دوسرے نام

نمبر شمار	نام کتاب	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	چهار مقالہ	نظای عروضی سمرقندی	۵۵۱ھ	ایک مقالہ میں شعرا کا ذکر ہے۔
۲	راحت الصدور و آیتہ الکرسی	نجم الدین محمد سپری علی سپری	۵۹۹ھ	مداحین آل سلجوق کا ذکر ہے۔
۳	حبیب السیر	امیر غیاث الدین اخوند	۹۳۵ھ	سلاطین اسلامیہ کا ذکر ہے آخر میں شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴	ہفت اقلیم	امین رازی	۱۰۱۳ھ	تاریخ و جغرافیہ کے مسائل پر کتاب ہے لیکن فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین بخشی	۱۰۱۳ھ ۱۵۶۹ء	سلاطین دہلی کی تاریخ ہے۔ آخر میں شعرا کا ذکر ہے۔
۶	آئین اکبر	ابوالفضل	۱۰۱۴ھ ۱۵۶۴ء	اکبر نامہ کی تیسری جلد ہے اور اس میں عہد اکبری کے شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۷	مجالس المؤمنین	نور الدین المرعشی	۱۰۹۳ھ ۱۶۸۵ء	شیعی مشاہیر کا ذکر ہے شعرا کا ذکر آخر میں ہے۔
۸	طبقات شاہجہانی	محمد صادق	۱۰۹۴ھ ۱۶۸۵ء	مشاہیر کا تذکرہ ہے جس میں تیموری دور کے شاعروں کا ذکر آیا ہے۔
۹	مرآۃ العالم	محمد بقا	قبل ۱۰۹۵ھ ۱۶۸۵ء	تاریخی کتاب ہے اس کے آخر میں شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۱۰	جامع مفیدی	محمد مفید	۱۰۹۵ھ ۱۶۸۵ء	یزد کے بعض شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۱۱	مرآۃ جہاں نما	محمد بقا	قبل ۱۰۹۵ھ ۱۶۸۵ء	تنگ کے بعض شعرا کا ذکر ہے۔
۱۲	حدیقۃ الصفا	یوسف علی	۱۰۹۵ھ ۱۶۸۵ء	تاریخ ہے اور اس کے آخر میں شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۱۳	بہارستان	مولانا جامی	۱۱۳۵ھ	ساترین باب میں ۲۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۱۴	نثر جمعی	عبدالباقی	۱۰۳۵ھ	ایک باب میں عبدالرحیم خانخانا کے مداحین کا ذکر ہے۔
۱۵	منتخب التواریخ	محمد یوسف	۱۰۳۴ھ	عہد شاہجہانی کی تاریخ کی ہے اسکی فصل پنجم میں شعرا کا ذکر ہے۔
۱۶	صح صادق	محمد صادق	۱۰۳۸ھ	مشاہیر کے سلسلے میں بعض شعرا کے نام بھی مذکور ہیں۔
۱۷	شاہد صادق	محمد صادق	۱۰۵۶ھ	”صح صادق“ کا ایک حصہ ہے اس میں بھی بعض شعرا کے نام آئے ہیں۔
۱۸	تاریخ محمد شاہی عرف تاج الزمان	خوشحال چند	۱۱۵۹ھ	عہد محمد شاہی کے حالات ہیں۔ اس کے دو باب میں ۲۵۸ متقدمین متاخرین شعرا کا
۱۹	مرآۃ آفتاب نما	عبد الرحمن خطاب شاہ نواز	۱۲۱۹ھ	یہ تاریخ و جغرافیہ سے متعلق ہے اس میں بعض فارسی شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۲۰	زینت التواریخ	محمد رضا تبریزی و عبد الکریم	۱۲۲۶ھ	اس میں عربی فارسی کے بعض شاعروں کا تذکرہ بھی شامل ہے۔
۲۱	تاریخ گزیدہ	حمدا اللہ قزوینی	۱۲۳۵ھ	باب پنجم میں شعرا کے علم کا بھی ذکر ہے۔

۲۲	بابر نامہ	شہنشاہ بابر	۱۹۳۵ء	اس میں چند معاصرین شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۳	نجات الانس	مولانا جامی	۸۸۲ھ	آخر میں پندرہ صوفی شعرا کے حالات ہیں
۲۴	لطائف الطوائف	صفي الدين علي بن حسين	مطبوعہ ۱۳۱۳ھ	باب نم میں شعرائے علم کا تذکرہ بھی آگیا ہے۔
۲۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین احمد کشی	۱۰۰۲ھ	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۲۶	بادشاہ نامہ	علامہ دارش	۱۰۶۹ھ	عہد شاہجہانی کے درباری شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۷	تحفۃ الکرام	علی شیر قانع	۱۱۸۱ھ	عام تاریخ ہے۔ شعرا کے حالات بھی خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں
۲۸	عمل صالح یا شاہجہان نامہ	محمد صالح	۱۰۰۰ھ	بطور ضمیمہ شاہجہان کے درباری شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	برہان الفتوح	محمد علی نیشاپوری	۱۱۲۸ھ	تاریخ ہے۔ اس کے سولہویں باب میں شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۳۰	جام جہاں نما	منظر حسین اورنگ آبادی	۱۱۸۰ھ	تیسرے باب میں عہد اکبری تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۳۱	واقعات کشمیر	علامہ محمد اعظم	۱۱۵۹ھ	کشمیر کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۲	صیانت شریعت	محمد عسکری بکراہی	۱۲۳۱ھ	بعض شعرا کا بھی ذکر ہے۔
۳۳	تحفۃ العالم	سید عبداللطیف شوستری	۱۲۱۶ھ	معاصر شعرا کا ذکر بھی مصنف نے کیا ہے اگرچہ یہ جلد شواہد کا تذکرہ ہے
۳۴	مقتلح التواریخ	طامس دریم پیلی	۱۲۲۲ھ	شعرائے عجم کو سب دقات کے لحاظ سے مرتب کیا ہے۔
۳۵	لب السیر	ابوطالب تبریزی	۱۲۰۸ھ	مختصر تاریخ ہے تیسرے حصہ میں مشاہیر شعرا کا ذکر ہے۔
۳۶	یادگار بہادری	ماسے بہادر سنگھ	۱۲۲۹ھ	تیسرے حصہ کے چھٹے باب میں شعرائے فارسی کا تذکرہ بھی ہے
۳۷	ریاض الفردوس	محمد حسین شاہجہانپوری	مطبوعہ ۱۸۸۶ء	اس علمی ادبی کتاب میں - - ضمیمہ شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۸	تکملہ روضۃ الصفا	مرزا رضا قلی خاں	عہد ناصر الدین شاہ	اس میں ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۳۹	منتظم ناصری	حکیم محمد حسن	مطبوعہ ۱۲۹۶ھ	واقعات عالم کی تاریخ ہے جو سلطان ناصر الدین شاہ کے حکم سے تین جلدوں میں مرتب کی گئی ہے اس میں شعرائے عجم کا ذکر آیا ہے۔
۴۰	محبوب الاسماء فی التعریف للکتاب	مطبوعہ ۱۳۱۳ھ	۱۳۱۸ھ	تصنیفات کے ذکر میں دو سو شعرا کے حالات درج کئے گئے ہیں
۴۱	آدیناق مغول	مرزا محمد عبدالقادر	۱۳۱۸ھ	چنگیز خاں کے لیکر زمانہ تعریف تک کی تاریخ ہے اور ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی
۴۲	آثار مجسم	مرزا فرحت شیرازی	۱۱۹۸ھ	آثار تعلیم پر کتاب ہے۔ شیراز کے فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۴۳	فصل الکلمات	شاہ محمد حمزہ مابہر دی تونی	۱۱۹۸ھ	۱۱۹۸ھ کے بعد - - منشی، نقاش اور تاریخی و ادبی معلومات کا ذخیرہ ہے۔ اس باب میں
۴۴	روزنامہ (قلبی)	عبدالقادر خان غلگین رامپوری	۱۲۲۵ھ	جلدوں میں ہے اس میں بعض فارسی اور اردو شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔ کتب خانہ رامپور اور خانقاہ دارہ شریف میں اس کے نسخے موجود ہیں۔
۴۵	تاریخ فرخ آباد (قلبی)	سید ولی اللہ فرخ آبادی	۱۲۶۲ھ	۱۲۶۲ھ کے قریب - - خود لکھتے سوانح عمری ہے بعض شعرا و علما کا ذکر آیا ہے۔
۴۶	مختصر سیرت سلاطین (مطبوعہ)	حکیم وحید اللہ بدایونی	۱۲۶۲ھ	۱۲۶۲ھ کے قریب - - بعض علماء و شعرا کا ذکر آیا ہے
۴۷	تاریخ جدیدیہ	غشی خادم علی سندیلوی	۱۲۶۹ھ	برصغیر کے بعض شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴۸	تقصیر حیدرآباد	سید صدیق حسن خاں	۱۲۶۹ھ	دنیا کے اہم و عجیب واقعات و اشخاص کا ذکر ہے بعض شعرا بھی تذکرہ ہوئے ہیں
۴۹	داستان اودھ	درگاہ پرشاد مرندیلوی	۱۲۹۶ھ	بعض صوفی شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
			۱۳۰۵ھ	شاہان اودھ کے ذکر میں اس عہد کے بعض مشہور شعرا کا ذکر آیا ہے